

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 3

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof.
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos. İ.C.Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 04 oktyabr 2023 –cü il tarixli (protokol № 01) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Qurbanov F. H., Məmmədova S.İ., Əhmədov A.A. *Qarğıdalı bitkisinin zərərvericiləri və onlarla mübarizə tədbirləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.6.

Qurbanov F.H., Əsrəfova X.Ə., Allazov Ş.M. *Yeni yaradılmış taxıl sortlarının təsərrüfat əlamətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.10.

Sultanova N.H. *Azərbaycanda yaşıllaşdırmada istifadə olunan bitkilərin Mikrobiotası*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.14.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Hacıyeva R.S. *Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması tarixindən*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.18.

İbrahimli M.B. *XX əsrin 90-cı illərində Sumqayıt şəhərinin iqtisadi vəziyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.24.

Sadıqova Y. *Heydər Əliyev və Azərbaycan maddi mədəniyyətinin informasiya təminatı*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.31.

Yusifova D.S. *Qarabağın arxeoloji abidələrinin tədqiqi tarixi*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.36.

Hüseyn Bəxtiyarlı *XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-ın Latın Amerikasına regionunda siyasətinin nəticələri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.43.

Məhəmmədli D. *Şəki-Zaqatala iqtisadi regionuna dair sənəd-informasiya resursları sistemində diyarşünaslıq fondları*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.49.

Muxtarov F.T. *Azərbaycanın şimal - şərq regionunda yerləşən VI əsr qalası- "Çıraqqala" abidəsi istehkam olunmasını təstiqləyən faktlar*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.55.

Usenov F.E. *İrəvan Xanlığının Rusiya ilə diplomatik-siyasi münasibətlərindən*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.61.

İbrahimova N.N., Musayev E.A. *Heydər Əliyev tərəfindən müstəqil Azərbaycan Respublikasında ədəbiyyat elminin inkişafı*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.67.

PEDAQOGİKA

Nəbiyeva T.Ə. *Ailədə uşaqların milli qürurluluq tərbiyəsinin pedaqoji şərtləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.71.

Ağayeva E.A. *Şagirdlərin ədəbi-bədii kompozisiyalar vasitəsilə inkişafının həyata keçirilməsi üçün psixoloji və pedaqoji şərait*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.76.

Ələkbərova Z.T. *Kiçikyaşlı şagirdlərin təlim marağı və motivlərinin yüksəldilməsində inkişafetdirici mühitin rolu*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.80.

Səlimov M.M., Mamedova N.Ş. *Mədəniyyət anlayışına müasir baxış*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.87.

Abbasova Y.N. *İbtidai siniflərdə həyat bilgisi fənninin tədrisiin təşkili xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.95.

Eminli T.B. *Ailələrdə sosial-tərbiyəvi işlərin təşkili xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.99.

Bayramova Z.V., Salahova K.Z. *Pedaqoji diaqnostikanın üsullarının*

təlim prosesinə tətbiqinin əhəmiyyəti.....

DOI:10.30546/gdu.2023.3.103.

Mikayılova F.M. *Nizami "Xəmsə"ində ümumbəşəri dəyərlərin təbliği.....*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.108.

Əliyev A.B., Əliyeva H.N. *Ailədə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması*

sosial və pedaqoji problem kimi.....

DOI:10.30546/gdu.2023.3.112.

Musayeva Z.S. *Məktəbdə sinif rəhbərinin uğurlu fəaliyyətinin psixoloji və pedaqoji şərtləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.118.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Quliyeva R.Z. *Klassik Azərbaycan məsnəvilərində rəsmi giriş:Tövhid və Minacat*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.121.

Həmzəyeva T.S. *Dillərarası əlaqələrin təsiri ilə Azərbaycan dilinin lüğət*

tərkibində leksik alınmalar

DOI:10.30546/gdu.2023.3.127.

Əkbərli T.T. *İngilis xalqına xas milli-mədəni dəyərlərin frazeoloji birləşmələrdə əksi*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.136.

Nəsibova G.Ş. *Azərbaycan ədəbi dilində omonimlərin oxşar köklüliyi*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.142.

Süleymanova R.N. *İngilisdilli mənbələrdə Yunus Əmrə*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.148.

Məhərrəmov S. İ. *Tərcümə və siyasət*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.154.

Abdullayeva S.Ə., Quliyeva G.M. *İngilis və alman dillərində alınma sözlər*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.160.

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Hacıyeva M.Ş. *S.V.Raxmaninovun yaradıcılıq irsindən ümumtəhsil məktəblərinin*

sinifdən xaric musiqi işlərində istifadənin məqsəd və məzmunu

DOI:10.30546/gdu.2023.3.165.

Haqverdiyeva N.Ə. *N. A. Rimski-Korsakovun opera yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.170.

Həsənova S.Z. *Məktəblilərin estetik tərbiyəsində musiqi dərsiinin yeri və əhəmiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.175.

Məhərrəmov G.S. *Müasir dövrdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsində əhəmiyyəti və formaları*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.180.

Məhərrəmov S.B. *Uşaq xoru ilə işin əsas məsələləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.185.

Məmmədova Q.T. *Bəstəkar Sevda İbrahimovanın Azərbaycan xalq musiqi nümunələri əsasında fortepiano işləmələrin əsas xüsusiyyətləri və tədrisi məsələləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.189.

Nəbiyeva L.M. *A.S.Darqomijskinin opera yaradıcılığının əsas cəhətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.198.

Şabanova S.A. *Ulu öndər Heydər Əliyevin əbədiyaşar obrazı bəstəkar Arif Məlikovun yaradıcılığında*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.202.

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Aslanova Y.Ə. *Vətəndaş cəmiyyətində inklüziv təhsil*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.207.

Ələsgərov B., Səfərov S. *Ali məktəbdə “Qafqaz XIX əsrin II yarısında” bəhsinin idialoji təlim üsulu ilə tədrisinin üstünlükləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.212.

Məmmədzadə N.T. *Məhəmməd Füzulinin əsərlərində frazeoloji birləşmələr*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.217.

Rüstəmzadə A.R., Cabbarov U.X. *Azərbaycan güləşçilərinin dünya çempionatlarındakı nailiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.222.

Şeyxzamanlı A.B., Tacızadə Q.T. *Şagirdləri heyvandarlıq təsərrüfatına ekskursiyaların təşkili və aparılması*

DOI:10.30546/gdu.2023.3.226.

BIOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:57.

QARĞIDALI BİTKİSİNİN ZƏRƏRVERİCİLƏRİ VƏ ONLARLA MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ

Prof: Qurbanov Firuddin Hacı oğlu, b.e.i.Məmmədova Solmaz İsfəndiyar qızı
b.e.i.: Əhmədov Altay Avtandil oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Xülasə: Qardağalı bitkisinin zərərvericiləri növ tərkibi müxtəlifdir. Bu növlərin hamısını qarğıdalının xüsusiyyətlənmiş zərərvericiləri adlandırmaq olmaz.

Növ tərkibi müxtəlif olduğuna görə bunların bitkiyə vurduqları zədələrdə müxtəlifdir.

Zərərvericilərdən-

1. Qarğıdalı peyin böcəyi (*Pentodan idiota* Hr. B.s.t.) *Cofcophthera*.
2. İsveç milçəyi – (*Oscinella frith*) *Dipthera*.
3. Anbar zərərvericiləri – dən çüvəsi, hörümçəkkimilər, həşəratlar, kəpənəklər, quşlar, mənənə kimilər, siçankimilərə aiddir. Qarğıdalı peyin böcəyi gəmiş yayılaraq qarğıdalının cəkərtilərində böyük zərər vurur.

Aprel ayından etibarən onlar qışlamayı bitirir və yer səthi üzərində çıxırlar. Bu zərərverici qarğıdalıdan əlavə çüğündür, qünəbaxan, qarpızə, üzüm tənəkləri və başqa bitkiləri də zədələyir.

Aprel ayında böcəklər qışlamadan çıxaraq fəaliyyətə başlayırlar. Böcəyin uzunluğu 15-20mm-dir.

Yayın ortasında böcəklər cütlaşirlər mayalanmış yumurta qoyurlar.

Böcək iki ildə 1 nəsil verir.

İsveç milçəyi – (*Oscinella frith-li*) – (*Diptera*)r və s aiddir.

Anbar zərərvericiləri – dən güvəsi, hörümçəkkimilər, həşəratlar, kəpənəklər, quşlar, mənənəkimilər və s. aiddir.

Bu zərərvericilərə qarşı mübarizə üçün davamlı sortlar əkilməlidir.

Süfrələr çıxmağa başladıda *Desis* preparatı ilə ciləmə aparılır.

Qarğıdalı imkan daxilində tez və qısa müddətdə yığılmalıdır.

Açar sözlər: bitki, qarğıdalı, zərərverici, peyin böcəyi, sərt qanadlılar, mənənə, fəsil, isveç milçəyi, dən çüvəsi, kəpənək

Ключевые слова: вредители, растение, кукуруза, упругие крылья, сезон, шведская муха, бабочка

Key words: plant, zea moes, parazits, resilient wings, the season, Swedish miet, butterfly, corn, Loring, manure beetle,

Qarğıdalı bitkisinin zərərvericilərinin növ tərkibi müxtəlifdir. Bu növlərin hamısının qarğıdalının xüsusiyyətlənmiş zərərvericiləri adlandırmaq olmaz. Növ tərkibi müxtəlif olduğuna görə bunların bitkiyə vurduqları zədələr də müxtəlifdir.

Zərərvericilərdən-

1. Qarğıdalı peyin böcəyi (*Pentodan idiota* Hr. B.s.t.) *Coleopthera*.
2. İsveç milçəyi – (*Oscinella frith*) *Dipthera*.

3. Anbar zərərvericiləri – dən cüvəsi hörümçəkkimilər, həşaratlar, kəpənəklər. Quşlar, mənənə kimilər, siçankimilərə aiddir.

Qardağalı bitkisinin zərərvericiləri növ tərkibinə görə olduqca müxtəlifdir ona görə bunların bitkiyə vurduqları zədələr də müxtəlifdir.

Qardağalı peyin böcəyi geniş yayılaraq qarğıdalının cücərtilərində böyük zərər vurur.

Bu zərərverici qarğıdalıdan əlavə çuğundur, günəbaxan, qarpız, üzüm tənəkləri və başqa bitkiləri də zədələyir.

Böcəklər gecə həyat tərzini keçirirlər.

Aprel ayından etibarən böcəklər qışlamayı bitirir və torpağın səthi üzərində çıxırlar.

Qardağalı peyin böcəyi iki ildə bir nəsil verir.

Qarğıdalı peyin böcəyi – böcəyin uzunluğu 15-25 mm-dir.

Qarğıdalı peyin böcəyi geniş yayılaraq qarğıdalının çiçəklərinə böyük zərər vurur.

Bu zərərverici qarğıdalıdan əlavə çuğundur, günəbaxan, qarpız, üzüm tənəkləri və başqa bitkiləri də zədələyir.

Aprel ayından etibarən onlar qışlamayı bitirir və yer səthi üzərinə çıxırlar. Böcəklər gecə həyat tərzini keçirirlər, cavan cücərtiləri gəmirir, gündüzlər isə kəsəklər və torpaq altında gizlənir.

Böcəklər əsasən kök boğazını, gövdəni gəmirir və nəticədə gövdədə dərin oyuqlar əmələ gətirir. Bu zaman soğan cücərtiləri tamamilə yeyilir.

Zədələnmiş bitkilər əvvəlcə soluxur sonradan quruyur və yıxılır.

İsvec milçəyi – (oscinella frilth)

- Diptera ikiqanandlılar dəstəsinin taxıl milçəkləri fəsiləsinə mənsubdur.

Yumurtadan çıxan sürfələr bitki gövdəsinin daxlinə girir. Onlar yarpağın mərkəzi hissəsini qəmirir. Bunun nəticəsində yarpaq soluxur, saralır və sünbül başlanğıcı zədələnir. Bəzi sortlar zərərvericiyə müqavimət göstərə bilir və xeyli miqdarda əlavə yan gövdələr verir.

Qardağalı bitkisinin anbar Dən qüvəsi zərərvericiləri-hörümçək kimilər həşaratlar, kəpənəklər, quşlar, məməlilər, siçan kimilər aiddir.

Qardağalı bitkisinin zərərvericilərini öyrənib onlara qarşı mübarizə tədbirləri işləyib hazırlamaq vacibdir.

Zərərvericiləri vaxtında müşahidə edib mübarizə aparılmasa yüksək məhsul əldə etmək olmaz, ona görə də bunları öyrənib vaxtında qarşısı alınmalıdır.

Zədələnmə nəticəsində sahələrdə xal-xal boş yerlər qalır. Əgər zədələnmə cücərtilərin seyrələnməsindən sonra baş verirsə bu əkin üçün daha təhlükəlidir.

Mübarizə tədbirləri:

1. Əvvəlcə inkişafını bitirməyən sürfələri və qışlayan böcəkləri məhv etmək üçün dərin dondurma sumu aparmaq lazımdır.

2. Çərgələr arasında kultivasiya kətmənlə aparılmalıdır.

3. Böcəklər zədələnmiş bitkilərin yanından əl ilə yığılmalıdır.

4. Cücərtilər daxildən təsir edən preparatların biri ilə dərmanlanmalıdır.

İsvec milçəyi – (Oscinella frith-li) iki qan aadlılar – (Diptera) dəstəsinin taxıl milçəkləri (Chloropidal) fəsiləsinə mənsubdur.

Yetkin fərd 1,2-2 mm böyüklükdə olub bədəni qara rəngdədir və metal parıltısına malikdir. Bığcıqları 3 bığlıdır.

Yumurtası silindrvari olub uzunluğu 0,6 mm-dir. Sürfəsi ağ rəngdədir, ön və dal hissəsi xeyli nazikdir.

Yalançı barama qonur qəhvəyi rəngdədir.

Yumurtadan çıxan sürfələr bitki gövdələrinin daxilinə girir. Onlar mərkəzi yarpağı gəmirir. Bunun nəticəsində yarpaq soluxur, saralır və sünbül başlanğıcı zədələnir. Sürfənin və yalançı baramanın inkişaf dövründə daxilinə gedir.

Zəif kollanmış bitkilər zərərvericiyə müqavimət göstərə bilmirvə məhv olur. Yaxşı kollanmış bitkilər məhv olmur, məhv olmuş gövdələrin yerinə yeni əlavə gövdələr verir.

Mübarizə tədbirləri:

1. Aqrotexniki tədbirlərin bütün kompleks (torpağın düzgün becərilməsi; əlavə gübrələrin verilməsi və s.) həyata keçirilməlidir. Bunun nəticəsində bitkilər yaxşı və bərabər inkişaf edir bu da isvec milçəyinin zərər verməsini xeyli azaldır.

2. Davamlı sortlar əkilməlidir.

3. Sürfələr çıxmağa başladığı dövrdə **Desis** preparatı ilə 0,3 – 0,4 litr məsarif norması ilə (emulsiya) çiləmə aparılmalıdır.

Zərərvericilərin yumurta, tırtıl, sürfə və yetgünlərinə qarşı lanate preparatından 200 qr istifadə edilir, təsir müddəti təxminən 7 gündür.

Qarğıdalı bitkisinin anbar zərərvericiləri – ziyan verir. Bunlara (hörümçək kimilər bəzi qüvələr həşəratlar) (bəzi böcək və kəpənəklər, quşlar, məməlilər, siçan kimilər) aiddir.

Dən güvəsi – anbar güvəsi, kəpənək qanadları uzununa açılmış halda 3 – 14 mm tırtılı sarı rəngdədir. Anbarlarda təsadüf edilir.

Dən sovkası zərərverici qanadları açılmış halda uzunluğu 40 – 42 mm olub, rəngi bir gədər gəhvəyidir. Həftədə bir dəfə nəsil verir. Tırtıl torpaqda qışlayır, yayda torpağın üst qatında toplaşır. Kəpənəklər yumurtasını sünbülə goyur. Bir tırtıl bütün yaşadığı müddətdə 1 qram dən yeyir.

Mübarizə tədbirləri - taxılı tez erkən və itkisiz yığmaq, döymək, əkin sahələrinə insektsidlər çiləmək.

Mənənələr: - Qarğıdalı bitkisinə əsasən taxıl və qarğıdakl mənənəsi zərər verir. Bu mənənələr yaşıl rəngdədir. Hər mənənənin həyat tərzi oturaq olub bir – birinə bənzəyir. Bunların bütün inkişafı dənli bitkilər üzərində gedir.

Qarğıdalı mənənəsi yumurta halında qışlayır. Payızda anbar payızlıq taxılların və yabani taxıl bitkilərinin yarpaqları üzərinə və onun qoltuq hissəsinə yumurta qoyurlar. Yazda bu mənənələr doğur. Yayda qidasızlıqdan məhv olurlar. Mənənələr sürətlə böyüyüb çoxaldıqlarına görə bir veqetasiya müddətində 15 nəsil verir. Mənənələr qarğıdalının yarpaqları və başqa hissələrinin şirəsini sorur, zədələnmiş yarpaqlar qaralır və məhv olur. Qarğıdalı bitkisi şiddətli zədələndikdə böyümədən qalır və az məhsul verir. Mənənələr qarğıdalı qıcasının da normal inkişafını pozur.

Mübarizə tədbirləri – sahələrdə yol kənarlarında olan əlaq otları məhv edilməlidir.

Qarğıdalı sahəsində məhsul yığımından sonra dərin dondurma şumu aparılmalıdır. Qarğıdalı imkan daxilində tez və qısa müddətdə yığılmalıdır. Qarğıdalı kolları yığılan zaman çalışmaq lazımdır ki, qurumuş gövdələr kəsilməlidir. Bu tədbir torpaqda qalan gövdə kəpənəyi tırtıların sayını azaldır. Bir çox zərərvericilərin qışlama yerləri və yaz dövründə qida mənbələri olan əlaq otları, o cümlədən iri gövdəli əlaq otları payızda biçilməli və yığılıb yandırılmalıdır.

1. Məftil qurdları, yalançı məftil qurdları payızlıq əkin sovkasının tırtılları, qarğıdalı böcəyi, pambıq sovkasının, pupları mexaniki sürətdə əzilərək məhv edilməlidir.

Abalone 1,8 E. C-emulsiya konsentratı mənənəyə və fripsə qarşı məsarif forması 0,3-0,4 litr ha çilənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ələddin Ələkbərov –Toxumçuluq terminlərinin izahlı lüğəti. səh. 29-30 “Elm və təhsil” Bakı 2015
- 2.İbrahimov A.Q. -Qarğıdalının sort və hibridləri, onların becərilmə texnologiyaları. səh 161-163 2017-ci il
- 3.Du PONA – Kocide Arusta-Pestisidlər – səh. 9 lanate

ВРЕДИТЕЛИ КУКУРУЗЫ И МЕРЫ БОРЬБЫ С НИМИ

*Гурбанов Фируддин Гаджи оглы, Мамедова Солмаз Исфендияр кызы
Ахмедов Алтай Автандил оглы*

Резюме

В этой теме цель изучать вредителей кукурузы и меры борьбы с ними. Кукурузный мотылек- (pentodan idiota Hr.b.st) Colloptera Шведская муха– (oscinella fritth) Diptera Амбарные вредители – зерновая моль, паук, птицы, тля, бабочки и грызуны. Кукурузный мотылек развивается через два года один раз. Изучали характер вреда и обработали химическую защиту против этих вредителей. Кукуруза основной продукт хлебопекарни, пивоварения и т. д. Кукуруза много используется, как корм в животноводстве.

CORN HERBIVORES AND THE MEASURES TO COMBAT THEM

*Gurbanov Firuddin Haci, Mammadova Solmaz Jsfendiyar, Ahmedov Altay Aftandil
Summary*

Cornflowers seedlings by species. Depending on the different types of vendors, they are also different.

Corn-manure beetle is widely spread and is a huge hit on corn-sperouts in April, butles emerge from the wintering grounds.

Corn manure beetle yields a generosity in two years.

Swedish Milk belongs to two sides ground flyers.

These pests hit the corn cucumbers.

Continuous varieties should be planted to fight these pests.

Disease preparation when the disease begin to appear. Spraying is done .

Corn should be harvested as soon as possible and within a short period of time.

Rəyçi Böyük elmi işçi Əşrəfova Xalidə

“Taxil və paxlalı bitkilər sahəsi” laboratoriyasının 18 sentyabr 2023-cw il tarixli iclasın 13 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 26 sentyabr 2023-cw il

UOT:631.

YENİ YARADILMIŞ TAXIL SORTLARININ TƏSƏRRÜFAT ƏLAMƏTLƏRİ*professor Qurbanov Firuddin Hacı oğlu, b.e.i. Əşrəfova Xalidə Əsgər qızı,**b.e.i. Allazov Şöhrət M.**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti**elvira_19941994@mail.ru*

Xülasə: Azərbaycan Respublikasında dənli taxıl bitkilərinin payızlıq əkinlərinə üstünlük verilir. Payızlıq əkinlərdə səpin müddəti əsas amillərdən biridir. Toxum payızda vaxtında əkildikdə bitkilərdə şaxtalar düşünə qədər güclü rüşeym və yan köklər əmələ gəlir və bitki şaxtaya qarşı davamlı olur, tez əkinlərdə bitki tez böyüyür boruya çıxır və şaxtaya davamsız olur, gec əkinlərdə isə cücərtilər kollana bilmir, şaxtaya davamsız olur.

Açar sözlər: taxıl, səpin norması, səpin müddəti, sort, payızlıq taxıl, sünbül, Məhsuldarlıq, toxumçuluq, protein, cücərmə, boruya çıxma, vegetasiya

Ключевые слова: зерно, вегетация, сорт, протеин, норма посева, осенняя техника, подъем по трубам, срок посева, урожай, семеноводства

Keywords: grain, cereals, sowing, the period, of sowing, autumnwheat, protein, vegetation, wheat, lifting by boryng

Kənd təsərrüfatının inkişafında taxıl istehsalı əkinçiliyin əsasını təşkil edir. Taxıl qidamızın əsasıdır, taxılçılıqda ən çox əkilib becərilən buğda bitkisidir.

Dünyada əsas ərzaq bitkisi olan buğdanın məhsuldarlığının artırılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlılığının yüksəldilməsində yeni elmi tədqiqat işlərinin görülməsi vacibdir .

Hazırda ekologiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar yerli davamlı sortların yaradılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir. Yeni yaradılmış buğda sortları biotik və abiotik amillərin təsirinə uyğunlaşaraq stabil məhsul verir.

Azərbaycanda əsas payızlıq dənli bitkilər əkilib becərilir. Payızlıq dənli bitkilərdən yüksək və sabit məhsul almaq üçün ən mühüm amillər - aqrotexniki tədbirlərdən biri səpin müddətidir. Toxumun payızda vaxtında əkilməsi bitkilərin qışın şaxtasına davamlılığını artırır, şaxtalar düşünə qədər güclü rüşeym və yan köklər əmələ gəlir, möhkəmlənir və kollanır .

Gecikmiş səpinlərdə isə cücərtilər payızda kollana bilmir və zəif halda qışlamaya başlayır, payızda zəif kök atmış bitkilər qışa az davamlı olur, onların çox hissəsini şaxta məhv edir və nəticədə taxıl sahələrində seyrəklik yaranır .

Tez əkilmiş taxıl sahələrində bitki tez inkişaf edir, boruya çıxır, hətta sünbülləyir. Qışda şaxtanın təsirindən belə bitkilər məhv olur, pas xəstəliyinə tez tutulur.

Səpin normasında məhsuldarlığa təsir edən amillərdəndir, normadan az səpildikdə sahədə bitkilər seyrək olur, əlaqların inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır, nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür. Normadan çox səpildikdə bitkilər sahədə sıx olur, bir-birini kölgələndirir, torpaqda su və qida maddələri çatışmır yenə də məhsuldarlıq aşağı düşür.

Hazırda dənli bitkilərin səpin norması Azərbaycan Respublikasında suvarılan sahələrə 1 ha yumşaq buğda 4,5-5,0 milyon ədəd, bərk buğda isə 3,5-

4,0 milyon ədəd toxum götürülür, gec əkinlərdə bu sayın üzərinə 10% gəlmək lazımdır. Payızlıq buğdanın səpin norması əkilən sortdan asılı olaraq buğda üçün hektara 180-220 kq təşkil edir.

Əkin sahələrində yaza yaxın torpaq sıxılıb bərkiyir. Bunun nəticəsində bitkilərin köklərinə hava çətin daxil olur, torpaqda rütubətin daha çox buxarlanmasına şərait yaranmış olur. Bunun qarşısını almaq üçün sahəyə erkən yazda mala çəkilib yemləmə gübrəsi verilməlidir. Yemləmə gübrəsi verildikdən sonra havalanma yaxşılaşır, fevralın sonu, martın əvvəlində sahə suvarılır. Payızlıq taxıl əkini sahələrindən yüksək məhsul götürmək üçün gübrələmənin əhəmiyyəti böyükdür. Əkin sahələrinə mineral gübrələrin düzgün verilməsi bitkilərin normal böyüməsinə və inkişafına şərait yaradır, onların xəstəliyə, şaxtaya və quraqlığa davamlılığını artırır .

Biz təcrübə sahəmizə əkindən 1-2 ay qabaq yaş peyin berdiyimiz üçün torpaq yumşaq olur , bu da bitkinin kökünün yaxşı tənəffüs etməsinə səbəb olur .

Son illərdə ADAU-nun “Taxıl və paxlalı bitkilər” sahəvi laboratoriyasını əməkdaşları tərəfindən alınmış yumşaq buğda sortları “Nurcahan” və “ADAU -100” rayonlaşdırılaraq Dövlət Reytrinə salınmış, müəlliflərə patent və müəllifli şəhadətnaməsi verilmişdir. Bu sortlarla yanaşı universitetimizin genofondunda 400-ə yaxın taxıl bitkilərinin yabanı və mədəni növləri, növ müxtəliflikləri, sortlar və hibrid nümunələri mövcuddur .

“Nurcahan” sortu “Taxıl və paxlalı bitkilər” sahəvi laboratoriyasının kolleksiya pitomnikində miltirum nöbmüxtəlifliyinə aid Azərbaycanın yerli genofond nümunələrindən fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır , sort tipik payızlıqdır, alçaq boyludur (80-90 sm), yatmaya və xəstəliklərə qarşı davamlıdır, kolları qabiliyyəti ortadır.

Universitetimizin toxumçuluq laboratoriyasında olan nəmlik və natura çəkisini təyin edən “Wile 200” cihazla ölçülərək natura çəkisi 780 qr., kleykavina 36-36%, 1000 dənin çəkisi 42-44qr. Təşkil edir Potensial məhsuldarlığı 75-80 s/ha səpin norması 180-200 kq/ha, vegetasiya müddəti 220-230 gündür.

Bitkidə 5-12 məhsuldar gövdə əmələ gəlsə belə sortlar məhsuldar sortlar, 3-4 ədəd məhsuldar gövdə əmələ gəlsə orta, 1-2 məhsuldar gövdə əmələ gəlsə zəif sortlar hesab edilir. Sünbülün uzunluğunda məhsuldarlıq göstəricisidir , sünbül uzun olarsa sünbülcüklər və dən sayıda çox olur. “Nurcahan” sortunda 5-12 ədəd məhsuldar gövdələr əmələ gəldiyi üçün məhsuldar sort hesab olunur. Universitetimizin təcrübə sahəsində əkinqabaöi aqrotexniki tədbirlər həyata keçirilir. Sahə 25 sm dərinliyində şumlanır, torpaq 6-8 sm dərinliyində diskli mala ilə yumşaldılır. Sonra bir metr enində 20 metr uzunluğunda ləklər düzəldilir, ləklərdə cərgələr açılır, cərgə arası 10 sm, cərgədə bitkiarası 5 sm təşkil edir. Səpin əllə aparılır. Təcrübə sahəsində hər əkilən sort və nümunələr arası bir cərgə boş buraxılır. Toxum səpildikdən sonra sahə suvarılır. Temperaturdan və nəmlikdən asılı olaraq payızlıq buğda müxtəlif vaxtlarda cücərir.

Buğda toxumunun cücərmə temperaturu 2-3 dərəcə

Kütləvi cücərmə temperaturu 10-12 dərəcə

Kolları üçün temperatur 8-10 dərəcə

Boruya çıxma temperaturu 15-16 dərəcə təşkil edir .

Havanın temperaturu 0 dərəcədən aşağı düşdükdə vegetasiya dayanır. Payızlıq əkinlərdə taxıl cücərtilərində çoxluq təşkil edən protein temperatura 0 dərəcədən aşağı düşdükdə qlükozaya çevrilir ki, buda bitkinin şaxtaya davamlılığını artırır. Protein taxılarda məhsuldar

gödələrin əmələ gəlməsinə mane olur. Məhz bu baxımdan payızlıq taxıl əkinlərinə üstünlük verilir.

“ADAU 100” yumşaq buğda sortu “Taxıl və paxlalı bitkilər” sahəvi laboratoriyasının kolleksiya pitomnikində ferrigineum növ müxtəlifliyinə aid Azərbaycanın yerli genofond nümunələrindən fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır, sort tipik payızlıqdır, alçaq boyludur (85-90 sm), yatmaya və xəstəliklərə davamlıdır.

ADAU-nun toxumçuluq laboratoriyasında olan “Wile 200 “ cihazla ölçülərək natura çəkisi 800 qr., 1000 dənin çəkisi 43qr., kleykovina 35-37%, zülal 13-14% (analizator infratec TM-1241) , un çıxımı 75-80% təşkil edir. Səpin norması 160-180 kq., vegetasiya müddəti 215-225 gündür.

Taxılarda sünbülün uzunluğu əhəmiyyətli bir göstəricidir. Sünbülün uzun olması sünbüldə sünbülcüklərin və dən sayının çox olmasıdır

“Nurcahan” və “ADAU 100” sortları qışlamayı yaxşı keçirdiyinə görə məhsuldar kollanması digər sortlardan yüksəkdir. Qışlama dövrü təqribən 2-3 ay davam edir, bu da vegetasiyanın 25-40%-ni təşkil edir. Erkən yazda temperaturanın yüksəlməsi ilə bitkidə vegetasiya dövrü başlayır. Mart ayında boruya çıxma aprelin sonu, mayın əvvəlində sünbülləmə başlayır. Təcrübə sahəmizdə aparılan müşahidələrə əsasən buğdalarda mum yetişmə iyunda, tam yetişmə isə iyulda olmuşdur İyulun ortalarında taxılı əllə biçməyə başladıq. Biçilmiş taxıllar döyülərək ayrı ayrı paketlərə yığılmışdır.

Təcrübə sahəmizdə alınan “Qismət” tritikale sortu buğda ilə çovdarın çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Tritikale latınca Tritikum (buğda) və sekale (çovdar) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir

Respublikamızda tritikale sortlarının yaradılması C.Ə.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Tritikalenin alınmasında istifadə edilən buğda növlərindən asılı olaraq:

1. Tritikale aestivum forma-yumşaq buğda ilə çovdar
2. Tritikale durum forma –bərk buğda ilə çovdar
3. Tritikale rtispesikes – üç növlü, yəni bərk buğda, yumşaq buğda + çovdarın çarpazlaşması

“Qismət” tritikale sortunun dən çovdar kimi uzunsovdur, payızlıq buğdadan daha yaxşı qışlayır, şaxtaya, yatmaya və xəstəliklərə qarşı davamlıdır. Erkən yazda buğdadan tez böyüyür və payızlıq buğdadan 5-6 gün gec yetişir. Vegetasiya müddəti 230-260 gündür. Bütün inkişaf fazalarında “Qismət” tritikale sortunun fotosintetik fermentlərinin fəallığı buğda və çovdarda olduğundan daha yüksəkdir. Sünbülün quruluşuna görə buğda və çovdarın sünbüllərindən fərqlənir, belə ki, buğda sünbülündən uzun, çovdar sünbülündən qısa olur .

“Qismət” tritikale dənində zülal buğdaya nisbətən 1,5%, çovdara nisbətən 34% çox olur. Dəndə kleykovinanın miqdarı buğdaya nisbətən 2-4% aşağı olur. Məhz buna görə də çörək bişirmədə az istifadə olunur, ancaq 80% buğda ununa 20% tritikale unu qarışdırıldıqda keyfiyyətli çörək alınır.

“Qismət” tritikaledə 1000 dənin çəkisi 45-50 qr., dəndə zülalın miqdarı 12-13,5%, kleykovina 15-22%-dir. Tərkibi amin turşuları ilə zəngindir. Səpin norması 120-180 kq., orta məhsuldarlıq 75-120 s/ha. “Qismət” tritikale bitkisinin boyu 110-160 sm, sünbülü açıq sarı və qəhvəyi rəngində olur.

Respublikamızda “Qismət” tritikale sortunun əkin sahələri hər il artırılır. Heyvan yemi olaraq dən və yem istehsalında böyük potensiala malikdir. Həzm olunana protein və lizin

miqdarı buğda və arpadan daha yüksəkdir. Buna görə də heyvandarlıqda “Qismət” tritikale sortu daha geniş istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. F.H. Qurbanov., Kənd təsərrüfatı bitkilərinin seleksiyası və toxumçuluğu., Bakı , 2011
2. F.H. Qurbanov., Toxumşünaslıq. Bakı, 2014
3. F.H. Qurbanov ., Sortşünaslıq. Bakı,2020
4. F.H. Qurbanov., Sort və toxum nəzarəti Bakı ,2017
5. S. Süzer., Tritikale tarımı., Tarım İstanbul dərgisi , 2003

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВНОВЬ СОЗДАННЫХ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

Проф. Курбанов Фируддин Гажи оглы, Аишафова Халида Аскер кызы, Аллазов Шохрат Магамед

Резюме

В Азербайджане зерновые культуры в основном сажают осенью. Одним из основных агротехнических мероприятий для получения высокого урожая озимых зерновых культур являются сроки посева, если посев проведен вовремя растение будет более устойчиво к зимним холодам.

Внесение минеральных удобрений на поля создает условия для нормального роста растений.

ECONOMIC CHARACTERISTICS OF NEWLY CREATED GRAIN VARIETIES

Prof. Gurbanov Firuddin Haci, Ashrafova Xalida Asger, Allazov Shohrat Mahammad

Summary

Cereals are mainly planted in autumn in Azerbaijan. One of the most important agrotechnical measures to obtain a high yield from autumn cereals is the timing of sowing.

If carried out at the time of sowing the plant is resistant to winter frost. The application of mineral fertilizers to the cultivated fields helps the plant to grow normally

*Rəyçi : ADAU-nun prof. F.H. Qurbanov
ADAU-nun «Taxıl və paxlalı bitkilər» sahəvi laboratoriyasının 18 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu*

Daxil olma tarixi 27 sentyabr 2023-cü il

UOT: 579.

**AZƏRBAYCANDA YAŞILLAŞDIRMADA İSTİFADƏ OLUNAN
BİTKİLƏRİN MİKROBİOTASI***dosent Sultanova Natella Həsənxan qızı**Sumqayıt Dövlət Universiteti**baku_2007@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3346-4595*

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanda yaşıllaşdırmada istifadə olunan bitkilərin mikrobiotasıdır. Müasir dövrdə sivilizasiyanın inkişafı cəmiyyətin istehsal-təsərrüfat səviyyəsinin insanın ətraf mühitə münasibətinin dəyişilməsinə gətirən global səviyyəyə çatmışdır. İnsan həyatı və biosferin fəaliyyət göstərməsi üçün ətraf mühitin iri miqyasda və həddindən artıq əlverişli olmayan istiqamətdə təbii və antropogen təsirlərdən dəyişilməsi bu günün reallıqlarıdır. Yaşıllaşdırmanın da insanların yaşadıkları, işlədikləri, istirahət etdikləri, eləcə də müəyyən vaxtlarda olduqları mühitlərin mühüm komponentləri olması, onların da qeyd edilən əlamətlərə xas olan mikroorqanizmlərin məskunlaşma yerlərindən biri olması, həmin mikroorqanizmlərin insanların təması da qaçılmaz olmasına səbəb olur. Odur ki, yaşıllaşdırmada istifadə edilən bitkilərin mikrobioloji, o cümlədən mikoloji baxımdan təmiz olması mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.*

Təbii əhəmiyyəti: Ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər. Material mikologiya və biologiya ilə maraqlananlar üçün faydalıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, birobiota, mikologiya, göbələklər, bitkilər, yaşıllaşdırma

Key words: Azerbaijan, microbiota, micology, fungi, plants, greening

Ключевые слова: Азербайджан, микробиота, микология, грибы, растения, озеленение.

Giriş

Müasir dövrdə sivilizasiyanın inkişafı cəmiyyətin istehsal-təsərrüfat səviyyəsinin insanın ətraf mühitə münasibətinin dəyişilməsinə gətirən global səviyyəyə çatmışdır. İnsan həyatı və biosferin fəaliyyət göstərməsi üçün ətraf mühitin iri miqyasda və həddindən artıq əlverişli olmayan istiqamətdə təbii və antropogen təsirlərdən dəyişilməsi bu günün reallıqlarıdır. Belə bir şəraitdə dönməz xarakterli ekoloji problemlərin baş verməsi riski də yüksəlir ki, bu da öz növbəsində bəşəriyyətin saxlanması və qorunmasının mühüm bir vəzifə kimi ortaya qoyur. Belə ki, mütaqen və kansorogen maddələr, yüksək toksikli komponentlər və radioaktiv məhsullar ilə urbanlaşmış ərazilərin çirklənməsi və deqradasiyanın əsas mənbələri insanların müasir məskunlaşma yerlərinin texniki-texnoloji, nəqliyyat və energetik təhcizatların yüksək səviyyəsi ilə əlaqədar olması artıq hazırkı dövrün reallıqlarından biridir. Bütün bunlar da ekoloji təhükəsizliyin, xətəliklərin və ölüm hallarının artmasına səbəb olan tendensiyaların reallaşmasına gətirib çıxarır. Bütün bunların da qarçısının alınması bu gün bəşəriyyəti narahat edən əsas vəzifələrdən biridir, daha dəqiqi birincisidir. Bu nöqteyi nəzərdən, iri şəhərlərin ekoloji sistemlərinin mühüm komponentlərindən biri həmin mühitin yaşıllaşdırılmasıdır, çünki yaşıllaşdırma insanların fiziki və psixoloji sağlamlığını, eləcə də yaradıcı fəaliyyətini maksimal şəkildə ortaya qoymaq üçün ilkin normal şəraiti müəyyənləşdirən hallardan biridir.

Heç də təsadüfi deyil ki, yaşıllaşdırma urbanlaşmış ərazilərin ekoloji strukturunun əsas elementlərindən hesab edilir. Belə ki, məhz yaşıl bitkilər havadan karbon qazını udub, onu

oksigenlə zənginləşdirir, digər tərəfdən yaşıllıqlar şəhər havasının temperaturunun tənzimlənmə sində, hava axınlarının yaranmasında, havanın nəmliyinin yüksəldilməsində və s. proseslərdə mühüm rol oynayır, daha dəqiqi bu gün insanların fəaliyyəti nəticəsində yaranan ekoloji xarakterli problemlərin həllində yaşıl bitkilər alternativsizdir. Bu səbəbdən də istənilən ölkədə şəhərlərin, xüsusən də ərazicə və əhali sayına görə böyük olanların yaşıllaşdırılması aktuallığı ilə seçilən məsələlərdəndir. Bunun həll edilməsi üçün isə hazırda yüzlərlə ağac, kol və ot bitkilərindən bu məqsədlə istifadə edilir. Lakin bu bitkilərin bioloji məhsuldarlığına təsir edən amillər onların fəaliyyətlərinin lazımcə yerinə yetirilməsinə mane olur ki, bunların arasında həmin bitkilərdə qeydə alınan patologiyalarla bağlıdır.

4 patologiya törədiciləri arasında göbələklər mühüm rol oynayır [1]. Bu məsələlərin həll edilməsi, törədilən xəstəliklərin qarşısının alınmasına görə profilaktik tədbirlərin hazırlanması üçün ilk olaraq onun törədicisinin, eləcə də onun sahibinin növ tərkibinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Azərbaycanın Bakıdan sonra ən böyük şəhəri olan Gəncə də müasir şəhərlərə xas olan xüsusiyyətlər daşıyır və bu səbəbdən də onun yaşıllaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir, lakin şəhər yaşıllaşdırılmasında istifadə edilən bitkilərin, ilk növbədə ağac və kolların vəziyyətinin mikrobioloji aspektdə qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş tədqiqat işlərinə isə rast gəlinmir. Baxmayaraq ki, göbələklərin bitkilərlə qarşılıqlı münasibətlərinin zərərli təsiri təkcə onların məhsuldarlığının və ya dekorativliyinin dəyişməsi, pisləşməsi ilə qurtarmır. Belə ki, mikroorqanizmlərin, ilk növbədə göbələklərin bir çox növləri insan sağlamlığı üçün də ciddi təhlükə mənbəyi olan toksigenlik, allergenlik və opportunistlik kimi xüsusiyyətlər daşıyır. Yaşıllaşdırmanın da insanların yaşadıkları, işlədikləri, istirahət etdikləri, eləcə də müəyyən vaxtlarda olduqları mühitlərin mühüm komponentləri olması, onların da qeyd edilən əlamətlərə xas olan mikroorqanizmlərin məskunlaşma yerlərindən biri olması, həmin mikroorqanizmlərin insanların təması ilə qaçılmaz olmasına səbəb olur. Odur ki, yaşıllaşdırmada istifadə edilən bitkilərin mikrobioloji, o cümlədən mikoloji baxımdan təmiz olması mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən dəqiqləşdirilmiş məlumata əsasən Gəncə şəhərinin yaşıllaşdırılmasında istifadə edilən ağac və kol növlərinin ümumi sayı 150-ə bərabərdir. Bu ağacların şəhər yaşıllaşdırılmasında istifadə edilməsi eyni dərəcədə deyil və bu səbəbdən də onların ilk oalraq şəhər yaşıllaşdırılmasında istifadə tezliyinin xarakterizə edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir. Aydın olmuşdur ki, onları ümumi şəkildə 3 şərti qrupa bölmək olar: dominantlar, tez-tez istifadə edilənlər və nadir hallarda rast gəlinənlər. Göründüyü kimi, istifadə edilən ağac və kol növlərinin 10%-i dominant, 40,7%-i tez-tez , 49,3%-i isə nadir hallarda istifadə edilənlərdir [3, s.8].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, son zamanlar göbələklərin ekolo-trofik ixtisaslaşmasının təzahür formalarına görə xarakterizə edilən zaman onların toksigenliyi, allergenliyi və opportunistliyi də aparılan mikrobioloji və mikoloji tədqiqatlarda xüsusi diqqət mərkəzində olan məsələlərdən hesab edilir. Bu baxımdan biz də tədqiqatların gedişində Gəncə şəhərinin yaşıllaşdırılmasında istifadə edilən ağac və kol bitkilərində yayılması qeydə alınan göbələklərin bu aspektdən də ümumi şəkildə xarakterizə edilməsini məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Qeydə alınan göbələklər arasında həm toksigenlərə (məsələn, *Aspergillus fumigatus*, *A.ochraceus*, *Cladosporium herbarium*, *Fuzarium moniliforme*, *F.oxusporium*, *Penicilium cuslopium* və s.), həm allaergenlərə (*Botrytis cinerea*, *Monila stophila*, *Penicillium*

granulatum, Rhizobus stolonifer, T.viride və s.), həm də opportunistlərə (Aspergillus niger, A.terreus, A. versicolor, Candida albicans, Pencillium expansum, P. purpurogenum, Mucor hiemalis və s.) rast gəlinir ki, onların miqdar göstəriciləri isə 32,5-52,8% arasında dəyişir [2]. Başqa sözlə, tədqiq edilən ağac və kolların mikobiotasının formalaşmasında qeyd edilən xüsusiyyətlər daşıyan göbələklər də aktiv iştirak edirlər ki, bu da mikrobioloji və mikoloji təhükləsizlik baxımından diqqətə alınması vacib olan faktlardandır. Məlum olduğu kimi, yaşıllaşdırma işləri açıq sistemdə aparıldığına görə bu məqsədə istifadə edilən bitkilərin becərilməsi, elə cə də həmin bitkilərin bioloji məhsuldarlığının formalaşması ətraf mühit amillərinin təsiri altında baş verir. Bu amillər də biotik və abiotik olmaqla iki qrupa bölünür. Bizim halda əsas məsələ bitkilərin mikobiotası ilə bağlı olan məsələlərin aydınlaşdırılmasına həsr edildiyindən, biotik amillərlə bağlı bəzi məsələlərə nəzərən patogen növlərin ekobiologiyası ilə bağlı əldə edilən nəticələri izah etmək məqsəduyğun olardı. Bəzi mikrooqanzimlər, o cümlədən göbələklər bir sıra bioloji aktiv maddələr sintez etmək qabiliyyətinə malikdir ki, onlar da bitkinin böyüməsinə və məhsuldarlığına fərqli təsir effektinə malikdir. Belə ki, bu təsir effekti ya stimullaşma, ya zəifləmə, yada bitkinin tamamilən məhvi ilə özünü biruzə verə bilər. Sonunculara səbəb olan canlıları, o cümlədən göbələkləri ümumi şəkildə fitopatogenlər adlandırılır. Bu xarakteristikaya uyğun gələn göbələklərin sistemləşdirilməsi zamanı isə bir qayda olaraq, onların morfoloji, fizioloji əlamətləri və qidalanma yeri kimi istifadə etdikləri bitkilərə ixtisaslaşması əsas götürülür. Buna müvafiq olaraq, 14 bəzi tədqiqatçılar analoji işlərdə mikromisetlərin patogen növlərini unlu şəh törədən, pas xəstəliyi törədən və askomisetlərin anamorf mərhələsində olan göbələklərə bölməklə tədqiq edirlər. Bu bölgünün bir qədər qarışıq olmasını nəzərə alaraq, biz tədqiqatlarda xəstəlik törədiciyinin patogenlik aktivliyini ayrı-ayrı substratlarda ixtisaslaşmasına görə xarakterizə edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Nəticə

Alınan nəticələrdən atydn oldu ki, tədqiqatlarda qeydə alınan göbələkləri 5 qrupa bölmək olar ki, onların da arasında qeydə alınan göbələklərin patogenlik aktivliyinə malik olanların əksəriyyəti geniş spektrli təsir effektinə malikdir, yəni onlar Gəncə şəhərinin yaşıllaşdırılmasında iştirak edən ağac və kolların bitkilərinin çoxunda bu və ya digər patologiyanın törənməsində iştirak edir, yəni evritroflar kimi xarakterizə olunurlar. Bu faktın özü də mənfi yöndən xarakterizə olunan hal kimi dəyərləndirilə bilər. Çünki evritroflar kimi xarakterizə olunan göbələklərin stenotrof və şərti stenotroflara nisbətən adaptasiya xüsusiyyətləri daha yüksəkdir, belə ki, ən azı onların qidaya olan təlabatlarının ödənilməsi üçün istənilən mühit daha əlverişli olur.

Ədəbiyyat

- 1.Абдуллаева Ш.А., Махмудова С.И., Джабраилзаде С.М., Мурадов П.З. Гахраманова Ф.Х. Видовой состав ксилотрофных грибов, обнаруженных на древесных растениях, используемых в озеленении городов Азербайджана.// Вестник МГОУ, серия “Естественные науки”, 2014, № 1, с.8-12
- 2.Мурадов П., Абдуллаева Ш., Ахмедов Ю, Махмудова С., Джабраилзаде С. Видовой состав растений используемых в озеленении городов Азербайджана и их микобиота./ XV Международная конференция «Биологическое разнообразие Кавказа и юга России». Махачкала, 2013, с.67-69

3. Sevinc İlqar qızı Mahmudova Yaşıllaşdırmada istifadə edilən ağac və kol cinslərində yayılmış mikromisetlərin növ tərkibi (Gəncə şəhəri nümunəsində). Bakı: 2017.

МИКРОБИОТА РАСТЕНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ОЗЕЛЕНЕНИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Султанова Нателла Хасанхан гызы

Резюме

Основная цель статьи - микробиота растений, используемых в озеленении Азербайджана. В современное время развитие цивилизации вышло на глобальный уровень, что повлекло за собой изменение производственно-экономического уровня общества и отношения человека к окружающей среде. Масштабные и крайне неблагоприятные изменения окружающей среды, обусловленные природными и антропогенными воздействиями для жизнедеятельности человека и функционирования биосферы, являются реалиями сегодняшнего дня. Тот факт, что озеленение является важным компонентом сред, в которых люди живут, работают, отдыхают и где они находятся в определенное время, а также является одним из мест обитания микроорганизмов, характерных для упомянутых симптомов, делает контакт с этими микроорганизмами неизбежным. Поэтому важно, чтобы растения, используемые в озеленении, были чистыми с микробиологической, в том числе микологической точки зрения.

Важность применения: Может использоваться на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях. Материал полезен для интересующихся областями микологии и биологии.

MICROBIOTA OF PLANTS USED IN GREENING IN AZERBAIJAN

Sultanova Hasankhan Natella

Summary

The main purpose of the article is the microbiota of plants used in greening in Azerbaijan. In modern times, the development of civilization has reached a global level, which has brought about the change of the society's production-economy level and the attitude of man to the environment. Large-scale and extremely unfavorable environmental changes due to natural and anthropogenic influences for human life and biosphere functioning are today's realities. The fact that greening is an important component of the environments where people live, work, rest, and where they are at certain times, and that they are also one of the habitats of microorganisms characteristic of the mentioned symptoms, makes contact with those microorganisms inevitable. Therefore, it is important that the plants used in greening are clean from a microbiological, including mycological point of view.

Application importance: It can be used in lectures and seminars in higher education institutions. The material is useful for those interested in the fields of mycology and biology.

*Rəyçi: dosent Arzu Yelmar oğlu Baxşəliyev
Biologiyanın tədrisi metodikası kafedrası*

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94.

QAFQAZ ALBANİYASINDA XRİSTİANLIĞIN YAYILMASI TARİXİNDƏN*Hacıyeva Raziyə Sahib qızı**AMEA Arxeologiya , Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu*raziyehaciyeva200@gmail.com

Xülasə: *Albaniyada müxtəlif dövrlərdə fərqli dini inancların mövcud olmasına baxmayaraq , xalq bir qayda olaraq adət-ənənələrini , milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. İslam dininin qəbul olunmasından sonra xristian abidələri yerli müsəlman əhali tərəfindən dağıdılmamış yalnız təbii fəlakətlər nəticəsində dağıntılara məruz qalmışdır. Bütün arxeoloji tədqiqatlar bir daha sübut edir ki ,saxtalaşdırılmaya məruz qalan alban xristian abidələri Azərbaycanın tarixi mədəni irsinə aiddir. Xristian dini abidələri Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin əsasını təşkil edir.*

Açar sözlər : Qafqaz Albaniyası, xristian dini, kilsə, abidə, məbəd

Key words: Caucasian Albania, Christian religion, church, temple, monument

Ключевые слова: Кавказская Албания, Христианская религия, церковь, памятник, храм

Şimali Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil dövlət olan Qafqaz Albaniyasında ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif dini inanclar biri digərini əvəz etmişdir. Qafqaz Albaniyası xristianlığın ilk yayıldığı ölkələrdən biri olmuş və xristian dininin dövlət dini elan edilməsi Albaniyanın sərhədləri daxilində və ondan kənarında bir çox maddi- mədəniyyət nümunələrinin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Dinin dəyişilməsi Qafqaz Albaniyasının yalnız maddi - mədəniyyətində deyil, həm də mənəvi mədəniyyətində bir sıra dəyişikliklərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarının nə qədər qədim bir mədəniyyət mərkəzi olduğunu öyrənmək üçün bir sıra amillərlə yanaşı, tarixi abidələri də nəzərdən keçirmək mütləqdir. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərə aid olan bu abidələrin keçmişdən müasir günümüze qədər qorunub saxlanılması Azərbaycanı dünya miqyasında etnik və dini tolerantlığın əsl nümunəsi kimi tanıdır. Bu abidələrin öz tarixi başlanğıcını qədim Qafqaz Albaniyasından götürdüyünü nəzərə alsaq, alban abidə və kilsələrinin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin müxtəlif ərazilərində mövcud olan və bizə ulu əcdadlarımız albanlardan qalan abidələr Azərbaycanın nə qədər qədim tarixi olduğunu göstərir.

Qədim Albaniya haqqında bizə dolğun məlumat verən yeganə mənbə Moisey Kalankatuklunun üç hissədən ibarət “Alban tarixi “ əsəridir. Bu mənbə bizi X əsrə qədər Azərbaycan dövləti haqqında məlumatlandırır. Qədim Qafqaz Albaniyası haqqında yerli mənbə ilə yanaşı antik müəlliflərdən Plini “Təbiət tarixi “əsərində Albaniyanın baş şəhərləri, təbiəti, əhalisi, albanların mənşəyi, Strabon “Coğrafiya” əsərində Albaniyada 26 dildə danışan tayfaların yaşaması, Plutarx albanların Pompeyə qarşı mübarizəsi , albanların piyada və süvari qoşunları, silahları haqqında məlumat verir (4, s.11).

Məlumdur ki, Albaniya Şimali Azərbaycan ərazisində yaranmış birinci müstəqil dövlətdir. E.ə. IV əsrin sonlarından 705 – ci ilə qədər mövcud olan Alban dövləti cənubda Araz çayından Şimali Qafqazadək, şərqdə Xəzər dənizinin qərb sahilindən Göyçə gölündən

qərbdə yerləşən torpaqlaradək geniş bir ərazini əhatə edirdi. Albaniyada 30 – dan artıq şəhər və bir çox yaşayış məskənləri olmuşdur. Paytaxt əvvəlcə Qəbələ ,sonra isə Bərdə şəhəri olmuşdur. Albanların 53 işarədən ibarət əlifbası var idi. Bu işarələrin hər biri səsləri ifadə edirdi. Burada bir çox tayfalar yaşasa da, tədqiqatçılara görə saklar, qarqarlar, hunlar, türklər, şirvanlar, quzlar və digər türkdilli tayfalar çoxluq təşkil etmişdir.Türkdilli tayfaların Alban dövlətinin idarə olunmasında , onun memarlıq və mədəni inkişafında böyük rol oynadığını göstərən faktlardan biri də odur ki, bir çox tarixçilər alban memarlıq nümunələrini alban-türk memarlıq abidələri kimi qeyd edirlər.

Alban dövlətinin dini inancları, adət-ənənələri, dini abidələri haqqında İ.M.Cəfərzadənin, R.B. Göyüşovun, A.A.Ələsgərovun əsərlərində məlumat verilmişdir.Tarixi tədqiqatlar sübut edir ki, Albaniyada müxtəlif dinlər yayılmışdır. Burada ilk dini inanc kimi əhali flora və fauna aləmini totemləşdirməklə yanaşı, səma cisimlərinə, müxtəlif yunan tarrılarına – Göy Tanrısına , Ay Tanrısına və oda sitayiş etmişdir.Xristianlığa qədər Albaniyada astral mifik dünyagörüşü var idi. Bu dövrə aid qəbir abidələrdən üzəri aypara ornamentləri ilə naxışlanmış əşyalar tapılmışdır ki ,bu da Ay İlahəsi Selenaya sitayişin daha geniş yayıldığını göstərir (2, s. 176) . Həmçinin Selenaya xüsusi sitayişin olduğunu göstərən digər bir tarixi material isə Mingəçevir, Xınıslı,Yaloylutəpədə arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkarlanan keramikadır ki, onun da üzərində ayın təsvirinə rast gəlinir.

Qafqaz Albaniyasında müxtəlif dövrlərdə çoxallahlıq , bütperəstlik və atəşperəstliyin yayılmasını arxeoloji araşdırmalar zamanı tapılan daş qutu və torpaq qəbirlər,katakombalar, kurqanlar, küp qəbirlər də təsdiq edir. İlk orta əsr müəllifləri Aqafanqel və Koryun məlumatlarına əsaslanaraq demək olar ki, Albaniyada xristian dini dövlət dini elan olunmamışdan əvvəl orada yaşayan əhali bütperəst olmuşdur (1, s. 189). Xristian dini abidələrinin inşasından əvvəl ölkədə bütperəstliyə aid məbədlər inşa olunmuşdur ki , burada da bütperəst kahinlər dini ibadətləri həyata keçirirdilər.

Sonrakı mərhələdə qədim Alban dövlətində yaranan və bir çox ziddiyyətlərlə qarşılaşsa da , dövlət dini kimi qəbul edilən din xristianlıq olmuşdur. Qafqaz Albaniyası xristianlığın ilk yayıldığı ölkələr sırasındadır (2, s.179). Alban dövləti mövcudluğunun son dövrünə qədər xristian ideologiyasının təsir dairəsində olmuşdur. Albaniya ərazisində xristianlıq eramızın 54-57 ci illərində Müqəddəs Yeliseyin təbliği ilə yayılmışdır. M.Kalankatuklunun “Alban tarixi “salnaməsindən aydın olur ki, müqəddəs Yeliseydən əvvəl İsa peyğəmbərin şagirdi müqəddəs Faddey bu missiyanı həyata keçirmək üçün Cənubi Qafqazda missionerlik fəaliyyətinə başlayır. Onun bu missiyası uğursuzluqla nəticələnir. Bütperəstlər və Paytakaran çarı Sanatruk apostol Faddeyi faciəvi şəkildə qətlə yetirmişdir. Apostol Faddeyin ölümündə sonra şagirdi müqəddəs Yelisey Qüds şəhərinə qayıdıb apostol Faddeyin ölüm xəbərini verir.İsa peyğəmbərin din qardaşı Yakov müqəddəs Yeliseyi növbəti missionerlik fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Albaniyaya göndərir.Qafqaz Albaniyasında həm də ilk xristian alban məbədi müqəddəs Yeliseyin adı ilə bağlıdır.Bu kilsə bir sıra tarixi məlumatlarda həm də apostol kilsəsi adlanır.Yalnız Qafqazda deyil,həmçinin xristian dünyasında olan ən qədim xristian kilsələrindən biri alban kilsəsidir. Həmçinin bu kilsə “Şərq kilsələrinin anası” adlandırılır. Müqəddəs Yeliseyin Albaniyanın həm sağ sahil, həm də sol sahil vilayətlərində olduğunu təsdiq edən bir mətn var.”Bizdə xristianlığın yayılmasının səbəbkarı müqəddəs Yeliseydir.O, üç ölkədə xristianlığı yaymışdır: Çola, Lpina və Aqvanda.Yelisey bu üç ölkənin müqəddəsi adlandırılmışdır”.

Xristian dininin Qafqaz Albaniyasında yayılması və dövlət dini elan olunması heç də asan proses olmamışdır. Əksinə yeni yayılan bu din yerli dini inanclarla uzun müddət ziddiyyətli olmuşdur. Albaniyada xristianlığın yayılması prosesi iki mərhələli olmuşdur: I mərhələ -həvari dövrü adlanır. Bu ad həvarilərdən Müqəddəs Faddeyin, Müqəddəs Varfolomeyin, Müqəddəs Yeliseyin adı ilə əlaqələndirilir. Alban ənənəsinə görə I əsrin əvvəllərindən din təbliğatçıları –apostollar və onların şagirdləri Yerusəlim və Suriyadan gəlmiş və burada ilk xristian icmalarını yaratmışdır. Bu mərhələ I-III əsrləri əhatə edir və xristianlığın yayılması baxımından çox da uğurlu hesab edilmir. II mərhələ isə yunanpərəst mərhələ adlandırılır. Xristianlığın Fələstin missionerlərindən (xristianlığın mənbəyindən) qəbul edilməsi isə müstəqil alban kilsəsi yaratmağa və Roma xristian rəhbərlərindən asılı olmamağa imkan verirdi. Bu mərhələdə Roma imperatorları tərəfindən Albaniyada xristian dinini daha sürətli yaymaq üçün xristian dini missionerləri göndərirdi. Bununla da, yeni dini təbliğ etməklə Roma imperatorları Qafqazda özlərinin siyasi-ictimai mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Bu mərhələ xristian dininin dövlət dini kimi qəbul edilməsi ilə əlamətdardır. II mərhələ maarifçi Qriqorinin və alban hökmdarı Urnayrın adı ilə bağlıdır və birincidən fərqli olaraq bu mərhələ xristianlığın yayılması baxımından uğurlu mərhələ hesab olunur. Bu mərhələyə alban çarı Urnayr rəhbərlik etmiş və O, 313-cü ildə siyasi uğur qazanaraq Valarşapad şəhərində xristian dinini dövlət dini elan etmişdir. Müqəddəs Qriqori alban şahı Urnayrı və alban feodallarını Xaçaquran etmişdir (1, s.192) . Urnayrın bu uğurlu addımı tayfaları vahid din ətrafında birləşdirdi. Təkallahlığı təcəssüm edən xristian dini büt-pərəstliyi sıxışdırıb məhv etdi və büt-pərəstliyin rəmzi olan 16 bütlərin məhvinə səbəb oldu. Lakin Urnayr xristianlıqdan imtina edən və öz köhnə büt-pərəst inanclarına sitayiş edən əhaliyə qarşı heç bir təyziq göstərməmişdir. Urnayr torpaqların bir qismini kilsə torpaqları adlandırmış və buradan gələn gəlir hesabına kilsə xərcləri ödənilmişdir. O, xristianlığı yaymaq üçün xüsusi qanunlar qəbul etmiş və kilsələr tikdirmişdir. Kilsələrin əksəriyyəti məhz onun hökmdarlığı dövründə inşa edilmişdi. Belə aydın olur ki, xristianlıq Albaniyada rəsmi dövlət dininə çevrildikdən sonra alban çarları bu dinlə bağlı mühüm qərarlar qəbul etmişdir.

Urnayrdan sonra ölkədə vahid din birliyi olması üçün çalışan digər Alban şahı III Mömin Vaçaqan olmuşdur. Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti dövrü Albaniyanın siyasi, dini – mədəni həyatında intibah dövrü hesab olunur. Mənbələrdən əldə olunan məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, alban şahı III Mömin Vaçaqan öz hakimiyyəti dövründə xristian dininin təbliğində “İncil” dən istifadə etmişdir. O, müstəqil kilsənin Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək və ölkəni parçalamağa çalışan qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaqda böyük rol oynadığını nəzərə alaraq 488-ci ildə Aquendə kilsə məclisi çağırmışdır. III Mömin Vaçaqan Aquen kilsə qanunları ilə kilsəni iqtidasi baxımdan gücləndirməyə çalışırdı. Aquen dini məclisində xristianlıqdan əvvəlki dini adətlərə qarşı bəzi qanunlar qəbul olundu. Alban şahı xristian dinini ölkədə yaymaq üçün dini məktəblər açdı və həmin dini məktəblərdə əhalini maarifləndirmək və xristian dininin təbliğini genişləndirmək üçün savadlı ruhanilər hazırlayırdı. Həmçinin bu qurultay dini ayinlərin möhkəmlənməsində , büt-pərəst ,politeist inancların tamamilə məhv edilməsində , ruhanilər üçün maddi bazanın yaradılmasında və onların hüquq və iqtisadi imtiyazlarının möhkəmlənməsində çox böyük rol oynamışdır. Aquen kilsə məclisi 21 maddədən ibarət mühüm qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanunlar Albaniyada feodal münasibətlərinin daha sürətli inkişafına səbəb oldu. III Mömin Vaçaqanın bu siyasi tədbiri xristianlığın yayılmasına böyük dəstək oldu.”Aquən qanunları”

M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində və “Erməni qannunları” kitabında nəşr olunmuşdur. III Vaçaqan həmçinin hakimiyyəti dövründə Müqəddəs Yeniseyin

(Zərqun dərəsində bütperəstlər tərəfindən qətlə yetirilmişdir) cəsədi tapılıb dəfn edildikdən sonra qəbri üzərində Yeniseyin adını daşıyan kilsə inşa etdirmişdir.

Qafqaz Albaniyası ərazisində xristian dini yayıldıqdan sonra xristianlığı özündə əks etdirən çoxlu sayda maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri yaradılmışdır. Alban şahları və katalikosları xristian dininə məxsus məbədləri, monastırları, kilsələri, sövmələri, əsasən xristian dinindən əvvəl mövcud olan köhnə ibadətqahların, məbədlərin yerləri üzərində inşa edirdilər (1, s.199). Bu abidələri quruluş baxımından üç cür təsnifləndirmək olar: 1) Erkən orta əsrlərdə xristian dini tikililərinin ən sadə tipini təşkil edən uzunsov ibadət zalı olan birnefli məbədlər xarakterikdir. Bu məbədlər düzbucaqlı plandan ibarət olmuşdur. Bu cür məbədlər Mingəçevir, Ağdam və Kəlbəcər ərazisində aşkarlanmışdır. Mingəçevirdə 1948-ci ildə aparılan tədqiqat işləri zamanı arxeoloqlar tərəfindən xaç altlığı aşkar edilmişdir. Xaç altlığının üzərində alban əlifbası ilə yazılmış və oxunması mümkün olmayan yazılar həkk olunmuşdur. Bu tarixi eksponat albanların həm dini inancları və həm də alban əlifbası haqqında bizi məlumatlandırır. 2) Qafqaz Albaniyasında xristianlığın qəbul edilməsi və daha geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq öz həcmi və plan quruluşu baxımından əvvəlki xristian dini tikililərindən fərqlənən mərkəzi günbəzli və bazilika üslubunda sitayiş qurğuları tikildi. 3) Xristian dini tikililəri sırasında sövmələr və dairəvi məbədlər özünəməxsusluğu ilə seçilir. Memorial abidələr olan sövmələr iki funksiyalı olmuşdur. Sövmələrin bir qismi karvan və ticarət yolları üzərində yerləşirdi və səfərdə olan şəxslərin ibadəti üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bəzi sövmələr isə dini ocaqların həyatı sahələrində keşiş və yepiskopların məzarı üzərində inşa edilən qəbirüstü abidələrdir (5, s.15). Dairəvi məbədlər isə quruluşuna görə Ay və Günəşi xatırladır. Tarixi tədqiqatlar sübut edir ki, ayrı-ayrı dövrlərdə tikilən xristian dini abidələri bir-birindən fərqlənmiş və həmin dövrdə dini ideologiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Müxtəlif formalarda olan xristian dini tikililərin müxtəlif rəmzi mənalara malik olmuşdur ki, bu da kainatı və sonsuzluğu ifadə edir.

Təbii ki, dinin dəyişməsi xalqın mənəvi mədəniyyətində bir sıra yeniliklərin və fərqli xüsusiyyətlərin yaranmasına zəmin yaratmışdı. Albaniyada xristianlığın qəbul edilməsindən sonra onun rəmz və simvolları həm memarlıq abidələrində, həm də məişət əşyalarında istifadə olunmağa başladı. Bunu tədqiqatlar nəticəsində tapılan dəmir, gümüş və tunc xaçlar, küplər üzərində basma yolu ilə həkk edilmiş xaç işarələri, üzərində xaç işarəsi olan şamdanlar və s. kimi məişət əşyaları sübut edir. Xristianlığı tərənnüm edən rəmz və simvollar həm də xristian dövrü abidələrində əks olunmuşdur. Ən çox mənimsənilməyə məruz qalan abidələr də məhz xristianlıq dövrü abidələri olmuşdur. Buna səbəb isə bu cür abidələrdə xristian dininin rəmz və simvollarının əks olunmasıdır ki, bunları əsas götürərək ermənilər bu cür tarixi abidələrimizi erməniləşdirməyə çalışırlar. Lakin bütün tarixi araşdırmalar bu abidələrin xalqımızın milli mədəni irsinə aid olduğunu deməyə dəlalət edir.

Məlumdur ki, alban kilsəsinin müstəqilliyinin ləğvində də Ərəb xilafətinin ən yaxın köməkçisi ermənilər olmuşdur. Alban xristian kilsəsi daxilində yaranan təriqətçilik alban kilsəsində ciddi mübarizələrə səbəb olmuş və monofizit erməni kilsəsindən fərqli olaraq alban və gürcü kilsəsi diofizit təriqətini qəbul etmişdi. VII əsrdə Cənubi Qafqazı işğal edən ərəblər Qafqazda Bizansın güclənməsindən ehtiyat edərək 705-ci ildə ermənilərin köməkliyi ilə Alban dövlətinin və alban kilsəsinin müstəqilliyini ləğv etdi. Beləliklə də, VIII əsrdən etibarən Azərbaycanın şimal torpaqları ərəblərin və onların yaydığı yeni dinin – İslamın təsir

dairəsinə düşdü. Lakin alban əhalisinin xeyli hissəsi hələ də xristianlığa etiqad edir və alban kilsəsinin mövqeyini yenidən bərpa etməyə çalışırdı. Alban kilsəsinin müstəqillik hüququnun pozulması onun Erməni Qriqorian kilsəsinə tabe dilməsi ilə nəticələndi. Ermənilər yenə də Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan Ərəb xilafətinin dəstəyi ilə albanların bütün tarixi, ədəbi abidələrini məhv etmiş, həmçinin Arran kilsəsinə əhali arasında nüfuzdan salmağa çalışmışlar. Ermənilər qədim Alban abidələrini qrabara çevirməklə onları saxtalaşdırmışlar.

Keşməkeşli və çətin bir tarixi dövr keçirən Alban Həvari kilsəsi öz varlığını 1836 - ci ilə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir. Alban Həvari kilsəsinə son zərbə Rus imperiyası tərəfindən dəymişdir. Belə ki, Rus imperiyası 1836-cı ildə Alban kilsəsinin fəaliyyətini ləğv etmiş və onu erməni Qriqorian kilsəsinə tabe etmişdir.

Alban xristian abidələri Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələdə və həmçinin respublikamızın daha çox şimal-qərb bölgələrində-Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında inşa edilmişdir. Qax rayonu ərazisində yerləşən bu abidələrdən biri Ləkit məbədidir. Məbədin adı Qafqaz Albaniyasında yaşamış eyni adlı "lək" tayfasının adından götürülmüşdür. Ləkit məbədi xristianlıqdan əvvəl mövcud olmuş və xristianlığın dövlət dini elan olunmasından sonra məbədin memarlıq quruluşunda dəyişiklik edilməmiş və yalnız səcdəgah əlavə edilərək xristian dini ehkamlarına uyğun formaya salınmışdır. Dairəvi quruluşda inşa edilən Ləkit məbədinə digər dairəvi quruluşlu məbədlərdən (Kilsədəğ, Mamrux) fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun daha geniş sahəni əhatə etməsidir. Məbədin dairəvi quruluşda olması onun aya bənzədilməsi ilə izah olunur. Xristianlıqdan əvvəl inşa edilən və bütpərəstlik elementlərini özündə əks etdirən Ləkit məbədi "Ay İlahəsi məbədi" kimi tanınmışdır. Məbəd IV-VI əsrlərdə inşa edilmiş və III Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə kilsəyə çevrilmişdir. Məbədin dini cəhətdən öyrənilməsi və bərpası işlərinə XX əsrin 40-cü illərində P. D. Baranovski rəhbərlik etmişdir. Baranovski "Qum və Ləkit məbədlərinin abidələri" məqaləsində Ləkit məbədi haqqında yazmışdır. Bu məbəd Cənubi Qafqazda tetrakonx tipli ilk məbəd olmuş və sonrakı dövrlərdə tetrakonxların təşəkkül tapmasında əsas olmuşdur. Buna görə də Ləkit məbədi dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsidir.

Qədim Qafqaz Albaniyasından müasir Azərbaycan dövlətinə qədər gəlib çatmış və tarixi mədəni irsimizi özündə əks etdirən bu tarixi abidələr azərbaycançılıq və dini tolerantlıq nümunəsi kimi öz əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

- 1.Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı:2006, 400.
- Məmmədova F.C. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, "Elm" nəşriyyatı, Bakı:1986, 284 s.
- 2.Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər), "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, Bakı: 2011, 344 s.
- 3.Piriyev V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, "Müəllim" nəşriyyatı, Bakı:2006, 148
- Alişov N.Ə. Azərbaycan Albaniyasının xristian abidələri (arxeoloji materiallar əsasında) //Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı:2014,26 s.

ИЗ ИСТОРИИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Гаджиева Разийя Сахибовна
Резюме

Несмотря на существование в Албании в разные исторические периоды различные религиозных верований, люди, как правило, сохраняли свои обычаи и традиции, национальные

особенности. Даже после принятия исламской веры христианские памятники не были уничтожены местным мусульманским населением, и лишь в результате стихийных бедствий в различной степени были подвергнуты разрушениям. Археологические исследования еще раз свидетельствуют о том, что фальсифицированы албанские христианские памятники являются культурно-историческим наследием Азербайджана. Христианские религиозные памятники составляют основу материальной культуры Азербайджана.

THE HISTORY OF SPREADING CHRISTIANITY IN CAUCASIAN ALBANIA

Hacıyeva Raziyya Sahib

Summary

Despite the existence of different religious beliefs in Caucasian Albania at different times the people have generally preserved their traditions and national characteristics. After the adoption of Islam, the Christian monuments were not destroyed by the local Muslim population, they were destroyed only as a result of natural disasters. All archeological studies prove that, the Albanian Christian monuments which were subjected to falsification, belong to the historical and cultural heritage of Azerbaijan. Christian religious monuments are the basis of Azerbaijan's material culture.

Rəyçi: Prof. A.M. Məmmədov., t.ü.f.d., Ə.H.Babayev

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İns. Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası şöbəsinin 04.09.2023 tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (Pr. № 9).

Daxil olma tarixi 11 sentyabr 2023-cü il

UOT:94(479.24).

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ SUMQAYIT ŞƏHƏRİNİN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

doktorant İbrahimli Mehın Bayram qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə: Məqalədə SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyin ilk illərində Sumqayıt şəhərində mövcud olan kimya, neftkimya, metallurgiya maşınqayırma və s. sahələri əhatə edən iri sənaye komplekslərinin vəziyyəti, şəhərin müəssisələrində müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalının həcmının əvvəlki illərlə müqayisəli təhlili, mövcud iqtisadi çətinliklər, Sumqayıt şəhərinin müəssisələrində təsərrüfat əlaqələrinin pozulması, xammal və təchizatın aşağı səviyyədə olması, qiymətlərin artması, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq şəhər iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin xammal və material təchizatının aşağı səviyyədə olması və maliyyə sistemindəki problemlər araşdırılmışdır. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında sənaye müəssisələrinin bəzilərində irəliləyişin olmasına baxmayaraq bütövlükdə istehsalın həcmının aşağı düşməsi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Sumqayıt, iqtisadi vəziyyət, sənaye, təsərrüfat əlaqələri, istehsal, müqayisəli qiymətlər

Keywords: Sumgayit, economic situation, industry, economic relations, production, comparative prices

Ключевые слова: Сумгайыт, экономическое положение, промышленность, хозяйственные связи, производство, сопоставимые цены

Giriş.

XIX əsrin əvvəllərindən çar rusiyasının, XX əsrin 20-ci illərindən isə sovet rusiyasının müstəmləkəsinə məruz qalan Azərbaycan iqtisadiyyatı-xüsusilə də sənayesi müstəmləkəçi rejimin maraqlarına uyğun olaraq inkişaf əvəzinə amansız şəkildə istismara məruz qalmışdır. Yəni Azərbaycan iqtisadiyyatından gələn gəlir Azərbaycan xalqının maddi rifahının yüksəldilməsinə deyil, Rusiyanın müstəmləkə xarakterli maraqlarının təmin edilməsinə xidmət etdirilirdi. Ona görə də bu zaman çərçivəsində müstəmləkəçi rejimin fəaliyyəti yeni texnologiyanın tətbiqinə deyil, demək olar ki, daha çox gəlir əldə etməyə yönəldilmişdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından sovet rejimində başlayan iqtisadi və siyasi böhranlar və İttifaqa daxil olan xalqların milli-azadlıq mübarizəsinin təsiri ilə ədalətsizlik əsasında qurulan Sovet İttifaqının dağılmasına və müstəmləkə rejiminə məruz qalan milli Respublikaların müstəqilliyə nail olmasına gətirib çıxardı.

SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan Respublikasının ərazisində sənayenin müxtəlif sahələrində-kimya, neftkimya, metallurgiya maşınqayırma, və s. çox əhəmiyyətli iri sənaye kompleksləri (texnoloji qurğular) qalmışdır. İttifaq daxilində olarkən bu cür qurğuların istismarı sabit xammal təchizatı kimi vacib amillərdən asılı olduğundan həmin qurğulardan səmərəli istifadənin təşkilinə ciddi fikir verilir və bu məqsədlə xammal təminatı mərkəzləşdirilmiş bölgü əsasında aparılırdı. Həmin vahid mərkəzdən idarə edilən inzibati təsərrüfat mexanizmi dağıldıqdan və bu məkanda olan təsərrüfat əlaqələri qırıldıqdan sonra iri sənaye kompleksləri ciddi problemlərlə üzləşməli oldu.[7,s.65]

Bütün bunların nəticəsi olaraq 1992-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında şəhərin sənaye müəssisələri müqavilə öhdəlikləri üzrə tapşırıqlara tam əməl etməmiş, şifarişçi təşkilatlara 3,8 mlrd. rubl az məhsul göndərmişlər. Bu ümumi sənaye məhsulu həcmının 35,6 % həcmi

təşkil edir. Və cari ilin birinci yarısı ilə müqayisədə 1,78 mlrd. rubl artıqdır. Belə bir vəziyyət şəhərin sənaye müəssisələri ilə şəhərin şifarişçi təşkilatları arasında təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasının daha da dərinləşməsinə şərait yaradır. Şəhər sənayesi üzrə reallaşdırılmış məhsulun həcmi yanvar-sentyabr aylarında faktiki qiymətlərlə 8,97 mlrd. rubl və ya sənaye istehsalı həcmnin 53% təşkil edir. Bu göstərici cari ilin birinci yarısında uyğun olaraq 4,1 mlrd. rubl və ya 48% olmuşdur. Bu o deməkdir ki, istehsal olunmuş məhsulun yarısından çoxu müəssisələrin anbarında qalır və öz istehlakçısını tapmır. Bir sıra sənaye müəssisələrində bu göstərici daha çox aşağı olmuşdur.[9,s.2]

Hesabat dövründə (1992-ci il) şəhərin metallurgiya kompleksində istehsal olunan və əsas nomenklaturaya daxil olan məhsul növləri üzrə istehsal həcmi keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə azaldılmışdır. Cari ilin (1992-ci il) 9 ayında keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə polad istehsalı 164 min ton və ya 36%, polad boru 144 min ton və ya 43%, hazır prokat istehsalı 158 min ton və ya 41%, ilkin aliminyum 3,7 min ton və ya 20%, təkrar aliminyum istehsalı isə 3 min ton və ya 67% aşağı düşmüşdür. [9,s.2]

Mövcud iqtisadi çətinliklər davam edən müharibə şəraitində 1993-cü ildə şəhərin sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı müəyyən işlər görülmüş 68,5 min kvadrat metr mənzil sahəsi, 784 yerlik tədris korpusu tikilib istifadəyə verilmiş, sosial təyinatlı obyektlərin inşası üçün 7,05 mlrd rubl vəsait xərclənmişdir. Bir sıra problemlərlə - əhalinin içməli su, sənaye kompleksinin texniki su ilə təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

İctimai nəqliyyatda da vəziyyət gərgin olmuşdur. Avtobus parkının 60%-dən çox yürüyüş normasını bir neçə dəfə başa vurmuşdur. Trolleybus xətlərində 1953-cü ilədən indiyə kimi (1992-ci il) əsaslı təmir işləri aparılmayıb... 19000 sumqayıtlı ailəsi telefon xidmətindən istifadə etmişdir. Cari ildə 2000 mənzilə telefon xətti çəkilib.[15,s.2]

Müstəqilliyə qədər sənaye kompleksinin inkişafı birtərəfli sosial sahənin ehtiyaclarından təcrid edilmiş şəkildə aparılmışdır. 1992-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Sumqayıt şəhərinin birlik və müəssisələrinin təsərrüfat əlaqələrinin maliyyə sisteminin pozulduğu, xammal və material təchizatının aşağı səviyyədə olduğu, qiymətlərin durmadan artdığı bir şəraitdə işləmiş, nəticədə sənaye məhsulu istehsalı azalmışdır.

“Belə ki, 9 ayda (1992-ci ilin yanvar-sentyabr ayları) müqayisəli qiymətlərlə istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi 6,1 mlrd. rubl təşkil etmişdir ki, bu da keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 30,0 faiz və ya 2,1 mlrd. azalmışdır. Cari ilin sentyabr ayında həmin qiymətlərlə 456,5 mln. rublluq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu hesabat ilinin avqust ayına nisbətən 10,3 mln. rubl və ya 2,2 faiz azdır. Hesabat dövründə şəhərin əksəriyyət müəssisələri müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalının həcmnin keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə aşağı salmışdır. İlin əvvəlindən istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmnin aşağı düşməsinin əsas səbəbi xammal və material ehtiyatlarının çatışmaması, müəssisələr və regionlar arasında iqtisadi əlaqələrin pozulması idi”. [6,s.3]

1993-cü ildə Sumqayıt şəhərinin müəssisələri təsərrüfat əlaqələrinin pozulduğu, xammal və təchizatın aşağı səviyyədə olduğu, qiymətlərin artdığı və maliyyə sisteminin pisləşdiyi bir şəraitdə fəaliyyət göstərmişlər. Həmin dövrdə qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə 158,6 milyard rublluq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, 1992-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 349 faiz təşkil etmişdir. Əldə olunan artım şəhərin sənaye müəssisələrində buraxılan məhsulların “çəkisinin” deyil, son vaxtlar qiymətlərin sıçrayışla artması ilə əlaqədardır. Odur ki, o zaman xalq təsərrüfatının bəzi sahələrində istehsal edilən məhsulun dəyərini əvvəlki

illərə nisbətən dəqiqləşdirmək məqsədilə “müqayisəli qiymətlərlə” göstəricisi tətbiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli qiymətlərlə il ərzində sənaye məhsulunun həcmi 7,8 milyard rubl təşkil etmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə istehsalın həcmi 30 faiz və ya 3,3 milyard rubl azalmışdır.[1,s.2]

Xalq təsərrüfatının güzgüsü hesab olunan kimya əsnayesi eyni bir adda təbii xammaldan yüzlərlə növ müxtəlif məhsullar almaq imkanına malikdir.[16,s.3]

Keçmiş İttifaq Respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin pozulması, davam edən iqtisadi blokada şəhərin sənaye müəssisələrinin işinə ağır zərbə vurmuşdur. Təkcə son 4 ildə (1994-1995-ci illər) istehsal olunan əsas məhsulların həcmi, o cümlədən polad boru 20 dəfə, ilkin alüminium 3,9 dəfə, kauçuk və lateks 27 dəfə, sulfanol 22 dəfə, yuyucu vasitələr 12 dəfə azalmışdır. 1994-cü ilin 11 ayı ərzində müqayisəli qiymətlərlə sənaye məhsulu istehsalı əvvəlki illə müqayisədə 38 faiz aşağı düşmüşdü. Bu səbəbdəndir ki, istehlakçılara məhsul satışının həcmi də xeyli azalmışdır. Bütün bunlar isə sənaye müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini olduqca çətinləşdirmişdir.[14,s.2]

Müəssisələrin az mənfəətlə işləməsi şəhər büdcəsinin kəsirdə qalmasına, sosial sahələrin, o cümlədən şəhər təsərrüfatının tələbatdan xeyli az maliyyələşməsinə gətirib çıxarmışdır. İqtisadiyyatdakı mövcud gərginlik onsuz da ağır olan sosial sahədəki vəziyyəti daha da çətinləşdirmişdir. Mənzil fondunun əsaslı və cari təmirinə yönəldilən vəsait minimuma endirilmiş, bir çox sahələrin maliyyələşdirilməsi isə tamamilə dayandırılmışdır.

1994-cü ildə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq şəhər iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri xammal və material təchizatının aşağı səviyyədə olduğu, qiymətlərin durmadan artdığı bir şəraitdə işləmiş, nəticədə məhsul istehsalı kəskin şəkildə azalmışdır.

Sənaye məhsulu istehsalı müqayisəli qiymətlərlə 21,3 milyard manat təşkil etmiş, əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 34,5 faiz və ya 11,3 milyard manat azalmışdır. Dekabr ayında həmin qiymətlərlə 1,3 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin eyni aya nisbətən 64,7 faiz azdır. Hesabat dövründə şəhərin əksər sənaye müəssisəsində müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalının həcmi keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə aşağı düşmüşdür. 1994-cü ildə qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə istehsalın həcmi 107,5 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,3 dəfə çox idi. Dekabr ayında 26.2 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur. Bu ötən ilin (1993-cü il) dekabr ayına nisbətən 3,1 dəfə çoxdur.[2,s.3]

Yuxarıda göstərilən rəqəmlərə əsasən ilk baxışdan şəhərin əsas sənaye müəssisələrində məhsul istehsalının faktiki qiymətlərlə artımı istehsalın səviyyəsinin yüksəlməsi anlamına gəlsə də bu elə deyil, aparılmış araşdırmaların nəticəsi olaraq bəlli olmuşdur ki, baş vermiş “artım” qiymətlərin sürətlə qalxması ilə əlaqədar idi.

Faktiki qiymətlərlə istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi 134,4 mlrd manat olmuşdur. Mart ayında isə 47,4 mlrd. manat məhsul istehsal edilmişdir... Hesabat dövründə şəhərin sənaye kompleksində satılan məhsulun həcmi (məhsul satışında müəssisələrin hesabına daxil olmuş pul) 31,2 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da ümumi məhsul istehsalının 23,2 %-ni təşkil edir. Sənaye müəssisələrində istehsal olunmuş hazır məhsulun 76,8 %-i anbarlarda yığılıb qalmışdır. [5,s.2]

Birinci yarımilin yekunun təhlili göstərir ki, şəhər iqtisadiyyatının inkişafına təsir edən bütün sahələr üzrə göstəricilər yaxşı olmamışdır. 1995-ci ilin birinci yarımilində mühüm növlər üzrə istehsalın səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Şəhərin metallurgiya kompleksinin mərkəzlərində vəziyyət daha da pis olmuşdur. Metallurgiya kompleksi müəssisələrinin

anbarlarında 8210 ton polad borular, 208 ton ilkin aliminium, 258 ton təkrar aliminium, 74 ton latun tökmə yığılıb qalmışdır. [8,s.3]

Şəhər (Sumqayıt) iqtisadiyyatının əsas hissəsini təşkil edən sənaye sahəsində əvvəlki illərə nisbətən istehsalın səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bəzi müəssisələrdə isə istehsalın səviyyəsi keçən ilin (1995-ci il) müvafiq dövrünə nisbətən artmışdır. İstehsalın azalması əsasən sənayenin mühüm sahələri olan metallurgiya, yeyinti və yüngül sənaye sahələrində baş vermişdir.

Faktiki qiymətlərlə istehsal olunan məhsulun həcmi 701,8 milyard manat olmuş, keçən ilin (1995-ci il) müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,7 faiz, və ya 57,3 milyard manatlıq az məhsul istehsal olunmuşdur. 1996-cı ildə 343,3 milyard manatlıq məhsul satılmışdır ki, ümumi məhsul istehsalında onun xüsusi çəkisi 48,9 faiz olmuşdur. İl ərzində istehsal olunmuş məhsulların 50,1 faizi anbarlarda yığılıb qalmışdır. Şəhər sənayesinin metallurgiya kompleksinin müəssisələrində bütün növ məhsullar üzrə istehsal aşığı olmuşdur. Az.BYZ-da əvvəlki dövrün müvafiq dövrü ilə müqayisədə polad istehsalı 90,4 faiz və 17,8 min ton, polad borular 73 faiz və ya 2,8 min ton azalmışdır. Metallurgiya kompleksinin anbarlarında 143 ton polad borular, 1 ton ilkin alüminium yığılıb qalmışdır. [3,s.2]

1995-ci ilin sentyabr ayında Sumqayıtda 62,1 mlrd. manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Realizə olunmuş məhsulu həcmi 173,4 mlrd. manat təşkil edirdi ki, bu da ümumməhsul istehsalının 29,8 %-i deməkdir ki, bu məhsulun 70,2 %-nin anbarlarda yığılıb qalmasını göstərir. 1995-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında müqayisəli qiymətlərlə istehsal olunan sənaye məhsulun həcmi 216,2 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 69,4 %-dir. Bu müqayisəli qiymətlə ümumməhsul istehsalının 20,6 % azaldığını göstərir. Cari ilin sentyabr ayında müqayisəli qiymətlə istehsal olunan sənaye məhsulun həcmi 16,1 mlrd. manat olmuşdur ki, buda keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,7 % azdır. [13,s.1]

1997-ci ildə şəhərin sənaye kompleksində 530 mlrd. manatlıqdan çox məhsul istehsal edilmiş, 345 mlrd. manatlıq məhsul realizə olunmuş, 16 ən mühüm məhsul növü üzrə artım əldə olunmuşdur. Lakin, bununla bərabər hesabat dövründə sənaye kompleksində tam dirçəlişə nail olunmamışdır. Nəticədə istehsalın həcmi 1996-cı ilə nisbətən xeyli aşağı düşmüş 75,5 % səviyyəsində olmuşdur. Müqavilə üzrə göndərilmiş məhsulun həcmi 9,7% azalmışdır. İlin sonunda sənayedə hazır məhsul 101,4 mlrd. manat olmuşdur. 1997-ci ildə xalq istehlakı mallarının həcmi keçən illə müqayisədə 46,2 % aşağı düşmüşdür. İlin yekunlarına görə tikinti materiallarının istehsalı da zəif olmuş, linolium və plastik istehsalı dayandırılmış, yaşayış evləri tikilib istifadəyə verilməmişdir... Şəhərin idarə və müəssisələrinin aşağı güclə işləməsi nəticəsində ciddi maliyyə problemləri meydana çıxmışdır ki, bu da işçilərin ixtisarına, məvəciblərin uzun müddət ödənilməməsinə səbəb olmuşdur. [12,s.2]

Sənaye müəssisələrinin bəzilərində irəliləyişin olmasına baxmayaraq bütövlükdə istehsalın həcmi keçən ilin müvafiq dövrü ilə (1997-ci il) müqayisədə aşağı düşmüşdür. Yanvar-mart aylarında fəaliyyətdə olan topdansa satış qiymətlərində sənaye məhsulunun həcmi 114,17 mlrd. manat təşkil etmişdir. Ötən ilin birinci rübü ilə müqayisədə 25,8% və ya 40 mlrd. manat az məhsul istehsal olunmuşdur.

Müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalı 115,7 mlrd. manat təşkil etmişdir. Keçən ilin müvafiq dövrünə nisbətən sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti faktiki və müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalını azaltmışlar. Belə müəssisələrə "Azəri-Boru" İstehsalat Birliyini (76,5%), Səthi aktiv maddələr zavodunu (20%), "Üzvi Sintez" zavodu (62,7 %), Superfosfat

zavodunu (37,6%), Şüşə zavodunu (24,8%), Xovlu İplik fabriki (44,8%), Polimer tikinti materialları kombinatını (92,3%) və s. aid etmək olar... Metallurjiya kompleksində geriləmə davam edir, polad istehsalı keçən ilin (1997-ci il) müvafiq dövrünə nisbətən 41,6 % və ya 5,3 ton, polad borular 70%, və ya 4,4 ton az istehsal edilmişdir. Əlvan Metal istehsalat birliyində 153,9% və ya 671 ton artıq ilkin aliminium istehsal edilmişdir. Təkrar aliminium istehsalı isə dayandırılmışdır. Hesabat dövrünün axırında metallurjiya kompleksində hazır məhsulun qalığı 168 ton, ilkin aliminium 245,3 ton olmuşdur. [10,s.3]

1999-cu ilin 9 ayı ərzində sənaye müəssisələrində fəaliyyətdə olan topdansatış qiymətlərində istehsal olunmuş məhsulun həcmi 455,6 mlrd. manat olmuşdur. Keçən ilin (1998-ci il) müvafiq dövrü ilə müqayisədə 23 faiz və ya 68,7 mlrd. manat az məhsul istehsal edilmişdir. Hesabat dövründə müqayisəli qiymətlərlə məhsul istehsalı 455,5 mlrd. manat təşkil etmişdir. Keçən ilin (1998-ci il) müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11% və ya 56,3 mlrd. manat az məhsul istehsal edilmişdir. Hesabat dövründə iri və orta özəl müəssisələrin istehsal fəaliyyəti dövlət müəssisələrinin istehsal səviyyəsindən yüksək olmuşdur. Cari ilin 9 ayı ərzində özəl TMSŞ müəssisəsi 12,7%, “Nurtac” K/M 22,2%,”Xlor” K/M 17,1 % keçən ilə nisbətən artıq məhsul istehsal etmişlər. 1999-cu il ərzində şəhər üzrə kapital yönəldilmiş investisiyanın həcmi 229,2 mlrd manat təşkil edir. Hesabat dövründə isə kapital qoyuluşunun həcmi 245,1 mlrd manat olmuşdur. Ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 22,4 dəfə artıq kapital qoyuluşundan istifadə edilmişdir. [4,s.4]

İstifadə edilmiş kapital qoyuluşu ilə ərazində olan investisiyanın 106,9 %-ni təşkil edir. O cümlədən tikinti quraşdırma işlərinə 47,5 mlrd. manat vəsait sərf edilmişdir. 9 ay ərzində tikinti quraşdırma işlərinə 29,2 mlrd manat vəsait sərf edilmişdir. Keçən ilin (1998-ci il) müvafiq dövrünə nisbətən 291,8 % artıq tikinti quraşdırma işləri aparılmışdır. 1999-cu il ərzində tikinti işlərinə yönəldilmiş 219,5 mlrd. manat investisiya “AzərKimya” dövlət şirkətinin Etilen-Polietilin zavodunda Buxar sexinin tikintisinə 237,1 mlrd. manat sərf edilmişdir. Kapital qoyuluşunun 27,9 mlrd. manatı tikinti quraşdırma işlərinə sərf edilmişdir. Hesabat dövründə heç bir istehsal təyinatlı obyekt istifadəyə verilməmişdir.

Cari ilin hesabat dövründə podratçı təşkilatların öz gücləri ilə yerinə yetirdikləri işlərin həcmi 14,9 mlrd manat olmuşdur. Keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 16,6% və ya 3 mlrd manat az iş həcmi yerinə yetirilmişdir. [4,s.4]

“Müstəqillik əldə etdikdən sonra sovet rejimi dövründə quraşdırılmış və vaxtı keçmiş kimya sənayesi müəssisələri ləğv edilərək onların əvəzində yeni, dünya standartlarına uyğun neft-kimya müəssisələri quraşdırılmışdır ki, bunlar da ekoloji baxımdan demək olar ki, zərərli deyildir və Azərbaycan sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərir.”[11,s.6]

Tədqiqatın nəticəsi:

-müstəqilliyin ilk illərində keçmiş İttifaq Respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin pozulması Sumqayıtın iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərmişdir;

-XX əsrin 90-illərinin əvvəllərində Sumqayıtda istehsal edilən məhsulların xarici bazarlara çıxarılması və sənaye müəssisələrinin xammalla təmin edilməsində bir sıra problemlər var idi;

-Sumqayıtda bu və ya digər səbəblərdən bir sıra sənaye müəssisələrinin bağlanması şəhərdə işsizliyin artmasına və əhalinin sosial vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarmıdır;

-Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması çərçivəsində Sumqayıtda istehsal edilən məhsulların xarici bazarlara çıxarılması və

sənaye müəssisələrinin xammalla təmin edilməsinin nəticəsi olaraq Sumqayıt iqtisadiyyatı əvvəlki illərə nisbətən inkişaf etməyə başlamışdır.

Ədəbiyyat

- 1.1993-cü ildə necə işləmişik. Şəhər statistika idarəsi. Sumqayıt 19 fevral 1994, s.2
- 2.1994-cü ilin yekunları nə göstərdi. Şəhər statistika idarəsinin məlumatı. Sumqayıt. 18 fevral 1995, s.3
- 3.1996-cı ildə Sumqayıtın sosial-iqtisadi inkişafı haqqında məlumat. Sumqayıt. 08 fevral 1997, s. 3
- 4.1999-cu ilin 9 ayı ərzində Sumqayıtın sosial-iqtisadi göstəriciləri. Sumqayıt qəzeti, 4 dekabr 1999-cu il, s.4
- 5.Birinci kvartalın yekunları nə göstərdi. Şəhər Statistika İdarəsinin məlumatı. Sumqayıt qəzeti, 13 may 1995-ci il, s. 2
- 6.9- ayın yekunları. Şəhər statistika idarəsinin məlumatları. Sumqayıt 25 noyabr 1993, s.3
- Əliyev Ş.T. İri kompleks və qurğuların iqtisadiyyatımızda rolu. "İqtisadiyyat və həyat" jurnalı, №10-12, Bakı. 2003, s.64 (s.64-69)
- 7.İlin birinci yarısı nə göstərdi. Statistika İdarəsinin məlumatı. Sumqayıt qəzeti, 29 iyul 1995-ci il, s.3
- 8.Məmmədov E. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində. 1992-ci ilin yanvar sentyabr aylarında Sumqayıt Şəhərinin sosial iqtisadi inkişafı haqqında təhlili. Sumqayıt qəzeti, 14.11. 1992, s.2
- Rübü necə başa vurmuşuq. Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsinin məlumatı. Sumqayıt qəzeti, 6 iyun 1998-ci il, s. 3
- 9.Səlimov Ş., Aliyev R. Sumqayıt şəhər kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixi. Sumqayıt. 2016,s. 6
- 10.Sumqayıt Şəhər Statistika İdarəsi. Sumqayıt qəzeti, 1997-ci ilin yekunları. 15.01.1998,s.2
- 11.Şəhər iqtisadiyyatı 9 ayda. S. Ş. S. İ. Sumqayıt qəzeti, 4 noyabr 1995-ci il, s.1
- 12.Şəhər sovetinin sessiyası. Sumqayıt. 7 yanvar 1995, s. 2
- 13.Şəhər Sovetinin sessiyasında. Sumqayıt qəzeti, 13 yanvar 1994-cü il, s.2
- 14.Veysəlli K. Kimyasız keçinmək olmaz. Sumqayıt 19 mart 1994, s. 3

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА СУМГАЙЫТ В 90-Е ГОДЫ ХХ ВЕКА

Ибрагимли Мехин Байрам кызы
Резюме

В статье исследуется состояние крупных промышленных комплексов химической, нефтехимической, металлургической, машиностроительной и других отраслей, существовавших в городе Сумгайыт в первые годы независимости после распада СССР; сравнительный по отношению к предыдущими годам анализ объемов производства продукции в сопоставимых ценах на предприятиях города; текущие экономические трудности; нарушение экономических связей, низкий уровень сырья и поставок на предприятиях города Сумгайыт; повышение цен; низкий уровень обеспеченности сырьем и материалами в различных сферах экономики города в связи с переходом к рыночной экономике и проблемы в финансовой системе. Несмотря на улучшение ситуации на некоторых промышленных предприятиях в конце 90-х годов ХХ века, в исследование было включено общее снижение объемов производства.

**THE ECONOMIC SITUATION OF THE CITY OF SUMGAYIT
IN THE 90S OF THE XX CENTURY**

Ibrahimli Mehın Bayram

Summary

In the article, the state of large industrial complexes covering the fields of chemical, petrochemical, metallurgical engineering, etc. that existed in the city of Sumgait in the first years of independence after the fall of the USSR, the comparative analysis of the volume of product production at comparable prices in the city's enterprises with previous years, the current economic difficulties, the disruption of economic relations in the enterprises of Sumgait city, the low level of raw materials and supplies, the increase in prices, in connection with the transition to the market economy, the low level of supply of raw materials and materials in various areas of the city economy and the problems in the financial system were investigated. At the end of the 90s of the 20th century, despite the progress in some industrial enterprises, the decrease in the volume of production as a whole was involved in the study.

Rəyçi: dosent Etibar Musayev

Daxil olma tarixi 10 oktyabr 2023-cü il

UOT:94(479.24).

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİNİN
İNFORMASIYA TƏMİNATI***Sadıqova Yasəmən**M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxana
AMEA-nın doktorantı*

Xülasə: *Tədqiqatda Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə baxış bucağının dəyişdirilməsi və onun dövlətçilikdə rolunu artırmaq məqsədilə Ulu öndər Heydər Əliyevin yürütdüyü uzaqgörən və müdrik siyasət araşdırılmışdır. Bu siyasətin Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar və bu tədqiqatların informasiya təminatı məsələlərinə təsiri müəyyən edilmişdir.*

Açar sözlər: maddi mədəniyyət, Heydər Əliyev, Azərbaycan arxeologiyası, informasiya təminatı

Ключевые слова: материальная культура, Гейдар Алиев, археология Азербайджана, информационное обеспечение.

Key words: material culture, Heydar Aliyev, archeology of Azerbaijan, information provision

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində global siyasətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin maddi mədəniyyətinə yeni ictimai-siyasi kontekstdən yanaşılmağa başlandı. Bunun əsasında bir tərəfdən fəal dövlət quruculuğu fonunda milli hərəkətlərin sürətli inkişafı, digər tərəfdən arxeoloji mənbələrin tarixi şərtlərinin yoxlanılması və bu mövzuda yeni nəzəri yanaşmaların yayılması istiqamətində aparılan metodiki axtarışlar dururdu.

Görkəmli rus arxeoloq, etnoloq və antropoloq, etno-siyasi mövzuda bir sıra elm nəşrlərin müəllifi Viktor Aleksandroviç Şnirelman “Millətçilik və arxeologiya” adlı məqaləsində qeyd edir ki, bir millətin uzun mövcudluğunu, zəngin keçmişi və qədim köklərini sübut etmək üçün arxeologiyadan geniş istifadə edilir. Əcdadlarımızın nailiyyətlərinin - müxtəlif ixtiraların, monumental inşaatın, yazının və dövlətin nümayişi əhali arasında psixoloji rahatlıq yaradır və özünə inamı gücləndirir, çətinlikləri dəf etməyə və uğurla inkişaf etməyə kömək edir. Əgər tarixi travma (müstəmləkə zülmü, ayrışdırılma, etnik təmizləmə, sürgün və xüsusilə soyqırım) haqqında danışırıqsa, “şanlı əcdadlar”ın fikri bunun öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Nəticə etibarilə millətçilik arxeologiyaya mühüm bir ictimai və siyasi funksiya bəxş edir [7 c. 9-25].

İstər sovet Azərbaycanı istərsə də post sovet dönəmində Ulu öndər Heydər Əliyev bir siyasi fenomen kimi bu məsələlərin əhəmiyyətini daim dərk edərək milli mədəniyyətin keşiyində durmuş, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin daim var olmasının səbəbkarlarından biri kimi adını tarixə qızıl hərflərlə yazdırmışdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətini səciyyələndirərək onun prioritet istiqamətini nəzərə çatdırmışdır: “*Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır*” [3, S.1]. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən bu ideyanın elmi əsasında özünəməxsus struktur dayanır. Bu strukturu formalaşdıran amillər belə dəqiqləşdirilir: 1) Azərbaycanın milli-etnik gerçəkliyi; 2) Azərbaycan dili; 3) İslam dini; 4) milli mənşəyin həyat tərzində, məişətdə, mərasimlərdə saxlanılan ümumi əlaməti olan

etnoqrafiya; 5) toponimika; 6) arxeologiya və maddi mədəniyyət nümunələri; 7) milli-mənəvi mədəniyyət [5, S.27].

Göründüyü kimi Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması və təbliğisiyasətində maddi mədəniyyətin xüsusi yeri var. Azərbaycanda mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyi qorumaq və Azərbaycanı dünyaya multikulturalizmin mərkəzi kimi tanımaq artıq bu siyasətin əsasını təşkil edir.

Müstəqillik dövründə maddi mədəniyyətə baxış bucağının dəyişdirilməsi və onun dövlətçilikdə rolunu artırmaq məqsədilə arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların genişləndirilməsinə dövlət xüsusi diqqət ayırmağa başladı. Ulu öndər Heydər Əliyev özünün bütün fəaliyyətində alimlər və ziyalıların əməklərini yüksək qiymətləndirmiş və vaxtaşırı onlarla görüşərək fikir mübadiləsi aparmışdır. 1993-cü il sentyabrın 21-də Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündə demişdir: “Əgər biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya yaxşı tanımaq istəyiriksə, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamıza maraqla göstərən adamlara tanıdaq. Bu sahədə tarixçilərimizin qarşısında çox böyük vəzifələr durur, onların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Mən o vaxtlar – Azərbaycanda işlədiyim dövrdə də deyirdim, indi də bu sözlərin üstündə dururam ki, tarixçilərimiz üçün bütün şəraiti yaratmağa hazırım. Bir şərtlə ki, bu şəraitin əvəzində biz tarixçilərimizdən Azərbaycan tarixini bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün və bütün gələcək üçün yaxşı əks etdirən əsrlər ala bilək. Odur ki, bu baxımdan bir məsələyə də toxunmaq istəyirəm: tarixi təhrif etmək olmaz. Bu 70 illik sovet dövründə tarix, ümumiyyətlə dünya tarixi, o cümlədən Azərbaycan tarixi, habelə keçmiş Sovetlər İttifaqının ərazisində yaşayan digər millətlərin tarixi təhrif edilib. Nə üçün təhrif edilib? Çünki o vaxt vəziyyət belə idi və bu, çox adi bir hal idi...”[2, S.1].

Azərbaycanda tarixinin arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatının digər məqsədlərindən biridə ermənilərin Azərbaycana qarşı yürütdüyü ərazi iddiaları və bundan irəli gələrək tariximizlə bağlı dünya ictimaiyyətinə yaydıqları əsassız saxtalaşdırılmaya son qoymaqdır. Bu məqsədlə 2001-2002-ci illərdə bilavasitə Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə “Naxçıvan Gəmiqaya ekspedisiyası” təşkil olundu və Gəmiqaya təsvirləri tədqiqata cəlb olundu. Erməni müəllifi A.Ayvaziyev “Naxçıvanın memorial abidələri və relyefləri”(1987) adlı kitabında Naxçıvanın antik dövrə, orta əsrlərə, Atabəylər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövrünə aid tarixi abidələrini erməni abidələri kimi göstərmişdir. Lakin, Gəmiqaya arxeoloji ekspedisiyasının tədqiqatçılarının gəldikləri nəticəyə görə, ermənilər heç vaxt Cənubi Qafqazın yerli sakinləri olmayıblar [4, S.10].

Respublikamız müstəqillik əldə etdiyi gündən bugünədək Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin imzası ilə qəbul olunmuş qərar və sərəncamların nəticəsi olaraq Azərbaycanda bu tip elmi tədqiqatlar dövlətçiliyimizin maraqlarına əsaslanaraq aparılması arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin nəşri sahəsində də fundamental işlərin görülməsinə zəmin yaratmışdır. Belə ki, Azərbaycan maddi mədəniyyəti üzrə mövcud sənəd kütləsi və axını zaman boyunca kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası baxımından dinamik olaraq dəyişmişdir.

Tədqiqat zamanı müstəqillik illərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti və əlaqədar olaraq arxeologiya və etnoqrafiya üzrə sənədlərin artım dinamikasını təhlil etmək üçün cari biblioqrafik vəsaitlərə müraciət olundu. Bu illərin sənəd axınına izləmək üçün “Birillik Azərbaycan Kitabiyatı” adlı vəsaitlər nəzərdən keçirildi. Azərbaycan və rus dillərində

kitablar, avtoferatlar əhatə edildiyindən təhlil də bu kateqoriya üzrə aparılmış və bir yerdə hesablanmışdır.

Cədvəl 1.

1990-2019-ci illərdə Azərbaycanda nəşr edilən arxeologiya və etnoqrafiya üzrə çap edilən kitabların axın dinamikası (ad miqdrı üzrə)

İllər	Cəmi kitablar	Onlardan arxeologiya və etnoqrafiya üzrə				Arxeologiya və etnoqrafiya üzrə sənədlərin faiz
		Azərbay. dilində	Rus dilində	Digər Xarici dillərdə	Cəmi	
1990	1331	5	3	-	8	0.6 %
1991	897	2	3	-	5	0.5%
1992	906	6	1	-	7	0.7%
1993	1128	9	4	-	13	1.15%
1994	1093	8	2	1	11	1%
1995	1006	7	-	-	7	0.6%
1996	1494	4	1	-	5	0.3%
1997	1345	9	2	-	11	0.8%
1998	1598	4	-	-	4	0.2%
2000	1660	15	2	1	18	1%
2001	1817	5	3	-	8	0.4%
2002	1805	9	1	-	10	0.5%
2003	2140	13	3	-	16	0.7%
2004	2201	1	1	-	2	0.09%
2005	2372	5	5	1	11	0.4%
2006	2167	9	1	-	10	0.4%
2007	2595	15	2	1	18	0.6%
2008	2232	11	2	-	13	0.5%
2009	2322	15	2	-	17	0.7%
2010	2776	13	2	-	15	0.5%
2011	2079	10	3	-	13	0.6%
2012	2848	21	1	-	22	0.7%

2013	2733	17	5	1	23	0.8%
2014	2997	8	3	1	12	0.4%
2015	2738	6	-	1	7	0.4%
2016	3112	5	7	-	12	0.3%
2017	2429	16	-	1	17	0.6%
2018	813	10	2	-	12	1.4%
2019	1444	7	2	-	9	0.6%

Cədvəl 1-də arxeologiya və etnoqrafiya üzrə çap olunan kitabların sayında artım 2000-ci ildən sonra müşahidə olunmuşdur. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi bu, sahəyə ayrılan xüsusi diqqət sayəsində tədqiqatların genişlənməsi və sürətləndirilməsi ilə bağlı olan faktordur. Bu illər ərzində aparılan genişmiqyaslı tədqiqatların nəticəsində əhəmiyyətli sayda monoqrafiyalar, elmi məqalələr çap olunmuş, fəlsəfə doktoru və elmlər doktorluğu üzrə dissertasiyalar yazılmışdır. Arxeologiya və etnoqrafiya üzrə nəşr edilən ədəbiyyatın sayına görə ən az kitab 2004-cü ildə (2 kitab) ən çox 2013-cü ildə (23 kitab) çap edilmişdir.

Məlum oldu ki, arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlara xüsusi qayğı və diqqət ilə yanaşma, maddi mədəniyyət nümunələrinin düzgün dəyərləndirilməsi və nəticə etibarilə onun informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi sahəsindəki atılan addımlar Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq öz maddi mədəniyyətinə sahib çıxmaq, milli mənafelərini sonadək müdafiə etmək əzminə malik olduğunu göstərir. Bütün bunlar düzgün və uzaqgörən bir siyasətlə həyata keçirildiyini bir daha təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Birillik Azərbaycan Kitabıyyatı.- Bakı, 1990-2006
2. Cəfərov, Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafı // Xalq qəzeti.- 2013.- 28 aprel.- S. 7.
3. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı iştirakçılarının şəərəfinə Azərbaycan prezidentinin nitqi // Azərbaycan.- 2001, 14 noyabr.- s.1.
4. Əliyev H. Gəmiqaya abidələri - Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi incisidir // Mədəniyyət.- 2009, 7 fevral.- S. 10.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi / elmi red: R.Ə. Mehdiyev; Müəllif-tərtibçi: S.S. Xəlilov. - Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşr.-t1, - 2002.- 232 s.
7. Yeni kitablar: annotasiyalı biblioqrafik göstərici /Azərbayc. Respub. Mədəniyyət və Turizm
8. Nazirliyi, M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2007-2021
- Шнирельман, В.А. Национализм и археология // Этнографическое обозрение. - 2013.- № 1. - с. 9-25.

**ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Садыгова Ясемен

Резюме

В исследовании исследуется дальновидная и мудрая политика великого лидера Гейдара Алиева с целью изменить перспективу материальной культуры Азербайджана и повысить ее роль в государственности. Определено влияние этой политики на археологические и этнографические исследования в Азербайджане и информационное обеспечение этих исследований.

**HEYDAR ALIYEV AND THE INFORMATION SUPPLY OF THE MATERIAL
CULTURE OF AZERBAIJAN**

Sadigova Yasaman

Summary

In the study, the visionary and wise policy of the great leader Heydar Aliyev was investigated in order to change the perspective of the material culture of Azerbaijan and to increase its role in the statehood. The impact of this policy on archaeological and ethnographic research in Azerbaijan and information provision of these researches has been determined.

Rəyçi: t.e.d., prof. H.H.Sadıqov

Daxil olma tarixi 08 sentyabr 2023-cü il

UOT:902

QARABAĞIN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİ

*t.ü.f.d., Yusifova Dürdanə Səhlədar qızı**AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu**durdaneyusifova57@gmail.com*

Xülasə: *Qarabağın qədim və otra əsrlər dövrü abidələrinin tarixi-arxeoloji baxımdan öyrənilməsi xarakter və əhatə dairəsinə görə dörd tarixi mərhələdə aparılmışdır. XIX əsrin son rübü (1891-1898-ci illər); XX əsrin birinci yarısı (1920-1940-cı illər); XX əsrin (1950-1990-cı illər); - XXI əsrin ilk onillikləri. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar Qarabağ torpağının qədim dövr (Azıx, Tağlar mağaraları, Xocalı kurqanları) yaşayış məskənləri olması, orta tunc dövründən başlayaraq, antik və ilk orta əsrlərə aid ilkin şəhər mədəniyyətinin Üzərliktəpə, Gavurqala, Nərgiztəpə, Qaraköpəktəpə, Şomutəpə, Göytəpə, Toxmaqtəpə, Qalatəpə, Üçtəpə yaşayış yerlərinin meydana gəlməsi, inkişaf edərək bir neçəsinin əsas ictimai-siyasi və iqtisadi-ticarət əhəmiyyətli mərkəzlərə çevrilməsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Əldə edilən maddi sübutlar nəticəsində sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin istehsal sahəsində yerli xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış və tədqiq edilmişdir.*

Açar sözlər: Qarabağ, qədim dövr, ilk orta əsr, yaşayış yeri, arxeoloji, mədəni irs

Ключева слова: Карабах, древность, раннее средневековье, место жительства, археологическое, культурное наследие

Key words: Karabakh, ancient times, early middle ages, place of residence, archaeological, cultural heritage

Tarixi ərazimiz olan qədim Qarabağ torpağı bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş, çoxtəbəqəli maddi mədəni irsi özündə qoruyub saxlamışdır. Maddi irsimiz həm yazılı mənbələrdə həm də uzun illər aparılan kəşfiyyat xarakterli çöl tədqiqatları və arxeoloji qazıntıların nəticələrinə həsr edilmiş elmi hesabatlarda, elmi tədqiqat əsərlərində sənədləşmişdir. Aparılan tədqiqatlar Qarabağ torpağında qədim dövr yaşayış düşərgələrinin olduğu, orta tunc dövründən başlayaraq, antik və ilk orta əsrlərə aid ilkin şəhər mədəniyyətinin meydana gəlməsi, inkişaf edərək əsas ictimai-siyasi və iqtisadi-ticarət əhəmiyyətli mərkəzlərə çevrilməsi haqqında aydın təsəvvür yaratmışdır.

Qarabağın maddi mədəniyyətinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsində ilk cəhdlər XIX əsrin ikinci yarısından başlamışdı. Cənubi Qafqazın o cümlədən, Qarabağın tarixi-arxeoloji baxımdan öyrənilməsi xarakter və əhatə dairəsinə görə dörd tarixi mərhələdə aparılmışdı:

1. XIX əsrin son rübü (1891-1898-ci illər);
2. XX əsrin birinci yarısı (1920-1940-cı illər);
3. XX əsrin (1950-1990-ci illər);
4. XXI əsrin ilk onillikləri.

Qarabağın qədim dövr arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi məqsədilə 1896-cı ildən başlayaraq Moskvada Arxeologiya Cəmiyyəti tərəfindən Cənubi Qafqaza ezam olunan A.A.İvanovski Xocalıda və başqa qədim abidələrdə Xaçıncay, Gülyataq, Canyataq, Qarabulaqda arxeoloji qazıntılar aparmışdır. O cümlədən, 1891-1898-ci ildə mənşəcə alman olan E. Resler tərəfindən Qarabağda tunc dövrünə aid qəbir abidələri tədqiq edilmiş, buraya Şuşa və ətrafi Daşaltı, Çanaxçı, Mehtikənd, Axmaxı, Ballıqaya, Sırxavənd, Xaçıncay, Qarabulaq, Gülablı və.s. adlı abidələr daxil edilmişdir (5; 6, s. 49).

Azərbaycanın qədim dövrü tarixini öyrənilməsi və arxeoloji tədqiqatların təşkili işində İ.İ.Meşşaninovun səmərəli fəaliyyəti olmuşdur. O, 1926 - 1933-cü illərdə Mil - Qarabağ arxeoloji abidələrinin tədqiqində ilk kompleks arxeoloji ekspedisiya təşkil etmiş və kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntıların yekunlarına dair məlumatlar vermiş, müsbət nailiyyətlər qeydə alınmışdır (23,s.217-240).

Mil-Qarabağ ərazisinin arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi işində, xüsusilə qədim abidələrin kordinatlarının və tipoloji xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilmə A.A.İessenin adı ilə bağlıdır. Tədqiqatçı tərəfindən Nərgiztəpə, Göytəpə, Rəsultəpə, Üçtəpə (kurqan yaşayış yeri), Üzərliktəpə (yaşayış yeri), Xocalıda (kurqanlar) qeydə alınmışdır. Tədqiq edilən abidələrin xronoloji çərçivəsi Eniolit dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədərki dövrü əhatə etmişdi. 1938-1939-cü illərdə Y.İ. Hümml Xocalıda, Xankəndində Kərkicahanda İlk və son Tunc dövrü üçün səciyyəvi olan abidələr aşkar etmişdir (20, s.153-194; 21;18,s.15-21).

XX əsrin 50-60-cı illərində yerli arxeoloqlar tərəfindən Qarabağda Azıx, Tağlar mağaraları, Xocalı kurqanları, Qaraköpəktəpə yaşayış yerləri və mövcud olan abidələr tədqiq edilmiş, elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, XX əsrin 50-80-ci illərində şəhərli və kənd tipli yaşayış yerlərində, qəbir abidələrinin, erkən xristian məbədlərini, orta əsr müsəlman şəhərlərini arxeoloji tədqiqinin genişlənməsi ilə əlamətdar olmuşdur

Qədim dövr, antik və ilk orta əsrlər dövrü yaşayış yerlərində M.M.Hüseynov, İ.H.Nərimanovun, Q.S. İsmayılovun Füzuli rayonu (Qara köpəktəpədə, Yedditəpə) yaşayış yerlərində, 1980-1988-ci illərə qədər H.F.Cəfərovun Tərtər rayonu ərazisindəki (Toxmaxtəpə) ilk orta əsr təbəqəsində, prof., M. Hüseynov, prof., H.F.Cəfərov, prof., A. Nuriyev, prof. A. M. Məmmədov Bərdə rayonu (Şortəpədə) abidələr kompleksində, Rəhim Vahidovun Ağdam rayonu ərazisindəki (Govurqala) abidəsində, Rəşid Göyüşovun Qarabağın xristian məbədlərinin yerləşdiyi ilk orta əsr yaşayış yerlərində, Təvəkkül Əliyevin Beyləqandakı tədqiqatlarında Qarabağın kənd təsərrüfatı, sənətkarlığı və ticarəti haqqında dəyərli məlumatlar verilir. Qədim dövr yaşayış məskənləri, antik və ilk orta əsr şəhərli, kəndli yaşayış yerləri və istehkam tikililərində yerli arxeoloqlar tərəfindən aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur.

Qarabağın paleolit dövrü ən qədim abidələri olan Azıx və Tağlar mağara düşərgələri Məmmədli Hüseynovun rəhbərliyi ilə, Əsədulla Cəfərovun iştirakı ilə mədəni təbəqələri aşkar edilərək tədqiq edilmişdir (19; 4).

Çoxtəbəqəli yaşayış yerlərindən biri olan Qaraköpəktəpə abidəsi Füzuli şəhəri yaxınlığında qeydə alınmışdır. İlk tədqiqatçılarından olan E.Resler 1895-ci ildə abidədə qazıntılar aparmış, bişmiş kərpic nümunələri aşkarlamışdır. Q.S. İsmayıladəninin rəhbərliyi ilə 1965-ci ildə Qaraköpəktəpə abidəsində aparılmış qazıntıların nəticəsi olaraq, çoxtəbəqəli yaşayış yerinin Erkən Tunc dövründən başlayaraq və İlk orta əsrlərə qədər mədəni təbəqələrin olduğu müəyyən edilmişdir. O, cümlədən Füzuli rayonunun şimal- qərbində Mirzəcamallı kəndi ərazisində yerləşən Yedditəpə yaşayış məskənindəki tədqiqatlar da Q.S.İsmayıladəninin adı ilə bağlıdır. Hər iki abidə də IV-XIII əsrləri əhatə edən şəhər tipli yaşayış yerləri üçün səciyyəvi olan artefaktlar aşkar edilmişdir (12).

Gavurqala yaşayış məskəni Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınmış, 1958-1969-cu illərdə yerli arxeoloq və tarixçilər tərəfindən qazıntılar aparılmış, alban xristian məbədinin qalıqları aşkar edilmişdir. Abidədə antik dövr şəhərli yaşayış yerinin bir hissəsi və şəhər nekropolu tədqiq edilmiş, e.ə V əsrə aid olan torpaq qəbir tədqiq edilərək, Gavurqala yaşayış yerinin çox təbəqəli abidə olduğu fikri təsdiq edilmişdir(16, s.167-68).

R.B.Göyüşov 1963-1971-ci illərdə Dağlıq Qarabağa İlk orta əsr yaşayış yerləri, (Sığnaq, Çardaxlı) şəhər və qalaları, alban xristian abidələri Çarabert qalasında tədqiqatlar aparmış, yaşayış yerindən dulmuşluq məmulatlarının qalıqları, məbəd yeri, xaçdaşlar aşkar etmişdir. (11;17).

Tərtər-Ağdərə-Kəlbəcər bölgəsində, Ş.İ.Mehdiyev (1994), A.Nuriyev, A.M. Məmmədov, Q.S.İsmayılovun arxeoloji tədqiqatları davam etdirilmiş (3,s.34-35) o cümlədən Ağdərə bölgəsinə arxeoloji kəşfiyyat xarakterli səfərlər edilmiş, çöl müşahidələri aparılmışdır.

Azərbaycan Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə əhəmiyyətli bir çox abidələrin daha dərinlən tədqiq edilməsi üçün yeni imkanlar yaradılmışdır. Müstəqillik dövründə erkən orta əsrlər dövrü abidələrində Nağaratəpədə, Şortəpədə, Balatəpədə A.M.Məmmədov tərəfindən aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri bu dövrü öyrənmək baxımından dəyərlidir (13;15).

Qalatəpə abidəsində T.R.Əliyevin rəhbərliyi ilə Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 1987-ci ildən qazıntı işlərinə başlanmışdır (9, s. 15-16). Xranoloji baxımdan, antik və orta əsrlərin inkişaf mərhələlərinə aid edilən, müxtəlif çeşidli maddi mədəniyyət nümunələri, qəbir abidələri, təsərrüfat quyuları, silah, sənətkarlıq nümunələri aşkarlanmışdır. Tədqiqatçılardan Qara Əhmədov “Qalatəpə”nin Mil düzündə şəhər xarabasına oxşayan yaşayış yeri olduğu qənaətinə gəlmişdir.

2008-ci ildə Mil-Qarabağ inzibati bölgüsünə daxil olan Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndindən 4 km şimal-qərbdə, Qaraçay və qədim Govurarxın kəsişdiyi strateji əhəmiyyətli təbii yüksəkliyin üzərində yerləşən “Qalatəpə” şəhər xarabalığında tədqiqat işləri davam etdirilmişdir. 2014-cü ildə Qalatəpənin yuxarı şəhər hissəsindən daş kırkırə, şirsiz saxsı qab nümunələri, şüşə qab (flakon) qırıqları, dəmir əşyalar və s. arxeoloji materiallar əldə edilmişdir. Bu tapıntılar təsdiq edir ki, Qalatəpənin 0,7-1,0 metrədək olan üst mədəni təbəqəsi IX-XII əsrlərə aiddir və bu təbəqə şirli keramika ilə zəngindir. Bu səviyyədən altdakı təbəqə (1,6-1,8 metr dərinliyədək olan) isə erkən orta əsrlərə aid edilir (8, s.26-34).

Çöl tədqiqatları Qalatəpənin mədəni təbəqələri arasındakı keçidi müəyyən etmək üçün 2013-2016-cı illərdə 8 kvadratda – 200 kv.m sahədə qazıntı işləri aparılmış, 2017-ci ildə abidənin II qazıntı sahəsində 9-cu kvadratda arxeoloji qazıntılar başlamışdır. IX-X əsrlərə aid olan tikili qalıqlarına, orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi olan şirli saxsı fraqmentlərinə daha çox rast gəlinmişdir. Mil-Qarabağ ekspedisiyasının Qalatəpə dəstəsi 2018-ci ildə də çöl tədqiqatları davam etdirilmişdir (10,s. 33-34) .

2010-2013-cü illərdə arxeoloqlar tərəfindən Ağdam və Bərdə rayonları sərhəddində yerləşən meşə ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı 50-dən çox müxtəlif dövrlərə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələri aşkar edilmiş və qeydiyyatla götürülmüşdür (1, s.429). Qarabağ ərazisinin e.ə.VI-V minilliklərdə Qafqaz neolitinin ən əsas ocaqlarından biri olduğu fikrinə gəlinmişdir.

2008-2016-cı illərdə prof A.M.Məmmədovun rəhbərliyi ilə Bərdə rayonunun Şatırlı kəndi ərazisində yerləşən Şortəpə arxeoloji kompleksində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Abidədə ilk arxeoloji tədqiqat işlərini F.Osmanov, A.Nuriyev, M.Hüseynov aparmışdır. Şortəpə abidəsində M.Hüseynov tərəfindən qadın fükurunu xatırladan büst tapılmışdır. Bünövrəsi çay daşından olan, hörgüsü isə çiy kərpic və möhrədən ibarət tikili qalıqları, iri və orta həcmli təsərrüfat küpləri, digər keramika nümunələri, bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Abidənin alt mədəni təbəqəsi e.ə. VII-IV əsrlərə, II mədəni təbəqə b.e.ə IV-b.e III əsrlərinə, üst mədəni təbəqə isə erkən orta əsrlər dövrünə aid edilir (13;15, s. 66-67).

2018-ci ildə Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun rəhbərliyi tərəfindən plana uyğun olaraq Ağdam rayonu və Ağcabədinin ona bitişik olan bəzi ərazilərində çöl tədqiqatları aparılmışdır. “Palıdli-2” nekropolu, “Şomulutəpə” yaşayış yerində aparılan yoxlama qazıntıları burada bir neçə dövrün, eneolit, son tunc, erkən dəmir və orta əsrlərə aid yaşayış izlərinin varlığını müəyyən edən çoxlu sayda keramika nümunələri aşkar edilmişdir (7,s.23-24).

2013-2015-ci illərdə Nərgiztəpə abidəsinə (Xocavənd) arxeoloji ekspedisiya ezam edilmişdir. Ekspedisiya rəhbəri Təvəkkül Əliyevin başçılığı altında, prof B.Helvingin rəhbərlik etdiyi almaniyalı xarici ölkə mütəxəssislərin birgə iştirakı ilə müasir texniki avadanlıqlardan istifadə edilərək Nərgiztəpə abidəsinin topoqrafik planı çıxarılmış, 3D formatında görünüşünü yaratmaq məqsədi ilə tədqiqatlar aparılmışdır (14, s.3-4). Nərgiztəpə yaşayış məskəninin stratiqrafi-yasını müəyyən etmək məqsədilə onun şimal hissəsində aparılan yoxlama qazıntı işləri bu abidənin əsasən üç mədəni təbəqədən ibarət olduğunu göstərmişdir. Orta tunc, antik və orta əsrlər dövrünə aid keramika nümunələri aşkar edilmişdir.

Qarabağın yaşayış məskənlərindən olan Nərgiztəpə, Rəsultəpə, Çınarlıtəpə, Ağtəpə, Çaqqallıtəpə, Toxmaqtəpə abidələri Qarabağın Üzərliktəpə yaşayış yeri abidəsi ilə oxşarlıqların olduğu tədqiqatlarda qeyd olunur. Sahəsi və müdafiə sistemi baxımdan yaxınlıq olan Üzərliktəpə yaşayış yeri ilə Çınarlıtəpə abidəsi aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən qara cilalı saxsı qabların oxşar nümunələrinin aşkar edilməsi bu fikri təsdiqləyir (2;5; 6, s. 47-53).

Qarabağda 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan uğurlu hərbi əməliyyatlar 8 noyabr tarixi qələbəmiz ilə nəticələndi. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, məhv edilmiş tarixi-arxeoloji abidələrimizə yenidən baxış keçirilməsi, abidələrin hazırki vəziyyətinin dəyərləndirilməsi, bərpası və tədqiqata cəlb olunması üçün tədbirlər planı dövlətimiz tərəfindən atılan növbəti uğurlarımızdandır. Bu məqsədlə də prof. A.M.Məmmədovun rəhbərliyi altında 2021–ci ildə “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur arxeoloji ekspedisiyası” işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki tarixi abidələrimizin monitorinqini keçirmiş, Ağdam şəhərində yerləşən Üzərliktəpə yaşayış yerində (2021), Füzuli rayonunun Mirzə Camallı kəndi ərazisindəki Yedditəpə (2022) 1Nöli və 2Nöli kurqanlarda, Şuşa şəhəri ərazisindəki son orta əsrlər dövrünə aid zindan emalatxana yerində arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparmışdır (14, s.3-4). Arxeoloji ekspedisiyasının apardığı çöl tədqiqatları məhsuldar olmuşdur.

Üzərliktəpə abidəsində vaxtilə, 1969-cu illərdə K.X.Kuşnaryova tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri üzrə müqayisələr aparılmış, problemin öyrənilməsi üzrə ümumi nəticələrə gəlinmişdir (22, s.74-101). Arxeoloji qazıntılar zamanı Üzərliktəpə yaşayış yerindən əldə edilmiş, məişətdə istifadə olunan boz – qara cilalı basma naxışlı və bədii tərtibatlı boyalı keramika nümunələrinin fraqmentləri burada ilkin şəhər mədəniyyətinin izləri kimi səciyyələndirilir. Kərkicahan, Qarabulaq, Xocalı və digər tunc dövrü qəbir abidələrində də bu cür keramika nümunələrinin izləndiyi qeyd edilir. Abidənin memarlıq və tikinti xüsusiyyətləri araşdırılarkən, orta Tunc dövrü Naxçıvan və Ön Asiyanın qala şəhərlərinin müdafiə tikililəri ilə oxşarlığı qənaətinə gəlinmişdir (14, s.3-4). Sözügedən abidə Qarabağ-Zəngəzur, Göyçə - Üzərliktəpə arxeoloji mədəniyyəti adı ilə elmi ədəbiyyata daxil edilir. Arxeoloji mədəniyyətin yayılma coğrafi arealı Mil- Qarabağ düzü, Qarabağ silsiləsi, Qarabağ yaylası, Zəngəzur yaylası, Göyçə gölü hövzəsi (14, s.5-6) olduğu fikri

əsaslandırılır. Məxsus olduğu arxeoloji mədəniyyətin Qarabağın oturaq əkinçi tayfalarına aid olduğu fikri təsdiqlənir.

Yedditəpə kurqanlarında prof A.M.Məmmədov tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı 1№ li kurqandan döyüş arabası, iri təsərrüfat küpləri, amfora tipli saxsı qablar, tunc maral fiquru, tunc quş fiquru, nizə ucluqları, at skleti və ata aid olan əşyalar aşkar olunduğu qeyd edilir. 2№li kurqandan iri təsərrüfat küpü, tunc kəmər, qalxan qalıqları, dəmir bıçaqlar, ox ucluqlar, at kəlləsi ilə birlikdə ona aid olan əşyalar tapılmışdır (14, s.12-13).

Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Qarabağ ərazisi Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir. Bu ərazi əkinçilik mədəniyyətinə malik olan yerli tayfa ittifaqlarının mərkəzi olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar sənətkarlığın müxtəlif sahələri üzrə istehsal sahəsində əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin yerli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır. Qarabağın erkən şəhər mədəniyyətinə malik olması, bütün sahələrdə sənətkarlığında, müdafiə tikililərində, şəhər tipli yaşayış yerlərində, qəbir abidələrində, memarlıq abidələrində öz təsdiqini tapmışdır. Hazırda Qarabağın tarixi abidələrinin dərinədən öyrənilməsi arxeologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrindəndir. İşgaldan azad edilmiş ərazilərimizin qədim dövrü, Son Tunc və Erkən dəmir dövrü, antik və ilk orta əsr abidələrinin, alban xristian abidələrimizin arxeoloji və memarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədov X.İ “ Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu ”. I kitab Bakı: “ Çap Art” Nəşriyyat evi, 2016, 448 s
2. Azərbaycan arxeologiyası (Cəfərov H.F. müəllifliyi və redaktəsi ilə) II cild Eniolit dövrü. Bakı, Elm, 2020, 374s
3. Bağırzadə C.V. Ağdərə IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: Elm-təhsil, 2014, 126 s
4. Cəfərov Ə.Q Qarabağın paleolit düşərgələri. Bakı: Elm, 2017.
5. Cəfərov H.F. Xocalı - Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti “Qarabağ” qrupu abidələri (e.ə. XIV-XIII əsrlər)// Tarix, insan və cəmiyyət// Bakı 2017, № 1, s.43-50
6. Cəfərov H.F., Cəfərova D.H., Qarabağ arxeoloji abidələri (ən qədim dövrlərdən e.əVIII əsrə qədər) Azərbaycan arxeologiyası Cild 24№1 Bakı, 2021, s. 49-67
7. Cəfərov H.F., Cəfərova D.H., Yusifova D.S, “ Qarabağ” arxeoloji ekspedisiyasının çöl-tədqiqatları haqqında “2018-ci ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları”, mövzusunda Elmi sessiyanın Materialları Bakı-2019, səh.23-25
8. Əliyev T.R, Babayev F.İ, Hüseynova T.T. Qalatəpə antik Alban şəhər məskəni və nekropolunda tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, Bakı, 2012, s. 226-234.
9. Əliyev T.R. Mil düzünün qədim abidələri // “Elm və həyat” jurnalı, 1987. №4, s.15-16.
10. Əliyev T.R., Babayev F.İ. Əliyev V.T., Mil-Qarabağ ekspedisiyası Qalatəpə dəstəsinin 2018-ci ildə apardığı çöl tədqiqatları haqqında. “2018-ci ildə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları”, mövzusunda Elmi sessiyanın Materialları Bakı-2019,-140s
11. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993, 83 s.
- İsmayilov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981, 51 s.
12. Məmmədov A.M. Şortəpədə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. / Qarabağın arxeoloji irsi, Beynəlxalq elmi konfrans materialları. Bakı: 2016. S 68-69

Məmmədov A.M., Məmmədzadə H.A. Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur III-XVIII əsrlərdə Bakı: 2023, -282s

13.Nuriyev A.B, Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji oçerki (antik və orta əsrlərdə). Bakı, 2001, s.133.

14.Vahidov R.M. Govurqalada arxeloji qazıntılar // AMM, VI cild, Bakı, 1965 s167-180

15.Гюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, Элм,1984.192 с.

16.Гуммел Я.И.Раскопки в Нагорно Карабахской эпохи Азербайджана КСИИМК, 1948, вып. XX с. 15-21

17. Гусейнов Мамедалы Древний палеолит Азербайджана (по материалам пещерных стоянок Баку, Тек-Нур, 2010,220с

18.Иессен А.А Раскопки Большого кургана в урочище Уч-тепе // Материалы и исследования по археологии СССР, Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II, Москва-Ленинград, 1965, с.153-194

19.Иессен А.А Из исторического прошлого Мильско – Карабахской степи //Труды Азербайджанской Археологической Экспедиции. МИА СССР, 1965, II том, № 125,с.10-

20.Кушнарера К.Х Новые данные о поселение Узерлик-тере около Агдама. Материалы и исследование по археологии СССР. №125. М,-Л., 1965, с 74-101

21.Мещанинов И.И Краткие сведения работах археологической экспедиции Нагоных Карабах и Нахчеванский Край снаряженной в 1926 году. Обществом изучения Азербайджана Сооб. ГАИМК. Ленинград. 1926. №1, с. 217-240

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Юсифова Дурдана
Резюме

Изучение древних и средневековых памятников Карабаха в историко-археологическом направлении по характеру и масштабам нашло отражение в четырех исторических этапах. Археологические исследования, проведенные на земле Карабаха, показали, что здесь существовали древние поселения (Азих, пещеры Таглар, Ходжалинские курганы), ранняя городская культура эпохи средней бронзы и раннего средневековья (Гавургала, Наргизтепе, Гаракопектеп, Шомутеп, Гойтеп). Тохмактеп, Галатеп, Учтепе (курганное поселение), Узарликтеп (поселение), создает четкую картину его становления, развития и превращения в основные социально-политические и торгово-экономические важные центры. В результате полученных вещественных доказательств выявлены местные особенности производства различных отраслей ремесла.

**HISTORY OF RESEARCH OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
OF KARABAKH***Yusifova Durdane**Summary*

The study of the ancient and medieval monuments of Karabakh in the historical-archaeological direction has been reflected in four historical stages according to the character and scope. The archaeological research conducted in the land of Karabakh showed that there were ancient settlements (Azikh, Taglar caves, Khojali mounds), early urban culture from the Middle Bronze Age and the early Middle Ages (Gavurgala, Nargiztepe, Garaköpektep, Shomutep, Goytep, Tokhmaqtepe, Galatape, Uchtepe (mound residence), Uzarliktepe (residence), creates a clear picture of its formation, development and transformation into major socio-political and economic-trade centers. As a result of the obtained material evidence, the local characteristics of the production of various branches of craftsmanship have been revealed.

Rəyçi: Prof. A.M.Məmmədov., t.ü.f.d., E.İ Abbasova

AMEA Arxeologiya Etnoqrafiya və Antropologiya İns. Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası şöbəsinin 19.05.2023 tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (Pr. № 5)

UOT:94.

**XX ƏSRİN 60-CI İLLƏRİNDƏ ABŞ-IN LATİN AMERİKASI REGIONUNDA
SİYASƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİ*****dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti***

Xülasə: *Məqalədə dünyanın böyük gücə malik olan ABŞ dövlətinin qeyd edilən dövrdə Latın Amerikasını regionunda yeritdiyi iqtisadi siyasətin başlıca nəticələri təhlil olunmuşdur. Göstərilmişdir ki, XX yüzilliyin 60-cı illərində Latın Amerikasını ölkələrinin fərqli inkişafından istifadə edən ABŞ bu regiona açıq şəkildə müdaxilə etməyə başladı. Kuba istisna olmaqla, digər Latın Amerikasını ölkələri ABŞ-ın maliyyə imkanlarından istifadə edərək iqtisadi geriliklərini aradan qaldırmağa çalışırdılar.*

Açar sözlər: İqtisadi, Siyasət, Region, Latın, Amerika

Ключевые слово: Экономический, Политика, Регион, Латинская, Америка

Key words: Economic, Politics, Region, Latin, America

Hələ Kennedi tərəfindən irəli sürülmüş “Tərəqqi naminə ittifaq” proqramı ABŞ-ın Latın Amerikasını regionunda mövqeyini əsaslı şəkildə möhkəmləndirdi. Bundan sonra ABŞ regionunda mövqeyini möhkəmləndirmək üçün daha yeni-yeni vasitələrdən istifadə etməyə başladı. L. Consonun siyasəti ABŞ-ın regionunda beynəlxalq nüfuzunu möhkəmləndirməklə yanaşı, sonrakı dövrlər üçün də münbit zəmin hazırladı. Bunun məntiqi nəticəsi idi ki, Nixsonun hakimiyyəti illərində ABŞ artıq Latın Amerikasını regionunda kifayət qədər özünün siyasi və iqtisadi nüfuzunu təmin etmişdi.

ABŞ-ın hakim dairələri müxtəlif bəyanatlar verərək regionda polis rolunu oynamağa hazır olduqlarını da əsaslandırır. Qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-ın bu prinsipial mövqeyi nə qədər qəbul edilməz olsa da, yüksək dairələr geri çəkilmək istəmirdilər. Təbii ki, bu, regionda yeni problemlərin yaranaacağından xəbər verirdi.

XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-ın Latın Amerikasını regionunda iqtisadi siyasəti bir sıra nəticələrə gətirib çıxarmışdır: Birincisi, *Latın Amerikasını ölkələri Böyük Britaniya, İspaniya, Fransa və Portuqaliyanın müstəmləkəsi idilər. 1803-cü ildə ABŞ Luiziananı aldı. Həmin ildən Latın Amerikasının taleyində yeni işğallar mərhələsi başladı. XIX əsrdə Böyük Britaniya həmin ərazilərə daha çox nüfuz etmişdi.*

1861-1867-ci illərdə Fransanın Meksikada möhkəmlənmək cəhdi uğursuzluqla nəticələn di. İspaniyanın da keçmiş müstəmləkə ərazilərinin bir hissəsini qaytarmaq üçün atdığı addımlar əbəs oldu. Ancaq, ABŞ-ın Cənuba nüfuzu daha uğurlu nəticələrə gətirib çıxardı. Amerikanın şimal cənubunu işğal etməyə başladı. Bunun çox mühüm yekunları oldu. Belə ki, ölkənin kapitalistcəsinə inkişafı istiqamətində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Cənubun geri qalmış vilayətləri sürətlə inkişaf etdi ki, bununla gələcəkdə vahid Amerikanın dinamik yüksəlişi təmin edilməsinə stimül yarandı.

İkincisi, əvvəlcə ABŞ üsyana qalxmış ispan müstəmləkələrinin bir hissəsini zəbt etdi. Sonra Meksikanın ərazisinin böyük bir hissəsi işğal edildi. 1823-cü il Monro doktrinası isə yankilərin əlində ideoloji əsas oldu. Həmin sənədə əsasən, avropalılar Amerika qitəsinə, ABŞ isə Avropaya nüfuz etməməli idilər. Əlbəttə ki, bunun çox mühüm ideoloji mahiyyəti vardı. Belə ki, ABŞ-ın hakim dairələri bundan bacarıqla istifadə etməyə çalışırdılar. Avropalıların Amerikanın işlərinə qarışmaması böyük beynəlxalq əhəmiyyət daşıyırdı. Əslində ABŞ-ın

bununla regionu daha sürətlə mənimsəməsi istiqamətində ciddi addımlar atmağa əlverişli zəmin yarandı.

1879-1884-cü illərdə Sakit okean müharibəsi zamanı ABŞ daha geniş ərazini tutmaq kursunu seçdi. Onda ingilislər Çiliyə yardım edirdi. Amerika Peruunu dəstəklədi. Peru Takna və Arikada Çiliyə məğlub oldu. Yankilər Çilinin zəbt etdiyi bütün Peru torpaqlarının qaytarılmasını tələb etməyə başladı. ABŞ-ın təmsilçisi Herlbat amerikalı kapitalistlərinin maraqlarından çıxış edərək barışıqın olmasına maneçilik törədirdi. Amerikanlar Peru və Boliviyanın zəifliyindən istifadə edərək “Peru kompaniyası” planı hazırladılar. Həmin plana görə, Çilinin işğal etdiyi Peru və Boliviya ərazisindəki faydalı qazıntılar ABŞ-ın ixtiyarına keçməli idi (5,1). Amerika diplomatiyasının fəallığına baxmayaraq, Çili mövqeyindən dönmədi. Peru hökumətinin başçısını Santyaqoda həbs etdilər. Peru və Boliviya çətin vəziyyətə düşdü. ABŞ isə verdiyi vədi yerinə yetirmədi.

Bununla da iki Latin Amerikasını ölkəsi ABŞ-ın diplomatik avantürasına qurban getdi. Ancaq, bu, yankiləri ruhdan salmadı. 1889-cu ildə rəsmi Vaşinqtonun təşəbbüsü ilə birinci ümumamerika konfransı çağırıldı. Konfransın məqsədi Latin Amerikasında ABŞ-ın hakim mövqeyini təmin etməkdən ibarət idi. Göründüyü kimi, ABŞ bütün vasitələrlə çalışırdı ki, Latin Amerikasını regionunda özünün siyasi və iqtisadi hökmranlığını təmin etsin. Buna nail olmaq üçün ABŞ həmin dövrdə mövcud olan vasitələrdən tam şəkildə istifadə edirdi.

Bundan 6 il sonra ABŞ-ın o dövrdəki dövlət katibi Olini yeni ideya ilə çıxış etdi. O, Monro doktrinasına yeni məzmun verdi. Olini bəyanatının bir yerində deyirdi: “...Məsələ ondan ibarətdir ki, başqa səbəblərlə yanaşı, ABŞ-ın zəngin ehtiyatları xüsusi (söhbət ABŞ-ın quru ərazisinin böyük dövlətlərdən təcrid olmasından gedir-Newtimes.az) mövqeyi ilə bir yerdə onu vəziyyətin hakimi edir” (4,1).

Bu bəyanat 1895-ci ildə verilmişdi. 1898-ci ildə ispanları məğlubiyyətə uğradan Amerika bütün dünyaya nüfuz etmək üçün imkan əldə etdi. Əsas hədəf isə Latin Amerikasını idi. ABŞ orada asılı ölkələrin imperiyasını yaratmağa başladı.

Puerto-Riko, Kuba, Panama... Sonra siyahı uzandı. 1904-cü ildə Teodor Ruzvelt bəyan etdi ki, Birləşmiş Ştatlar “beynəlxalq polis funksiyasını yerinə yetirə bilər” (6,1). Bu, yeni imperial gücün ciddi dünya ağalığı iddiasına düşdüyü anlamını verirdi. T.Ruzveltdən sonrakı Taft isə bu gün də aktual sayılmalı olan bir fikir ifadə etdi: “Xarici siyasətimiz...bizim kapitalistlərə və tacirlərə imkanlar yaratmaq üçün cəsarətlə fəal müdaxilələrə əl ata bilər” (7,1).

Üçüncüsü, T.Ruzvelt “böyük dəyənək” siyasətini, Taft isə “dollar diplomatiyası” nı yaratdı. Birinci siyasət ABŞ-ın Latin Amerikasına maneəsiz kapital qoymasını, ikinci isə həmin sərmayənin təhlükəsizliyini təmin etməyi nəzərdə tuturdu. Bu gün də həmin xətt davam etdirilir.

Yeni siyasətin ilk hədəfi Nikaraqua oldu. Bu ölkəyə ABŞ-ın nüfuz etməsinə Böyük Britaniya uzun müddət maneə oldu. 1903-cü ildə Panamanın Kolumbiyadan ayrılması ilə yankilərin əlinə yeni imkan düşdü. ABŞ-ın “United Fruit Company” şirkəti Nikaraquanın banan yetişdirmə sahəsini ələ keçirdi. Nikaraquanın prezidenti Xose Santos Selayya amerikalıların ölkə iqtisadiyyatına nüfuz etməsinə maneə olmağa çalışdı.

1909-cu ildə prezidentə qarşı üsyan təşkil edildi. Üsyanda bir neçə amerikalı hərbi mütəxəssisi iştirak edirdi. Onlardan iki nəfəri Nikaraqua ordusuna məxsus gəmini partlatdı. Təxribat törədən həmin amerikalılar tutub güllələdilər. ABŞ-da dəhşətli antinikaraqua kampaniyası başladı.

Ölkəni işğaldan xilas etmək üçün Nikaraqua prezidenti istefa verdi. Onun yerinə 1910-cu ildə gələn Xose Madris üsyanla birdəfəlik qurtarmaq kursunu götürdü. Dərhal ABŞ hərbi müdaxilə etdi. Nəticədə Madris də hakimiyyətdən getməyə qərar verdi. Onun yerinə amerikalara sədaqətli Xose Dolores Estrada gəldi. Ancaq, üsyançılar hakimiyyət uğrunda gərgin mübarizə aparmağa başladılar. Amerika Nikaraquaya qayda-qanun yaratmaq üçün hərbi qüvvə göndərdi. Xoseni Adolfo Diaz əvəz etdi. Diaz amerikalıların bütün tələblərini yerinə yetirərək “demokratik prezident” oldu. ABŞ isə borclu qalmadı: Nikaraquaya yüksək faizli istiqrazlar verərək, onu özündən tam asılı vəziyyətə saldı (Nikaraqua ilə bu sahədə yalnız Rusiyadan tam asılı olan Ermənistanla müqayisə oluna bilər).

Artıq I dünya müharibəsi ərəfəsində ABŞ-ın Latın Amerikasına ölkələrinə sərmayə qoyuluşu əsaslı şəkildə artmışdı. Ancaq o, Böyük Britaniyadan geridə qalırdı. Müharibə Avropa ilə Amerika qitəsi arasında əlaqələrə böyük zərbə vurdu. Latın Amerikasına ölkələri məcburən ABŞ bazarına üz tutdu. O vaxtlarda Almaniyanın Latın Amerikasına təsiri vardı. Ancaq, ABŞ daha çox nüfuz qazandı. 1917-ci ildə Amerika Almaniya müharibə elan edəndə əksər Latın Amerikasına ölkəsi ABŞ-ı dəstəklədi. Kuba və Braziliya müttəfiq oldu. Peru, Boliviya, Uruqvay və Dominikan Respublikası Almaniya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. Buna baxmayaraq, ABŞ müharibədən istifadə edərək Latın Amerikasına ölkələrinə onları Almaniya qorumaq adı ilə təcavüz etdi.

1914-cü ildə Meksika və Haitiyə hərbi qüvvə göndərdi. Haitiyə müdaxilə oradakı fransız kapitalını sıxışdırmaq üçün edilirdi. Ölkə rəhbərliyi müqavimət göstərməyə çalışdı. Lakin, amerikalılar Haitinin milli qızıl ehtiyatını ələ keçirib, “özündə saxlamaq üçün” Nyu-Yorka apardı.

Görünür, 1949-cu ildə Amerika Almaniyanın qızıl ehtiyatına əl qoyanda artıq Latın Amerikasına təcrübəsi vardı. 1915-ci ildə Haitidə üsyan baş qaldıranda ABŞ ikinci dəfə ora hərbi güc yeritdi. Nəticədə ABŞ Haitidə hərbiçilərin iştirakı ilə yeni iqtidar qurdu. Ölkə tamamilə Amerikanın nəzarətinə keçdi. Dominikan Respublikasında oxşar proseslər cərəyan etdi. Bunların fonunda avropalıların qitədə təsiri azaldı. II dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın Latın Amerikasına ölkələrinə təsir imkanları artdı.

1947-ci il sentyabrın 2-də Rio-de-Janeyroda qitənin 20 ölkəsi və ABŞ “Qarşılıqlı yardım haqqında Ümumamerika sazişi” imzaladılar. Saziş Qərbi yarımkürəsində “təhlükə yarandıqda məsləhətləşmələri” və “xüsusi təhlükəsizlik zonasında” “təcavüzə qarşı” birgə mübarizəni nəzərdə tuturdu. Ancaq, ortaq silahlı qüvvə yaratmaq ideyası qəbul edilmədi.

1948-ci ildə Boqotoda Amerika Dövlətləri Təşkilatı yaradıldı (3,1). Bütün bunlara paralel olaraq ABŞ-ın qitə dövlətlərində özünə uyğun iqtidar yaratmaq siyasəti davam etdi. 1950-ci ildə Qvatemala bu siyasətin növbəti hədəfi oldu. Qvatemalanın prezidenti Arbens banan plantasiyalarını “United Fruit Company”yə vermək istəmədi. Nəticədə MKİ üsyan təşkil etdi. Arbens istefa verməli oldu. 1960-cü illərdə əvvəlcə prezident Kennedinin Latın Amerikasına ölkələri ilə əməkdaşlığı nəzərdə tutan “Tərəqqi naminə ittifaq” doktrinası yarandı. Kuba bura daxil deyildi. Bu proqram çərçivəsində Amerika siyasi şərtlərlə yardımlar edirdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, ABŞ-ın regionda fəaliyyətinə müxtəlif amillər təsir göstərirdi. Bunların sırasında “Soyuq müharibə”ni xüsusi göstərə bilərik. Bundan başqa, sovet və amerikalı ideoloqlar 1945-1962-ci illərdə “soyuq müharibə” və “sinfi qarşıdurma”ni müvafiq olaraq bir-birini məhv edənə, yaxud qarşı tərəfin dövlət quruculuğunun xarakterini dəyişənə qədər (sosializm, yaxud kapitalizmin məhvinə qədər) davam edəcəyini proqnozlaşdırırdılarsa, 1962-ci ildən bunun qeyri-mümkünlüyü haqqında danışmağa, bir-birinə qarşı konkret

mübarizə, müharibə planlarından yan keçməyə başlayırlar. Bir sözlə, 1962-ci ildən başlayaraq, “soyuq müharibə” “üstün yaşamaq” uğrunda yarışa çevrilir. SSRİ və ABŞ bu illərdə həm də elə bir güclü hərbi potensial yaratmışdı ki, istənilən müharibə təkcə qarşı tərəf üçün deyil, bütün insanlıq üçün global təhlükə yaradırdı (1,93).

Təbii ki, Kennedinin Latın Amerikasını regionunda yeritdiyi siyasətin mühüm nəticələrindən biri Karib böhranı olmuşdur. Onun dövründə «Sülh korpusları» adlanan qruplar yaradıldı ki, bu qruplar geridə qalmış ölkələrdə iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə sahəsində fəaliyyət göstərməli idilər. Bundan məqsəd əslində həmin ölkələrdə ABŞ-ın mövqeyini gücləndirmək idi. Kennedi xarakter etibarilə ziddiyyətli adam idi. O, bir tərəfdən ölkə əhalisinin vəziyyətinin qayğısına qalsa da, digər tərəfdən onun dövründə 1962-ci ilin oktyabrında Karib böhranı baş verdi və “soyuq müharibə” özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. ABŞ Karib böhranı ərəfəsində Türkiyənin İzmir şəhərində özünün 15 ədəd “Yupiter” adlı raketlərini yerləşdirmişdi. Karib böhranından sonra böyük dövlətlər arasında nüvə tərksilahlı problemlə daha da aktuallaşdı (2,19).

1965-ci ildə “Conson doktrinası” qəbul edildi. Prezident Consonun adı ilə bağlı olan bu sənəd Latın Amerikasını ölkələri ilə daha sərt şərtlər daxilində əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Yalnız 1969-cu ildə prezident Nikson həmin kursu dəyişməli oldu. “Soyuq müharibə” başa çatandan sonra Amerikanın Cənub siyasətində yeniliklər özünü göstərməyə başladı. Artıq Vaşinqton “yumşaq” kursa üstünlük verdi. Şimali Amerika üçün yaradılmış iqtisadi əməkdaşlıq modeli olan NAFTA-nın Latın Amerikasını analoqunu yaratmaq cəhdləri başladı.

Nəticədə FTA (ABŞ-Çili azad ticarət sazişi), SASM (Mərkəzi Amerika ümumi bazar) modelləri meydana çıxdı. Mahiyyətdə isə elə bir dəyişiklik olmadı. Latın Amerikasını ölkələri ABŞ-ın nüfuz dairəsində qalmalı idilər. Həmin dövrdə ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi bir neçə Latın Amerikasını ölkəsində üsyanlar və çevrilişlər təşkil etdi.

Bu qitə ölkələri indi də Amerikanın maraq dairəsindədir. Lakin, orada başqa dövlətlər də fəallaşdı. Artıq Avropa İttifaqı, Çin, Rusiya, Hindistan, İran ora nüfuz etməkdədir. ABŞ-ın rəqiblərinin çoxaldığını demək olar. Çinin siyasəti daha praktikidir. O, regionun təbii sərvətlərindən faydalanmağa çalışır. İqtisadi əməkdaşlığa üstünlük verir.

Rusiya müəyyən müddət fasilədən sonra Latın Amerikasına qayıdır. Moskva iqtisadi və hərbi əməkdaşlığa üstünlük verir. Hindistan region ölkələri ilə yeni müqavilələr imzalayır. Cənubi Afrika Respublikası isə Merkosura daxil olan ölkələrlə (Argentina, Braziliya, Paraqvay, Uruqvay və b.) Cənubi Afrika Gömrük İttifaqı arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışır. İran da enerji sahəsində əməkdaşlıq istiqamətində addımlar atır. Bu prosesləri Vaşinqton diqqətlə izləyir.

Görünür o, yeni strategiya hazırlamağı düşünür. Əlbəttə, indi də Amerikanı həmin istiqamətdə siyasəti çox güclüdür. Ona görə də Latın Amerikasını ölkələrinin tarixlərindəki “macəralar” davam edir.

Beləliklə, XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-ın Latın Amerikasını regionunda yeritdiyi siyasətin nəticələrinə dair apardığımız elmi-tədqiqat aşağıdakı ümümləşdirmələri aparmağa əsas yaradır: 1.XX yüzilliyin 60-cı illərinin əvvəllərində Latın Amerikasında baş verən inqilabi hadisələr ABŞ-ın diqqətindən kənar qala bilməzdi. Belə ki, ABŞ regiona bu və ya digər formada müdaxilələr edir, müxtəlif proqramlar irəli sürür, bununla özünün ənənəvi siyasətini davam etdirməyə çalışırdı. Bununla ABŞ özünün iqtisadi və siyasi təsirini Latın Amerikasında saxlamağa çalışırdı. 2.60-cı illərin ortalarından başlayaraq ABŞ-ın regionda möhkəmlənmək cəhdləri daha da güclənir. Bu, özünü bütün sahələrdə açıq şəkildə göstərir.

Doğrudur, ABŞ-ın regionda hökmranlığını Latın Amerikasını dövlətlərinin hamısı qəbul etmək istəmir. Kuba dövləti isə ABŞ-a qarşı daha aqressiv mövqe tuturdu. Bununla yanaşı Latın Amerikasını ölkələrinin əksəriyyəti belə qənaətdə idi ki, ABŞ-ın regiona müdaxiləsi onların iqtisadi maraqlarına cavab verir. 3.60-cı illərin sonlarında ABŞ prezidenti Riçard Nikson Latın Amerikasını ölkələrinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, regionda Amerika kapitalının hökmranlığının təmin edilməsi cəhdlərini davam etdirməyə çalışdı. O, özünün hakimiyyəti dövründə buna nail olsa da, ancaq, vaxtından əvvəl istefa verməsi onun planlarının tamamilə həyata keçməsinə mane oldu.

Ədəbiyyat

1. Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008.
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. B.2005.
3. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. 1945-2007-ci illər. B. 2011.
4. Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1945-1986. М., 1988.
5. История дипломатии. ТТ.4-5. М.1975.
6. История международных отношений и внешней политики СССР: 1917-1987. В.3-х ТТ. М.1986.
7. История новейшего времени стран Европы и Америки. 1945-1990. М., 1993.
8. Латинская Америка в международных отношениях. XX век. М., 1988.
9. Международное право. М.1995.
10. От Хельсинский до Булапешта. История СБСЕ/ОБСЕ в документах (1973-1994 гг.). В. 3-х. ТТ. 1996-1997.
11. Политический партии. М.1986.
12. Советская внешняя политика в годы «Холодной войны (1945-1985)». М.1995.
13. Современные международные отношения. М., 2001.
14. Enmi DiNolfo. The history of international relations. 1918-1933. Ekaterinbyrq1998. Part1-2.
15. Raul R. Viotti, Mark V. K. International relations and World Polotics. New Jersey., 2001.
16. Хрестоматия по новейшей истории. В.3-х ТТ. М., 1960-1961.
17. Язьков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время. 1945-2000. М.
18. www.google.az. Beynəlxalq münasibətlər (XX əsrin 60-cı illəri).
19. www.google.az. Karib böhranı.
20. www.google.az. Kennedinin xarici siyasəti.
21. www.google.az. Nikson hökuməti.
22. www.google.az. "Tərəqqi naminə ittifaq".
23. www.google.az. Boqota konfransı.
24. www.google.az. Olninin bəyanatı.
25. www.google.az. Peru.
26. www.google.az. Ruzveltin bəyanatı.
27. www.google.az. Taftın bəyanatı.

РЕЗУЛЬТАТЫ ПОЛИТИКИ США В РЕГИОНЕ ЛАТИНСКАЯ АМЕРИКА В 1960-Е ГОДЫ

Бахтиярлы Гусейн

Резюме

В статье анализируются основные результаты политики США в латиноамериканском регионе в указанный период. Отмечалось, что политика США имела определенные логические последствия. Таким образом, за исключением Кубы, все страны Латинской Америки переняли внешнюю политику, проводимую США. Это

значительно усилило влияние США в регионе. Теперь у США есть возможность вмешаться в регион в любое время.

RESULTS OF POLICY USA IN THE REGION LATIN AMERICA IN THE 1960S

Bakhtiyarlı Hüseyn
Summary

The article analyzes the main results of USA policy in the Latin American region during the period. It was noted that the USA policy had certain logical consequences. Thus, with the exception of Cuba, all Latin American countries have adopted a foreign policy pursued by the United States Amerika. This has significantly increased USA influence in the region. The United States Amerika now has the opportunity to intervene in the region at any time.

Rəyçi: dosent Musayev Etibar

Ümumi tarix kafedrasının 11 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 18 oktyabr 2023-cü il

UOT 94

**ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI REGIONUNA DAİR SƏNƏD-İNFORMASIYA
RESURLARI SİSTEMİNDƏ DİYARŞÜNASLIQ FONDLARI**

Məhəmmədli Daşqın
Bakı Dövlət Universiteti
dashqin.muhammedli@mail.ru,
ORCID: 000-0002-6875-8091

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionun tərkibinə daxil olan inzibati rayonlarda mövcud olan diyarşünaslıq kitabxana-informasiya resursları haqqında məlumat verilir. Regiona daxil olan inzibati rayonların MKS-lərinin (Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemləri) diyarşünaslıq ədəbiyyatının formalaşdırılması və təbliği sahəsində fəaliyyəti haqqında bəhs olunur. Regionun kitabxana-informasiya infrastrukturunda diyarşünaslıq informasiya resurslarının yeri və rolu konkret faktlarla təhlil edilir. Məqalədə region kitabxanalarında formalaşmış diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondlarının diyara dair mötəbər elmi-nəzəri baza kimi əhəmiyyəti şərh olunur. Diyarşünaslıq ədəbiyyatının regiona dair tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi və ictimai kontekstdə spesifik mənəbə bazası kimi səciyyəsi ümumiləşdirilir.*

Açar sözlər: Şəki-Zaqatala, kitabxana-informasiya infrastrukturunu, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, diyarşünaslıq ədəbiyyatı, diyarşünaslıq informasiya resursları, diyarşünaslıq fondu

Ключевые слова: Шеки-Закатальский район, библиотечно-информационная инфраструктура, ЦБС, краеведческая литература, краеведческие информационные ресурсы

Key words: Sheki-Zagatala economic region, library-information infrastructure, Centralized Library System, local studies literature, local studies information resources

Giriş

Kitabxanaların informasiya resursları sistemində diyarşünaslıq ədəbiyyatı nümunələri xüsusi aktuallığa malikdir. Əlaqədar ədəbiyyatlarda diyarşünaslıq bir diyarın, geniş mənada ölkənin təbii-coğrafi şəraitinin, tarixinin, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının, adət-ənənələrinin öyrənilməsidir. Azərbaycanda diyarşünaslıq dedikdə, əsasən, onun bütün Azərbaycanı kompleks şəkildə deyil, bu regionda yaşayan xalqların, azlıqların, etnik qrupların adət və ənənələrini, məişətini, geyimlərini, həyat tərzlərini, folklorunu və s. öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Diyarşünaslıq həm də, diyarın, rayonun maddi və mədəniyyət abidələrini, sənaye və kənd təsərrüfatını, görkəmli xadimlərini öyrənir və bu kontekstdə əhəmiyyətli ümumiləşdirmələr aparır [8].

Qədim və orta əsrlərdə diyarşünaslıqla əlaqədar tarixçilərin, salnaməçilərin, rəssamların, şairlərin əsərlərində məlumat vardır. Bu əsərlərdə barəsində danışılan hadisələr, görkəmli şəxsiyyətlər, şairlər, sərkərdələr, qədim tikililər və s. haqqında məlumatlar sonrakı nəsillərə gəlib çata bilməmişdir. Qədim qalalar, qəsrlər, məscidlər ilkin diyarşünaslıq nümunələridir.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda ilk diyarşünaslıq xarakterli kitablar ərsəyə gəldi. Azərbaycanın yeraltı və yerüstü sərvətləri haqqında kitablar yazılmağa, kitabxanalar, muzeylər meydana gəlməyə başladı. 1922-ci ildə diyarşünaslığa dair “Azərbaycan-Türk

mətbuatı” kitabı çap olundu. 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Kitabxanası (indiki M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası) təşkil olundu və 1963-cü ildə burada “Diyarşünaslıq və milli biblioqrafiya” bölməsi yaradıldı. Onun əsas vəzifəsi diyarşünaslığa aid materialları oxucuların istifadəsinə vermək idi. Dövlət kitabxanası həm tövsiyə biblioqrafiyasının mərkəzi, həm də kütləvi kitabxanaların metodik mərkəzi kimi formalaşdırılır və bu əsasda 1974-cü ildən “Diyarşünaslıq və milli biblioqrafiya” şöbəsi kimi müstəqil fəaliyyət göstərir [14].

Diyarşünaslıq bir çox elmlərlə ciddi integrativ əlaqəyə malikdir ki, bunlardan kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq elmlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, hər bir diyarın, rayonun kitabxana-informasiya infrastrukturunu müxtəlif mövzulu və predmetli informasiya resurslarından ibarətdir. Həmin diyara, rayona daxil olan kitabxana fondları sistemində konkret rayonun, diyarın tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə, iqtisadiyyatına, təbiətinə, kənd təsərrüfatına, görkəmli xadimlərinə, folkloruna, həyat tərzinə dair spesifik informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edərək, diyar, rayon üzrə qeyd etdiyimiz aspektlərdə tədqiqat aparın və ümumən konkret diyarla, rayonla maraqlanan informasiya tələbatçılarına kitabxana-biblioqrafiya-informasiya xidməti göstərən xüsusi başlıqlı (sərlövhəli) diyarşünaslıq fondları yaradılır. Həmin diyarşünaslıq fondları diyara dair informasiya tələbatının kompleks ödənilməsinin ən mötəbər elmi-nəzəri bazaları kimi kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyaşünaslıq elmləri kontekstində təhlil olunur.

Həmçinin, diyara, rayona dair mövcud olan informasiya birinci dərəcəli (ilkin) sənədlər haqqında biblioqrafik (ikinci dərəcəli) informasiya verən diyarşünaslıq biblioqrafiyası nümunələri yaradılır ki, bu da informasiya tələbatçılarına konkret aspekt üzrə ayrı-ayrı dövrlərdə işıq üzü görmüş, milli və müxtəlif dillərdə mövcud olan informasiya mənbələri, onların nəşr yeri, dili, nəşr tarixi, nəşriyyatı, məzmunu, tirajı, müəllifi (müəllifləri) və s. haqqında məlumat verərək, informasiya-kommunikasiyaları sistemində əhəmiyyətli funksional rol oynayır [6].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi regionları sırasında özünəməxsus spesifik tarixi ənənələrə, multikultural xüsusiyyətlərə, milli spesifikaya malik olan Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun tərkibinə daxil olan Qəbələ, Şəki, Qax, Oğuz, Zaqatala və Balakən inzibati rayonlarının kitabxana-informasiya infrastrukturunu sistemində də quruluşuna, tematikasına, məlumat-axtarış aparatının özünəməxsusluğu ilə səciyyələnən zəngin diyarşünaslıq informasiya resurslarına malik diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları mövcuddur. Şəki-Zaqatala iqtisadi regionuna daxil olan Şəki inzibati rayonunun (şəhərinin) Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində formalaşdırılan aşağıdakı diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları mövcuddur:

“Ulu öndər heydər Əliyev və Şəki”, “Gözəl diyar Şəki”, “Prezident İlham Əliyev və Şəki”, “Hacı Çələbi Xan”, “Hüseyn xan Müştəq”, “Əbdülqəni əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə”, “Mirzə Fətəli Axundov”, “Məhəmməd Şakəvi”, “Qasım bəy Nəbibbəyov”, “Şəki şəhəri xalqımızın elm, maarif və mədəniyyət mərkəzi kimi”, “Salman Mümtaz”, “Bəxtiyar Vahabzadə”, “Sabit Rəhman”, “Şəfiqə Axundova”, “Yaqub Mahmudov”, “Cövdət Hacıyev”, “Rasim Ocaqov”, “Lütvəli Abdullayev”, “İsmayıl Osmanlı”, “Şəki Xan Sarayı”, “Fuad Əbdürrəhmanov”, “Cəlil Hüseynov”, “Cəbrayıl Hüseynov”, “Məcid Rəsulov”, “Heydər Əfəndiyev”, “Zülfüqar Zülfüqarov”, “Mahmud İsmayılov”, “Şəki karvansaraları”, “Niyazi Səmədov”, “Qurban Cəlilov”, “Əbdülzəl Dəmirçizadə”, “Şəki mətbəxi”, “Mikayıl

Cəbrayıl", "İsmayıl bəy Nakam", "Əhmədiyyə Cəbrayıl", "Rəşid bəy Əfəndiyev", "Yaşar Qarayev", "Şəki: 44 günlük Vətən müharibəsində" və s [16].

Qədim Şəki diyarına dair adları çəkilən zəngin diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları diyarın tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi, siyasi-ictimai keçmişinə və bu gününə dair faktik və gələcəyə dair proqnostik təhlilləri özündə əks etdirən unikal sənədlərlə zəngindir. Bu sənədlər informasiya kommunikasiyaları sistemində qədim Şəki diyarına dair minlərlə resursların maneəsiz və optimal dövriyyəsinin təşkilinə xidmət edərək, ümumən informasiya tələbatçılarına kompleks kitabxana-bibliografiya və informasiya xidmətini təşkil edən funksional obyektlər kimi təhlil edilir.

İqtisadi regiona daxil olan Qəbələ inzibati rayonunun Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində diyara dair aşağıdakı diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları formalaşdırılmışdır:

"Ulu öndər Heydər Əliyev və Qəbələ", "Qəbələnin tərəqqisinin memarı İlham Əliyev", "Qədim Qəbələ", "Qəbələ Qafqaz Albaniyasının paytaxtı", "Qəbələnin təbiəti", "Qəbələlilər", "General Polad Həşimov", "Qəbələ şəhidləri", "İsmayıl bəy Qutqaşınlı", "Gözəl Qəbələ" və s [18].

Beləliklə, Qəbələ inzibati rayonuna dair yuxarıda adları qeyd olunan diyarşünaslıq fondları rayonun kompleks elmi-nəzəri diyarşünaslıq mənbələri rolunu oyanaraq, qədim Qəbələnin keçmişini, bu gününü və gələcəyinə dair təhlilləri işıqlandıran unikal informasiya vasitələrinin kommunikativ keçiricisi rolunda çıxış edir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi regionuna daxil olan Qax inzibati rayonunun Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində aşağıdakı diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları formalaşdırılmışdır:

"Tarixi Qax", "Ulu öndər Heydər Əliyev və Qax", "Qaxın müasir inkişafı və Prezident İlham Əliyev", "Şeyx Şamil", "Qaxın təbiəti", "Qaxlılar", "Qax şəhidləri", "Qaxın tarixi abidələri", "İlisu", "Qax meşələri", "Qaxın coğrafiyası və iqlimi", "Qaxın əhalisi" və s [20].

Bu mənbələr Qax inzibati rayonunun tədqiqatçıları, rayona dair lokal informasiya tələbatçıları, rayonun kompleks istiqamətlər üzrə problem və perspektivlərinin elmi-nəzəri problemləri ilə məşğul olan oxucu qrupları üçün əvəzsiz informasiya resursları kimi xüsusi aktuallıq kəsb etməkdədir.

İqtisadi regiona daxil olan Oğuz inzibati rayonunun Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində aşağıdakı adlarda diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları yaradılmışdır:

"Ümummilli lider Heydər Əliyev və Oğuz", "Oğuzun inkişafı və Prezident İlham Əliyev", "Oğuz şəhidləri", "Oğuzun tarixi", "Oğuzun coğrafiyası", "Oğuzun əhalisi", "Oğuzlular 44 günlük Vətən müharibəsində", "Oğuz meşələri", "Oğuzun təsərrüfatı", "Oğuzun təbiəti", "Oğuzun keçmişi" və s [5].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionuna daxil olan Oğuz inzibati rayonunun kitabxana-informasiya şəbəkəsində təşəkkül tapan yuxarıda adları qeyd olunan diyarşünaslıq fondları rayonun taixi-mədəni və təbii-coğrafi, eləcə də, digər bir çox aspektlərdən öyrənilməsi və tədqiqi baxımdan əvəzsiz dəyərə malik informasiya bazalarıdır. Bu bazalar minillər boyu diyara dair toplanmış biliklərin elmi-informasiya əsasını təşkil edən ən əsas kommunikasiya həlqələrindən biri kimi funksional mahiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionuna daxil olan Zaqatala inzibati rayonunun Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində aşağıdakı adlarda diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları formalaşdırılmışdır:

"Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zaqatala", "Müasir Zaqatala və Prezident İlham Əliyev", "Zaqatalanın əhalisi", "Multikultural Zaqatala", "Zaqatala şəhidləri", "Zaqatalanın

təbiəti”, “Zaqatala 44 günlük Vətən savaşında”, “Zaqatala şəhidləri”, “Xalidə Hasilova”, “Milli Qəhrəman Natiq Məmmədov”, “Milli Qəhrəman Faiq Əmirov”, “Zaqatalanın iqtisadi poetnsialı”, “Zaqatala və folklor”, “Zaqatalalı ustalar” və s [12].

Zaqatala inzibati rayoonunun kitabxana-informasiya şəbəkəsi sistemində adları qeyd olunan bu diyarşünaslıq fondlarının elmi-nəzəri əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bu fondları təşkil edən zəngin sənəd-informasiya resursları diyara dair unikal mənbələr kimi öz aktuallığını daim qoruyan və zəngin bilikləri gələcək nəsillərə ötürməkdə keçirici rolunda çıxış edən bilik mənbələri kimi səciyyələnir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi regionuna daxil olan Balakən inzibati rayonunun Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemində daxil olan diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondları aşağıdakılardır:

“Ulu öndər Heydər Əliyev və Balakən”, “Gözəl diyar Balakən və Prezident İlham Əliyev”, “Multukulturalizm və Balakən”, “Balakən abidələri”, “Balakən folkloru”, “Balakən şəhidləri”, “Balakən 44 günlük Vətən savaşında”, “Tarixçi alim Qiyasəddin Qeybullayev”, “Balakənin coğrafiyası”, “Balakən geyimləri”, “Balakən məişəti”, “Balakəndə təsərrüfat”, “Balakənin təbii flora və faunası”, “Balakəndə musiqi”, “Rəsul Çunayev” və s [14].

Bu fondlar Balakən inzibati rayonunun bütün aspektlərdən tədqiqi və öyrənilməsi kontekstində mühüm elmi-nəzəri baza rolunu oynayan, diyara dair ən qiymətli və unikal mənbələri özündə cəmləşdirən sənəd-informasiya sistemləri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun kitabxana-informasiya resursları sistemində diyarşünaslığa dair informasiya mənbələri həm miqdarı, həm də diyarın ayrı-ayrı aspektlərdən öyrənilməsi etibarilə xüsusi aktuallığı ilə səciyyələnir. Diyarşünaslığa dair adları çəkilən sənəd-informasiya fondlarında diyarın tarixinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına, folkloruna, məişətinə, təbiətinə, iqtisadiyyatına, iqliminə, təbii-coğrafi mövqeyinə, turizm imkanlarına, sənətkarlıq və memarlıq nümunələrinə, əhalinin etnik tərkibinə, milli adət-ənənələrə, lokal mental spesifikaya, diyarın görkəmli xadimlərinə və s. dair minlərlə unikal mənbələr, nadir və qiymətli nəşrlər, eləcə də, foto, audio və video sənədlər toplanıb mühafizə edilir və onların sistemli ictimai istifadəsi təmin edilir.

Prezident İlham Əliyevin yeritdiyi uzagörən siyasətinin uğurlu nəticələri sırasında mühüm yer tutan Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008, 2009-2013 və 2019-2023-cü illərdə illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramları ölkəmizdə regionların tərəqqisinə, rayonlarda diyarşünaslığın hərtərəfli inkişafına əhəmiyyətli hüquqi-elmi və təşkilati töhfə olaraq qiymətləndirilir. 2004-cü ilin 12 yanvarında “Azərbaycan Respublikasında latın qrafikasında kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası prezidentinin Sərəncamına əsasən diyarşünaslığa dair çoxsaylı informasiya resursları latın qrafikasında yenidən nəşr edilərək kitabxanalara paylandı ki, məhz bu mühüm amil də ölkənin bütün regionlarının, eləcə də, bu regionlar sırasında özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən Şəki-Zaqatala iqtisadi regionunun kitabxana-informasiya infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsi kimi təhlil edilən diyarşünaslıq ədəbiyyatı fondlarının zənginləşməsi və inkişafına əhəmiyyətli təkan verməyə başladı. Həmin Sərəncamın 2-ci bəndində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabineti 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının bütün kütləvi kitabxanalarına və orta tədris müəssisələrindəki kitabxanalara

latın qrafikası ilə yenidən çap olunmuş kitabların alınması üçün zəruri vəsaitin ayrılmasını təmin etsin” [10].

Nəticə

Beləliklə, bu ali dövlət sənədində dövlət müstəqilliyinin rəmzlərindən biri sayılan ana dilinə dövlət qayğısının daha da artırılmasını təmin etmək, Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elminin ən gözəl nümunələrini müasir dövrdə təbliğ etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq məqsədilə Azərbaycan dilində əvvəllər kiril qrafikasında çap olunmuş əsərlərin latın qrafikası ilə yenidən nəşrinin kütəvi surətdə həyata keçirilməsi zərurəti nəzərə alınmaqla bərabər, həm də ölkədə müxtəlif növ və tipli kitabxana şəbəkələrinin, milyonlarla mənbələri özündə əks etdirən zəngin kitabxana-informasiya resursları sisteminin, eləcə də, kitabxana-biblioqrafik-diyarşunaslıq informasiya mənbələrinin yaradılması prosesinin inkişafının yeni mərhələdə əsas prioritetlərindən birini istiqamətləndirilir.

Ədəbiyyat

- 1.2015-ci ildə Mədəniyyətin əsas göstəriciləri/[Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi](http://www.stat.gov.az/).2016: [Elektron resurs]/ URL: <http://www.stat.gov.az/>
- 2.2016-cı ildə Mədəniyyətin əsas göstəriciləri/[Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi](http://www.stat.gov.az/).2017: [Elektron resurs]/ URL: <http://www.stat.gov.az/>
- 3.Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi: [2013-cü ilin əvvəlinə iqtisadi və inzibati rayonlar, eləcə də şəhər yaşayış məntəqələri üzrə əhalinin cins bölgüsündə sayı](http://www.stat.gov.az/) (min nəfər): [Elektron resurs]/URL: http://www.stat.gov.az
- 4.Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi:[Zaqatala rayonu: \[Elektron resurs\]/](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zaqatala_rayonu) URL: [https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zaqatala rayonu](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zaqatala_rayonu)
- 5.Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi internet saytı / URL: <http://www.mct.gov.az>.
- 6.Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.29 mart 2016:[Elektron resurs]/ URL: <https://president.az/artices 18201>
- 7.Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin strukturunun və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 15 yanvar 2019: [Elektron resurs]/ <https://president.az/artices 18201>
- 8.“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı:[Elektron resurs]/ URL: [https:// www.azertag.az/xeber/](https://www.azertag.az/xeber/)
- 9.Ethno-Caucasus, Etnodemoqrafiya kavkaza: Zakatalskiy rayon ([perepis 1939 qoda](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd)): [Elektron resurs]/ URL: [https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy uezd](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd) ([perepis 1939 qoda](https://e-qanun.az/framework/5427))<https://e-qanun.az/framework/5427>
- 10.Ethno-Caucasus, Etnodemoqrafiya kafkaza: Zakatalskiy rayon ([pere-pis 1959 qoda](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd)): [Elektron resurs]/ URL: [https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd) ([perepis 1939 qoda](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd))
- 11.Ethno-Caucasus, Etnodemoqrafiya kavkaza:- Zakatalskiy rayon ([perepis 1979 qoda](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd)): [Elektron resurs]/URL: [https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy uezd](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd) ([perepis 1979 qoda](https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy_uezd)):[Elektron resurs]/ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala> URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala>
- 12.Qax Rayon İcra Hakimiyyətinin rəsmi saytı / URL: <http://www.qax->

ih.gov.az/page/11.html

13.M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının rəsmi saytı / URL: www.anl.az
Population [Population statistics of Eastern Europe](#): Ethnic [Ethnic composition of Azerbaijan by 2009 census](#): [Elektron resurs]/ URL: <http://pop-stat.mashke.org/>

14.Şəki Rayon İcra Hakimiyyətinin rəsmi saytı / URL: <http://www.sheki-ih.gov>
URL: Ethno-Caucasus, Etnodemoqrafiya kavkaza: Zakatalskiy uezd ([perepis 1926 qoda](#)):[Elektron resurs]/ https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqatala.cite_ref-Zakatalskiy (perepis 1926 qoda)

15.URL: <http://gabala.cls.az/more/text/8202><http://gabalacity>

URL: <http://gsaz.az/articles/view/112>ShakiZaqatala-iqtisadicoğrafi-rayonu

16.URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Qax_rayonu-cite_ref [Ethnic composition of - Azerbaijan by 2009 census 5-0](#)

КРАЕВЕДЧЕСКИЕ ФОНДЫ В СИСТЕМЕ ДОКУМЕНТАЛЬНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ ШЕКИ-ЗАГАТАЛЬСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Маммедли Дашгын

Резюме

В статье представлены сведения о краеведческой библиотеке и информационных ресурсах, имеющихся в административных районах, входящих в Шеки-Загатальский экономический район Азербайджанской Республики. Рассмотрена деятельность Централизованных библиотечных систем (ЦБС) административных районов, входящих в состав региона, в сфере формирования и продвижения краеведческой литературы. На конкретных фактах анализируется место и роль краеведческих информационных ресурсов в библиотечно-информационной инфраструктуре региона. В статье трактуется значение региональных литературных фондов, сформированных в региональных библиотеках, как надежной научно-теоретической базы по региону. Дана характеристика страноведческой литературы как специфической источниковой базы в историко-культурном, социально-экономическом и социальном контексте региона.

LOCAL HISTORY FUNDS IN THE SYSTEM OF DOCUMENT-INFORMATION RESOURCES ABOUT SHEKI-ZAGATALA ECONOMIC REGION

Mammadli Dashgin

Summary

The article provides information about the local history library and information resources available in the administrative regions included in the Sheki-Zagatala economic region of the Republic of Azerbaijan. The activity of Centralized Library Systems (MCS) of the administrative regions included in the region in the field of formation and promotion of local history literature is discussed. The location and role of local history information resources in the library-information infrastructure of the region is analyzed with concrete facts. In the article, the importance of regional literature funds formed in regional libraries as a reliable scientific-theoretical base on the region is interpreted. The characteristic of the literature of country studies as a specific source base in the historical-cultural, socio-economic and social context of the region is summarized.

Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.İ.Məmmədova

Kitabxana-informasiya resurslarının idarə olunması kafedrasının 02.11.23 tarixli iclasından

Daxil olma tarixi 03 noyabr 2023-cü il

UOT:930.85.

**AZƏRBAYCANIN ŞİMAL - ŞƏRQ REGIONUNDA YERLƏŞƏN VI ƏSR QALASI-
“ÇİRAQQALA” ABİDƏSİ İSTEHKAM OLUNMASINI TƏSTİQLƏYƏN FAKTLAR***Muxtarov Fərrux Tofiq oğlu**“Çıraqqala-Şabran” Dövlət Tarix mədəniyyət Qoruğunun elmi işçisi*Muxtarovferrux68@gmail.com

Xülasə: Respublikamız tərəfindən maddi mədəni abidələrə ayrılan diqqət və qayğı qədim tarixi abidələrimiz ətraflı şəkildə tətqiqinə şərait yaratmışdır. Belə abidələrdən biri də Şabran rayonunda yerləşən Çıraqqala abidəsidir. Bu abidə qədim ipək yolunun üzərində tikilmiş qala sayılır. Aparılan araşdırmalar bu və ya digər bu tipli abidələrin orta əsr memarlıq üslubuna uyğun olaraq müdafiə, istehkam, nəzarət məntəqələri formasında tikildiyi ehtimalını təstiqləyir. Məqalədə Şabran rayonunda yerləşən beynəlxalq əhəmiyyətli Çıraqqala abidəsinin tikilmə tarixi, forma və quruluşları yerləşdiyi yer və ətrafında yerləşən qaravulxana, anbar və bu kimi müdafiəyə yararlı tikililərin mövcuduğu qalanın müdafiə-istehkam qalası olması fikirlərini təstiqləyir.

Açar sözlər: orta əsrlər, Sasani imperiyası, abidə, müdafiə qalası, istehkam, Çıraqqala abidəsi

Keywords: Middle Ages, Sassanid Empire, Monument, Defense Fortress, Fortification, Chiraggala Monument

Ключевые слова: Средневековье, Империя Сасанидов, Памятник, Оборонительная крепость, Фортификация, Памятник Чираггала.

Giriş

Azərbaycanın Şimal-Şərqi bölgəsində “Çıraqqala” kimi tanınan VI əsrə aid qala abidəsinin istehkamu rayonun zəngin tarixi və memarlıq irsinin sübutudur. Bu qədim abidənin qorunub saxlanması və bərpası, onun mədəni əhəmiyyətinin gələcək nəsillər üçün saxlanması üçün son vaxtlar səylər göstərilmişdir. Çıraqqala Azərbaycanın keçmişinə açılan pəncərə rolunu oynayır və onun ilkin istehkamlarının strateji əhəmiyyətinə və sənətkarlığına nəzər salır. Çıraqqala bölgənin tarixində mühüm rol oynamışdır. Bir istehkam olaraq, əsrlər boyu strateji əhəmiyyət kəsb etmiş, xarici təhlükələrə qarşı müdafiə qalası kimi xidmət etmişdir. Onun hündür relyefdə strateji yerləşməsi ətrafdakı mənzərənin gözəl mənzərələrini təqdim edir və onu regionun mühafizəsi üçün ideal yerə çevirir. Çıraqqalanın tarixi və mədəni əhəmiyyətini dərk edərək, bu qiymətli irsin qorunması və bərpası üçün davamlı olaraq qorunma təşəbbüsləri həyata keçirilir.

Orta əsrlər dövründə müdafiə qalaları müxtəlif strateji, hərbi və ictimai səbəblərə görə tikilmişdir. Əsas olaraq niyə bu dövrdə müdafiə qallarının tikilməsinə zərurət var idi? Sualəna cavab axtararkən ilk olaraq Sasani imperiyasının VI əsr tarixi mənzərəsinə nəzər yetirməkdə fayda var. VI əsr tarixinə nəzər salsaq görürük ki, imperiya mürəkkəb və çətin geosiyasi mənzərə ilə üz-üzə idi. Vaxtilə qüdrətli və firavan bir qurum olan imperiya onun son tənəzzülünə və süqutuna səbəb olacaq bir sıra daxili və xarici təzyiqlər yaşayırdı. VI əsrdə Sasani dövləti ilə Bizans İmperiyası arasında gərgin qarşıdurmalarla yaşayaraq Bizans-Sasani müharibələri kimi tanınan bu müharibələr resursları tükəndirdi və hər iki imperiyayı zəiflətdi. Bundan başqa Sasani İmperiyasının dini Zərdüştilik idi, lakin burada xristianlar və yəhudilər də daxil olmaqla müxtəlif dini və mədəni qruplar yaşayırdı. Dini gərginliklər vaxtaşırı

alovlanırdı və hökmdarların bu azlıq qruplarına qarşı siyasəti fərqli ola bilərdi ki, bu da bəzi ərazilərdə iğtişaşlara səbəb olurdu. İmperiyanın şimal və şərq sərhədləri Hunlar və Göktürklər kimi köçəri və yarımköçəri qrupların hücumları imperiya sərhədləri üçün təhlükə yaradırdı. Yuxarıda sadalanan bu səbəblər Sasani imperiyanın ucqarlarını qorumaq üçün müdafiə-istehkam tipli qalalarının inşasını zəruri edən kifayət qədər əsaslı səbəblər idi.

Şabran rayonunun təqribən 20-25 kilometrliyində, Çanaqqaya adlanan sıldırım qayanın zirvəsində yerləşən Çıraqala abidəsidərkən orta əsrlər dövrünün müdafiə qalalarındandır. Alimlərin dediyinə görə, Çıraqala əsasən istehkam qarovulxana məqsədi ilə Sasani hökmdarları tərəfindən VI əsrlərdə tikilmişdir. Böyük İpək Yolunun qorunması məqsədini daşıyan, uzunluğuna görə yalnız Böyük Çin səddindən geri qalan Gilgilçay müdafiə divarlarının ən yüksək nöqtəsi olan “Çıraqala” tarixi qoruğu Azərbaycanın ən qədim abidələrindəndir. Təmali III-IV, bəzi mənbələrə görə isə VI əsrdə qoyulmuş, dəniz səviyyəsindən 1232 m yüksəklikdə yerləşən Çıraqala mərkəzi daxil olmaqla 17 bürcdən ibarət düzbucaqlı formasında olub. İndi həmin bürclərin ancaq dördü salamat qalıb.

Bura həm də qala rolunu oynamış və təqribən Xəzər dənizindən Baba dağın ətəklərinə qədər uzanan səddin üç böyük qalasından biri imiş. Uzunluğu 120 km olan səddin divarlarının qalınlığı bəzi yerlərdə 8 metrə çatır. Babadağına qədər sədd divarlarının hündürlüyü 5-7, bəzi halda 7-11 metr, eni isə 30-35 metrə qədərdir. (14)

Bu qalalar orta əsr landşaftında həlledici rol oynadılar və əraziləri qorumaq, ticarət yollarına nəzarət etmək və hakimiyyəti saxlamaq üçün vacib strukturlar idi. Müdafiə qalalarının qurulmasının əsas səbəblərindən bəziləri bunlardır:

Müdafiə: Qalaların əsas məqsədlərindən biri münafişə zamanı hakim elita, əsgərlər və yerli əhali üçün təhlükəsiz və müdafiə oluna bilən yer təmin etmək idi. Qalalar tez-tez strateji cəhətdən əlverişli mövqelərdə, məsələn, təpələrdə və ya təbii maneələrin yaxınlığında yerləşirdi, bu da düşmənin irəliləyişinə mane olmaq üçün bir fürsət təmin etdi. Yaxşı möhkəmləndirilmiş qalaların olması potensial işğalçıların qarşısını ala bilərdi, çünki yaxşı müdafiə olunan qalaya hücum etmək çətin və riskli bir iş idi. Üfüqdə bir qala görmək düşmənləri hücum etməkdən çəkindirə bilər və fəthi daha çətinləşdirə bilər.

Əraziyə nəzarət: Qalalar əraziləri qeyd etmək və nəzarət etmək üçün tikilmişdir. Onlar ticarət yolları, səyahət və rabitə üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün sərhədlər boyunca və ya yol ayrıcılarında əsas nöqtələrdə tikilmişdir. Qalalar hakimiyyət simvolu kimi xidmət edirdi və yerli ağanın və ya hökmdarın hakimiyyətini həyata keçirmək üçün istifadə olunurdu. Qalalar kənd təsərrüfatı torpaqları, su mənbələri və mədən sahələri kimi qiymətli ehtiyatların yaxınlığında tikilmişdir. Onlar bu resursları oğurluqdan, basqınçılardan və rəqib qruplaşmalardan qoruya bilərdilər.

Hərbi əməliyyatlar: Qalalar hərbi əməliyyatlar üçün baza rolunu oynaya bilər, bu da qüvvələrə reydlər keçirməyə, qoşun toplamaq və təhdidlərə daha effektiv cavab verməyə imkan verir. Onlar həmçinin iğtişaş zamanı əsgərlər və mülki şəxslər üçün təhlükəsiz sığınacaqlar təmin edə bilər. Bir qalaya sahib olmaq və orada yaşamaq ictimai nüfuz və nüfuz nümayiş etdirdi. Lordlar və zadəganlar tez-tez həm müdafiə strukturları, həm də dəbdəbəli yaşayış yeri kimi qalalar tikirdilər.

Qalaların qurulma səbəblərinə nəzər salaraq ümumi fikirə gələ bilərik ki, müdafiə qalaları orta əsr cəmiyyətlərinin hərbi, siyasi, iqtisadi və sosial ehtiyaclarını qarşılayan çoxfunksiyalı strukturlar idi. Onlar Orta əsrlərin mənzərələrinin və güc dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynadılar.

Sadalanan səbəblərə nəzər yetirsək görürük ki, Çıraqqala yüksək dağ zirvəsində salınmış, ətafi sildirim qaya ilə əhatələnmiş bir mövqeydə yerləşir. Qalanın tikilməsində istifadə olunan material gil, yumurta və qaya daşlarıdır. Bu mövqey qalannın müdafiə məqsədi ilə tikildiyini sübut edir. Qalanın baş bürcündən və digər salamat qalan 4 bürcündən ərazini müşahidə etsən bütün əaran ərazi xəzər sahili boyaboy açıq görlə görünməkdədir. Qalanın Gilgilçay səddi üzərində yerləşməsi hımin sdd ilə daşınan məhslun qorunması təmin edən istehkam qurğusu rolunu oynadığı görünməkdədir. Son bərpa və konservasiya işləri zamanı qala ətrafında tapılan keçid və sığınacaqlar, gözətçi məntəqələrinin olması, buzxana-anbar hissənin olması, həbsxana-zindanın olması Çıraqqalanın hərbi məqsədlər üçün istifadə olunması ehtimalını göstərir.

Çıraqqalanın baş bürcü çox maraqlı quruluşa malikdir. Bir tərəfdən yarım dairə, o biri tərəfdən kvadrat-düzbucaqlı şəkildə hörülmüş, gövdə hissəsi başdan-başa üfüqi zolaqlarla bölününərək silindirik formada saxlanılmışdır. Növbə ilə daş və kərpic hörgülü zolaqlar onun monumentallığını daha da artırır. Belə bir fənd eyni zamanda konstruktiv möhkəmlik üçün məqsədəuyğundur. Elə ona görə də sal qaya üstündə yalnız öz ağırlığı hesabına dayanan baş bürcün möhkəm quruluşu üçün qurşaqları zolaqlardan istifadə edilib. Qurşaqların materialı daş-kərpic olmaqla növbə ilə təkrarlanıb. Qalanın baş bürcü məhz bu quruluşa görə sildirim qaya üzərində əsrlər boyu salamat qala bimişdir. Çıraqqala tipli qalalara Azərbaycanın başqa bölgələrində, o cümlədən Yardımlı, Lerik, Oğuz, Qazax, İsmayilli rayonlarında rast gəlmək mümkündür. Amma Çıraqqala möhtəşəmliyi ilə o qalalardan fərqlənir. (10: səh 9.)

Çıraqqalanın yerləşdiyi möhtəşəm Gilgilçay səddi, bəzi mənbələrə görə, məşhur Çin səddindən sonra dünyada ikinci nəhəng müdafiə istehkamıdır. Uzunluğu 120 km olan səddin divarlarının qalınlığı bəzi yerlərdə 8 metrə çatır. Babadağına qədər sədd divarlarının hündürlüyü 5-7, bəzi halda 7-11 metr, eni isə 30-35 metrə qədərdir. Faktiki olaraq bu sədd şimaldan cənuba keçilməsi mümkün olan bütün keçidləri bağlayırdı. Gilgilçay səddi dörd hissədən ibarət olub. Hər 30-35 metr məsafədə bürc və ya qüllə ucaldılıb. Bürc və divarlar əsasən yonulmamış daşlardan tikilib. Bir vaxt Bakı-Rostov şəhərlərarası şosse yolunun genişləndirilməsi ilə bağlı bu nadir abidələrin bir qismi dağıdılıb.

İzah üçün qeyd edə bilərik ki, Düşməndən qorunmaq məqsədi ilə düzəldilən səngər, sədd, qala, divar və s. müdafiə tikintiləri istehkam tikilisi adlanır. Qaravulxana isə gözətçi və keşikçi dəstələrinin saxlandığı məntəqə sayılır. Gilgilçay səddinin baş qarovulxanası olub. Bura həm də qala rolunu oynaymış və təqribən Xəzər dənizindən Baba dağın ətəklərinə qədər uzanan səddin üç böyük qalasından biri imiş üçündən bir bu qala salamat qalıb. Şabran şəhəri Sasanilər imperiyasında şimal sərhəddində yerləşən şəhər olduğundan belə güman olunur ki, qala imperiyanın şimal sərhədlərinin qorunması, şimaldan gələ biləcək təhlükənin qarşısının alınması məqsədi üçün tikilmişdir. (4: səh 42; 5. Səh: 2)

Əslində istehkamlar və qarovullar hərtərəfli müdafiə strategiyasının mühüm elementləri idi. Onlar erkən aşkarlama, sürətli reaksiya, effektiv ünsiyyət və müdafiəçilərin hücumlara tab gətirmək və struktura nəzarəti saxlamaq qabiliyyətinə töhfə verdilər.

Orta əsr müdafiə qalalarının bəzilərinin istehkam və ya qarovul kimi istifadə olunmasının bir neçə vacib komponentləri vardır. Bu komponentlərə əsas olaraq Təhlükəsizlik və Mühafizə, Erkən Xəbərdarlıq və Nəzarət, Təhdidlərə cavab, Strateji Mövqeləşdirmə kimi komponentlər daxildir.

Təhlükəsizlik və Mühafizə: Qala və ya qala kimi müdafiə strukturunun əsas məqsədi onun sakinlərinin təhlükəsizliyini və qorunmasını təmin etmək idi. Divarlar, qüllələr və

zirzəmilər kimi istehkamlar hücumlara tab gətirə bilən fiziki maneələr kimi xidmət edərək içəridəki insanlara təhlükəsiz sığınacaq verirdi.

Erkən Xəbərdarlıq və Nəzarət: Mühafizəxanalar ətraf ərazinin aydın görünüşünü təmin etmək üçün strateji olaraq yerləşdirilmişdir. Bu strukturlarda yerləşdirilən mühafizəçilər uzaqdan yaxınlaşan təhlükələri görüb əsas qarnizonu xəbərdar edərək onlara potensial hücumu hazırlamaq üçün vaxt verə bilirdilər. İstehkamlar və qarovullar müdafiə strukturuna nəzarətli giriş üçün icazə verilir. Qapılar və asma körpülər kimi giriş nöqtələri mühafizəçilər tərəfindən izlənilə və idarə oluna bilər, yalnız səlahiyyətli şəxslərin içəriyə buraxılmasını təmin edir.

Təhdidlərə cavab: Hücum zamanı qarovulda yerləşdirilən mühafizəçilər hücum edənləri dəf etmək və ya digər müdafiəçilərə kömək etmək üçün tez cavab verə bilirdilər. Onlar ox atmaq və ya yüksək mövqedən mərmilə atmaq kimi uzaq məsafəli silahlardan istifadə edə bilirdilər.

Strateji Mövqələşdirmə: Mühafizəxanalar tez-tez hücum edənlərin səylərini cəmləşdirə biləcəyi qapılar, küncələr və ya yüksək mövqələr kimi həssas nöqtələrə yerləşdirilirdi. Bu, mühafizəçilərə potensial pozuntuları hədəf almağa və müvafiq olaraq müdafiə hərəkətlərini istiqamətləndirməyə imkan verdi. Mühafizəxanalar adətən yüksək səviyyədə tikilirdi ki, bu da mühafizəçilərə uzaq məsafəli silahlardan istifadə edərkən üstünlük verirdi. Onlar qismən qorunaraq hücum edənləri atəşə tuta bilirdilər.

Şabran rayonu ərazisində yerləşən Çıraqqala qalası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 №-li qərarı ilə dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Çin səddindən sonra ikinci olan, Səsanı hökmdarı II Yezdəgird tərəfindən qoyulmuş mərkəzi Çıraqqala olmaqla “Abzud-Kavad” (Uzun divarlar) adlanan “Gilgilçay” müdafiə səddi nadir sənət incisidir. Dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan “Çıraqqala” – Gilgilçay müdafiə divarının ən yüksək nöqtəsi olaraq IV-VI əsrlərdə Böyük İpək Yolunun qorunması məqsədilə tikilmişdir. Hündürlüyü təxminən 150 metr olan qala əsasən yerli daşlardan və bişmiş kərpicdən düzbucaqlı formasında tikilmişdir. “Çıraqqala” 17 bürədən ibarətdir.

Tarixi mənbələrdə Çıraqqala haqqında müxtəlif versiyalar var. Bu müdafiə istehkamu haqqında məlumat verən ərəb tarixçisi Əli Bəlazuri (IX əsr) “Kitab Fütih Əl-Buldən” (“Ölkələrin Fəthi” kitabı) adlı əsərində yazır ki, Sasani şahı Qubad Şirvanla Arran vilayətlərinin qapısı arasında çiy kərpicdən sədd tikdirdi. Digər ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh xatırladır ki, Şirvan ölkəsində hələ I Kavaddan (488-531-cü illər) əvvəl də Kaspisahili müdafiə sədləri olub. Deməli, “Uzun divarlar” adlanan bu sədd eramızdan əvvəllər də mövcud olub. Fransız səyyahı Vilhelm Rubrik (XII əsr) Gilgilçay səddi haqqında yazır ki, biz oradan (Şabrandan) keçərkən dağlardan dənizə enən sədd gördük”.

Çıraqqala mərkəzi qala da daxil olmaqla 17 bürədən ibarət düzbucaqlı formasındadır. Hazırda bu bürələrdən 4-ü salamat qalıb. Qala qapısından bir az aralı, ortalıqda tağbənd örtməli ovdan - su anbarı yerləşir. Gözə dəyən saxsı borulardan görünür ki, su bu ovdana yaxınlıqdakı dağlardakı çeşmələrdən çəkilib. Hündürlüyü 120 metr olan sıldırım qayanın üzərində ucalan baş qüllə uzaqdan daha əzəmətli və möhtəşəm görünür. Bu qüllə müşahidə, işarə məqsədilə tikilib. Burada dayanan keşikçilər Dərbənddən Beşbarmaq səddinə dəniz sahili boyu, təxminən 100 km-ə qədər bir ərazini nəzarətdə saxlaya biliblər. (10: səh 9.)

Bu abidələrin Azərbaycan milləti dövləti üçün verdiyi tövhenin, Azərbaycan tarixi üçün dəyəri bilən ümmummillə lider H.Əliyev ölkəmizin tarixi irsinin və Azərbaycan xalqının

memarlıq ənənələrinin mühüm nümunələrdən olan Çıraqqala və Şabran şəhəri tarixi abidələr kompleksini gələcək nəsillər üçün saxlanılmasının, bərpasının və mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə bir sıra sərəncamlar imzalamışdır. 23 iyun 2003-cü il № 1262 sayılı sərəncamla Çıraqqala tarixi abidəsi Azərbaycanın tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasını ilə əlaqədar tarixi qorucular elan edilmişdir. (15)

2006-cı ildə “Çıraqqala”da elmi-tədqiqat və bərpa-konservasiya işlərinin aparılması üçün “Azərbərpa” institutu tərəfindən layihə hazırlanıb. 2019-cu ildə verilən sərəncamla abidə də restavrasiya işləri davam etdirilir. (16) Restavrasiya zamanı zərduştlük dinin təcəssüm etdirən bir sıra abidə və saxsı qablar aşkar olunmuşdu.

Nəticə

Son olaraq qeyd edə bilrikki Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində sıldırım qaya üzərində yerləşən Çıraqqala tarixi memarlıq abidəsi Gilgilçay səddini qorumaq və əraziyə nəzarət etmək məqsədi ilə Sasani imperiyası dövrünə aid müdafiə istehkam qalasıdır. Qalanın bürcləri, baş bürcünün yerləşdiyi yer, anbarın gözətçi məntəqələrinin olması buna bir sübutdur. Düşünürük ki, Çıraqqalada davam edən qazıntılar qalanın planı, tikinti texnikası və hər hansı gizli otaqlar və ya tikililər haqqında daha çox məlumat verə bilər.

Çıraqqala istehkamı regionun mədəniyyəti və tarixinin daha geniş kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, o dövrdə müdafiə strategiyaları haqqında geniş məlumat əldə etməyimizə şərait yaradır. Hal-hazırda Çıraqqala tarixi qorğunun ən vacib vəzifəsi də qalanın gələcək tədqiqatlar və ictimaiyyətin qiymətləndirilməsi üçün əlçatan olmasını təmin etmək üçün onun qorunub saxlanılması və mühafizəsinin təmin edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın tarixi abidələri və toponimləri bibliografiya / ert. ed. G.Səfərəliyeva; ixt. red. və burax. məsul K.Tahirov; red. L.Axundova.- Bakı, 2016.- 648 s
2. Qeybullayev, Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair /Qiyasəddin Qeybullayev; elmi red. M.İsmayıl.- Bakı: Elm, 1994.-102 s
3. Azərbaycanın dövlətçilik və onun rəmzləri: [kitab-albom] /ert. ed. və müə. N.Vəlixanlı; AMEA, Azərb. Tarixi Muzeyi.- Bakı, 2000.- 95 s.
4. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə /AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu; baş red. T.Bünyadov; red. hey.: M.Rəhimova və b.- Bakı: Şərq-Qərb, 2007.- C.I.- 543 s.
5. Övliyə Çələbi. Səyahətnamə. AEA TGEA, № 123, s.2. (tərcüməsi S.Salamovanındır).
6. Tağıyev, A. Çıraqqala işığında /Aydın Tağıyev; red. A.İsabəyli.- Bakı: Şirvanəşr, 2003.80
7. Çıraqqala /ert. ed. mətn. müə. və red. A.Tağıyev.- Bakı: Şirvanəşr, 2008.- 88 s.
8. Qiyasi, C. Qalanın sirri açılır: [Siyəzən yaxınlığında Çıraqqala abidəsi haqqında] /C.Qiyasi //Azərbaycan gəncləri.- 1964.- 1 noyabr.
9. Əliyev, Ə. Çıraqqala haqqında: [Siyəzən ərazisində] /Ə.Əliyev //Ədəbiyyat və incəsənət.- 1983.- 20 may.- S.8.
10. Hacılı İntiqam Möhtəşəm Çıraqqala // Mədəniyyət.- 2010.- 28 iyul.- S. 9
11. Abbasov, O. Sirlı qala: Çıraqqala haqqında /O.Abbasov //Qobustan.- 2003.- №3.- S.61-62.
12. Əfsanədən reallığa: Çıraqqala abidəsi haqqında: [Şabran r-nu (keçmiş Dəvəçi)] //Mədəniyyət.- 2009.- 4 noyabr.- S.16.
13. Tarixi keçmişə çaraq yandıran Çıraqqala...: Qalanın başında işarət tonqalı qalanırmış...: [Şabran r-nu] //Azadlıq.- 2011.- 4 mart.- S.13
14. <https://ikisahil.az/post/chirraqqala-abidesi-berpa-edilecek>

15. <https://e-qanun.az/framework/2110>

16. <https://e-qanun.az/framework/41694>

**ФАКТЫ, ПОДТВЕРЖДАЮЩИЕ КРЕПЛЕНИЕ ФРЕТА-ПАМЯТНИКА
«ЧИРАКГАЛА» VI ВЕКА, РАСПОЛОЖЕННОГО В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ
РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Мухтаров Фаррух Тофиг оглы

Резюме

Внимание и забота, уделяемые нашей республикой материальным памятникам культуры, создали условия для детального изучения наших древних исторических памятников. Одним из таких памятников является памятник Чираггала, расположенный в Шабранском районе. Этот памятник считается крепостью, построенной на древнем шелковом пути. Проведенные исследования подтверждают возможность того, что те или иные памятники этого типа были построены в виде оборонительных, фортификационных, контрольных пунктов в соответствии со средневековым архитектурным стилем. В статье дана дата постройки, форма и конструкция памятника международного значения Чираггала, расположенного в Шабранском районе, а также наличие вокруг этого места гауптвахт, складов и подобных построек, пригодных для обороны, подтверждают представление о том, что замок является оборонительной крепостью.

**FACTS CONFIRMING THE FORTIFICATION OF THE VI CENTURY FORT-
"CHIRAGGALA" MONUMENT LOCATED IN THE NORTH-EAST REGION OF
AZERBAIJAN**

Muxtarov Farrux Tofig

Summary

The attention and care given to material cultural monuments by our republic has created conditions for the detailed study of our ancient historical monuments. One of such monuments is Chiraggala monument located in Shabran district. This monument is considered a fortress built on the ancient silk road. The conducted studies confirm the possibility that these or other monuments of this type were built in the form of defense, fortification, control points according to the medieval architectural style. In the article, the construction date, form and structures of the internationally important Chiraggala monument located in Shabran district and the presence of guardhouses, warehouses and similar buildings suitable for defense around the place confirm the idea that the castle is a defensive fortress.

Rəyçi: t.ü.f.d. Təhminə Əliyeva

Çıraqqala-Şabran Dövlət Tarixi mədəniyyət Qoruğunun 26 may 2023-cü il tarixli iclasın 06 nömrəli protokolu.

Daxil olma tarixi 29sentyabr 2023-cü il

UOT:94(279.24).

**İRƏVAN XANLIĞININ RUSİYA İLƏ DİPLOMATİK-SİYASİ
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏN**

Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Elmi tədqiqat işində xalqımızın tarixində özünəməxsus yeri olan Azərbaycanda xanlıqlar şəklində dövlətçilik bərpa edildikdən sonra İrəvan xanlığında müstəqil xarici siyasəti yeridilməyə başlaması, bu siyasətin əsas istiqamətləri başlıca olaraq, XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq İrəvan xanlığının Rusiya ilə olan münasibətlər xüsusilə fərqlənmiş, bunu nəzərə alaraq Rusiya ilə İrəvan xanlığı arasında olan diplomatik-siyasi münasibətlər çoxlu sayda ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq tədqiq olunmuşdur.*

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, Rusiya, Mir Mehdi xan, Hüseyn Əli xan, I Aleksandr, diplomatik-siyasi münasibətləri

Ключевые слова: Иреванское ханство, Россия, Мир Мехти хан, Гусейн Али хан, Александр I, дипломатико-политические отношения

Key words: khanate of Iravan, Russia, Mir Mehti Khan, Hussain Ali Khan, Alexander I, diplomatic-political relations

Rusiyada I Pavelin ölümündən sonra yenidən hakimiyyətə gəlmiş I Aleksandr (1801-1825) hələ I Pyotrün zamanından başlamış Cənubi Qafqazı ələ keçirmək siyasətini bərpa etməklə fəaliyyətə başladı. 1801-ci il sentyabrın 12-də Georgiyevskdə bağlanan yeni müqaviləyə əsasən Şərqi Gürcüstan Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Qafqaz xalqlarının taleyində bu tarixi akt mühüm rol oynadı. Bu hadisədən sonra çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etmək siyasətini həyata keçirməyə başladı. Bu baxımdan Rusiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Osmanlı Türkiyəsi və İranın sərhədlərində yerləşən İrəvan xanlığını ələ keçirməkdən ibarət idi.

İmperator I Aleksandr bu çətin və məsuliyyətli vəzifəni Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı K.F.Konorinqə həvalə etdi. Lakin yerli hakim feodalların çar Rusiyasının belə məkrli siyasətindən xəbəri yox idi. Belə olmasaydı, İrəvan xanlığı xarici siyasətini fəallaşdırmazdı. Bu işdə İrəvanlı Məhəmməd xanın qohumu, Naxçıvan xanlığının sabiq hakimi Kəlbəli xanın da rolu olmuşdur. Məsələn burasındadır ki, Ağsa Məhəmməd şahın ölümündən sonra İrəvanlı Məhəmməd xanla yanaşı İrəvanda həbsxanada saxlanılan, və gözləri İran Şahı tərəfindən 1797-ci ildə çıxarılmış Kəlbəli xan da azad olunmuşdu. Kəlbəli xan həbsxanadan azad olsa da İran şahı ona Naxçıvanda deyil, İrəvanda yaşamağa icazə vermişdi.

Gözlərini itirsə də siyasi aləmdə mübarizə aparmaqda ruhdan düşməyən təcrübəli Kəlbəli xan tezliklə İrəvanlı Məhəmməd xanın etimadını qazandı. O İrəvan xanlığında ən nüfuzlu şəxsiyyətlərdən birinə çevrildi. Naxçıvandan İrəvana Kəlbəli xanın xeyli tərəfdarları köçdü.(1,s.87)

Bu zaman qonşuluqda yerləşən Osmanlı Türkiyəsində gözlənilmədən belə bir hadisə baş verdi: Axalsix paşası Şərif paşa mərkəzi hökumətə tabe olmaqdan imtina edərək sultanın əleyhinə qiyam qaldırdı. Bundan istifadə edən İrəvanlı Məhəmməd xan Şərif paşaya məktubla

onu dəstəklədiyini və lazım gələrsə ona kömək göstərməyə hazır olduğunu da bildirdi. Sultan Şərif paşanın qiyamını yatırmağı Ərzurum paşasına həvalə etdi.

Elə bu zaman başqa bir hadisə də beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu.

Napoleonun Misirə hücumu, tez-tez baş verən saray çəkişmələrindən təşvişə düşən Osmanlı Türkiyəsi özünün sabiq rəqibi Çar Rusiyası ilə yaxınlaşmağı qərara aldı. Türkiyənin belə bir addımı Rusiyada məmuniyyətlə qarşılandı. Belə ki, Rusiya Türkiyəyə ayrı-ayrı paşaları «sakitləşdirmək» üçün hətta qüvvə ilə kömək etməyə hazır olduğunu da bildirdi.

Şərif paşanın qiyamını yatırdı bilməyən Ərzurum paşası bundan istifadə edərək kömək almaq məqsədilə Tiflisdəki rus komandanlığına müraciət etdi. Tiflisdə baş komandan K.F.Knoringin olmadığına görə general İ.P.Lazerev, Gürcü şahzadələrindən David Borçalını və Qazaxdan səfərbər etdiyi dəstələri Türkiyəyə göndərdi. 1801-ci ildə Ərzurum paşası yeni zərbələr endirmək üçün yenidən K.F.Knoringə müraciət etdi. O, eyni zamanda bildirdi ki, Şərif paşaya İrəvanlı Məhəmməd xan da ciddi kömək edir. Bununla əlaqədar olaraq Ərzurum paşası K.F.Knoringdən xahiş edirdi ki, o Məhəmməd xanı belə hərəkətlərdən yayındırsın. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu vaxta qədər Rusiya İrəvan xanlığını zor işlətmədən ələ keçirmək üçün tədbirlər hazırlayırdı. Lakin Türkiyə ilə dostluq münasibəti yaradııldıqdan sonra Rusiya İrəvan xanının əleyhinə çıxmağa məcbur oldu ki, o bir daha qiyamçı türk paşasına kömək etməsin. Bununla əlaqədar olaraq, rus qoşunları Qars paşasının dəstələri ilə birləşərək 1802-ci ilin aprel-mart aylarında Türkiyənin ərazisinə daxil olan Naxçıvanlı Kəlbəli xanla İrəvan xanlığının döyüşçülərinin üzərində qələbə çalıb onları geri oturtdu. Bu qələbədən sonra Qars paşası ruslara İrəvan qalasını işğal etməyi məsləhət gördü. Lakin rus ordusunun komandanlığı bu təklifə əməl etməyib bildirdi ki, onlara yalnız Gürcüstanın ərazisini qorumaq tapşırılmışdır. K.F.Knoring onu da bildirdi ki, lazım gələrsə İrəvan xanını da öz torpağında cəzalandıra bilər.(1,s.88)

Uğursuz yürüşünə baxmayaraq, bir qədər keçdikdən sonra 1802-ci ilin mayında Məhəmməd xan bu dəfə qoşunları ilə Pəmbək və Qars paşalığı istiqamətinə hərəkət etdi.

Bundan xəbər tutan K.F.Knoring düşmənin hücumunu dəf etməyi polkovnik Karyaginə tapşırırdı. Bundan əlavə o, Qars paşasına tapşırırdı ki, öz qüvvələrini rus qoşunları ilə birləşdirsin.

Mayın ortalarında rus soldatları türk əsgərləri ilə ikinci dəfə İrəvanlı Məhəmməd xanın döyüşçülərini məğlubiyyətə uğratdılar. Bu zaman Qars paşasının təkidinə baxmayaraq rus komandanlığı İrəvan qalasını silah gücü ilə almaqdan imtina etdi. Halbuki Qars paşası İrəvana hücum olunarsa, o, rus qoşunlarını hər cür zəruri olan ərzaq və sursatlarla təmin edəcəyinə söz vermişdi. (2,s.131)

Birləşmiş Naxçıvan və İrəvan qoşunları geri qayıtdıqdan sonra, İran qoşunlarının sərkərdələrindən biri – Pir Qulu xan 4000 məfərlik sərbaz ilə Naxçıvanda göründü. O İrəvan xanına fərman göndərərək tələb edirdi ki, «...Naxçıvandan (İrəvana) köçmələri geri qaytarsın. Əks təqdirdə yüz min manat məbləğində cərimə verməlidir». Lakin Pir Qulu xanın qoyduğu tələb təkcə yuxarıda deyilənlərlə məhdudlaşmırdı. Şahın göstərişi ilə o, Azərbaycan xanlarının hamısına fərman göndərərək onlardan tabe olmaq rəmzi kimi girovlar tələb etdi. Eyni zamanda Pir Qulu xan Gürcüstana hücum etmək tədbirləri də hazırladı. Lakin bu bölgədə Rusiyanın fəallaşması İrani bir qədər sakitləşdirdi. Strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən İrəvan xanlığını zəbt etmək üçün tədbirlər hazırlayan Rusiya öz fəaliyyətini genişləndirərək həmin xanlığın tərkibində olan Pəmbəki işğal etməklə özünün Cənub Qafqazda həyata keçirdiyi siyasəti bir növ düşmənləri qarşısında nümayiş etdirdi. Rusiyanın

belə siyasəti, Azərbaycan xanlıqlarını, o cümlədən torpaqlarının bir hissəsi (Pəmbək) işğal olunmuş İrəvan xanlığını hec də təmin edə bilməzdi. Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti, xüsusilə Rusiyanın təzyiqini hiss edən İrəvanlı Məhəmməd xan və Naxçıvanlı Kəlbəli xan heç cür razılaşa bilmirdilər ki, müsəlmanlar xristianların himayəsi altına düşsünlər. Bunun qarşısını almaq üçün hər iki feodal əks tədbirlərə əl atdı. İlk növbədə onlar Kartli – Kaxetiya çarlığından qaçmış və çar olmaq arzusu ilə yaşayan II İraklinin övladlarından biri şahzadə Aleksandr ilə əlaqə yaratmağa çalışdılar. Onlar Aleksandrın əli ilə rusları Pəmbəkdən qovmaq istəyirdilər. Eyni zamanda İrəvanlı Məhəmməd xan öz agentlərini Pəmbəyə göndərərək yerli feodalları Rusiyanın əleyhinə üsyan etməyə çağırırdı. İrəvandan Tiflisə gəlmiş «Üç kilsə»nin arxiyepiskopu Qriqori buradakı rus ordusunun komandanlığına bildirmişdir ki, «...İrəvan xanı ruslara yalnız zahirən meyl göstərir, daxildə onlara nifrət bəsləyir». Qriqori sonra demişdir ki, «...İrəvan xanı Naxçıvanlı Kəlbəli xana bel bağlayaraq Pəmbək mahalını Rusiyanın təbəliyindən çıxarsın».

Məhəmməd xanın Pəmbək feodalları ilə əlaqəsini eşidən rus ordusunun Gürcüstanda olan sərkərdələrdən biri, mənşəcə erməni olan İ.P.Lazerev öz qoşunları ilə Pəmbəkə tələmiş və burada hazırlanan «qiyamın» qarşısını almışdır. Bu hadisədən sonra Pəmbək feodallarının bir qismi İrəvana qaçmışdır.

İrəvanlı Məhəmməd xanın hərəkətlərinə mənfi münasibət bəsləyən Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı K.F.Knoring qan tökmədən xana əlavə olaraq məktubla müraciət edib, ona Rusiyanın təbəliyini qəbul etməyi təklif etdi.

Bu zaman artıq İran hökumətində müəyyən dirçəliş yaranmışdı. Həmin dövrdə İran İngiltərə və xüsusilə, Rusiyanın rəqabət apardığı Fransa tərəfindən dəstəklənirdi. Bu isə İran dövlətini Rusiyaya qarşı çıxması üçün ürəkləndirirdi. Onu da qeyd edək ki, Rusiya işğalçı qoşunlarının Qafqazda görünmələri adı çəkilən ölkələri təşvişə salmışdı.

Vəziyyətin belə şəkil alması İmperator I Aleksandr hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Cənubi Qafqazı büsbütün ələ keçirmək fikrində olan I Aleksandr 24 aprel 1802-ci ildə Gürcüstanda yerləşən rus qoşunlarının baş komandanı K.F.Knoringə yeni təlimat göndərdi. Həmin təlimatın məzmunundan istər-istəməz Rusiyanın İrəvan xanlığına verdiyi əhəmiyyəti müəyyən etmək çətin deyil. Təlimatda K.F.Knoringə tapşırıq verilirdi ki, o, Gürcüstanda olan rus qoşunlarının sıralarını möhkəmləndirsin və hazır vəziyyətdə saxlasın.

Ona tapşırılmışdı ki, İran sərbazlarının İrəvan xanlığına edəcəkləri basqınlara qarşısını alsın və çalışsın ki, həmin xanlığın Rusiyanın təbəliyini qəbul etməsinə nail olsun. K.F.Knoring eyni zamanda heç də az strateji əhəmiyyətə malik olmayan Gəncə xanlığını da işğal etməli idi. (3.s.60) Bu əməliyyat Gürcüstanın əmin-amanlığını büsbütün təmin edə biləcəkdə.

Tiflisə I Aleksandrın təlimatını gətirən qasid yolda olarkən İrəvanlı Məhəmməd xan da öz növbəsində sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının üzərinə hərəkət edirdi. Bundan xəbər tutan K.F.Knoring 17 may 1802-ci ildə yazılı surətdə Məhəmməd xandan belə hərəkət etməsinin səbəbini tələb etdi. Məhəmməd xan K.F.Knoringi sakit etmək üçün qeyri-səmimi olsa da bildirdi ki, o müharibə aparmaq fikrində deyil, hətta ruslarla dostluq əlaqəsi yaratmaq arzusundadır. Eyni məzmununda məktubu rus ordusunun qərargahına Naxçıvanlı Kəlbəli xan da göndərdi. Əslində isə hər iki xan bir neçə dəfə Rusiyanın təbəlik barədə təklifini rədd etmiş, hətta «Üç kilsə» monastırında Rusiya tərəfindən namizədliyi irəli sürülən Danili qəbul etməyib, özlərinə xidmət edən Davidə toxunmuşdular.

Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knoring P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra Cənubi Qafqaz bölgəsində siyasətinin istiqaməti də dəyişir. Rusiyanın hakim dairələri dövlətin cənub sərhədlərini Kür və Araz çaylarına, qərb sərhəddini isə Qara dənizə qədər uzatmaq qərarına gəldi. Bu isə lazım gələrsə, İran və Türkiyə ilə müharibə etmək əzmində olduğunu bildirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Sisiyanov kansler Voronsovdan Cənubi Qafqazda fəaliyyətini genişləndirmək üçün icazə istədi.

P.D.Sisianov Qafqazdakı rus ordularının ali baş komandanı təyin edildikdən sonra Fətəli şah Pir Qulu xanı geri çağırıldı. Yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədilə Fətəli şah, Kəlbəli xanı Naxçıvanın hakimi xərac göndərmək şərti ilə onun Naxçıvana getməsinə icazə verdi. Lakin bu tədbirlə Fətəli şah nə yerli nə də Kəlbəli xanın hörmətini qazana bilmədi. Dövrün müasirlərindən P.Zudov bu barədə belə yazır: «Hakimiyyət başında olan Qacar sülaləsinə nifrət bəsləyən Naxçıvan xanı nəinki xərac verməkdən imtina etdi. O, həmçinin Fətəli şahı İranın hökəmdarı kimi də tanımadı».

Kəlbəli xanın Naxçıvana gəlməsi ilə Sisiyanovun 1803-cü il fevralın əvvəllərində Tiflisə gəlməsi eyni vaxta təsadüf edir. Sisiyanov Naxçıvanda və İrəvanda Kəlbəli xanın çox böyük hörmətə malik olduğunu bildirdi. O, həm də bildirdi ki, şah Kəlbəli xana zahiri də olsa pis münasibət bəsləmir. Sisiyanov ilk növbədə bundan istifadə etməyə çalışdı: uzun müddət idi ki, ermənilərin kotolikosu Danil Tehrandə həbsdə saxlanılırdı. Cənubi Qafqaz ermənilərinin etimadını qazanmaq məqsədilə Sisiyanov Naxçıvanlı Kəlbəli xanın vasitəsilə Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. Bu istəklə də o, 6 fevral 1803-cü ildə məktubla Kəlbəli xana müraciət etdi. (4,s.21) Çox güman ki, bu məktubdan sonra Kəlbəli xan İrəvana getmiş və kotolekos-xəlif Danilin geri qayıtmasına nail olmuşdur. Lakin İrəvanlı Məhəmməd xan Danili İrəvana buraxmamışdır. Çünki bu zaman «Üç kilsə»ni özü tərəfindən təyin edilmiş, David adlı başqa bir erməni ruhanisi idarə edirdi. (5,s.22)

İrəvanlı Məhəmməd xanın belə hərəkəti Sisiyanovun ciddi narazılığına səbəb oldu. Rus komandanlığının qəzəbləndiyindən xəbər tutan Məhəmməd xan danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Tiflisə öz nümayəndəsi Məhəmməd Əli bəyi göndərdi. Sisiyanov da öz növbəsində 1804-cü il may ayında Kəlbəli xanın adına yazdığı məktubu göndərdi. Məktubda deyilirdi: «Sizin Rusiya ilə münasibətinizin yaxın olmasından razılığımı bildirirəm». Sonra isə məktubda Məhəmməd xanın ünvanına yazılmış hədələyici sözlərlə əlaqədar o, Kəlbəli xana yazır ki, onun narazılığını Məhəmməd xanın nəzərinə çatdırın: «1-ci hər şeydən əvvəl Davidlə gedən hər cür danışıqlar kəsilməli və patriarx Danil öz yerinə bərpa olunsun; 2-ci qala, rus orduları tərəfindən tutulduqdan sonra xana qalada və qaladan kənardə yaşamağa sərbəstlik veriləcəkdir, 3-cü xan rus imperatorunu özünün dövləti kimi qəbul etməli və sədaqətli olacağına and içməlidir; 4-cü xan 80 min manat həcmində xərac verməli və hər il bu xəracı iki müddətdə - birinci yarısını Novruzdan bir gün keçdikdən sonra, ikinci yarısını isə iyun ayından sonra ödəməlidir. Bunun müqabilində xan əgər sadıq olarsa, əvvəldən öz hüququnda qalacaq və rəisliyini davam etdirəcəkdir; 5-ci, imperator xanlığ hüququ barədə şəhadətnamə verəcək ki, bu da onun təhlükəsizliyini təmin edəcəkdir; 6-cı, bütün imkanlardan istifadə ediləcək ki, xanın ailəsi də İrandan gətirilsin». (4,s.36)

Göründüyü kimi, rus komandanlığı Kəlbəli xandan istifadə edərək onun vasitəsi ilə İrəvanlı Məhəmməd xana təsir göstərməklə İrəvan xanlığını ələ keçirib «Üç kilsə» monastırına daha etibarlı Danili xəlifə bərpa etmək istəyirdi. Bununla rus komandanlığı çalışırdı ki, Cənub Qafqazda xristianların, xüsusilə hələ o vaxt dünyanın bir çox ölkələrinə

yayılmış ermənilərin hüsn-rəğbətini qazansın. Lakin bunu o zaman həyata keçirmək mümkün olmadı.

Məhəmməd Əli bəy Sisyanovun təkliflərini qəbul etmədi, beləliklə də danışıqlar heç bir nəticə vermədi. İrəvan xanının nümayəndəsi geri qayıtdıqdan sonra Sisyanov İrəvana öz nümayəndəsini – Tomas Orbilianini göndərdi ki, bəlkə o, Məhəmməd xanla şəxsən görüşdükdə onun bir qədər bundan əvvəl Məhəmməd Əli bəyə edilən təklifləriylə razılaşmasına nail olsun. Lakin T.Orbilianinin danışıqları da nəticəsiz qaldı. Məhəmməd xan T.Orbilianinin Rusiyanın təəbəliyini qəbul etmək haqqındakı təklifini də rədd etdi.(4,s.40)

T.Orbilianini İrəvandan əliboş qayıtdıqdan sonra rus qoşunlarının qərargahında belə qənaətə gəlirdi ki, Rusiya öz məqsədinə ancaq silaha əl atmaq yolu ilə nail ola bilər.

Maraqlıdır ki, hadisənin belə cövlan etməsi İrəvanda məskunlaşmış və alver sayəsində varlanmış erməniləri heç də təmin etmirdi. Onlar müharibə baş verərsə, var-yoxdan çıxmaqlarından ehtiyat edirdilər. Odur ki, İrəvandakı ermənilərin Abram Məlik Ağamoğlan və yüzbaşı Qabriel Qeqematsk Qarabağdan Tiflisə qaçmış Vərəndənin sabiq məliyi Cəmsid məlik Şəhnəzəryana məktubla müraciət edərək ondan xahiş etdilər ki, o Sisyanovun İrəvan xanı ilə müharibə etməkdən yayındıraraq Məhəmməd xanla sülh bağlamağa sövq etsin.

Bu zaman İrəvan xanlığı ağır günlər keçirirdi. İrəvanlı Məhəmməd xanın İran və Rusiya arasında aparıldığı iki tərəfli siyasət ifşa olunmuşdu. Xan iki od arasında qalmışdı. Onun aldığı məlumata görə İran sərbazları İrəvan İstiqamətində hərəkət edirdilər, digər tərəfdən Cənubi Qafqazdan da həyacanlı xəbərlər gəlirdi. 1803-cü ilin martında rus qoşunları Car – Balakən icmasını zəbt etdikdən sonra, 1804-cü ilin yanvarında qəddarlıqla Gəncə xanlığını işğal edərək, İrəvan üzərinə hücum etməyə hazırlaşdılar. (4,s.40)

1804-cü ilin martında İrəvanlı Məhəmməd xan İran qoşunlarının İrəvan xanlığı istiqamətində hərəkət etdiklərini bildikdən sonra təcili surətdə Rusiya ilə münasibətlərini nizama salmağa səy göstərirdi. Onun Tiflisə göndərdiyi qasid Sisianova bildirdi ki, Məhəmməd xan ruslara xidmət etmək arzusundadır. Bunun əvəzində Məhəmməd xan Sisianovdan xahiş edirdi ki, öz qoşunları ilə İrəvan xanlığına yaxınlaşan sərbazların qarşısını alsın. Sisianov İrəvan xanının xahişinə əməl edəcəyinə o şərtlə razılıq verdi ki, Məhəmməd xan «Üç kilsə» monastrın xəlifə taxtında rusların istədikləri kimi Danili oturtsun. Məsələ burasındadır ki, bundan əvvəl «Üç kilsə» monastrında xəlifə vəzifəsini daşıyan ruspərəst İosif Arqutinski qəflətən öldükdən sonra Məhəmməd xan həmin vəzifəyə sadıq olan Davidi xəlifə təyin etmişdi. Bu isə rusları təmin etmirdi. Onlar Davidi Danillə əvəz etməyə çalışdılar. Sisianovun şərtlərindən biri o idi ki, Məhəmməd xan İrəvan xanlığında 500 nəfər rus soldatın yerləşməsinə razılıq versin. Sisianovdan İrəvana məktub gəlməzdən əvvəl Məhəmməd xan həbsdə saxladığı və ölümlə cəzalandırmağı qərara aldığı mənşəcə erməni olan yüzbaşı Qabriel Qeqematskini həbsdən azad edərək rusların Cənubi Qafqazdakı qərargahına göndərdi ki, o ruslardan İrəvan xanlığı üçün hərbi kömək diləsin.

Məhəmməd xanla Sisianovun arasında gedən məkublaşma heç cür rus ordusunun komandanını təmin etmədi. Çünki Məhəmməd xan nə «Üç kilsə» xəlifəsini dəyişməklə, nə də rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmaları ilə razılaşmadı. Eyni zamanda İrəvan xanı Cənubdan təhlükənin yaxınlaşması ərəfəsində ruslarla əlaqəni də kəsmək istəmirdi. Odur ki, 1804-cü ilin aprelində yenidən Naxçıvanlı Kəlbəli xan, yüzbaşı Qabriel və İoannes vasitəsi ilə Sisianova müraciət etdi. Məhəmməd xanın yeni təklifinə görə rus qoşunları İrəvan xanlığına daxil ola bilərlər, yalnız o şərtlə ki, onlara «Üç kilsə» monastrının ətrafında və yaxud, Şərur mahalında yerləşsinlər. İrəvan qalasına yalnız Sisianovun nümayəndəsi daxil ola bilər ki,

Məhəmməd xanın I Aleksandr hökumətinə sadıq olması haqqında, onun andiçmə mərasimində iştirak edə bilsin. Bununla belə, Məhəmməd xan bidirdi ki, o İrəvan xanlığını Rusiyaya tabe etmək fikrində deyildir. Bu baxımdan o, xanlığı eyni dinə xidmət etdiyi İrəvanın sərəncamına verməyi daha üstün tutur; şah onu xan kimi tanımağa söz verdiyi halda, xristianlar onu hakimiyyətdən məhrum edə bilirlər. (4,s.59)

Danışıqlar zamanı, Qabriel və İoanes Sisianovdan xahiş edirlər ki, hələlik Məhəmməd xanın təklifi ilə razılaşsın; xanlığın ərazisinə rus qoşunlarının daxil olmalarına xan razılıq verib, sonrası asan olar.

Hadisələrin sonrakı gedişi göstərir ki, Məhəmməd xan belə hərəkətləri ilə vaxt udmaq və hərbi toqquşmanın qarşısını almağa çalışırdı.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev F.,Əliyev M. «İrəvan xanlığı». Bakı,1997
- 2.Gokce C. «Kafkasya və Osmanlı İmperatorluğun Kafkas siyaseti». İstanbul, 1979
3. Əsədov F., Kərimova S. «Çarizmi Azərbaycana gətirənlər». Bakı, 1993
4. Süleymanov M. «İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşməsi tarixindən». Bakı, 1997.
5. Arslan A. «Rusların Güney Qafqaziyada yayılmalarında erməni Eçmiyazın Katolikosğunun rolu», «Qafqaz araşdırmaları II». İstanbul, 1996

О ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА С РОССИЕЙ

Усенов Фахрaddin Эйиб оглы
Резюме

В научно-исследовательской работе, после восстановления государ-ственности в виде ханств в Азербайджане, занимающей уникальное место в истории нашего народа, введения независимой внешней политики в Иреванского ханства с Россией, начиная XVIII века, были особенно разнообразными, учитывая это, между Россией и Иреванским ханством изучались дипломатическо-политические отношения с использованием большого количества литературы.

ON THE DIPLOMATIC AND POLITICAL RELATIONS OF THE IRAVAN KHANATE WITH RUSSIA

Usenov Fakhreddin Eyib
Summary

In the scientific research work, after the restoration of statehood in the form of khanates in Azerbaijan, which has a unique place in the history of our nation, the introduction of an independent foreign policy in the Iravan Khanate, the main directions of this policy, the relations of the Iravan Khanate with Russia, starting from the second half of the XVIII th century, were particularly different, taking this into account, Russia and Iravan The diplomatic-political relations between the khanates have been studied using a large number of literatures.

Rəyçi: dosent Aslanova Emma
Azərbaycan tarixi kafedrasının 18 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 25 oktyabr 2023-cü il

UOT:94(479.24).

**HEYDƏR ƏLİYEV TƏRƏFİNDƏN MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASINDA ƏDƏBİYYAT ELMİNİN İNKİŞAFI***İbrahimova Nərgiz Nağı qızı, dosent Musayev Etibar Adil oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti**nergiz686@gmail.com , etibaradiloglu@mail.ru*

Xülasə: Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, Füzuli, Nəsimi kimi korifey sətkarların dünya miqyasında yubileylərinin keçirilməsi, Molla Pənah Vaqifin, Hüseyn Cavidin məqbərələrinin inşa ediləsi, İmaməddin Nəsiminin, Nəriman Nərimanovun, Cəfər Cabbarlının heykəllərinin ucadılması, şəhidlərin xatirə kompleksinin və digər monumental sənət əsərlərinin yaradılması, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin ev muzeylərinin açılması, “Gülüstən” sarayı, Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbi kimi memarlıq abidələri əlamətdar hadisələr idi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin misli görünməmiş yüksəlişinin təzahürləri idi.

Açar sözlər: Filarmoniya, Ankara, xalq şairi, dramaturq, yaradıcılıq, yubiley

Ключевые слова: Филармония, Анкара, поэт, писатель, творчество, т юбилей

Key words: Filarmony, Ankara, poet, writer, creativity, anniversary.

Azərbaycan tarixinə qısa bir ekskursiya etsək, istər Sovet rejiminin 70 illik ağır repressiya və iğtişəsləri dövründə, istərsə də Azərbaycan Respublikasının yenidən müstəqillik qazandığı dövrdə, yəni 1990-93-cü illərdə bütün sahələrdə müşahidə etdiyimiz mənfi prosesləri milli mənəvi dəyərlər və onun ayrılmaz hissəsi olan milli ədəbiyyat sahəsində də müşahidə edəcəyik. Bütün sahələr kimi, bu sahə də iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Bu vəziyyətə yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə son qoyuldu. Heydər Əliyev 1994-cü il martın 16-da Füzulinin 500 illik yubileyinin qeyd olunması barədə fərman imzalamışdır [7; 6, 16 mart 1994]. Bu fərmandan sonra geniş tədbirlər planı hazırlanmış və diqqətəlayiq işlər görülmüşdür.

1994-cü il noyabrın 1-də Türkiyənin paytaxtı Ankara yaxınlığındakı Bilkənd Universiteti şəhərciyində Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş yubiley şənliklərinin təntənəli açılışı oldu.

1994-cü il noyabrın 17-də Moskvada Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim təşkil olunmuşdu [2, səh. 285; 3, c.1, 95].

Görkəmli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 125 illik yubileyi ərəfəsində Heydər Əliyevin göstərişi ilə Bakı şəhərində bu böyük mütəfəkkirin ev-muzeyi təşkil olunmuşdur. 1994-cü il dekabrın 28-də respublikanın görkəmli yazıçıları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, ictimaiyyətin nümayəndələri ev-muzeyinin açılışında iştirak etmişdilər [2, səh. 289; 3, c.1, 152].

1995-ci il aprelin 6-da Heydər Əliyev xalq şairi Məmməd Araz ilə görüşmüş və onun Almaniyada müalicəsi ilə bağlı lazımı işlərin görülməsi üçün müvafiq göstərişlər vermişdir [3, c.1, 250].

1995-ci il aprelin 16-da Heydər Əliyevin göstərişi ilə Müslüm Maqomayev adına Dövlət Filarmoniyasında Məmməd Araz poeziyasına həsr olunmuş “Azərbaycan-dünyam mənim” ədəbi-musiqili məclis keçirilmişdir [3, c.1, 251].

1996-cı il oktyabrın 29-da Naxçıvanda görkəmli ədib Hüseyn Cavidin memar Rasim Əliyevin təklif etdiyi layihəyə əsasən tikilmiş məqbərəsinin açılış mərasimi oldu. Mərasimdə İran İslam Respublikasından və Türkiyə Cümhuriyyətindən gəlmiş yüksək səviyyəli qonaqlar iştirak etmişdilər [2,səh. 290-291].

1995-ci il iyulun 5-də Heydər Əliyevin göstərişi ilə “Respublika” Sarayında xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün xatirə gecəsi keçirilmişlər. Xatirə gecəsində iştirak edən Heydər Əliyev şairin yaradıcılığında vətənə məhəbbət, xalqa sədaqət kimi mənəvi dəyərlərin öz əksini tapması haqqında geniş nitq söyləmişdir [3, c.1, 219].

“Əliağa Vahidin anadan olmasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Heydər Əliyevin sərəncamına[6, 7 fevral 1995] uyğun olaraq 1996-cı il avqustun 30-da “Respublika” Sarayında yubiley gecəsi keçirilmişdir. Yubiley gecəsində iştirak edən Heydər Əliyev gecənin açılışından əvvəl “Respublika” Sarayının foyesində M. F. Axundov adına Dövlət Kitabxanasının təşkil etdiyi, Əliağa Vahidin həyat və yaradıcılığında bəhs edən kitab sərgisinə baxmış və sonra rəssam Adil Rüstəmovun Əliağa Vahidə həsr etdiyi qrafika əsərləri sərgisi ilə yaxından tanış olmuşdur [3, c.1, 212]. Heydər Əliyev Vahidin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək onu böyük bir xəzinə adlandırmışdır.

Səməd Vurğunun 90 illik yubileyinin respublika səviyyəsində yekun tədbiri ərəfəsində, 1997-ci il martın 6-da Azərbaycan Respublikasının ədəbiyyat, mədəniyyət, elm, incəsənət xadimləri, paytaxt ictimaiyyətinin nümayəndələri Fəxri Xiyabana Səməd Vurğunun məzarı önünə toplaşmışdılar. Heydər Əliyev də Səməd Vurğunun məzarını ziyarət etmək üçün Fəxri Xiyabana gəlmişdir. Elə Həmin gün xalq şairi Səməd Vurğunun 90 illik yubileyinin respublika səviyyəsində qeyd edilməsi ərəfəsində Heydər Əliyev şairin ev-muzeyinə gəlmişdir [2, səh.290;3,c.1,176; 8].

Xalq şairi Qabil, yazıçı-publisist Sirus Təbrizli, xalq şairi Mirvarid Dilbazi, şair Sabir Rüstəmxanlı, yazıçı Elçin çıxış edərək Heydər Əliyevin bütövlükdə ədəbi mühitə qayğı ilə yanaşdığını, milli mənəvi dəyərləri daim uca tutduğunu və Yazıçılar İttifaqının bütün problemlərini diqqətlə dinləyib aradan qaldırdığını vurğulayaraq bütün bunlara görə Heydər Əliyevə öz təşəkkürlərini bildirmişlər. Görüşün sonunda Heydər Əliyev 1970-ci ildə özünün tikdirdiyi və yaşadığı, lakin Moskvadan qayıtdıqdan sonra respublikaya rəhbərlik edən Rusiya xidmətgüzarları tərəfindən ona yaşaması qadağan olunan bu evdən boşalmış iki mənzilin birini Bəxtiyar Vahabzadəyə digərini isə Məmməd Araza hədiyyə etmişdir [3,c.1,317].

1997-ci il oktyabrın 29-da Heydər Əliyev Prezident Sarayında Azərbaycanın gənc nəsiləndən olan yazıçı və şairlərinin bir qrupu ilə görüşmüşdür [3, c.1, 319; 6, 25 noyabr 1997;]. Görüşdən məqsəd Heydər Əliyevin milli mənəvi dəyərlərin keşiyində durmasını gənc nəsilə çatdırmaq, onların yaradıcılığına qiymət vermək və qarşılıqları çıxan problemləri aradan qaldırmaq olmuşdur.

1997-ci il oktyabrın 30-da Şəhriyar adına Mədəniyyət Mərkəzində Azərbaycan yazıçılarının növbəti X qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda iştirak edən Heydər Əliyev dövlət tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə diqqət yetirilməsini, qayğı göstərilməsini ən vacib məsələlərdən biri kimi qiymətləndirmişdir. [1, səh.431; 3,c.1,333; 6, 25 noyabr 1997].

Yazıçılar Birliyinin sədri Anar Yazıçılar Birliyinin Katibliyinin və Ağsaqqallar Şurasının 1998-ci ilin may ayının əvvəllərində keçirilmiş birgə iclasında Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi böyük diqqət və qayğısına, yazıçıların qurultaylarında, beynəlxalq ədəbi bədii tədbirlərdə iştirak etdiyinə, klassik və müasir

Azərbaycan yazıçılarının yubileylərini müntəzəm keçirdiyinə görə və xalq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mərasimlərdə söylədiyi fikirlərin çox peşəkar, sanballı bir ədəbiyyatşünaslıq əsəri olduğunu nəzərə alaraq, bu müdrik insanın yekdilliklə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü seçildiyini bildirmişdir.

1998-ci il oktyabrın 7-də Gəncə şəhərində şəhər sakinlərinin sevimli istirahət yeri olan Sərdar bağında Heydər Əliyevin göstərişi ilə tanınmış heykəltəraş Münəvvər Rzayevanın müəllifliyi ilə hazırlanmış Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, xalq şairi Nigar Rəfibəylinin abidəsinin açılış mərasimi olmuşdur [3, c.1,204].

1999-cu il oktyabrın 13-də Heydər Əliyevin göstərişi ilə Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadənin ev-muzeyinin açılışı olmuşdur [2, səh. 290]. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyərlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən ədəbiyyat sahəsinə ayırdığı diqqət və qayğı Azərbaycan xalqının milli varlığının qorunmasında ən böyük amildir.

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin qorunması, inkişaf etdirilməsi istiqamətində apardığı intensiv fəaliyyətin nəticəsində milli mənəvi dəyərlərin bu sahələri köhnəlmək, məhv olmaq, biganə münasibətlə əhatə olunmaq kimi mənfi hallardan uzaqlaşdırılmışdır.

Artıq bu gün Azərbaycanın zəngin, qədim köklərə məxsus olan ədəbiyyatı və incəsənəti xaqın mənəvi həyatında, dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsində öz töhfəsini verməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, (1941-2002), VII cild, Bakı, "Elm". 2008. 608səh.+80səh. İllüstr.
- 2..Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı. XXI –Yeni Nəşrlər Evi, 2001. 360 səh
- 3.Heydər Əliyev mədəni irsimizin keşiyində.1-2 cild Bakı: Nuro1, 2001, 439 s.
- 4.Quliyeva X. Heydər Əliyev və mənəvi- estetik dəyərlər. Bakı: Azərnəşr, 2002,175 s.
- 5.Qaffarov T. Azərbaycan Respublikası əsrə bərabər on il, 1991-2000. Bakı: Tural- Ə.NPM, 2001, 325 s.
- 6.Xalq qəzeti. 1993-2002-ci illər
7. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi haqqında. Bakı şəhəri, 16 mart 1994-cü il № 118/ <https://e-qanun.az/framework/9790>
- 8.<https://qazaxib.az/2019/04/03/xalq-sairi-s%C9%99m%C9%99d-vurgunun-90-illik-yubileyin%C9%99-h%C9%99sr-edilmis-gec%C9%99d%C9%99-az%C9%99rbaycan-respublikasinin-prezidenti-heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-nitqi>

РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРЫ В НЕЗАВИСИМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Ибрагимова Наргиз Наги кызы, Мусаев Етибар Адил оглы

Резюме

Во время правления Гейдара Алиева в Азербайджане были проведены важные для республики мероприятия такие как, проведение юбилеев всемирных корифеев как Физули, эпос «Деде Коркуд», Насими, построение мавзолеев Молла Панаха Вагифа, Гусейн Джавида, воздвижение помятников Нариман Нариманова, Джфара Джаббарлы,

мемориальный комплекс памяти шахидам, открытие музеев представителей искусства и литературы, дворца «Гюлюстан», Оперы, Хореографической школы. Всё это стало свидетельством повышения уровня национальной культуры в Азербайджане.

THE DEVELOPMENT OF LITERATURE IN INDEPENDENT AZERBAIJAN RESPUBLIC DURING THE LEADERSHIP BY HEYDAR ALIEV

Ibragimova Nargiz Nagi, Musaev Etibar Adil

Summary

During Heydar Aliyev's leadership of Azerbaijan, the world-wide anniversaries of the "Kitabi-Dada Gorgud" epic, famous artists such as Fuzuli and Nasimi, the construction of the mausoleums of Molla Panah Vagif, Huseyn Javid, the erection of statues of Imadedin Nasimi, Nariman Narimanov, Jafar Jabbarli, the memorial complex of martyrs and the creation of other monumental works of art, the opening of home museums of our literary and cultural figures, architectural monuments such as "Gulistan" palace, Opera studio, Choreography school were significant events. All these were manifestations of the unprecedented rise of the national culture of the Azerbaijani people.

Rəyçi: dosent Pərvin Kərimzadə

Ümumi tarix kafedrasının 11 oktyabr 2023-cü il tarixli 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 oktyabr 2023-cü il

PEDAQOQİKA

UOT:37.

**AİLƏDƏ UŞAQLARIN MİLLİ QÜRURLULUQ TƏRBIYƏSİNİN
PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ**

dosent Nəbiyeva Təhminə Ələmdar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
tahmina_nabiyeva@mail.ru

Xülasə. Müxtəlif tərkibli olsalar da, ailə də bir kollektivdir. Ailə kollektivində milli qürur hissi tərbiyəsinin xüsusiyyəti də onların hər birinə fərdi şəkildə, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini-temperament tiplərini, maraq və meyllərini, xarakterini nəzərə almaqla yanaşmağı tələb edir.

Ailədə uşaqların milli ruhda böyüməsi işini, onlarda milli ləyaqətin formalaşdırılması işini təşkil etməyin başlıca şərtlərindən biri də milli tərbiyədə adət və ənənələrdən istifadə prinsipidir. Xalqımızın tərbiyə sahəsində özünəməxsus və zəngin adət və ənənələri mövcuddur. Oğlanların tərbiyəsində başlıca təsir vasitəsi ata, qızların tərbiyəsində isə anadır. Bunu nəzərə alaraq oğlanlarla aparılan tərbiyəvi tələblərin ailədə kişinin gördüyü işlərlə, qızlar ilə aparılan tərbiyəvi mövzuda metodik işlərin isə qadın işləri ilə bağlanması məqsədəuyğundur. Belə olan halda oğlan həm də ev təsərrüfatındakı ağır zəhmət tələb edən vəzifələri öz üzərinə götürməyə alışar, anaya, ataya, qadına, böyüyə hörmət, ailənin şərəfini, təmiz adını qorumaq, ana, bacı qeyrəti çəkmək ruhunda tərbiyə almış olur.

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, milli qürur hissi, tərbiyənin şərtləri, fərdi yanaşma, milli xüsusiyyət.

Ключевые слова: семейное воспитание, чувство национальной гордости, условия воспитания, индивидуальный подход, национальные черты.

Keywords: family education, national, feeling of pride, terms of educational, individual point of view, national characters.

Pedaqoji nəzəriyyədən məlumdur ki, ailədə tərbiyə işlərinin təşkili zamanı bütün ailələrə eyni vaxtda şamil edilə biləcək standart, vahid forma və metodların, vasitələrin müəyyənləşdirilməsi qeyri-mümkündür. Çünki bütün parametrləri ilə eyniyyət təşkil edən iki ailə yoxdur. Lakin elə vasitələr müəyyən etmək mümkündür ki, ondan bütün tərbiyə işlərində istifadə edilsin. Belə vasitələrdən biri tərbiyədə fərdi yanaşmadır.

Tədqiqatdan aydın olur ki, ailədə uşaqların milli qürur hissi tərbiyəsi işini təşkil edərkən fərdi yanaşma müstəsna rol oynayır. Bu zaman uşağın fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazım gəlir. Bəzi valideynlər, hətta bəzi müəllimlər fərdi yanaşma və fərdi tərbiyəni bir-biri ilə eyniləşdirirlər. Əslində onlar arasında kəskin fərq vardır. Həmin fərqləri hər bir valideynin bilməsi və onu nəzərə alması vacibdir. Pedaqoji nəzəriyyəyə görə fərdi tərbiyə uşağı təklikdə, kollektivdən tamamilə ayrılıqda tərbiyə etməyi nəzərdə tutur. Fərdi yanaşma isə uşağı kollektiv içərisində saxlamaqla ona düzgün təsir etmək üçün fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almağı tələb edir. Fərdi tərbiyə tərbiyənin məqsədini uşağın şəxsi xüsusiyyətinə tabe edərək, hər uşağın tərbiyə məqsədini bu xüsusiyyətlərdən asılı etməyi nəzərdə tutur. Fərdi yanaşma isə uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, onu ümumi məqsədə gətirib çıxarmağı tələb edir.

Müxtəlif tərkibli olsalar da, ailə də bir kollektivdir. Ailə kollektivində milli qürur hissi tərbiyəsinin xüsusiyyəti də onların hər birinə fərdi şəkildə, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini-temperament tiplərini, maraq və meyllərini, xarakterini nəzərə almaqla yanaşmağı tələb edir. Bununla bağlı böyük müəllim, ictimai xadimi mütəfəkkir N.Nərimanov keçən əsrin əvvəllərində belə demişdir: “hər bir uşağın özünə görə bir qeyri-xasiyyəti, təbiəti olmağına binaən hamını bir ölçü ilə ölçmək olmaz. Uşaqların bir parası zehnlı, zəkavətli, bir parası zehinsiz, fəhmsiz, bir parası müdhiş hekayələr sevən, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur”. Doğrudan da, həyatda bir-birinin tam eyni olan ailələr olmadığı kimi, uşaqlar da yoxdur. Hər bir uşaq fərddir, ona görə də müvafiq fərdi xüsusiyyətə malikdir. Bəziləri təfəkkürlü, zehinli, tez anlayan, adama tez isnişən, digərləri sakit, nisbətən gec başa düşən, utancaq, qaraqabaq, bir qismi həddindən artıq mütəhərrik, davakar, nadinc, söz eşitməz, başqa qismi küsəyən, tez inciyən olur. Belə uşaqların hər birinin öz istəyi, əyləncəsi, maraq və meyli olur. Biri idmanı, idman oyunlarını sevirsə, digəri kompyuterlə oynamağı, filmlərə baxmağı xoşlayır, üçüncüsü, mal-qaraya qulluq etməyə,bağ-bağçanı becərməyə, dördüncüsü valideynlərin himayəsinə arxalanıb heç bir faydalı işlə məşğul olmamağa, tənbelliyə, müftəxorluğa meyllənir. Şübhəsiz ki, valideyn onların bu xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırma bilməz. Kor-koranə buyurmaq, kor-koranə nazını çəkmək, əzizləmək olmaz. Uşağın birinə tərs bir nəzər saldıqda o, təqsirini başa düşür, digərini çağırıb hərəkətinin pis olduğunu xatırlatmaq bəsdır, başqa birisini hökmən danlamaq lazım gəlir, bir qeyrisini cəzalandırmasan olmur.

Uşaqlarda milli ləyaqət, milli qürur, milli iftixar kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına daha münbit, daha münasib şərait özündən razı, lovgə, fəxr etməkdən zövq olan uşaqların həyat tərzində yaranır. Bu zaman belə uşaqlara da fərdi yanaşmaq lazımdır. Aparılmış işlərin müsbət nəticəsində nə valideyn, nə də müəllim belə uşaqları tez-tələsik, yersiz tərifləməməlidir. Əks təqdirdə uşaqda özünü büruzə verən lovgəlik və qeyri-təvazökarlıq hissləri milli qürur hissəinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edər.

Ailədə uşaqların milli ruhda böyüməsi işini, onlarda milli ləyaqətin formalaşdırılması işini təşkil etməyin başlıca şərtlərindən biri də milli tərbiyədə adət və ənənələrdən istifadə prinsipidir. Xalqımızın tərbiyə sahəsində özünəməxsus və zəngin adət və ənənələri mövcuddur. Oğlanların tərbiyəsində başlıca təsir vasitəsi ata, qızların tərbiyəsində isə anadır. Bunu nəzərə alaraq oğlanlarla aparılan tərbiyəvi tələblərin ailədə kişinin gördüyü işlərlə, qızlar ilə aparılan tərbiyəvi mövzuda metodik işlərin isə qadın işləri ilə bağlanması məqsədəuyğundur. Belə olan halda oğlan həm də ev təsərrüfatındakı ağır zəhmət tələb edən vəzifələri öz üzərinə götürməyə alışar, anaya, ataya, qadına, böyüyə hörmət, ailənin şərəfini, təmiz adını qorumaq, ana, bacı qeyrəti çəkmək ruhunda tərbiyə almış olur. Təsadüfi deyilməmişdir ki, qardaş bacıya çadradır. Qızlarda isə daha çox sədaqət, namusluluq, ismət, mərifət, ədəb-ərkan, yaxın adamlarla münasibətdə səmimilik, mehribanlıq, evdarlıq və s. kimi milli ləyaqətin, milli qürurun əsasını təşkil edən səriştəyə yiyələnməsi, belə nəcib keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Müşahidələrimizdən aydın olur ki, müasir azərbaycanlı ailələrində həmin dəsti-xətt gözlənilmir. Lakin milli mentalitetimiz, ata-babalarımızın müqəddəs ruhu tələb edir ki, bu dəsti-xəttə nəinki ayrı-ayrı valideynlər, habelə bütün ata-analar riayət etməlidirlər.

Milli qürur hissəinin formalaşdırılmasında əsas tələblərdən biri, çox deyilsə də, lakin demək olar ki, nəzərə alınmayan tələblərdən biri tərbiyədə vahidliyin gözlənilməsidir. Son zamanlar məktəbin, ictimaiyyətin və valideynlərin vahid tələbdən çıxış etməsinə əməl

olunmur, tərbiyədə müxtəlif tələblər, müxtəlif yanaşmalar baş alıb gedir. Uşaq çaş-baş qalır, hansı tələbin düzgün olduğunu müəyyən etməkdə çətinlik çəkir, sonradan müxtəlif fəsadlarla, bədbəxtçiliklərlə qarşılaşmalı olur. Gündəlik informasiya vasitələrindən aydın görünür ki, son dövrlərdə həddindən artıq artmış belə neqativ hallar (məsələn, öz torpağı işğal altında olduğu halda, başqa torpaqlar uğrunda müharibələrə qoşulur; yaxud başqa ölkələrə gedib vətəni, ata-anasını, bacı-qardaşını unudan, illərlə vətənə gəlməyənlər; və yaxud Azərbaycanın çorayını yeyib ona naxələf çıxanlar və s.) çoxalır.

Apardığımız tədqiqat işindən aydın oldu ki, bu vacib prinsip bir neçə istiqamətdə həyata keçirildikdə öz səmərəsini verir: a) ailə və məktəbin tərbiyəvi təsirlərində vahidliyin gözlənməsi. Sınıf rəhbəri və müəllimlər tərəfindən verilən tələblər ailədə də gərək müdafiə oluna. Eləcə də valideynin uşaqdan etdiyi düzgün tələb müəllimlər tərəfindən dəstəklənməli, pedaqoji kollektivin digər üzvləri tərəfindən nəzərə alınmalıdır. b) ata və ananın tələbləri arasında vahidliyin gözlənməsi. Bu, o deməkdir ki, valideynlərin tərbiyəvi təsirləri eyni məqsədə xidmət göstərməli, oğlan və qızlarda çaşqınlıq oyatmamalıdır. Əksər hallarda ailə başçıları (ata və ana) qoyduqları tələblərdə vahidlik prinsipinə əməl etməzlər. Məsələn, ata tərəfindən uşağa verilmiş tapşırıq, yaxud cəza sonradan ana tərəfindən ləğv edilir. Və yaxud əksinə. c) ailənin digər nüfuzlu üzvləri arasında vahidliyin gözlənməsi. Ata və ananın verdiyi tələbləri baba və nənə, yaxud böyük bacı və qardaş gözləməlidir. Eləcə də baba və nənənin haqlı tələblərinə ata və ya ana biganə qalmamalı, böyük bacı və qardaşların tələblərinə də yaşlılar diqqətlə və hörmətlə yanaşmalıdır. Bütün tərbiyə prosesində olduğu kimi, şagirdlərdə milli qürur hissənin formalaşdırılması məqsədilə ailədə qurulan tərbiyəvi işlərdə ailənin tərbiyəvi qüvvələri, ailənin tərbiyə potensialı parçalanmamalı, əksinə birləşməlidir. d) ailə ilə ictimaiyyətin, informasiya vasitələrinin məsələyə yanaşmasında vahidliyin gözlənməsi. İnformasiya vasitələri özləri də bilmədən, şəxsiyyətin formalaşmasının təbliğində neqativ hallara yol verirlər.

Məktəblilərdə milli qürur hissənin aşılmasında başlıca vasitələrdən biri də tərbiyəçinin, valideynin şəxsi nümunəsidir. Valideyn, yaxud tərbiyəçi-müəllim özü təqlid olunmağa layiq deyilsə, təbii ki, onun sözü kəsərdən düşəcək, məktəblilər də rəğbət bəsləməyəcəklər. Əgər ata ailəyə qayğı göstərmirsə, həyat yoldaşının, uşaqlarının rifahına, rahatlığına, istirahətinə, ləyaqətinə, şərəfinə biganədirsə, üstəlik özünü cəmiyyətdə, iş yerində, məhəllədə, qohumlar arasında nümunəvi aparmırsa, oğluna, qızına, o, öz övladlarına milli qürur hissənin aşılmasında müsbət nümunə göstərməyə qadir deyildir. Eyni sözləri eynilə anaya da aid etmək mümkündür. Ləyaqət, şərəf, qürur hissələrinin formalaşması işində qadının davranışına xüsusən ciddi tələblər verilir. Ananın pis, mənfi nümunəsi xüsusən qızlara böyük təsir göstərir, onların qürurunu sındırır, valideyni ilə iftixar etməkdən məhrum edir. Bununla da, onlarda milli qürur hissi yaranması çox çətin və qeyri-mümkün bir iş çevrilir. “Anası gözən ağacı qızı budaq-budaq gəzər”, “Anasına bax, qızını al” məsəlləri təsadüfi yaranmamışdır. Ağır, təmkinli, ismətli, mərifətli, nəzakətli, namuslu, ləyaqətli, şərəfli, qeyrətli ananın qızı da çox zaman məhz həmin keyfiyyətlərə yiyələnir.

Eləcə də müəllimin ailə həyatından xəbərdar olan və bu həyatın heç də fərəhli olmadığını, xəyanətlər, ixtilaf, yersiz deyişmələr, söz-söhbətlərlə müşahidə edildiyini bilən məktəbli onun bütün öyüd-nəsihətini, məsləhətlərini də, hətta, milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı ən faydalı fakir və ideyalarını da istehza ilə qarşılayacaqdır. Bu istehzanın arxasında isə belə bir irad dayanır; “Bizə məsləhət verincə, yol göstərincə, öz ailəsində nizam-intizam yaratsın, oğlunu elə-obaya layiq, şərəfli, qeyrətli oğul kimi böyütsün, qızına ağıllı tərbiyə

versin...”. Şagird müəlliminə, uşaq və yeniyetmə, yaxud ilk gənclik dövrünü yaşayan oğlan atasına, qız anasına oxşamağa çalışır.

Xalqımızın keçmişi və bu günü ilə bağlı dahi və böyük şəxsiyyətlərimizin şəxsi nümunəsi məktəblilərdə milli-qerət, milli-qürur hissi tərbiyəsində bu gün də əvəzsiz və böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. Dərslik. / A.N.Abbasov, L.A. Məmmədli, L.A.Əmirəliyeva – Bakı: Mütərcim, – 2022.
2. Kazımov N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri. Bakı, Çapaşloğlu, 2014.
3. Əliyev R.İ. Mentalited. Bakı, OKA Ofset, 2016.
4. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslik. /– Bakı, BDU, 2013.
5. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Dərs vəsaiti / F.B. Sadıqov, Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2023.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ

Набиева Тахмина Аламдар кызы

Резюме

Несмотря на разный состав, семья - тоже коллектив. Особенности воспитания в семейном коллективе чувства национальной гордости требует индивидуального подхода к каждому из них с учетом индивидуальных особенностей детей - типов темперамента, интересов и склонностей, характера.

Одним из главных условий организации работы по воспитанию детей в семье в национальном духе, формировании в них национального достоинства является принцип использования обычаев и традиций в национальном воспитании. Наш народ обладает свойственными и богатыми обычаями и традициями в области образования. Основным средством воздействия на воспитание мальчиков является отец, а на воспитание девочек - мать. С учетом этого воспитательные требования мальчиков целесообразно увязать с работой мужчин в семье, а методическую работу с девочками с воспитательно-женской работой. В этом случае мальчик также привыкает брать на себя тяжелые обязанности по хозяйству, воспитывается в духе уважения к матери, отцу, женщине, старшим, защиты семейной чести, чистого имени, материнской и сестринской чести.

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF CHILDREN'S NATIONAL PRIDE EDUCATION IN THE FAMILY

Nabiyeva Tahmina Alamdar

Summary

Although of different composition, the family is also a collective. Peculiarity of cultivating a sense of national pride in the family team also requires that each of them be approached individually, taking into account the individual features of children - temperament types, interests and tendencies, character.

One of the main conditions for organizing the work of raising children in the family in the national spirit, the formation of national dignity in them is the principle of using customs and traditions in national education. Our people have unique and rich customs and traditions in the field of education. Basic influence in the upbringing of boys is the father, and in the upbringing of girls is mother. Taking this into account, it is expedient to connect the educational requirements with boys with the work done by men in the family, and the methodological work with girls with educational work with women's work. In this case, the boy also becomes accustomed to taking on the responsibilities of hard work in the household, is brought up in the spirit of respect for mother, father, wife, elder, protection of family honor, pure name, mother and sister.

Rəyçi: prof. Ş.T.Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 04 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 oktyabr 2023-cü il

UOT:37.

**ŞAĞIRDLƏRİN ƏDƏBİ-BƏDİİ KOMPOZİSİYALAR VASİTƏSİLƏ İNKİŞAFININ
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ŞƏRAİT***Ağayeva Esmira Azər qızı**Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu**aagayevaesmira@gmail.com**<https://orcid.org/0009-0004-9691-5009>*

Xülasə: *İnsan cəmiyyətinin indiki mərhələsində cəmiyyətinin keyfiyyətləri şəxsiyyətin savadına əsaslanan mənəvi-intellektual potensialı ilə müəyyən edilir. İnformasiya əsrində savadlılıq üçün zəruri şərt müəllimlərdən əhalinin yüksək nisbətində və daha da vacibi, əhalinin fəal oxuduğu zamandır. Uşaqların ədəbiyyat oxuması pedaqogika üçün daim aktual olan problemlərdən biridir. Hazırda onun əhəmiyyəti müasir mədəni-sosial vəziyyətlə bağlı müşahidə olunur. İnsan üçün kitab həmişə əxlaqi, estetik və mənəvi dəyərlərin dərk edildiyi dünyaya açılan pəncərə olub. Ədəbi əsərin qavranılması prosesi fəal yaradıcılıq fəaliyyətini əhatə edir, bu zaman oxucu müəllimin mətni əsasında onun fərdi baxışını əks etdirən ikinci dərəcəli obrazlar yaradır. İkinci dərəcəli obrazların müxtəlifliyi (yazılı, musiqili, vizual, teatral) bədii aləmi müxtəlif rəqəmlərdən dərk etməyə imkan verir, nəticədə dolğun, çoxşaxəli, sintezləşdirilmiş obraz yaradır. Tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai sinif şagirdlərinin bədii ədəbiyyatı oxuyarkən qavrayış səviyyəsini yüksəldəcək bədii mətnlərin oxunması və təhlili xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, təhsilverənlərin müasir tələblərə cavab verən standartlarla bu prosesi sürətləndirməkdən ibarətdir.*

Açar sözlər: ədəbi-bədii kompozisiyalar, uşaq psixologiyası, psixoloji və pedaqoji vəziyyət

Ключевые слова: литературно-художественные произведения, детская психология, психолого-педагогическая ситуация

Key words: literary and artistic works, children's psychology, psychological and pedagogical situation

Ədəbi əsərin öyrənilməsində musiqili, vizual və teatral ikinci dərəcəli obrazların yaradılması bədii qavrayışın inkişafına kömək edir, kiçik yaşlı şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin palitrasını genişləndirir. Ədəbi əsərin dərk edilməsi prosesində fəal yaradıcı fəaliyyəti xarakterizə edən gənc şagirdin ədəbi-bədii inkişaf dinamikasının meyarları qavrayışın emosionallığı, ikinci dərəcəli obrazların yaradılmasında fəallıq, bədii obrazı çevirmək bacarığı, qavrayışın tamlığı, qavrayışın adekvatlığı, mühüm rol oynayır. Statistika görə günümüzdə oxuculuq sayına görə dünya siyahısında aşağı yerləri tutduğumuz bu gün bu problemin nə qədər ciddi olduğunu ortaya qoyur. Ədəbi əsərlərin günümüzdə oxunmamasının gələcəkdə bir çox problemlərə yol açacağı faktı qaçılmazdır. Bədii ədəbiyyatın oxunmaması, sonradan müəyyən pəncərələrdən dünya ilə ünsiyyət imkanının olmaması insanı sosiallaşmaq, biliyi, adət-ənənələrini, mədəniyyətini mənimsəmək imkanından məhrum edir, aqressiv mühitdən və tənhalıqdan özünə güvənməmək təhlükəsi yaradır. Bununla yanaşı, ibtidai məktəb yaşlı uşaqlar arasında müəllimləyə maraq da hələ də kifayət qədər yüksək deyil [1, s.132-135]. Günümüzdə orta məktəb şagirdləri arasında oxumağa, müəllimləyə azalma tendensiyası müşahidə olunur. Müəllimləyə marağın itməsinin səbəbləri müəllimlə mədəniyyətinin əsaslarının düzgün qoyulmaması, kitabla işləmək

vərdişlərinin zəif olması, onunla ünsiyyətdən həzz ala bilməməsidir ki, bunlar da ibtidai məktəbin vəzifələridir. Həmçinin bütün unlar uşaqların yaradıcılıq potensialının zəifləməsi, yaradıcı hərəkətlər dairəsinin yoxsullaşması, hiss təəssüratlarının və sensor-harmonik fəaliyyətin kəskin daralması ilə əlaqələndirilir.

Son onillikdə kiçik yaşlı məktəblilərin ədəbi təhsilinə maraq yaratmaq üçün bir sıra addımlar atılmışdır [6, səh.157-158]. Təhsilə yeni baxış pedaqoji ictimaiyyətdə kök salaraq, haqlı olaraq orta təhsildən əvvəlki hazırlıq mərhələsi kimi deyil, həm də mənalı idrak fəaliyyəti ilə xarakterizə olunan bir yanaşma metodu kimi tətbiq olunaraq, təhsilənlərin və təhsilverənlərin inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərir. Mütaliənin bir proses kimi vəzifələri müəyyən edilərkən, hazırda onun nəinki tətbiqi əhəmiyyəti (müxtəlif elmi sahələrdə bilik əldə etmək üçün) vurğulanır, həm də bədii ədəbiyyatın mütaliəsinin estetik inkişafı üçün imkanları göstərilir. Mütaliə bu gün də kifayət qədər aktuallığını saxlayaraq, şagird və müəllim üçün əsaslı mənbə, bilik rolunu oynayır. Tədris, şagird üçün nəzərdə tutulmuş və icazə verilən çərçivədə düşünməyə, yaratmağa imkan verən baxışlar və onların tətbiqi pedaqogikası, tədris praktikasını tərk edir. Təbii ki, bu müsbət bir tendensiyadır və bu gün şagirdin sərbəst şəkildə özü qərar verməsi demokratik cəmiyyətin inkişaf prinsiplərinə əsaslanır. Şagird sərbəst şəkildə istədiyi bədii ədəbiyyatı, mütaliə edə bilər. Alimlər Z.N. Novlyanskaya, T.G. Romzaeva, X.İ. Temirov vurğulayır ki, bugünkü cəmiyyətin tələbi hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Şagirdin bədii əsəri tam qavraması, qavrayış səviyyələrinin vahid təsnifatına uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və işin təhlili prosesində adekvat qavrayış formalaşması birgə (müəllimlər və şagirdlər) düşünülməli və təhlil olunmalıdır. Bu da, zaman keçdikcə şagirdin mənəvi dünyasının inkişaf etməyinə imkan verəcəkdir [2, səh.70-72]. Eyni zamanda, ibtidai siniflərdə, sinifdə və sinifdən kənar oxunun müasir metod və texnologiyalardan istifadə edərək müəllimlər tərəfindən səmərəli istifadə olunması prioritet istiqamətlərdəndir. Şagird asanlıqla, istədiyi kitabı istifadə etdiyi elektron daşıyıcıya yükləyir və oxuyur. Bu da öz növbəsində həm vaxt itkisini azaldır, həm də rahat şəkildə bütün kitabı kiçik bir daşıyıcıda birləşdirir. Problem yalnız yuxarı sinif şagirdləri üçün deyil, ibtidai sinif şagirdləri üçün də həll olunmalıdır. İbtidai sinifdə şagirdlərin fənlərin öyrənilməsinə, xüsusilə də kiçik yaşından mütaliyə marağı çox vacibdir. Bu ilk növbədə gələcəkdə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, əsas amillərdən biridir. Bildiyimiz kimi, mütaliə özünüifadənin, nitqin əlifbasıdır. Şagirdin gələcəkdə öz fikrini aydın ifadə etməsinə gedən yol mütaliədən, söz ehtiyatının zəngin olmasından başlayır. Bu aspektdə müəllimin düzgün istiqamətləndirməsi, düzgün yol göstərməsi çox vacibdir [5, səh.350-352]. qiymətlər. Müəllim monitorinq apararaq, niyə uşaqların mütaliyə marağının az olmasını araşdırmalıdır. Xüsusilə ibtidai sinifdə aparılan monitorinqin nəticələrinə əsasən ibtidai sinifdə oxumağı öyrətməyin müasir formaları müəyyən olunmalıdır. Lazım gələrsə, seçmə üsulu ilə müxtəlif yollarla, şagirdin kitaba maraq oyanmasına şərait yaradılmalıdır. Bütün mənfə halların aradan qaldırılması üçün nə etməliyəm sualını hər müəllim ilk növbədə özünə verməlidir.

Rus pedaqogikasının baniləri K.D. Uşinski və Y. Polyana bədii mətnlərlə işləməyin əsaslarının şagirdin inkişafına böyük töhfələr verdiyini öz əsərlərində qeyd etmişdilər. Bundan başqa L.N. Tolstoyun uşaq ədəbiyyatına verdiyi tövhələr, uşaq mütaliəsi prosesinin bir sıra müasir mütərəqqi oxu üsullarında əsas olan təlimatları tərtib etməyə imkan verdi. Zamanında L.N. Tolstoy uşaq yaradıcılığına diqqət yetirən və uşağın ona xas olan hər şeyi təzahür etdirməsi üçün "şərait yaratmaq" zərurəti haqqında danışarlardan biri olmuşdur. Həmçinin o, öz növbəsində əsərin məzmununun mənimsənilməsi ilə estetik qavrayış

arasındakı ziddiyyətin metodoloji problemini ilk müəyyən edənlərdən biri hesab olunur. Bədii ədəbiyyat oxumağın bu iki komponentinin üstünlüyü ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edir. K.D. Uşinski məktəbin ən mühüm vəzifələrindən birini “uşağı kitabla ağılabatan söhbətə öyrətməkdə” görürdü [9, səh. 265-266]. Bu problemi həll etmək üçün müəllim müxtəlif iş növləri əsasında oxuduqlarının məzmunu, təhlili və mənimsənilməsi üzərində işləmək üçün əlverişli şərait yaratmalıdır [3, səh. 95-96]. Respublikada inkişafın keçid mərhələsi şəraitində tərbiyə və təhsilin müasir tələbləri nəzərə alınmaqla müasir fərdi və ictimai şüur formalaşır, şüur formalaşdırıcı dərslərin keyfiyyəti daim yüksəlir. Akademik M.Lütfulloyevin fikrincə, ibtidai siniflərdə oxu dərsləri didaktik və tədris planlarının utilitar məqsədlərindən əlavə, bədii əsərlərin uşaqlar tərəfindən adekvat qavranılması ilə bağlı problemin həllinə hesablanmalıdır. Çox vaxt bədii əsəri oxuyarkən uşaqlar təsvir olunanları qeyri-dəqiq və hətta səhv qəbul edirlər, çünki oxu dərslərində müəllim bədii ədəbiyyatla bağlı qabiliyyətləri məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmir. Akademik F.Şərifzoda iddia edir ki, bədii əsəri obrazlı təhlil etmək bacarığı öz-özünə formalaşmışdır. Əgər bu yoxdursa, o zaman oxucu yalnız personajların əsas hərəkətlərini qavrayır, süjetin gedişatını izləyir və əsərdə onu çətinləşdirən hər şeyi qaçırır. Bu oxu tərzində uşaqlarda sabitləşir və hətta yetkinlik yaşına qədər də davam edir. F.Şərifzodun fikrini davam etdirən professor R.K. Qurbanov yazır ki, şagirdin qüsurlu qavrayış mexanizmi və həqiqi bədii əsərdən uzaqlaşması əsərin süjet xətti və obrazları haqqında mücərrəd fikir formalaşdırır. Şagird sxematik fikirləri mənimsəyir, bəzən əzbərləyir lakin mahiyyətini dərk etmir, əsəri açmağa bilmir [4, səh. 40-42]. Bu isə sonradan şagirdin təxəyyülündə bir sıra problemlərin meydana gəlməsinə yol açır. Bundan çıxış yolu əsərin və obrazların geniş təhlil olunması, əsas məğzin, ideyanın orta qoyulmasında şagirdə dəstək olan müəllimin ona yaradıcı yanaşmasıdır. Beləliklə, tədqiqatın göstərdiyi kimi, bədii ədəbiyyat tək-cə təhsil deyil, həm də şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafının tərbiyəvi vəzifələrini həll edir. Bədii əsərlərin oxunması ibtidai sinif şagirdlərində əxlaqi fikirlərin formalaşmasına, hiss və emosiyaların inkişafına kömək edir [7, səh. 199-200]. Uşaqlar dostlara, sinif yoldaşlarına, qohumlara münasibət haqqında konkret fikirləri genişləndirirlər. Uşaq artıq məktəb yaşlarından özündə ədəbiyyat bazası formalaşdırmağa başlayır. İbtidai sinif şagirdləri üçün psixikasının özəlliklərinə görə onlara çatdırılan, bildikləri, oxuduqları hər şeyə təsirli cavab vermək istəyi yüksəkdir. Məhz buna görə onlarda oxumağa, mütaliyəyə meyl fəal inkişaf edərsə, onda şagirdin təfəkküründə tək-cə hərflərin formalaşması prosesləri baş verməyəcək, həm də oxuduqları təəssüratların xarici ifadə anı olacaq, ki, bu bizim tədqiqatın aktuallığını ifadə edir [8, səh.64-65].

Düşünürük ki, tədqiqatın mövzusu ibtidai sinif şagirdlərinə düzgün ədəbi nitqin formalaşmasına töhfə verən bədii əsərləri oxumaq və təhlil etməklə yanaşı, şagirdlərin yaradıcı istiqamətdə öz potensiallarını göstərmək imkanını da ortaya qoyacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərxoş Mojqan. Oxuma pozğunluğu olan uşaqlarda intellektin diaqnostik testləri Doktorluq dissertasiyası. 1998.S. 132-135.
2. Atkinson R. İnsan yaddaşı və öyrənmə prosesi.- M.: Tərəqqi. 1980.S.84.
3. Babanski Yu.K. "Təhsil prosesinin optimallaşdırılması". M.: Maarifçilik. 1982.S. 108.
4. Vasilyeva M.S., Smorokova M.İ., Svetlovskaya N.N. İbtidai siniflərdə oxunun öyrədilməsi metodikasının aktual problemləri. M. Maarifçilik. 1997. S.95.

5. Voronov. L.İ. Şəxsiyyətin formalaşması problemləri: altında. red. DI. Feldstein. 2-ci nəşr - M "Praktik Pedaqogika İnstitutu" nəşriyyatı .- Voronej: NPO "MODEYU /", 1997. 352s.
6. Omorokova M.I. Kiçik məktəblilərin lüğətində qiymətləndirici elementlər // Nitqin inkişafı / Ed. N.S. Rojdestvenski.- M.: Maarifçilik, 1970.- 158 s.
7. Svetlovskaya H.H. 1-ci sinifdə sinifdankənar oxu. M.: 101. Maarifçilik, 1981.- S. 200.
8. Tixomirov D. T. İnkişaf, müstəqil oxumaq bacarığı /1. Alt. Tül. 1989. S. 64-65.
9. Ushinsky K.D. Əsərlər toplusu.- M .: APN RSFSR, 1949.-S. 265-266.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Агаева Эсмira Азер кызы

Резюме

На современном этапе качества человеческого сообщества определяются духовным и интеллектуальным потенциалом на базе грамотности индивидуума. Необходимое условие грамотности-высокая доля читающего населения, и что ещё более важно, когда население читает активно. Чтение литературы детьми-проблема неизменно актуальная для педагогики. В настоящее время наблюдается её важность в связи с современной культурной и социальной ситуацией. Для человека книга всегда оставалась окном в мир, через который постигаются нравственные, эстетические и духовные ценности. Процесс постижения литературного произведения предполагает активную творческую деятельность, в ходе которой читатель создаёт на основе авторского текста вторичные образы, отражающие его индивидуальное видение. Многообразие вторичных образов (письменных, музыкальных, изобразительных, театральных) позволяет постигать художественный мир с разных сторон, создавая в результате полноценный, многогранный, синтезированный образ.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF STUDENTS THROUGH LITERARY AND ARTISTIC WORKS

Agayeva Esmira Azer

Summary

At the present stage, the qualities of the human community are determined by the spiritual and intellectual potential based on the literacy of the individual. A necessary condition for literacy is a high proportion of the reading population, and more importantly, when the population is actively reading. Reading literature by children is a problem that is invariably relevant for pedagogy. At present, its importance is observed in connection with the modern cultural and social situation. For a person, a book has always remained a window into the world through which moral, aesthetic and spiritual values are comprehended. The process of comprehension of a literary work involves active creative activity, during which the reader creates secondary images based on the author's text that reflect his individual vision. The variety of secondary images (written, musical, visual, theatrical) allows you to comprehend the artistic world from different angles, creating a full-fledged, multifaceted, synthesized image as a result.

Rəyçi:prof.Adil Əsədov

Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2023-cü il

UOT:37.

**KİÇİKYAŞLI ŞAĞİRD LƏRİN TƏLİM MARAĞI VƏ MOTİVLƏRİNİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ MÜHİTİN ROLU**

Ələkbərova Zeynəb Tahir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
zeyneb.alekberova02@gmail.com
Orcid id: 0000-0001-7399-5692

Xülasə: *Məqalədə göstərilir ki, pedaqoji prosesdə, xüsusən də dərsi təşkil edərkən ən çətin məsələlərdən biri şagirdlərin təlim maraqlarının formalaşdırılmasıdır. Çünki bu gün informasiyanın çoxluğu və kiçikyaşlı uşaqların maraq dairələrinin genişliyi onların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün müəllimin bu prosesdə fəal olması tələbini qarşıya qoyur. İbtidai sinif müəlliminin şagirdlərin dərk etmə imkanlarını genişləndirməklə onların diqqətini tələb olunan obyektə yönəldə bilmək bacarığına malik olması kiçikyaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq deməkdir. Bütün bunlar isə dərslərin prosesinin səmərəli nəticələnməsinə səbəb olur.*

Açar sözlər: Təlim marağı, motivlər, idrak fəaliyyəti, koqnitiv maraq, yaradıcı təfəkkür, inkişafetdirici təlim mühiti, prioritet vəzifələr.

Key words: Learning interest, motives, cognitive activity, cognitive interest, creative thinking, developmental learning environment, priority tasks.

Ключевые слова: Учебный интерес, мотивы, познавательная деятельность, познавательный интерес, творческое мышление, развивающая среда обучения, приоритетные задачи.

Pedaqoji prosesdə, xüsusən də dərsi təşkil edərkən ən çətin məsələlərdən biri şagirdlərin təlim maraqlarının formalaşdırılmasıdır. Çünki bu gün informasiyanın çoxluğu və kiçikyaşlı uşaqların maraq dairələrinin genişliyi onların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün müəllimin bu prosesdə fəal olması tələbini qarşıya qoyur. İbtidai sinif müəlliminin şagirdlərin dərk etmə imkanlarını genişləndirməklə onların diqqətini tələb olunan obyektə yönəldə bilmək bacarığına malik olması kiçikyaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq deməkdir. Bütün bunlar isə dərslərin prosesinin səmərəli nəticələnməsinə səbəb olur.

N.B.Kuzmina yazır: "Pedaqoji prosesi və uşaqlarla qarşılıqlı münasibətləri onlara, onların ağılına hörmətlə yanaşma əsasında quran müəllim heç vaxt səhv etmir. Bundan başqa, əgər o, uşaqların davranışını, onların onun özünə münasibətini öz ustalığını təkmilləşdirmək məqsədilə daimi təhlil edirsə, onda o, ən qısa yolla ustalığa yiyələndirən çox gözəl bir kompas tapmış olur" [3,78].

Kiçikyaşlı yaşlı uşaqların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi vacib olduğu qədər də mürəkkəbdir. Müəllim təlimə maraq formalaşdırmaq üçün aşağıdakı bir sıra müddəaları rəhbər tutmalıdır:

1. Dərslərdə uşaqların diqqətini vacib olan problemə yönəltmək.
2. Bütün dərslərin boyu uşaqların fəal, aktiv olması üçün inkişafetdirici, dəstəkləyici mühit yaratmaq lazımdır.
3. Təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, yeni biliklər uşaqlara hazır şəkildə verilməsin. Uşaqlar bütün dərslərin boyu axtarışa, yeni biliklər tapmağa qoşulsunlar.

4. Dərsin müxtəlif formalarda və rəngarəng təşkil edilməsi kiçikyaşlı şagirdlərin təlim prosesinə marağını yüksəldir.

5. Yeni öyrədilən mövzu keçilmiş mövzu ilə nə qədər çox əlaqələnsə, o, şagirdlər üçün bir o qədər maraqlı olar.

6. Həddindən artıq yüngül və həddindən artıq çətin material maraq oyatmır. Təlim mürəkkəb olmamalı, lakin şagirdlərin gücü çatan çətinlikdə olmalıdır ki, onlar üçün anlaşılıq olsun.

7. Şagirdlərin fəaliyyəti dəyərləndirilərsə, stimullaşdırılırsa, onların tapşırıqların öhdəsindən gəlməsi bir o qədər asan olar.

8. Mövzuların aydın olması, müəllimin didaktik, akademik və s. qabiliyyətə malik olması şagirdlərin təlimə münasibətinə güclü təsir edir.

Təlim prosesində müəllimin müvəffəqiyyətinin başlıca amillərindən biri də onun şagirdlərlə düzgün və müsbət emosional zəmin üzərində qurulmuş səmimi qarşılıqlı münasibətdə olmasıdır. Müəllimin şəxsiyyəti, eyni zamanda onun pədaqoji nəzakəti, hərəkət və davranışında qəbul olunmuş ölçünü, ədəb qaydalarını gözləməsi təlim-tərbiyə işində həmişə mühüm amil olmuş və olaraq da qalır. Bu baxımdan müəllimin pədaqoji etikası onun pədaqoji əməyinin səviyyəsi və nəticəsinin yüksək olmasında mühüm amillərdən birinə çevrilir [2, 54-55].

Təcrübə göstərir ki, müəllimin təlimə maraq yarada bilmək qabiliyyəti çox vaxt uşaqların müəllimlik peşəsinə maraq göstərmələrinə də güclü təsir göstərir. Təlim prosesində uşaqların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsində başlıca amillərdən biri bütün dərs boyu uşaqların diqqətinin səfərbər edilməsi və təlim materialına yönəldilməsidir. K.D.Uşinski yazırdı: "Diqqət şüurumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Ona görə də şagirdləri təlim prosesində həmin qapını açıq saxlamağa alışdırmaq lazımdır"[4,37].

Kiçikyaşlı uşaqlarda idrak marağının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar şagirdlərdə idrak maraqlarının təzahür mərhələlərini müəyyən etməyə imkan verir və idrak marağın məzmun komponentləri aşağıdakı kimi göstərilir:

a) maraq, uşaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyən bir obyektin yeniliyi ilə əlaqəli oriyentasiyanın elementar mərhələsidir. Bu mərhələdə uşaqlar bu və ya digər mövzuya maraq göstərə bilər, lakin hələ də obyektlərin mahiyyətini bilmək üçün nəzərəcərpacaq istəkləri yoxdur.

b) maraq - mövzu ilə daha ətraflı tanış olmaq, görünən və eşidiləndən kənara çıxmaq, biliklərini genişləndirmək istəyi. Bu mərhələdə yeni bir şey öyrənmək istəyi var, bilik sevincinin intellektual hissi var. Uşaqlar öz suallarını soruşur və ya cavab tapmağa çalışırlar;

c) koqnitiv maraq - mərhələ uşaqlarda tək-cə problemlə məsələlər və idrak vəziyyətləri deyil, həm də onları müstəqil həll etmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə uşaqların diqqəti hazır material, hazır məlumat əldə etmək deyil, özlüyündə təqlid və ya model fəaliyyəti deyil, problem, idrak vəzifəsi, həll edilməli olan bir vəziyyətdir. Uşaqlar özləri səbəb axtarırlar, fenomenin mahiyyətinə nüfuz etməyə çalışırlar.

Koqnitiv marağı bir proses kimi xarakterizə edən (L.A.Venger, A.V. Zaporjets, I.F. Xarlamov, R. S. Nemo, A. V. Petrovski) müxtəlif mənbələrdə təqdim olunan konsepsiyanın şərhinə nəzər salaq:

- seçici diqqət mərkəzi ilə əlaqəli olan;

- fəaliyyətə həvəslə - koqnitiv xarakterli motivasiyalı bir insanın dünyaya münasibəti.

Aydındır ki, idrak marağının bu xüsusiyyətləri müəlliflər tərəfindən müxtəlif əsaslarla müəyyən edilir və bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təqdim olunur. Bütün bunlar uşağın şəxsi inkişafı aspektində idrak marağının inkişafına vahid yanaşmanı əks etdirmir.

Təlim fəaliyyətinin tam subyektı şagird hesab olunur. Biliklərin mənimsənilməsi və fəaliyyət üsullarının formalaşdırılması inkişafetdirici təlim strukturunda uşağın fəaliyyət prosesi və nəticəsi kimi meydana çıxır. B.A.Suxomlinski yazır: “Yaxşı oxumaq həvəsi, arzusu insani həvədir - mənə belə gəlir ki, uşaq həyatının bütün mənasına, uşaq sevinci aləminə nur saçan parlaq işıqdır. Uşağın bilik almaq arzusunun bu zəif işığı üçün həyat mənbəyi yalnız iftixarla belə bir fikri dərk etməsi və keçirilməsidir ki, mən qabağa addımlayıram, idrakın sıldırım cığırını ilə qalxıram... Əgər uşaq öz əməyində irəliləmiş, müvəffəqiyyət görmürsə, arzu işığı söncəkdir... Uşaq öz gücünə inamı itirəcək, müəllimin məsləhət və iradlarına qaba cavab verəcəkdir”[5,41].

Araşdırmalar göstərir ki, ibtidai sinifdə inkişafetdirici təlim ənənəvi təlim tipindən fərqli olaraq, şagirdlərin qısa zaman kəsiyində inkişafını, başqa sözlə, fiziki və psixi parametrlərinin sadədən-mürəkkəbə doğru irəliləməsini nəzərdə tutur.

İnkişaf müxtəlif fəaliyyət növlərində aktiv surətdə iştirak etməklə, bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnmək prosesində baş verir. İstək, maraq, şəxsi səy və müstəqil axtarıcılıq qabiliyyəti olmadan insanın inkişafı mümkün deyil. Təlim hər şeydən əvvəl kiçikyaşlı uşaqları elmlərin əsasları ilə dərindən silahlandırmağa, əqli və praktik fəaliyyətləri üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə xidmət edir.

Fərdi xüsusiyyətləri inkişaf etdirməyə yönələn inkişafetdirici təlim mühiti müəllimləri şagirdin hərtərəfli inkişafına istiqamətləndirir: bilik, bacarıq, vərdislər; əqli əməliyyat üsulları, şəxsiyyətin idarəedici mexanizmi; emosional-əxlaqi sfera, fəaliyyətyönümlü praktik sfera. İnkişafetdirici təlim mühitinin əsas fərqləndirici cəhəti onun həm də yaradıcı xarakter daşmasıdır.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, təlim prosesində inkişafetdirici təlim mühitinin təmin olunması üçün onun düzgün idarə olunması, təfəkkürü, müstəqil düşüncə tərzini inkişaf etdirən müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, “müəllim-şagird”, “şagird-şagird”, “müəllim-şagird-valideyn” münasibətlərinin düzgün qurulması böyük rol oynayır.

Təlim prosesində inkişafetdirici təlim mühitinin təşkil olunması zamanı aşağıdakı tələblərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- 1.Şagirdlərin fiziki, psixi və əqli hazırlığının nəzərə alınması;
- 2.Şagirdlərin idrak, təfəkkür, yaradıcı fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi;
3. Təlimin tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarının nəzərə alınması.

İnkişafetdirici təlim mühiti şəxsiyyətin bütün keyfiyyətlərinin tam məcmusunun inkişafına istiqamətlənir.

Azərbaycan psixoloqlarından Ə.S.Bayramov müəyyən etmişdir ki, hətta kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətində əlverişli şərait yaradıldıqda onlarda əqlin müstəqilliyi və tənqidiyə meyli lazımı səviyyədə inkişaf edə bilər, ordan müəyyən nəticə çıxarmağa, səhvləri, uyğunsuzluqları tapmağa, onları törədən səbəblər barədə müəyyən mülahizələr söyləməyə qabil olurlar [1,29].

Təlimin optimallaşdırılması üçün birinci növbədə uşaqlarda psixi inkişafın səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması əsas amillərdən biridir. Təfəkkürün inkişafı məqsəd yönü təşkil olunmuş prosesdə biliklərin mənimsənilməsi deyil, uşaqların qarşıya qoyulmuş

problemin həllinə cəlb edilməsi ilə təmin olunur.

Biliklərin mənimsəmə üsullarının əldə edilməsi insanın fəallığının əsasını qoyur və özünü idrak prosesini müstəqil qurmağı bacaran subyekt kimi qəbul etməyə şərait yaradır.

Yaradıcı təfəkkür aşağıdakı qabiliyyətləri xarakterizə edir:

- əvvəllər heç kimin əldə etmədiyi nəticələrin əldə edilməsi;
- arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün situasiyada əvvəlcədən bilməyərkədən müxtəlif yollardan istifadə etmək imkanının olması;
- nəticənin əldə edilməsi üçün üsulların müxtəlifliyi;
- bu cür vəzifələrin həll edilməsi üçün kifayət qədər təcrübənin olmaması;
- başqasının müdaxiləsi olmadan müstəqil fəaliyyət göstərməyin zəruriliyi.

Psixoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, güclü motiv fəaliyyətin məqsədinə güclü təsir edir. Bu zaman motivin məqsədə doğru yönəlməsi müşahidə edilir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənmənin dərin motivasiyası, davamlı idraki maraqları, şagirdlərin təlimdəki müvəffəqiyyətləri üçün daha güclü olmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, müəllim mövzunun praktik əhəmiyyətini nə qədər geniş açarsa, onun müasir problemlərlə əlaqəsini hərtərəfli təhlil edərsə, öyrənməyə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artar.

İdraki marağın stimullaşdırılmasının güclü vasitəsi təlim prosesində idraki inkişaf etdirən tapşırıqların verilməsidir. Lakin təlim prosesində yalnız marağı əsas götürmək olmaz. Eyni zamanda uşağın iradəsi, məsuliyyət hissi də formalaşdırılır. Heç bir məsləhət, nəsihət və hədə - qorxu həqiqi öyrənmə motivlərini yaratmır. Yalnız inandırma və arqumentlərin çatdırılması ilə buna nail olmaq mümkündür.

İnkişafetdirici təlimin təşkili formalarının bu cür müxtəlif olduğu halda onlardan hər hansınsa müəllimlərə ən münasibi kimi təbliğ etmək sadələvhlük olardı. Təlim-tərbiyə vəzifələrini yalnız metodlar birləşməsi ilə deyil, həm də təlim prosesinin təşkilati formaları ilə həll etmək imkanları pedaqogikada qanunauyğun müəyyən edilmişdir. Bununla bərabər müasir didaktika təlimin təşkili formalarının fasiləsiz olaraq təzələməyi, ümumi tərbiyəyə yeni yanaşmaların daxil edilməsini tövsiyə edir. Şagirdlərlə söhbətləri, müzakirələri, görüşləri, diskussiyaları daha geniş aparmaq, keçirmək çox vacib və əhəmiyyətlidir. Söhbətlərin aparılması dərsin elə formasıdır ki, bu zaman hər hansı bir məsələ müzakirəyə qoyulur və onun ətrafında sərbəst söhbətlər, fikir mübadiləsi aparılır. Əksər hallarda söhbətlər əvvəl öyrənilmiş materialların ümumiləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə, biliklərin həyatı faktlarla əlaqələndirilməsinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilir.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, təlim prosesində dərsin təşkilinin didaktik tələblər baxımından təkmilləşdirilməsinə ehtyac vardır. Dərsin təşkilinə verilən didaktik, pedaqoji-psixoloji tələblərin nəzərə alınması, yeni yanaşmaların tətbiq edilməsi təlim prosesində daha yüksək nailiyyətlərin əldə olumasına imkan yaradır.

Təlim materialı uşaqlara əvvəlcə ümumi, geniş şərh kimi verilir ki, uşaqlar məzmunun ümumi obrazını mənimsəyə bilsinlər, sonra isə onun tərkib hissələri konkret olaraq təhlil olunur.

Təlimin məzmununun informativ həcmının yüksəldilməsi meyarları aşağıdakılardır.

1. Kiçikyaşlı uşaqların yaş, psixoloji və fizioloji imkanına uyğunluğu.
2. Verilən vaxtın nəzərə alınması, beynəlxalq təcrübə, təlim materialları bazasının olması və başqa təlim şərtləri kimi kriteriyalara uyğun bilik, bacarıq və vərdişlərin ciddi seçiminin aparılması.

3. Əsas anlayışların, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi üzrə işin aparılmasına ibtidai sinif müəllimlərinin diqqətinin yönəldilməsi və təlim materialı izah edilərkən əsas məsələnin şagirdlərə dəqiq çatdırılması.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ibtidai sinifdə təlim prosesində təhsilin məzmununun və strukturunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- a) məzmunun üç əsas funksiyasına - təhsil, tərbiyə və formalaşdırmanın kompleks həyata keçirilməsinə istiqamətini gücləndirmək;
- b) müvafiqliyi saxlamaqla hər bir dərslərin informativ tutumunu yüksəltmək;
- c) materialın bölmələrlə verilməsi, təlim prosesində ümumiləşdirmələrin rolunu artırmaq, ümumiləşdirici dərslərin keçirilməsi;
- ç) təlim prosesində inteqrasiyadan istifadənin gücləndirilməsi;
- d) inkişafetdirici mühitin təşkil olunması;
- e) təlim prosesində alqoritmik göstərişlərin tətbiqi;
- ə) İKT-nin təchizatı;
- f) təlim bacarıqlarının və vərdişlərinin formalaşdırılması.

Təlim prosesində şagirdlərin idrak fəallığını, öyrənməni stimullaşdıran metod və priyomların, dərslərin təşkili formalarının, vasitələrin və bunların səmərəli tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Burada şagirdlərdə hər hansı problemin həlli tələbatını, onlarda idrak proseslərinin fəallaşdırılmasının gücləndirilməsində söhbətlərin, diskusiyaların, tədqiqatçılığın rolu əvəzsizdir.

Inkişafetdirici mühit şəxsiyyətin inkişafı və ona məxsus fəaliyyət növlərinin hərə-kətverici qüvvəsidir. O, müxtəlif qabiliyyətlərin, şagirdin subyektiv keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir edir, müxtəlif fəallıq növlərini stimullaşdırır, sinifdə əlverişli psixoloji iqlim yaradır, real və müxtəlif şərait yaratmaqla müstəqilliyi aktivləşdirir.

İbtidai sinifdə təlim prosesinin düzgün təşkili kiçikyaşlı uşaqların həyata hazırlıq səviyyəsini yüksəldir. Bu baxımdan müasir pedaqoji texnologiyalarının tətbiqi müəllimdən ilk növbədə yaradıcılıq tələb edir. Belə ki, müəllim hər bir dərslərin təşkil olunması üçün xüsusi hazırlıq görməlidir, çünki təlim texnologiyalarına əsaslanan dərslər müəllimdən böyük zəhmət tələb edir.

Təlimin yeni şəraiti müəllimdən hər bir məsələ üzrə fikir söyləmək istəyənləri dinləmək bacarığı, cavabların heç birini rədd etməməyi, şagirdlərin hər birinin mövqeyini dəstəkləməyi, mühakimələrin məntiqini başa düşməyi, tez-tez dəyişən situasiyalarda çıxış yolu tapmağı, cavabları, təklifləri təhlil etməyi və şagirdlərə hiss etdirmədən onları problemin həllinə yönəltməyi bacarmalıdır.

İdraki fəaliyyətin təşkili və keçirilməsi prosesində interaktiv metodlardan istifadə xeyirxah atmosferdə nəinki yeni biliklərin əldə edilməsinə, həmçinin kommunikativ bacarıqların inkişafına-başqalarının fikrini dinləmək bacarığına, müxtəlif yanaşmaları götür-qoy etmək, qiymətləndirmək, diskusiyalarda iştirak etmək, birgə həll etmək və nəticə çıxarmaq qabiliyyətinin inkişafına da təsir göstərir.

İnteraktiv iş formaları tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyaraq, şagirdlərin sinifdə birgə əməkdaşlıq şəraitində çalışmasına, onlar arasında emosional münasibətlərin qurulmasına müsbət təsir göstərir, əsəb gərginliyini aradan qaldırır, şagirdlərə müdafiə olunmaq, bir-birini başa düşmək və şəxsi müvəffəqiyyət qazanmaq hissini keçirməyə kömək edir. Bu zaman müəllim şagirdlərdə müstəqil düşünmək, yeni biliklər əldə etməyə təşəbbüs göstərmək, başqasının

fikrinə münasibət bildirmək, sərbəst rəy söyləmək, öz fikrini əsaslandırmaq və s. bacarıqlar aşılır, onların təfəkkürünün tənqidliliyi, müstəqilliyi, çevikliyi və kreativliyinə (yaratıcılığına) zəmin yaradır.

Bu cür yanaşma fəaliyyətə yaradıcı münasibət formalaşdırır, təfəkkürü, təxəyyülü, diqqəti, yaddaşı, iradəni inkişaf etdirir, emosional mədəniyyəti və ünsiyyəti cəmləyir.

Müasir dövrümüzün xarakterik cəhətlərindən biri demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasıdır. Bu məsələ də təhsildə həlledici rola malikdir, çünki yeni standartlarla təhsil alan yetişməkdə olan gənc nəsil vətəndaş cəmiyyətin qurucuları və iştirakçısı olurlar. Buna isə yeni təlim texnologiyaları ilə nail olmaq mümkündür. Təhsilin, o cümlədən təhsil prosesinin nəzəri, ideoloji bazası nə qədər zəngin olarsa, yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilməsinə yeniliyi səviyyəli nəticələrə çıxarmaq olmaz.

Təhsil sahəsində islahatlar dövründə şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi birinci növbədə yeni texnologiyalardan istifadə olunmasını və inkişafetdirici təlim mühitinin təşkil olunmasını tələb edir. Getdikcə artan informasiya axını şagirdlərin fikri qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsini ön plana çəkir.

Təhsildə yeni yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, təfəkkürün, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə, həyat üçün zəruri olan bacarıqların qazanılmasına yönəldilməlidir. Şagirdyönümlüyə, nəticəyönümlüyə, şəxsiyyətyönümlüyə, tələbyönümlüyə əsaslanmalıdır.

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrümüzün xarakterik cəhətlərindən biri demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasıdır. Təlimin yeni şəraiti müəllimdən hər bir məsələ üzrə fikir söyləmək istəyənləri dinləmək bacarığı, şagirdlərin hər birinin mövqeyini dəstəkləməyi, mühakimələrin məntiqini başa düşməyi, tez-tez dəyişən situasiyalarda çıxış yolu tapmağı, cavabları, təklifləri təhlil etməyi və şagirdlərə hiss etdirmədən onları problemin həllinə yönəltməyi bacarmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Fərdi xüsusiyyətləri inkişaf etdirməyə yönələn inkişafetdirici təlim mühiti müəllimləri şagirdin hərtərəfli inkişafına istiqamətləndirir: bilik, bacarıq, vərdislər; əqli əməliyyat üsulları, şəxsiyyətin idarəedici mexanizmi; emosional-əxlaqi sfera, fəaliyyətyönümlü praktik sfera. İnkişafetdirici təlim mühitinin əsas fərqləndirici cəhəti onun həm də yaradıcı xarakter daşmasıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən məktəbdə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan mütəxəssislər faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri, Bakı: Maarif, 1967, 350
2. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 səh.
3. Кузмина Н.В. Очерки психологии труда учителя. Ленинград: ЛГУ, 1967, səh. 110.
4. Ушинский К.Д. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: 1961, səh. 37.
5. Сухомлинский Б.А. Сердце отдаю детям. Киев: Радянська школа. 1972, 214 с.

**РОЛЬ РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ В ПОВЫШЕНИИ УЧЕБНОГО ИНТЕРЕСА И
МОТИВАЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ***Алекбарова Зейнаб Тахир кызы**Резюме*

В статье показано, что одним из наиболее сложных вопросов педагогического процесса, особенно при организации урока, является формирование учебных интересов учащихся. Потому что сегодня обилие информации и широкий спектр интересов детей раннего возраста требуют от учителя активности в этом процессе, чтобы управлять их познавательной деятельностью. Тот факт, что учитель начальных классов обладает способностью расширять понимание учащихся и концентрировать их внимание на требуемом объекте, означает достижение всестороннего развития детей раннего возраста. Все это приводит к эффективному результату процесса обучения.

**THE ROLE OF THE DEVELOPMENTAL ENVIRONMENT IN INCREASING
THE LEARNING INTEREST AND MOTIVATION OF YOUNG STUDENTS***Alakbarova Zeynab Tahir**Summary*

The article shows that one of the most difficult issues in the pedagogical process, especially when organizing the lesson, is the formation of students' learning interests. Because today, the abundance of information and the wide range of interests of young children require the teacher to be active in this process in order to manage their cognitive activity. The fact that the primary school teacher has the ability to expand students' understanding and focus their attention on the required object means achieving the comprehensive development of young children. All this leads to the effective outcome of the learning process.

*Rəyçi: prof. İlyasov Müseyib İbrahim oğlu**Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 06 oktyabr 2023cü il tarixli iclasın 02 sayılı prot.**Daxil olma tarixi 21 noyabr 2023-cü il*

UOT:37.

MƏDƏNİYYƏT ANLAYIŞINA MÜASİR BAXIŞ

dosent Səlimov Mahir Məhəmmədali oğlu, Mamedova Nəzrin Şakir qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
mahir.0707@mail.ru

Xülasə. *Məqalənin yazılmasında məqsəd mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir tələbləri çərçivəsində yeni kulturoloji meyarlar spektrindən sosial-fəlsəfi təhlilinin aparılmasıdır.*

Müəllif qeyd edir ki, kulturoloji irsin tədqiqi məsələləri tək hər hansı bir tədqiqatçının şəxsi mülahizələri üzərində deyil, həmçinin bu sahədə dünyanın tanınmış tədqiqatçılarının verdiyi töhfələrdən, toplanmış mütərəqqi təcrübələrin mənimsənilməsindən, problemlərin həllində müvafiq elmi metodlardan istifadə etməklə onların milli tariximizin öyrənilməsinə tətbiqi ilə şərtlənməlidir.

İstifadə edilən metodlar. *Müəllif mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir kulturoloji meyarlar spektrindən təhlili prosesində geniş formada ümumelmi metodlardan, müqayisəli təhlil metodundan, tarixi proseslərinin mədəniyyətə təsirinin qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə etmişdir.*

Məqalədə yenilik. *İlk dəfə olaraq milli ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir kulturoloji meyarlar spektrindən təhlilinin verilməsi ilə yanaşı, mədəniyyət tarixinə aid dərsləklərdə, araşdırmalarda və kulturoloji müntəxəbatlarda dünya mədəniyyət tarixi ilə yanaşı müvafiq ölkələrin mədəni irsinə, xalqların kulturoloji fikrinə əhəmiyyətli yer ayrılmışdır.*

Nəticə. *Yekunda müəllif belə qənaətə gəlir ki, əgər mədəniyyəti öyrənən elmin adını kulturologiya qoyuruqsa, onda mütləq kulturologiya termini ilə yanaşı kultür terminini də istifadə etməliyik, və ya mədəniyyət terminini bu elmin prioritet anlayışı kimi qəbul ediriksə, onda elmin adı da mədəniyyətşünaslıq olmalıdır. Vurğulanır ki, həmin anlayışların guya fərqli mənalar ifadə etdiyinə dair mülahizələrdən asılı olmayaraq mahiyyət dəyişmir. Əsas məqsəd həm də maarifləndirmə və təlim-tərbiyə olduğunu nəzərə alsaq, dilimizdə vətəndaşlıq qazanmış və xalq tərəfindən anlaşılıq olan mədəniyyətşünaslıq məfhumu daha münasibdir.*

Açar sözlər: mədəniyyət, kultür, kulturologiya, milli adət-ənənə, təlim-tərbiyə

Ключевые слова: культура, культ, культурология, национальные традиции, образование.

Keywords: culture, cult, culturology, national traditions, education.

Giriş. *Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir tələbləri çərçivəsində yeni kulturoloji meyarlar spektrindən sosial-fəlsəfi təhlilinin aparılmasıdır.*

Müəllif qeyd edir ki, kulturoloji irsin tədqiqi məsələləri tək hər hansı bir tədqiqatçının şəxsi mülahizələri üzərində deyil, həmçinin bu sahədə dünyanın tanınmış tədqiqatçılarının verdiyi töhfələrdən, toplanmış mütərəqqi təcrübələrin mənimsənilməsindən, problemlərin həllində müvafiq elmi metodlardan istifadə etməklə onların milli tariximizin öyrənilməsinə tətbiqi ilə şərtlənməlidir.

Məqalədə yenilik. *İlk dəfə olaraq milli ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışının təkamülünün müasir kulturoloji meyarlar spektrindən təhlilinin verilməsi ilə yanaşı, mədəniyyət*

yət tarixinə aid dərslərdə, araşdırmalarda və kulturoloji müntəxəbatlarda dünya mədəniyyət tarixi ilə yanaşı müvafiq ölkələrin mədəni irsinə, xalqların kulturoloji fikrinə əhəmiyyətli yer ayrılmışdır.

Mədəniyyət problemi əsrlər boyu insanları düşündürmüşdür. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev mədəniyyətin Azərbaycan xalqının inkişafında rolunu dəfələrlə yüksək qiymətləndirərək qeyd etmişdir ki, "...Mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı ən yaxşı nümunələrlə xalqları zənginləşdirmişdir" (Tağıyev, Əliyev, 1997).

Mədəniyyət sözü latınca «Cultur» sözündən olub ilk dəfə qədim Romada işlənmişdir. Romalı filosof – natiq Mark Tulli Siseron «Tuskulan disputları» (bizim eradan əvvəl 45-ci il) əsərində kultur sözü işlənmişdir. Etimoloji cəhətdən bu latın dilindəki «becərmək», «torpağı hazırlamaq» mənasını verirdi. Bəzi tədqiqatçılara görə isə bu anlayış «natura» anlayışına müxalif kimi yaranmışdır. «İşlətmək», «təzədən hazırlamaq», «mövcud», «yaranmış», «vəhşi», «təbii» olana qarşı dururdu. Bəzi məlumatlara görə bu termini ilk dəfə Roma senatının sədri Katon işlənmişdir. Mark Tulli Siseron isə bu termini insanların əqli fəaliyyətinə aid etmişdir. Bir sıra müəlliflərə görə «Kultura» (mədəniyyət) – fəvqəladə dərəcədə çox mənalıdır. Əslində kultura anlayışı 2 əsr bundan əvvəl filosoflar tərəfindən yaradılmış və ilk dəfə 1793- cü ildə nəşr olunan alman lüğətində öz əksini tapmışdır. Əlbəttə bu fikir də mübahisəlidir (Горячева, 2000).

Ümumiyyətlə «kultur» dedikdə hər şeydən əvvəl, adamların əkilən bitkiləri, öz-özünə bitən bitkilərə qarşı qoyulması başa düşülürdü. Zaman keçdikcə «kultur» sözünə daha çox məna daxil etməyə başladılar. Deməli «təbiətin fəvqündə duran», «əktəbii» insanın yaratdığı başa düşülür. Yəni Allahın yaratdıqları yox, insanların fəaliyyət məhsulu kimibə başa düşülür.

Ümumiyyətlə məşhur Roma filosofu Siserondan başlayan təkamül («Ağılın mədəniyyəti fəlsəfə deməkdir»). XVII əsr alman ideoloqu herderdə daha da zəngin genişləndirilmişdir. Herderə görə mədəniyyətdə, dil, ailə münasibətləri, incəsənət, elm, sənət, dövlət idarəçiliyi, din daxildir. Göründüyü kimi, Siserondan sonra mədəniyyətin məzmununda köklü dəyişikliklər yaranmışdır. Əslində fəlsəfi səviyyədə mədəniyyətin mahiyyəti haqqında XVII-XVIII əsrlərdə Avropa alimlərinin təlimlərinə xüsusilə S.Pufendorfun, C.Vikonun, K.Helvetsinin. B.Franklinin, İ.Herderin və İ.Kantin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Herder mədəniyyətin yaranmasının insanın ikinci doğuluşu adlandırmışdır (Kaqa, 1996).

XIX əsrdə bəzi alimlər mədəniyyətin mahiyyəti «bəşəriyyətin əqli, mənəvi, dini həyatı»na müncər edir, müvafiq olaraq onu «maddi» fəaliyyət tarixinin keçmiş inkişafına qarşı qoyurdular. Digərləri «kultur» anlayışının onun ilkin, geniş mənasını başa düşürlər. Yəni, həm iqtisadi, həm sosial, həm dövlət, həm əqli, həm mənəvi, dini, həm də estetik cəhətləri ilə birlikdə götürürlər.

İndiyə qədər mədəniyyətə 500-dən artıq tərif verilmişdir. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

-mədəniyyət birliyin, etiqadın, incəsənətin, qanunların, əxlaqların, adətlərin, bir sözlə, insanın cəmiyyət üzvü kimi əldə etdiyi digər qabiliyyət və vərdislərin kompleksidir (E.Teylor).

- maddi və qeyri-maddi cizgilərə malik olan, sosium, insan birlikləri, qrupları üçün adi vərdişə çevrilən davranış formalarıdır (K.Yunq).

- mədəniyyət - ətraf mühitin insan tərəfindən yaradılmış hissəsidir (M.Xerskovik).

- «mədəniyyət» elə nailiyyət və institutları səciyyələndirir ki, o bizim həyatımızı heyvana bənzər əcdadlarımızın həyatından ayırmış və iki məqsədə xidmət etmişdir: insanın təbətədən mühafizəsi və adamların bir – birinə münasibətinin qaydaya salınması (Z.Freyd).

-mədəniyyət yüksək dəyərlərin ali insan ləyaqətlərinin təqdim edilməsi yolu ilə reallaşmasıdır (M.Haydegger).

- cəmiyyətin mənəvi varlığı – mədəniyyəti demməkdir.

- mədəniyyət insan əqli tərəfindən toplanmış, özündə yığılmış təcrübəni daşıyan insan fəaliyyətinin requlyativ sistemidir (V.Davidoviç, Y.Jdanov).

- mədəniyyət – sosial təcrübənin və ötürülmə sistemidir (V.Konev).

- mədəniyyət – təbiət və insan fəaliyyətinin ümumiləşdirilməsidir (M.Bulatov) (Şükürov, 1998).

Mədəniyyətə etnoloji baxışın hələ XVIII əsrdə formalaşdığını yuxarıda qeyd etmişdik. C.Viko, İ.Herder, Ş.Monteskyenin əsərlərində buna dair faktlar kifayət qədərdir. Bu dövrdə tarixdə dəfələrlə olduğu kimi coğrafi ekspansiya dalğası genişlənmişdi. İnsanların öz xüsusi mədəni dəyərləri, stereotipləri, həyat tərzini başqa xalqlarla müqayisə olunurdu. Həmin xalqların mədəni dünyasına maraq artdı. Çoxsaylı kitablar çap olunur, müxtəlif xalqların mədəniyyəti təsvir olunub. Elmi ədəbiyyətin yaranması üçün imkan yaranır. A.Uayta qədər mədəniyyətin öyrənilməsi deskriptiv – təsviri xarakter daşmışdır. Orada mədəniyyət bir – birindən asılı olmayaraq öyrənilə bilən komponentlər kimi təqdim olunurdu. İlk dəfə həmin baxışın yekun ifadəsi kimi XIX əsr tarixçilərinin qeyri – avropa xalqları haqqında yazdıqları əsərlər olmuşdur. Onların arasında alman tarixçisi Q.Klemmin «Bəşəriyyətin ən ümumi mədəniyyət tarixi» xüsusi seçilir. 10 cildlik bu əsər 1843 – 1852 – ci illər arasında çap olunmuşdur. Klemm bu əsərində incəsənətin, adətlərin, əmək alətlərinin, etiqadların və s. – nin inkişafı nəzərdən keçirilmişdir. «İbtidai mədəniyyət» kitabının müəllifi E.Taylor 1871 – ci ildə çap etdirdiyi bu iki cildlik əsərində elmi yanaşma baxımından Klemmin əsərinə yaxın idi. Lakin bu əsərdə mədəniyyət və sivilizasiya bir-birinə qarşı qoyulmuşdur (Taylor, 2000). O mədəniyyətə geniş tərif də vermişdir. Fransız maarifçiləri mədəniyyəti ağıllığın təqribən sinonimi kimi başa düşürdülər. Elm, incəsənət maarif nailiyyətlərinin məcmusunu da mədəniyyət anlayışında birləşdirirdilər. Rasionalist istiqamətin inkişafının yüksək forması H.Hegeldə (1770 – 1831)-görkəmli alman mütəfəkkirinin təmsalında tapmışdır. Mədəniyyətin inkişafında ağılın rolu haqlı olaraq «fövqəlsəmərəli» adlandırmışlar. Mədəni tarixi prosesin bütün məcmuunun məntiqini görmüş və mədəniyyəti insan ağılının yetkinliyinin xarakteristikası hesab etmişdir (Orlova, 1994).

Ümumiyyətlə, rasionalizm ideyası mədəniyyət nəzəriyyəsinə mühim təsir göstərmişdir. Belə təqdim olunur ki, əgər Avropa rasionalist modeli reallaşdırmaq istəyirsə o xüsusi tarixi missiyanı – yerdə qalan mədəniyyətlərə inkişaf yolunu göstərməlidir. İctimai şüurda Avropa mərkəzçilik formalaşmışdır. Avropa mərkəzçiliyə görə Avropa yolu insana və bəşəriyyətə qeyri – məhdud inkişaf perspektivi və çiçəklənməyə imkan verə bilər. Artıq XIX əsrdə global problemlər kimi qeydi – şərtsiz Avropa mədəniyyət modelinin qəbul edilməsi əvvəllər ağırsız keçirdi. Lakin müəyyən dövr keçdikdən sonra həmin modelin doğruluğu şübhə doğurmağa başlamışdır.

Hər şeydən əvvəl, Avropa yolunun progressiv xətti inkişafının prinsiplial imkanları ideyası özünü doğruldurdu. XIX əsrdə yaşamış rus alimi N.Ə.Danivelski (1822 - 1885) 1889 – cu ildə çapdan çıxan «Rusiya və Avropa» adlı əsərində yazırdı ki, mədəniyyət o cümlədən Avropa mədəniyyəti təbii – tarixi hadisədir. Ona görə də canlı orqanizm kimi öz inkişafında

bütün mərhələləri keçir. Bunlar isə uşaqlıq, yetkinlik və ölüm mərhələləridir. N.Danilevski özünün mədəni – tarixi dövrləşmə konsepsiyasında 10 mədəniyyət tipini göstərmiş onun təkamülünü etnoqrafik vəziyyətdən dövləti, sivilizasiya vəziyyətinə istiqamətinə təsvir etmişdir. N.Danilevskiyə görə mədəniyyət fəaliyyətin dörd ümumi kateqoriyasını əhatə edir. bunlar dini, mədəni, daha dəqiq desək, onlarla birlikdə elmi, bədii, texniki fəaliyyət, eləcə də siyasi və ictimai – iqtisadi fəaliyyətdir. Böyük rus alimi tarixin təbii sisteminin indiyə qədər olan inkişafın mədəni – tarixi sistemlərini fərqləndiyini dönə - dönə qeyd etmişdir. əslində bu tiplərin məcmusu bəşər tarixini təşkil edir. Xronoloji qaydada da aşağıdakı mədəni – tarixi tipləri fərqləndirmək lazımdır. 1.Misir: 2.Çin: 3.Assur – Babil – Finikiya, Haldey və yaxud qədim Semit: 4.Hind: 5.İran: 6.Yahudi: 7.Yunan: 8.Roma: 9.Yeni Semit, yaxud Ərəbistan: 10.German - Roman tipləri. Buraya Amerika tipi – Meksika və Peru tipləri də (onlar zorla məhv edilmişdir) əlavə edilir. Bu mədəni – tarixi tipləri yaradan və təmsil edən xalqlar bəşəriyyət tarixini birlikdə yaratmışlar. əslində yuxarıda qeyd etdiyimiz tipləri iki qrupa birləşdirmək mümkündür. Birinci qrupa öz tarixində varisiylə malik olan və bununla da öz növbəsində bəşər tarixində qrupları aid edə bilərik. Həmin irsin tiplərə Misir, Assur – Babil – Fnikya, Yunan Roma və German – Roman və yaxud və yaxud Avropa tiplərini göstərə bilərik, ikinci böyük qrupa isə tamamilə digər xalqlardan tədris olunmuş Çin və Hind sivilizasiyalarını daxil edə bilərik. Elə buna görə də həmin sivilizasiyalar sözün həqiqi mənasında digərlərindən köklü surətdə fərqlənir (Borzov, 2001).

İngilis tarixçisi sosioloqu A.Toynbi (1889 - 1975) mədəni – tarixi prosesin tısiklik xarakterini qəbul etmişdir. Eyni zamanda belə hesab etmişdir ki, ali mənəvi dəyərlərə daxil olduğdan sonra mədəniyyət vahid tamı yaradır. Tarix dini əlamət altında baş verir. Mədəniyyət Allah yaradıcılığı kimi təqdim olunur. Məsələn, Şərqdə mədəniyyət və sivilizasiyanın əsasında Buddizm, Avropada isə Xristianlıq durur və s. A.Toynbi əvvəlcə 21 sivilizasiyanı sayır, sonra isə onların sayını 13 - ə endirir. Yəni ikinci dərəcəli sivilizasiyaları çıxdaş edir. A.Toynbiyə görə XX əsrdə cəmi 5 əsas sivilizasiya Çin, Hind, İslam, Rus və Qərb sivilizasiyaları öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir (Borzov, 2001).

Mədəniyyətin tam təsviri cəhdinə ingilis etnoqrafı və sosioloqu mənşəcə polyak olan Bronislav Malinovski (1884- 1942) bulunmuşdur. Malinovskinin hər şeydən əvvəl, mədəniyyətin ayrı – ayrı parametrlərinin əlaqəsi və vəhdəti maraqlanmışdır. O mədəniyyətin mənşəyi və dinamikasına çoxaz diqqət yetirmişdir (Mod, 1976).

Mədəniyyətin mahiyyətini açan ən mühim anlayış kimi Malinovski sosial institutlar sistemini göstərmişdir.

Mədəniyyətşüanslıq sahəsində böyük xidməti olan alimlərdən biri də Lesli Uayt (1900-1975) hesab olunur. Uayt mədəniyyəti yalnız cəmiyyətin inkişaf qanunlarının dərk edilməsi, vəistəsilə başa düşmüşdür. Onun fikrincə mədəniyyət metodoloji abstraksiya deyildir, müəyyən faktlarla fəaliyyət göstərən real obyektidir. Mədəniyyət sistemində Uayt üç sistemə yaxın olan – texnoloji, sosial və ideoloji olanı qeyd etmişdir. Texnoloji sistemaltı Uayta görə başlıcaadır. Çünki o vital tələbatların ödənilməsini, təhlükəsizliyi təmin edir və rahatlığı yaradır. Uaytın ən böyük xidmətlərindən biri mədəniyyətin bərqərar olmasında simvolların dərk edilməsini irəli sürülməsidir (Qoryaçeva, 2000).

Deməli, mədəniyyətin konkret tarixi tipinin mahiyyəti aparıcı yaradıcılıq tipi ilə subyektivlik tipi vəistəsilə aydınlaşdırılır. Əslində subyektivlik tipi konkret mədəniyyətin mənəvi və maddi fenomenlərinin təkrarolunmazlığını və unikallığını müəyyən edir.

Müasir dünyada müxtəlif mədəni dəyərlərə riyəət edən adamların toqquşmaları,

münaqişələri ilə zəngindir. Bu dini münaqişədə ola bilər, muxtariyyət qurumların müstəqillik arzusu, maliyyə qruplarının mübarizəsi də ola bilər.

Ümumiyyətlə, bu cür münaqişələrin motivlərini tədqiq edərkən münaqişə aparıcı tərəflərin müxtəlif mənəvi, mədəni dəyərlərə xidmət etdiyinin şahidi olur. Lakin xalqlar getdikcə daha çox bir – birinin mədəniyyətini mənimsəməyə meyillidir.

Ona görə müasir sivilizasiya təkcə texniki progress və maddi sərvətlərin artırılmasını cəmiyyətin inkişafının əsası kimi görmür. əksinə cəmiyyətin inkişafının əsası kimi onun mədəniyyətinin mənəvi potensialının inkişafında görür. Beləliklə, mədəni dəyərin əhəmiyyətinin heç vaxt aşağı düşməyəcəyi danılmaz fakta çevirir.

Eyni zamanda cəmiyyətdə əks tendensiyanı da müşahidə etmək olar. Bu isə qloballaşma prosesi ilə daha çox əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətin ilk təzahüründən başlayaraq bu günə qədər ki, dövrünü öyrənərək cəmiyyətin inkişafını modelləşdirmək və proqnozlaşdırmaq olar. O zaman belə suallar da meydana çıxır bilər. 1) Mədəniyyətin inkişafında ümumi qanunauyğunluq varmı? 2) Həmin qanunauyğunluğu öyrənmək əsasında cəmiyyət inkişafının gələcəyini necə modelləşdirmək olar? Bütün bunlar mədəniyyət və onun tarixini öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir daha aydın olur (Tağıyev, Əliyev, 1997).

Qədim dünya mədəniyyət ocaqlarında bəşəriyyətin ilk mədəni abidələri yaradılmışdır. Məsələn, misir sivilizasiyasının nümunələrində, xüsusilə fironların (kahinlərin və ya varlı şəxslərin) hekayələrində, Allahların, ilahələrin fiqurlarında heykəltaraşların öz arzusundan asılı olmayaraq zamanın ruhunu əks etdirmişdir. Burada hakimiyyətə təzim, hakimiyyətin ilahiləşməsi aşiq şəkildə özünü göstərir. Burada insanların özləri, adamlar və dünya üzərində hakimiyyətindən söhbət gedir. Misir hekayələrində kosmiklik, monimentallıq, sakitlik, həvəssizlik və s. açıq şəkildə özünü biruzə verir. Ayaqüstü və oturaq şəkildə olan abidələr üçün xarakterik olan statistiklik həmin cizgilər ifadə etməyə imkan verir. Heykəllərin simalarında ruh açıq şəkildə özünü göstərmir. Piramidalar firon hakimiyyətində təcəssüm olunan ilahiləşmiş simvoldur. Kosmosa cəhd, monimentallıq, ictimai adamın böyüklüyü və s. burada öz əksini tapmışdır. Yerlərdə qurulmuş bu nəhəng tikililər kosmik ritmə energetik köklənmiş bir daha kosmos və insanın ayrılmazlığını bir daha sübut edir. qədim misir sivilizasiyalarında insanda kosmikliyin üstünlük təşkil edilməsi əks olunmuşdur. Burada onların harmonik vəhdəti demək olar ki, yoxdur. Bəşəriyyət soyuq kosmikliyin əlindən hələ qurtula bilməmişdir. Bu isə Misir insanın mahiyyətini ifadə edir. Qədim Çin mədəniyyətində üzə ona görə «bağlayırlar» ki, daxili aləmə diqqəti cəmləşdirmək mümkün olsun. İnsanın daxili mahiyyəti ümumi ritmi və təbiətin harmoniyası ilə uyğun gəlir (Медведев, Алдашева, 2001).

Qədim Hind mədəniyyətində insan brahma ilə qovuşmaqdan ötrə öz daxilində diqqəti mərkəzləşməlidir. Bu isə sükutdur, sakitlikdir. Buddizmdə bu məqsədə Nirvana xidmət edir. Tarixdə bir az irəli gedərək qeyd etməliyik ki, müsəlmanlar praktiki olaraq özlərini örtürlər. Onların incəsənətində insanın hər cür təsviri uzun müddət qadağan olunmuşdur. İslam tərəfdarları ən ümumi mahiyyəti kimi Allaha güvənirlər. O isə heç vaxt, heç yerdə şəxsiyyət rolunda özünü göstərə bilməz (Borzova, 2001).

Qədim yunan mədəniyyəti (b.e.ə. VI-V əsrlər) iki min beş il əvvələ gedib çıxır. 2,5 min il bəşər tarixində böyük bir dövrü əhatə edir. yunan incəsənəti göstərirdi ki, adamların mənəvi həyatına və kosmosa münasibətinə şüurda kardinal dəyişikliklər əmələ gəlir. Qədim Yunan incəsənətində özünün yaradıcılıq çiçəklənməsi mərhələsində dünyanın yeni qavrayışını

formalaşdırmağa imkan vermişdir (Borzova, 2001). Yerdəki gözəlliyə vurğunluq, təbiətdəki harmoniyaya aludəçilik yunan mədəniyyətində mühim yer tutmuşdur. Gözəl insan mənəviyyatsız ola bilməz. Çünki o Allah tərəfindən yaradılmışdır. Sonrakı dövrlərin mədəniyyətində Yunan mədəniyyətinə təsiri danılmazdır. Yeni dövr mədəniyyətində hər bir insan tərkedilməzdir, onun daxili aləmi unikalıdır. XXI əsrdə bəşəriyyət ümumdünya miqyaslı problemlərlə rastlaşır. Onların həlli üçün həm insanlar arasında, həm də adamlarla təbiət arasında ağıllı münasibətlərin mövcudluğu zəruridir. Ümumbəşəri mənafehlərin ön plana çıxması «kollektiv intellektin» formalaşmasına imkan vermişdir. Bu isə ümumbəşəri mədəniyyətin inkişafına hərtərəfli şəraitin yaradılması deməkdir.

İnsan fəaliyyətinin təfəkkürlə bağlılığı, daha doğrusu, ekoloji təfəkkürünün insan fəaliyyətinə hərtərəfli təsiri özünü hər zaman göstərir. Bunun üçün ekoloji şüurun insan-təbiət münasibətlərində rolu da nəzərə alınmalıdır. əslində «ekoloji şüur-təbiətə münasibətdir» (Hafizoğulları, 1999).

Əslində XX əsrin sonunda ətraf mühitin mühavizəsi və ekoloji tarazlığın bərpa olması dünyanın bütün ölkələrində texniki tərəqqinin artan sürəti ilə stimullaşan elmin vacib məsələsi olmuşdur, desək səhv etmərik. Sənayenin intensiv inkişafı və bu proseslə bağlı olaraq ətraf mühiti çirkləndirən sənaye tullantılarının həddində artıq çoxalması, yaşadığımız Yer kürəsinin bir çox regionlarında ekoloji vəziyyətin ağırlaşmasına gətirib çıxartmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq gələcəkdə sənayenin inkişaf edəcəyi müşahidə olunmaqdadır. Bu da ətrafa mənfi təsir göstərən sənaye müəssisələrinin və sənaye komplekslərinin yerləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatçılar üçün güclü impulsdur. Sənaye kompleksləri ilə mühitin çirklənməsi problemi arasında ziddiyətlər kəskinləşmişdir.

Nəticə. Göründüyü kimi ekoloji problemlər insan həyatının bütün sahələri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Ona görə də ətraf mühitin qorunması mədəniyyətin qorunması deməkdir. Biz yuxarıda mədəniyyətin 500 – dən çox tərəfinin olduğunu qeyd etdik və onlardan bəzi nümunələri də göstərdik. əslində mədəniyyət haqqında təriflərin artması bütövlükdə cəmiyyətdə gedən sosial proseslərlə sıx surətdə əlaqədardır. Həmin təriflər «nəinki formaca, yaxud məzmunca, həm də zaman və vaxtından və ya öyrənilən cəmiyyətin xarakterindən asılı olaraq bir-birindən fərqlənirlər». əslində bir mürəkkəb sosial fenomen kimi mədəniyyət ancaq insan cəmiyyətinə xas olan və özünə məxsus qanunlarla inkişaf edən xüsusi bir fəaliyyət sahəsidir. Elmi tədqiqatlarda mədəniyyət bir bütöv sistem şəkilində göstərilir. Elə buna görə də həmin sistemi təşkil edən üç bölmə xüsusi qeyd edilir:

Maddi cəhətdən ifadə olunmuş şeyləri əks etdirən ən mükəmməl texnoloji sistem (insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsinin mümkün edən istehsal vasitələri və s.);

İnsanlar arasında əlaqələri və müvafiq davranış tiplərini özündə əks etdirən sosial bölmə (iqtisadi, siyasi, etik, hüquqi, hərbi məşğuliyyəti növləri və s.);

İdeoloji bölmə - buraya nitq və simvolik formalar vastəsi ilə ifadə olunan ideyalar, biliklər inam, əqidə və s. daxildir. Ədəbiyyat, fəlsəfə, din, mifologiya, elm, xalq müdrikliyi və s. bura daxildir.

Ədəbiyyat

1. Тағыев Ә, Әлиев Қ. Күльтүрүлүгія. В.Тәбیب. 1997.

2. Горячева В.Д. Күльтүрүлүгическые аспекты изучения древнего и средневекового Кыргызстана. Ош и Фергана: Архелогия, Новое время Күльтүрүгенез. этногенез. Вып. 4 серия «Ош- 3000 и Күльтүрнүе наследие народов Кыргызстана». Бишкек

(Мурае).. 2000.

3.Каган М.С. Философия культуры. Санкт—Петербург, 1996.

4.Şükürov A. M. Fəlsəfə və zaman. B.. Elm. 1998.

5.Орлова Э.А.Введение в социальную и культурную антропологию. М. 1994.

6.Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. Смоленск. Русин. 2000.

7.Борзова Е. Д. История мтровой культуры. Санкт-Петербург, Лань, 2001.

8.Зеки Хафизогуллары. Секуляризация (Свемский Мир.) Анкара. 1999.

9.Медведев В.И. Алдашева А.А. Экологическое ьознание. М. Логос. 2001.

10.Мод А. Социодинамика культуры. М., 1976.

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ПОНЯТИЕ КУЛЬТУРЫ

*Доцент Салимов Махир Магомедали оглы, Мамедова Назрин Шакировна
Резюме*

Целью написания данной статьи является проведение социально-философского анализа спектра новых культурологических критериев в рамках современных требований эволюции понятия культуры.

Автор отмечает, что изучение культурного наследия должно основываться не только на личных взглядах любого исследователя, но и на вкладе всемирно известных исследователей в этой области, заимствовании передового опыта, применении их к изучению отечественной истории. используя соответствующие научные методы.

Используемые методы. В процессе анализа эволюции понятия культуры из спектра современных культурологических критериев автор широко использовал общенаучные методы, метод сравнительного анализа, методы оценки влияния исторических процессов на культуру.

Новизна в статье. Впервые в отечественной литературе, наряду с анализом эволюции понятия культуры из спектра современных культурологических критериев, учебников, исследований и культурологических комментариев по истории культуры, наряду с историей мировой культуры, выделено пространство культурного наследия соответствующих стран.

Результат. В заключении автор делает вывод, что если мы называем науку, изучающую культуру, культурологией, то мы должны использовать термин культура наряду с термином культурология, или если мы принимаем термин культура как приоритетное понятие этой науки, то название науки должны быть культурологические исследования. Подчеркивается, что суть не меняется, независимо от допущений о том, что эти понятия как бы имеют разный смысл. Учитывая, что основной целью является также просвещение и образование, более уместна концепция культурологии, которая приобрела гражданство в нашем языке и понятна народу.

A MODERN VIEW OF THE CONCEPT OF CULTURE*Salimov Mahir Mahammadali, Mammadova Nazrin SHakir**Summary*

The purpose of writing this article is the conduct of socio-philosophical analysis of a range of new culturological criteria within the framework of modern requirements for the evolution of the concept of culture.

The author notes that the study of cultural heritage should be based not only on the personal views of any researcher, but also on the contribution of world-renowned researchers in this area, borrowing from the previous study. using the corresponding scientific methods.

Methods used. In the process of analyzing the evolution of the concept of culture from the spectrum of modern culturological criteria, the author widely used general research methods, methods of comparative analysis, methods of assessing the impact of historical processes on culture.

Novalty in article. For the first time in the domestic literature, I come out with an analysis of the evolution of the concept of culture from the range of modern culturological criteria, textbooks, research and cultural commentary on the history of culture, the spread of culture and the history of culture and world culture.

The result. In conclusion, the author makes the conclusion that if we call science, studying culture, culturology, then we should use the term culture with the term culturology, or if we adopt the term culture as a priority, the concept of culture should be a priority concept. It is emphasized that the subject does not change, independently of the additions about the fact that these concepts as they have a different meaning. Considering that the main purpose is also enlightenment and education, the more appropriate is the concept of culturology, which acquired citizenship in our language and is understood by the people.

Rəyçi : dos. M.A.Hüseynov

ADPI-nun Ağcəbədi filialının İctimai təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kəderasını 10 oktyabr 2023-cü il tarixli protokolundan çıxarış (pr №02)

Daxil olma tarixi 11 oktyabr 2023-cü il

UOT:37

**İBTİDAI SINIFLƏRDƏ HƏYAT BİLGİSİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN TƏŞKİLİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Abbasova Yaqut Novruz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
abbasova_yaqut@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Həyat bilgisi fənninin ibtidai siniflərdə tədrisinin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Göstərilir ki, Həyat bilgisi fənninin tədrisi zamanı müəllim bütün fənlərin integrativ biliklərindən istifadə etməlidir. Həmçinin bildirilir ki, fənn üzrə biliklərin tətbiqi sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlərdə də həyata keçirilməlidir. Bunun üçün məktəbdə canlı təbiət güşəsi, diyarşünaslıq güşəsi, coğrafi ərazi, eksperimental sahə və s. yaradılması məqsəda uyğundur. Məqalədə Gəncə şəhərində yerləşən 9 saylı məktəbin sinif müəlliminin təcrübəsindən nümunə göstərilir.

Açar sözlər: Həyat bilgisi fənni, ibtidai sinif, bitkilər və heyvanlar aləmi, canlı güşə, coğrafi ərazi, diyarşünaslıq güşəsi, əyani və texniki vəsaitlər.

Ключевые слова: Познание мира, начальный класс, флора и фауна, живой уголок, географическая зона, краеведческий уголок, наглядные и технические средства.

Key words: Knowledge of the world, primary class, flora and fauna, living corner, geographical zone, regional corner, visual and technical means

Ətraf mühit haqqında təsəvvürlərin formalaşması üçün ən vacib şərtlərdən biri uşaqların təbiətdəki cisim və hadisələri birbaşa müşahidə etməsidir. Buna görə də canlı təbiətlə ünsiyyət qurmaq, bitki və heyvanları müşahidə etmək imkanı təmin etmək lazımdır. Məktəblərdə, küçələrdə və parklarda böyüyən bitkilər uşaqlara zəngin və tədris materialı, müəllimlərə isə tam hüquqlu ekoloji təhsili həyata keçirmək imkanları verə bilər. Keçmişin bütün görkəmli mütəfəkkirləri və müəllimləri uşaqların tərbiyəsi vasitəsi kimi təbiətə böyük əhəmiyyət verirdilər.

Məsələn, Y.A.Komenski təbiəti bilik mənbəyi, şüurun, hisslərin və iradənin inkişafı üçün bir vasitə görürdü. K.D.Ushinski "uşaqları təbiətə aparmağı" və onların əqli və şifahi inkişafı üçün əlçatan və faydalı olan hər şeyi onlara çatdırmağı müdafiə etdi. Məhz məktəbəqədər dövrdən başlayaraq uşaq təbiətin emosional təəssüratlarını alır, müxtəlif həyat formaları haqqında təsəvvür toplayır, yəni onlarda ekoloji təfəkkürün və şüurun əsas prinsipləri formalaşır və ekoloji ilkin elementlər formalaşır. mədəniyyət qoyulur.

Ibtidai siniflərdə tədris olunan hər bir fənn tək-cə bilik vermir. Onlar həm də müəyyən bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Məsələn, Azərbaycan dili dərslərində formalaşan əsas bacarıq oxu bacarıqları, yazı bacarıqları, Riyaziyyat dərslərində - hesablama və problem həll etmə bacarıqları, Texnologiya dərslərində - əl bacarıqları, Təsviri incəsənət dərslərində - rəsm və s. Bu sadə bacarıqlar insanda ömür boyu qalır, yeni biliklər əldə etməyə və digər bacarıq və bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir.

A.A.Vaxrüşev və onun həmmüəllifləri hesab edirlər ki, "Həyat bilgisi" fənni ətrafımızdakı dünyanı dərk etmək bacarığını təmin edə bilər.

Ətrafımızdakı dünyanı dərk etmək deməkdir:

- 1) ətrafımızdakı dünyada nə baş verdiyini və niyə baş verdiyini anlayın;
- 2) gələcəkdə bu dünyanın başına nə gələ biləcəyini güman etmək;

3) bu dəyişən dünyada necə davranacağımıza qərar vermək.[2,58]

Dünyanın vahid mənzərəsinin anlamasının daxil edilməsi ibtidai məktəbdə Həyat bilgisində xüsusi yanaşma tələb edir. İbtidai məktəb şagirdlərini dünyanın geniş, bütöv elmi mənzərəsi ilə tanış etmək və ondan istifadə qaydalarını öyrətmək lazım olduğundan, təlim prosesi onların müşahidə təcrübəsindən istifadə etmək bacarığının inkişafına yönəldilməlidir. Buna uşaqların təlim prosesi zamanı əldə etdikləri biliklərdən konkret tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində istifadə etməyi öyrənmələri ilə nail olunur.

Həyat bilgisinin birinci mərhələsi - hissi-idrak mərhələsidir - analizatorların reseptorlarına təsir göstərə bilən təbiət cisimlərini dərk etməsi təmin edilməlidir. İkinci mərhələsində mücərrəd (şifahi-məntiqi) anlayışların, mühakimələrin və nəticələrin formalaşması da audiovizual informasiya əsasında daha səmərəli olacaqdır. İbtidai təbiətşünaslıqda təlim müşahidələrinin, təcrübələrinin və praktiki işlərin təşkili, ümumiyyətlə, müvafiq maddi avadanlıq olmadan mümkün deyil. Beləliklə, maddi-texniki bazanın yaradılması ibtidai sinif müəlliminin - əsas vəzifələrindən biridir.

İbtidai elmin tədrisinin maddi bazasına aşağıdakı komponentlər daxildir:

- canlı təbiət guşəsi;
- diyarşünaslıq guşəsi;
- coğrafi sahə;
- təlim və eksperimental sahə.

Məktəb şəraiti imkan verirsə, ibtidai sinif müəllimlərinin istəyi ilə ayrıca ibtidai təbiətşünaslıq fənn kabinetini də təchiz oluna bilər. İbtidai təbiətşünaslıq kabinetində əyani tədris vasitələrinin, texniki tədris vasitələrinin, tədris təcrübələrinin, yerdə praktiki işlərin aparılması üçün əlavə avadanlıqların, ekskursiya avadanlığının, zərurət olduqda isə heyvanlar aləmi guşəsinin və yerli tarix guşəsi yaradılır. Sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərin səmərəli təşkili üçün təbiət haqqında, cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında kitablar üçün kitabxananın yaradılması da məqsəduyğundur.

Canlı təbiət guşəsi Həyat bilgisinin öyrənilməsi prosesində maddi bazanın mühüm hissəsidir. Elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, vətənpərvərlik və əxlaqi hisslərin aşılmasına, təbiətlə estetik münasibətlərin formalaşmasına töhfə verir. Bitki və heyvanlarla daimi təmasda olmaq, onlarla müşahidələr və əsas təcrübələr aparmaq, habelə onlara qulluq etmək üçün sistemli iş görmək, uşaqlara müstəqil olmağı öyrətmək, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyəti artırmaq, təbiətin nə qədər kövrək və müdafiəsiz olduğunu başa düşməyə kömək edir.

Diyarşünaslıq guşəsinin yaradılması və saxlanması işi şagirdləri yaşadıkları bölgənin təbiətini öyrənməyə, ekskursiyalar, gəzintilər zamanı şagirdlər tərəfindən toplanan müxtəlif materiallar toplamağa həvəsləndirir. Bu işdə müəllimin özü böyük rol oynayır, çünki kiçik yaşlı məktəblilərə bu işin texnikasını öyrətmək onun öz bölgəsini nə dərəcədə bilməsindən, onu öyrənmək üsullarını bilməsindən asılıdır. Şagirdlərin diyarşünaslıq guşəsindəki işi məktəbi həyatla əlaqələndirməyə kömək edir və şagirdlərə yaşadıkları bölgənin təbiətinin öyrənilməsi və qorunması işində fəal iştirak etməyə imkan verir.

İbtidai siniflərdə Həyat bilgisinin öyrənilməsi üçün maddi bazanın mühüm hissəsi məktəbin coğrafi ərazisidir. Hava müşahidələrini və bəzi ölçmələri (havanın temperaturu, qar örtüyünün qalınlığı, küləyin gücü) aparmaq, üfəqdə oriyentasiya aparmaq, yer səthini modelləşdirmək və məşq etmək lazımdır.

Tədqiq olunan təbii obyektin, hadisənin, prosesin və ya təbii vəziyyətin tHəyat bilgisində düzgün başa düşülməsinin şagirdlərin şüurunda formalaşması üçün müəllim onların mümkün qədər çox analizatorun reseptorlarını qıcıqlandırmasına şərait yaratmalıdır. Bu fikri Yan Amos Komenski çox gözəl ifadə etmişdir: "... Mümkün olan hər şeyi hisslərlə qavrayış üçün təmsil etmək olar, yəni: görünən – görmə ilə qavrama üçün, eşidilən – eşitmə, qoxular – qoxu ilə, daddan asılı olaraq – dadına görə, toxunmaq üçün əlçatan - toxunmaqla. Hər hansı predmeti bir neçə duyğu orqanı ilə dərhal qavramaq olarsa, dərhal bir neçə duyğu orqanı ilə əhatə olunsun..." məlumdur ki, ümumi didaktik prinsiplərdən biri də təlimin əyaniliyi – Həyat bilgisinin tədrisi metodikasının əsas tələbidir.

Məktəbdə hər bir uşaq təbiətə tədqiqatçıdır. Müəllimlər onlara kömək etməli, mümkün qədər canlı və cansız təbiətin sirlərini kəşf etməyə sövq etməlidirlər. Uşaqların təbiəti müşahidə etmək, təbiətdə oynamaq, təbiəti araşdırmaq, əldə etdikləri biliklərdən istifadə etmək imkanlarının olması çox vacibdir. Bu cür iş müəllim tərəfindən gəzinti zamanı uşaqlarla "Böcəklər", "Qırmızı Kitabdakı heyvanlar", "Ətrafımızdakı quşlar" söhbətlərindən istifadə edərək aparılmalıdır.

Söhbətlərdən əldə edilən biliklər "Uçurmu - uçmurmu", "Kim harada yaşayır?", "Quş viktorina" və bir çox başqa oyunlarda asanlıqla birləşdirilə bilər. Alınan fikirlər daim birləşdirilməli və doldurulmalı, bununla da uşaqların idrak marağı qorunmalıdır. Belə gəzintilərdə uşaqlar özlərini rahat hiss edir, böyüklər və uşaqlarla birgə işləməyi bacarır, çox vaxt maraq və fəallıq nümayiş etdirirlər ki, bu da uşaqlarda yüksək yaradıcılıq potensialını müşahidə etməyə kömək edir. Həmçinin, uşaqlarda modelləşdirmə, aplikasiya, dizayn, rəsm çəkməklə müsbət emosiyalar oyandırılır.

Gəncə şəhəri 9 saylı məktəbin ibtidai sinif müəllimi İbrahimova Səadət deyir:

-Uşaqları təbiəti sevməyə sövq etmək lazımdır. Təəsüf ki, bu gün uşaqların çoxusu boş vaxtlarını telefonla və yaxud kompyuterin arxasında müxtəlif oyunlara həsr edirlər. Onlar təbiətdən sanki uzaq düşüblər. Mən onları təbiətə yaxın edib və sevdirmək üçün meşəyə apardım.

Meşəyə çatdıqdan sonra uşaqların fəal iştirak etdiyi topla açıq oyunlar oynamağa başladılar. Təbiət, onun sakinləri, ətraf mühitimizi qorumağın zəruriliyi haqqında da söhbətlər hazırladım. Uşaqlar təbiətə heyran və həzz aldılar, ağaclara, kollara baxdılar. Meşədə uşaqlar nəinki müşahidə etdilər, gördülər, baxdılar və dinlədilər, həm də təbii material topladılar: müxtəlif rəngli düşmüş yarpaqlar, müxtəlif fiqurlu daşlar, rəngli çiçəklər və s. Gəzinti uşaqlar üçün maraqlı bir macərəyə çevrildi. Uşaqlar təbiətə qayğı göstərməyi, onun gözəlliyinə heyran olmağı və dünyada hər şeyin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu başa düşməyi öyrəndilər. Hər kəs müsbət emosiyalar və canlı təəssüratlar aldı.

Məktəb təcrübəsi fənnin tədrisinin bir çox müxtəlif formalarını, üsullarını və vasitələrini inkişaf etdirmişdir: Dərsləklərdə mövcud olan illüstrasiyaların, eləcə də digər əyani tədris vasitələrinin sinifdə, sinifdənənar və məktəbdənənar fəaliyyətlər zamanı öyrənilməsi, təbii obyektlərin, hadisələrin, proseslərin öyrənilməsi, təlim müşahidələri, eksperimentləri, sinifdə, yerdə, canlı təbiətin bir küncündə və ya guşəsində, coğrafi ərazidə və təlim-təcrübə sahəsində, evdə praktiki iş zamanı aparıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Həyat Bilgisi fənni üzrə Təhsil
2. Proqramı (Kurikulumu) (I-IX Siniflər). Bakı, 2013. 168 s.
3. A.A. Vaxruşev "Ətraf aləm fənin öyrənilməsi". Moskva, 2015. 277 s.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЖИЗНЕННЫХ ЗНАНИЙ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ*Аббасова Якут Новруз кызы**Резюме*

В статье говорится об особенностях преподавания наук о жизни в начальных классах. Показано, что учителю следует использовать интегративные знания всех предметов при преподавании наук о жизни. Также указано, что применение предметных знаний должно реализовываться во внеклассной деятельности. Для этого в школе есть уголок живой природы, краеведческий уголок, географический уголок, экспериментальный участок и т.д. творчество уместно. В статье приведен пример из опыта классного руководителя школы №9, расположенной в городе Гянджа.

ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS OF LIFE KNOWLEDGE TEACHING IN PRIMARY CLASSES*Abbasova Yakut Novruz**Summary*

The article talks about the features of teaching life sciences in primary school. It is shown that the teacher should use integrative knowledge of all subjects when teaching life sciences. It is also indicated that the application of subject knowledge should be implemented in extracurricular activities. For this purpose, the school has a wildlife corner, a local history corner, a geographical corner, an experimental site, etc. creativity is appropriate. The article gives an example from the experience of the class teacher of school N 9, located in the city of Ganja.

*Rəyçi: p.ü.f.d. Bayramova Sabirə**Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 22 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03saylı protokolu**Daxil olma tarixi 24 noyabr 2023-cü il*

UOT:37.

AİLƏLƏRDƏ SOSIAL-TƏRBIYƏVİ İŞLƏRİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ*dosent Eminli Tovuz Bəxtiyar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**E-mail: tovuz.emni@bk.ru*

Xülasə: *Məqalədə göstərilir ki, müasir ailələrdə sosial-tərbiyəvi işlərin təşkili zamanı bir çox mühüm tələblər gözlənilməlidir. Onlardan biri də ailə üzvlərinin (baba, nənə, ata, ana ilə birlikdə daha bir neçə yaxın adamlar – böyük bacı, qardaşlar, hələ ailə həyatı qurmamış əmilər və bibilər və s.) gün ərzində münasibətlərində, rəftarlarında, oyun və nahar vaxtında mümkün qədər ədəb-ərkanə, mədəni davranış qaydalarına əməl etməli, verilmiş tələbin vahidliyi gözlənilməli, doğruluq və düzlükləri ilə onlara örnək olunmalıdırlar. Belə olarsa, ailə üzvləri onların əhatəsində böyüyən kiçiklərin tərbiyəsinə kömək göstərmiş olarlar.*

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, sosial-tərbiyəvi iş, ailə üzvləri, tələblərdə vahidlik, valideyn əxlaqı.

Key words: family education, social and educational work, family members, unity of requirements, parental morality.

Ключевые слова: семейное воспитание, социально-воспитательная работа, члены семьи, единство требований, родительская нравственность.

Övladları üçün yaşayıb-yanan, cəfa çəkən, onun böyüməsinə, xoşbəxt yaşamasına ömrünü gilə-gilə əridən valideyn cütündə ata aparıcıdır. Ata xisləti, ata zabitəsi, ata məhəbbəti uşağın inkişafında və tərbiyəsində əvəzsizdir. Uşağın güvənc yeridir, ata! Onun ürəkli, cəsur, qorxmaz böyüməsinin səbəbkarıdır ata! Ata ailəsinin, övladlarının, bütövlükdə evinin qurucusudur; Ata ailənin qeyrət, ar, namus keşikçisidir! O, ata qüdrəti ilə balalarının gələcəyinin azad, xoşbəxt, bəxtəvər yaşayışının bələdçisidir!

Azərbaycanlı ata ilk növbədə, oğluna kişilik, bütövlük, namusluluq, Vətən təəssübkeşliyi, milli ləyaqət aşılmalıdır. Azərbaycanlı oğlu cəsur, mərd olmalı, anasının, bacısının namusunu qorumalı, Vətənin mübariz əsgəri kimi yadellilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etməlidir.

Ata övladlarının təlim-tərbiyəsinin zəhmətini ana ilə müştərək çəkməlidir.

Süleyman padşahın yanına iki qadın gəlir və xahiş edirlər ki, onların şərini kəssin. Onlar südəmər bir uşağın üstündə mübahisə edirlər. Hər ikisi uşağın əsl anası kimi çıxış edirlər. Süleyman padşah bir az fikirləşib deyir ki, uşağı iki yerə şaqqalayıb, hərəsinə bir şaqqa versinlər. Qadınlardan biri buna razılaşıb, ikincisi isə ağlayıb yalvararaq deyir ki, uşağa toxunmayın, qoyun uşaq o biri qadına qalsın. Süleyman padşah əmr edir ki, uşağı ikinci qadına versinlər, onun əsl anası odur.

Əsl ananın “şaqqalamayın!” – deyə haray qoparması, gözyaşı tökməsi – onun analığından gələn yalvarışdır. Ana istəməz ki, övladının ayağına tikan bata, daş dəyər. Ana özü ac qalar, susuzluğa dözər, yuxusuz keçinər, ancaq son tikəsini, axırıncı damla su payını övladına verir. O, övladı üçün bütün əzablara hazırdır, tək övladı sağlam və xoşbəxt yaşasın. Məhz bu səbəbdən M.Şəhriyar deyirdi ki, həyatda yaxşılıq bacarmayanlar ana məhəbbətindən məhrum olanlardır. Tərbiyədə ananın rolu atalar sözündə çox sərrast ifadə olunubdur: “Ağıl ana südü ilə verilməyibsə, özgəsindən gözləmə”. Ərəblər isə çoxdan deyirlər ki, üç şey adamın gözünü işıqlandırır: yaxşı arvad, ağıllı oğul, mehriban qardaş. Unutmayaq ki, yaxşı oğulu və onun qardaşını da dünyaya gətirən, tərbiyə edən anadır.

Ağrıda, əzab çəkəndə, tənhalıq duyğusu bizi bürüyəndə harayımıza sövq-təbii olaraq ilk əvvəl anamızı çağırırıq: “Ay, ay ana!”, “Haradasan ana?!”, “Sənə qurban olum, köməyimə çat ana!” Əgər anamız yaşayırsa, elə həmin an başımızın üstünü kəsir, ağlayır, göz yaşsı tökür, insanları övladı üçün köməyə çağırır. Özünün şirin dili, əlinin hərəkəti, gözünün qorası ilə balasına şəfa verir. O, övladı bir balaca toxtayınca, özünə gəlincəyə kimi çörək yemir, su içmir. Elə hey əllərini göylərə qaldırır, uca tanrıdan balasına şəfa diləyir. Elə ki, balası bir azca şəfa tapır, ana özünü dünyanın xoşbəxti sanır, şadlanır, sevinir, çöhrəsinə dirilik rəngi gəlir. Bütün bunların müqabilində övladın borcu belə analara qurban olmaqdır, onları əzizləmək, yaşatmaq, yaxşı əməlləri ilə ana ömrünü uzatmaqdır.

Çoxumuzun anamız belə olub. Bizi dünyaya gətirəndən əbədiyyətə köçürməyə qədər özlərini övladlarına fəda ediblər. Bizi oxşayıb, sevir, ayaqüstə qaldırır, məktəbə göndərib, yedirib, içirib, geyindirib... yaşadıblar bizi ömürlərindən kəsə-kəsə! Yaşadıblar bizi, ac-susuz qala-qala! Yaşadıblar bizi, yuxusuz gecələri kipriklərinə götürə-götürə!

Bütün bu əzablarına baxmayaraq, onların analıq hissələrindən, duyğularından hədsiz istifadə edənlər də olub: ana evdə və istehsalatda işlədikdən sonra, övladlarının ev tapşırıqlarının icrasına kömək göstərər, məktəbə valideyn iclaslarına gedib, onlar üçün bazarlıq edib, paltarlarını yuyub, yeməklərini hazırlayıb... Qadın işi də, kişi işi də görüb onlar.

Qadının evinə, ərinə, övladına münasibətinə görə onları öyrənib qiymətləndirən şəxslər çox olmuşdur. Onlardan biri Əli ibn Sinadır. O, qadınların üç mühüm əxlaqi keyfiyyətə sahib olmalarını zəruri hesab edirdi: 1) ağıllı olmalarını; 2) həyalı olmalarını; 3) fərasətli və dərəkəli olmalarını.

N.Tusi isə bununla əlaqədar deyirdi: “Yaxşı qadın ana, dost və kənizə oxşar;

Ləqayətli qadını anaya ona görə oxşatmışlar ki, ərinin yanında olmasını istər, səfərə gedəndə darıxar, onun arzu və istəklərini yerinə yetirməklə əzab və əziyyətə dözər, ana da övladı üçün belə edər.

Dosta ona görə oxşatmışlar ki, əri nə versə razı qalar, vermədiyini üzürlü sayar, malını ondan əsirgəməz, heç yerdə onun əleyhinə çıxmaz.

Kənizə ona görə oxşatmışlar ki, qayğı göstərməkdə, qulluq etməkdə əlindən gələni əsirgəməz, ərinin danlağına dözər, eyblərini örtər, tərifləyər, çörəyini itirməz, ərinin xoşuna gəlməyən işləri görməz...”.

Yazıya hələ köçürülməmiş qədim bir nağılımızda qadınlar evinə, ailəsinə diqqətinə görə üç qrupa bölünürlər:

Birinci qrup qadınlar – “horulu-hop” adlanırlar. Onlar ailənin gəlirini məsrəfsiz xərcləyir, normadan artıq və müxtəlif növ yeməklər bişirib yeyər, qənaətlə araları olmaz;

İkinci qrup qadınlar – “cırılı-cırp” adlanırlar. Belələri daha çox dəbdəbə ilə geyinməyə can atırlar. Onlar hər dəfə təzə paltar həvəsi ilə çoxlu parça alar, cırrar, biçər, tikər. Nəticədə də ya bəyənlər, ya da bəyənməyərlər?!

Üçüncü qrup qadınlar – “qırı-qırp” adlanır və əsl evdar qadın hesab olunurlar. Onlar əyinlərindən, boğazlarından kəsər, qənaətlə yaşayar və bununla da ailənin dolanışığını təmin edərlər.

Qadınlar haqqında

aşağıdakı deyim isə “Kitabi-Dədə-Qorqud”dandır: Ozan deyir: “Arvadlar dörd cürdür: birisi soysoldurandır; birisi toydoldurandır; birisi evin dayığıdır; birisi necə deyəsən, boyandır”.

Qadınların bir qismi ana olsalar da, ancaq ailəyə, övlada, qonağa, el-obaya münasibətdə müxtəlifdirlər. Hərənin öz aləmi, öz dünyası vardır. Bunları iki böyük imamın deyimindən də görürük. Onlardan biri Əli ibn Əbutalibdir. O, deyibdir: “pis qadınlardan uzaq olun, onlardan qorxun. Qadınlarla iş barədə məsləhətləşməyin, ancaq onlara qarşı səxavətli olun ki, bic-bic işlərə əl atmasınlar”. Sonra da deyibdir: “Kim ki, aza qane olmadı, o ağılı itirər”. Əli İbn Əbutalib bununla heç də bütün qadınları nəzərdə tutmurdu. O, ailəsinin qədrini bilməyən, övladlarına analıq etməyi bacarmayanları nəzərdə tuturdu. Etiraf edək ki, azərbaycanlı qadınlardan belələri azdır. Kaş, millətimizdə bu cür qadın olmayaydı.

Qadınlarla bağlı indi deyəcəyimiz fikirləri isə Ömər İbn Əl-Xəttab demişdir: “Qadınlar üç cür olurlar: birincisi allaha sitayiş eləyən, allahdan qorxan, ərinə sevən, doğub törəyən, ərinin yaxşı günündə də, pis günündə də ona həmdəm olan qadın; ikincisi yalnız uşaqlarının qeydinə qalan, üçüncüsü, tövqi lənət olub ərinin boğazına keçən. Kişilər də üç cür olur: birincisi öz ağı ilə iş görən, fərasətli kişilərdir; ikincisi, daha fərasətli kişilərdir ki, başına bir iş gələndə ağıllı adamlarla məsləhətləşirlər, onların dediyi kimi eyləyirlər; üçüncüsü, qətiyyətsiz düz yoldan bixəbər, məsləhətçi sözüne qulaq asmayan kişilərdir”.

Deyilənlərdən aydın olur ki, uşaqların tərbiyəsində daha çox ağırlıq ata-ananın çiyinə düşür. Onların işgüzar, əlbir, ardıcıl zəhmətləri sayəsində övladları ürəklərinə, istəklərinə böyüyür, cəmiyyətdə özlərinə tərbiyələri müqabilində yer tuturlar. Fikrimizi çoxlu sayda müdriklərin dedikləri kəlamlar da təsdiq edir. Ərəb atalar sözündə deyilir: “Ata-ana şöhrətinin şöləsi uşaqların da üzərinə düşür”. Aşağıdakı fikirlər isə V.A.Suxomlinskiyə aiddir: “Uşaq valideynlərin əxlaqi həyatının güzgüsüdür”. “...günəş bir damla suda əks olundu kimi, ana və atanın əxlaqi saflığı da uşaqda əks olunur”. Yazıçı-jurnalist Nurəddin Babayev isə ata-ananın zəhmətinin müqabilində övladlardan hörmət tələb edir: “Övlad üçün dünyada valideyndən əziz, valideyndən mehriban heç kəs yoxdur. Valideynlərinin qədrini bilməyən, onu sevməyən, övlad Vətənin də qədrini bilməz, xalqını da sevə bilməz”. İndi deyəcəyimiz sözlər isə “Kəlilə və Dimnə”dəndir: “Ana və ataya ona kerə hörmət etmək lazımdır ki, hər ikisi sənənlə yarıdan arasında vasitədir”.

Ömrünü kimsəsiz və tənha keçirmiş görkəmli Amerika yazıçısı Edqar Po bütün ömrü boyu anasının kiçik portretini boynunda gəzdirmişdir. Bəlkə də elə ana alqışının nəticəsidir ki, Edqarın Baltimardakı qəbir daşının çatları arasında bitən təbii güllər onun məzarını ağuşuna alıb. Bəlkə bu güllər ana alqışından bitib?!... Kim bilir?!

Məhəmməd Peyğəmbər deyirdi: “Kiçiyinizin halına acımayan, böyüyümüzün haqqını bilməyən bizdən deyil”. M.Şəhriyar yazırdı: “Ey inkişafda olan bəxtiyar gənc! Təcrübəli qocadan gələcək yolunu öyrən”. M.Əhvədi isə yazırdı: “Qocalığa cavanlıqdan hazırlıq aparmaq lazımdır”. Bu hazırlığın bir yolu da şübhəsiz ki, qocalarla bir yerdə yaşayaraq, onların nümunəsini əxz etməkdir. Bu fikir baxımından, Adidey atalar sözündə deyilir: “Yaxşı qoca olmayan yerdə yaxşı cavan da olmaz”. Madaqasqarlılar isə bunu daha sərras deyiblər: “Qocalar arasındakı uşaq aqıl olar”.

Bir çox ailələrdə baba, nənə, ata, ana ilə birlikdə daha bir neçə yaxın adamlar – böyük bacı, qardaşlar, hələ ailə həyatı qurmamış əmilər və bibilər... vardır. Bir halda ki, onlar kiçik yaşlı uşaqlarla birlikdə yaşayır, deməli, həmin uşaqların tərbiyəsində onların da müəyyən təsirləri vardır. Onlar gün ərzində azı bir neçə saat uşaq ilə birlikdə olur, eyni süfrədə nahar edir, televiziya baxır, onların bağçaya, məktəbə aparılıb-gətirilməsində, bütün bu kimi qarşılıqlı münasibətdə, kiçiklərin tərbiyəsində iştirak etmiş olurlar. Buna görə də, münasibətlərində, rəftarlarında, oyun və nahar vaxtında mümkün qədər ədəb-ərkana, mədəni

davranış qaydalarına əməl etməklə verilmiş tələbin vahidliyinin gözləməklə, doğruluq və düzlükləri ilə onlara örnək olmalıdırlar. Belə olarsa, ailə üzvləri onların əhatəsində böyüyən kiçiklərin tərbiyəsinə kömək göstərmiş olurlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. – Bakı: Mütərcim, 2019.
2. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. – Bakı: Mürəccim, 2016.
3. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət psixologiyası. – Bakı: Nurlan, 2010.
4. Babayev N. Qızlar söz istəyir. – Bakı: Gənclik, 1977.
5. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr. – Bakı: “Səda”, 1994
6. Bünyadov T.Ə. Əsrlərdən gələn səslər. – Bakı: Azər nəşr, 1993.
7. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. – Bakı: OKA Ofset, 2016.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ РАБОТ В СЕМЬЯХ

Эминли Товуз Бахтияр кызы

Резюме

В статье показано, что при организации социально-воспитательных работ в современных семьях следует учитывать множество важных требований. Одно из них заключается в том, что члены семьи (дедушка, бабушка, отец, мать и еще некоторые близкие люди – старшая сестра, братья, дяди и тети, еще не вступившие в брак и др.) в течение дня должны максимально соблюдать правила этикета и культурного поведения в своих отношениях и поведении, во время игр и ужина, тем самым соблюдать единство данного требования, быть для них примером правдивости и честности. В этом случае члены семьи помогут в воспитании малышей, которые растут вокруг них.

ORGANIZATIONAL FEATURES OF SOCIAL AND EDUCATIONAL WORK IN FAMILIES

Eminli Tovuz Baxtiyar

Summary

The article shows that when organizing social and educational work in modern families, many important requirements should be taken into account. One of them is that family members (grandfather, grandmother, father, mother and some other close people - older sister, brothers, uncles and aunts, not yet married and others) must observe the rules of etiquette and cultural behavior as much as possible in their relationships and behavior during the day, during games and dinner, thereby observing the unity of this requirement, being an example of truthfulness and honesty for them. In this case, family members will help in raising the kids who grow up around them.

Rəyçi: prof. Ş.T. Tağıyev

Ümumi pedaqogika kafedrasının 04 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 26 oktyabr 2023-cü il

UOT (UDK) 3.37

PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN ÜSULLARININ TƏLİM PROSESİNƏ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ*dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Salahova Kamilə Zakir qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**ziyafet@bk.ru, kamile.salahova.82@inbox.ru*

Xülasə: *Pedaqoji diaqnostika və keyfiyyət ayrılmaz hissələrdir və ilk olaraq 1968-ci ildə təqdim edilmişdir. Pedaqoji diaqnostika öz məqsəd, vəzifə və tətbiqi dairəsinə görə tam müstəqildir. Təlim-tərbiyə prosesinin öyrənilməsinə təmin edir, ilkin şərtləri və nəticələrin müəyyən edilməsinə köməklik edir. Diaqnostika öz mahiyyəti ilə təlim tərbiyə prosesinin və onun nəticəyönümlülüyünü şagirdin səviyyəsində baş verən dəyişikliklər əsasında qurursa, onun kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bir sıra qabiliyyətlərin bilik və bacarıqlarını sınaqdan keçirməsi ilə bağlamaq olar. Pedaqoji prosesinin optimallaşdırılmasına təhsilin cəmiyyətin inkişafına xidmət etməsinə yönləndirir.*

Açar sözlər: pedaqoji diaqnostika, məqsəd, təlim, proses, nəticəyönümlü

Ключевые слова: педагогическая диагностика, цель, обучение, процесс, результативность

Key words: pedagogical diagnosis, purpose, learning, process, performance

Pedaqoji diaqnostika zamanı müsahibə üsulu müəllim tərəfindən şagirdlər haqqında tam dolğun informasiyanın alınmasına xidmət edir. Biz çox hallarda bu işin təşkilini ya pedaqoq, yaxud da valideyin təşəbbüs irəli sürür. Müsahibə zamanı uşağın inkişafının mühüm xüsusiyyətləri öyrənilir. Müsahibənin ən başlıca səbəblərindən biri valideyinin müəllimə konsultativ kömək üçün müraciəti də ola bilər.

Müsahibənin məqsədi – uşağın inkişafı haqqında fikir mübadiləsi, təlim prosesində meydana çıxan problemlərin səbəbi, həlli, səviyyəsi və ümumiyyətlə uşağın müxtəlif təlim mərhələlərində üzləşə biləcəyi problemlərin həlli yollarının tapılması, profilaktik tədbirlərin pedaqoq və valideyinlər tərəfindən həyata keçirilməsi [2].

Qeyd edək ki, korreksiyaedici xarakterli atılan addımlar valideyn və müəllimin bir istiqamətdə apardığı məqsədyönlü işin əsasında öz həllini tapmalıdır.

Müsahibələrin təşkili zamanı pedaqoq aşağıdakı tələbləri gözləməlidir:

Müsahibəmaraq doğurmalı, valideyinlər tərəfindən dəstəklənməlidir ;

Müsahibə üçün seçilmiş məkan və vaxtı düzgün düşünülmüş qaydada icra etmək lazımdır

Müsahibənin effektivliyi valideyinlərin aktivliyindən çox asılıdır;

Valideyinlərin tərbiyəvi təsirini müəllim kəskin tənqid etməməli;

Müsahibənin nəticəyönümlülüyünü müəllim valideyinlərin nəzərinə bütün xirdalıkları ilə çatdırılmalıdır;

Müsahibədə hər iki valideyinin iştirakı daha məqsədə müvafiqdir;

Uşağın psixofiziki xüsusiyyətləri və mövcud çətinliklər haqqında valideynlərdə real təsəvvürlər yaratmaq lazımdır;

Gələcəkdə planlaşdırılacaq müsahibələr və görüşlərin qarşısında duran vəzifələr və perspektiv işləri müəyyənləşdirmək;

Intervyu formasında olan sorğu ən qədim diaqnostik üsullara aiddir. Qədim dövrlər elmiliyə qədər bir mərhələdə müsahibəyə bənzər şəkildə meydana gəlmişdir, lakin müsahibədən fərqlidir. Diaqnostik məqsədə müvafiq olaraq söhbət əsnasında qurulur, əvvəlcədən planlaşdırılarkən intervyu kimi təqdim edilir.

Müşahidə prosesində hər bir şagirdin maraq dairəsi nəzər nöqtəsi müəyyənləşdirərək istənilən nəticəni əldə edirik və gələcəkdə onun davranışını məqsədyönlü tənzimləmək mümkündür.

Təcrübə göstərir ki, müşahidə üsulu tək ayrı-ayrı şagirdlərin təlim prosesində nailiyyət və problemlərin araşdırılmasına deyil, həm də məktəb çərçivəsində siniflər arasında müqayisəli təhlil aparmaq olar, təlim nəticələrinin diaqnostik prizmadan analizi təmin oluna bilər.

Buna misal olaraq, Gəncə şəhəri 4№-li tam orta məktəbində rityaziyyat həftəsi çərçivəsində keçirilən “Şən və Hazır cavablar Klubunun” təqimatında olan tədbir çox maraqlı olmuşdur. Tədbirin təşkilatçısı məktəbin sinif müəllimi Məmmədova Səbinə Sabir qızı bizə keçirilən tədbirin diaqnostik məqsədlərini açıqladı: şagirdlərin nitqinin inkişafının (qeyd: tədbir məktəbin üçüncüləri arasında, rus böləsi üzrə keçirilirdi), dünyagörüşünün, şifahi hesablama, abstrakt təfəkkürün, məntiqin və diqqətin inkişafı, riyazi elmlərə marağın, kollektivdə bəş verən proseslərin diaqnostikası olmuşdur.

Burada musiqi, təchizat, tablolar və oyuncaqlar çox rəngarəng olmuşdur. Hər komandadan 5 iştirakçı var idi. Tədbirin fraqmentləri slayd formasında yığılmışdır. Bir neçəsinin görüntüsünü tədqiqat işinə əlavə olaraq təqdim edirik.

Kapitanların yarışmasında məntiqi baxımdan maraqlı tapşırıqlar olmuşdur.

Məs.1. Tək ayaqda dayanan xoruzun çəkisi 3 kq. 2 ayaq üstündə duranda çəkisi neçə olacaq?

2. Bir yumurtanın bişməsinə 5 dəq. vaxt sərf olunur. 6 yumurtanın bişməsinə nə qədər vaxt lazımdır.

Bu kimi tədbirlərin keçirilməsi uşaqlarda təlimə maraq, sərbəst fikir yürütməklə yanaşı pedaqoqlar üçün isə sinfin umumi bir çox parametrlərlə təlimi diaqnostikamı keçirmək imkanı yaradır.

Gələcəkdə pedaqoji fəaliyyətində hər müəllim korreksiyaedici funksiyanı rəhbər tutaraq öz işini təkmilləşdirə bilər.

Bir çox hallarda istənilən informasiyanın alınması üçün müsahibə və sorğu əvəz olunmayan üsuldur. Sorğu vasitəsi ilə obyektiv (fakt, məlumat) və subyektiv (fikirlər, mövqə) nəticələr əldə etmək olar.

Sorğu üsulunu adətən, aşağıdakı əlamətlərə müvafiq quraşdırmaq olar:
informasiyanın toplanılmasında şifahi və yazılı formalardan istifadə;
standartlaşdırılma səviyyəsinə görə informasiyanın fərdi və yaxud qrup şəklində toplanması;

bir və ya bir neçə dəfə sorğu üsulundan istifadə .

Intervyu – müəyyənləşdirilmiş elmi məqsədlə planlaşdırılmış fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət prosesinə cəlb edilən məqsədyönlü və stimül verən sualların cavablandırılması tələbi baxımından yanaşılır.

Intervyu standart və strukturlu olmaqla yanaşı qeyri-standart və struktursuz ola bilər. Bunlar arasında müəyyən mərhələ və şərtlər mövcuddur. Tədqiqat obyektindən və problemin

qoyuluşundan asılı olaraq informasiyanın planlı şəkildə toplanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sorğunun yalnız mövzusu verilir.

Sonrakı mərhələdə respondentlə müsahibə xarakterli söhbət qurulur. Köməkçi suallar vasitəsi ilə intervyu müsahibəni istənilən çərçivəyə salır. Burada respondentə öz mövqeyini tam sərbəst izah etməsi üçün optimal imkanlar verilir.

Intervyunun aparılması üçün bir sıra göstərişlər mövcud olur. Bu iş prosesində qarşılıqlı maraq, etimad və simpatiya vacib arqumentdir. Intervyu alan mümkün qədər neytral mövqedə olmalıdır. O, pedaqoji yaxud psixoloji aspektdən çıxış etdiyini nümayiş etdirməməli, yalnız informasiya toplamalıdır. Sərbəst danışmaq tərzi tələb olunur, süniliyə heç zaman yol verilməməlidir.

Məsələyə sadə və korrektiv yanaşma valideynlərin razılığına səbəb olur, onlara fikirlərini tam izah etməyə təlim-tərbiyə prosesində qarşılaşdıqları problemləri aydın təsvir edirlər. Bu hallarda səbrlə, böyük maraqla nümayiş etdirərək müsahibəni istənilən səviyyəyə gətirmək lazımdır [1,38].

Yazılı sorğu-anket vasitəsi ilə obyektiv məlumat və subyektiv mövqeni müəyyənləşdirilməsidir.

Yazılı sorğulardan müəllimlər şagirdlərin təlim və tərbiyəsini, vasitələrinə münasibətlərini öyrənmək üçün istifadə edə bilər. Respondentlərin anonimliyi təmin edilərsə bu anonimliyi təmin edilərsə bu işin səmərəsi daha yüksək olur. Standart anketlər görülmüş işlərin nəticəsi kimi vurğulana bilər.

Baxmayaraq ki, anketlər bir çox hallarda konkret sualların təqdimatından başlanır, bu suallar mövcud məsələyə müxtəlif problemlər prizmasından yanaşılmalıdır. Yalnız sonra suallar üzərində işi başa çatdırmaq olur.

Müəllim tərəfindən tərtib edilmiş anketin diaqnostik məqsədi özü üçün konkretliyi təmin etməlidir. Təqdim olunmuş konkret pedaqoji situasiyada müəllim pedaqoji planlaşdırmaya, pedaqoji ölçülərə dair sorğu təşkil edə bilər.

Anketləşdirilmiş sorğu aparılarkən əvvəlcədən mövcud testlər nümunələri sorğulardan da mütəxəssis tərəfindən istifadə edilə bilər. Bu mərhələdə açıq suallar təqdim olunur ki, respondentlərin reaksiyasını nəzarətdə saxlamaq imkanı təmin edilsin.

Uşağın inkişafı prosesində mövcud problemləri üzə çıxarmaq üçün xüsusi qayda üzrə tərtib edilmiş sorğular işlənilə bilər. Bunun tətbiq olunması üçün hər müəllim xüsusi mütodikadan istifadə etməlidir. Respondentlər sərbəst olaraq açıq tip sorğular, yaxud qapalı tip sorğu sualları variant seçimləri verilməklə cavablandırılır.

Hazır sorğu nümunələri artıq mövcuddur. Məs. M. M. Semaqo tərəfindən işlənilib hazırlanmış sorğu 36 müddəni təqdi edir. Bu müddəalar özündə bir neçə məsələni ehtiva edir.

Hər müddəə 0, 1, 2 balla qiymətləndirilir:

0 ball – istənilən fəaliyyət əlaməti yaxud

ball – istənilən əlamət orta səviyyədə təqdim edilmişdir ;

ball - əlamətlər gözəçarpaq səviyyədədir.

Ümumi ballar hesablanır və uşağın inkişafının təmin olunması barədə tədbirlər planlı şəkildə valideynlərə təqdim etmək imkanına malik olur.

Fəaliyyət nəticələrinin analizi üçün zəmin yaradan daxili psixi və xarici fəaliyyətə, davranış arasında olan əlaqəyə əsaslanır.

Bu qrupa daxil olan və geniş yayılmış sənədlərin analizidir. Informasiyanın forma və növünə görə sənədləri aşağıdakı kimi bölmək olar :

Yazılı

Statistik məlumatları özündə əks etdirən

Ikonoqrafik (kino, foto, videosənəd, şəkil və s.)

Fonetik (audioyazılar və s.)

Məzmununa görə informasiya daşıyan sənədlər mənbə kimi aşağıdakı bölgədə təqdim etmək olar :

Normativ sənədlər (instuksiyalar, göstərişlər, standartlar)

Informasiya – məlumatı, elmi və ədəbi xarakterli sənədlər (məlumat kitabçaları, dissertasiya, monoqrafiya, elmi və metodiki ədəbiyyat)

Bu metodun bir variantında kontent – analizdir.

Kontent – analiz mətnin öyrənilməsi üsuludur. Mətn əsasında müəllifi, yaxud mətndə məlumat verilən şəxs haqqında psixoloji təhlil ola bilər. Müəyyən elementlərin (fakt, analiz vahidləri) göstərilməsi və hesablanması nəticəsində statistik məlumatların işlənilib hazırlanması və onların nisbətində psixoloji nəticələr əldə olunur [3].

Pedaqoji analiz nən kontent – analizin əhəmiyyəti və məqsədi nədir ?

Vacib hesab etdiklərimizi göstərək.

Məlumat verən müəlliflərin məzmununa istinadən öyrənilməsi (ayrı-ayrı şəxslər yaxud qruplar, tendensiyalar, təzahürlər)

Məlumatın məzmunundan əks olunan pedaqoji hadisələrin öyrənilməsi.

Məlumatların məzmunu vasitəsi ilə müəlliflərin ünvanlandırılan şəxslərə pedaqoji təsirlərinin aspektləri, onların ünsiyyətinin müvəffəqiyyətinin araşdırılması.

Digər üsullar vasitəsi ilə verilmiş məlumatların dəqiqləşdirilməsi və emalı (layihə metodikalarının nəticələrinin, anket və intervyuların açıq suallarının emalı və s.)

Gündəliklər, məktublar, kitablar, anketlərin cavabları və s. – sənədli mənbə hesab edilir ki, bu da öz növbəsində potensial formada araşdırma obyektini kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A. N. Pedaqogika. Bakı, 2010, 22,5 c.v

2. Hacıyeva T. İbtidai təhsil pilləsində qiymətləndirmənin aparılması barədə www.edu.gov.az

3. Дмитриев И. Контент – анализ: сущность, задачи, процедуры. www.psyfactor.org.

ЗНАЧИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ МЕТОДОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

Байрамова Зияфат Вилаят кызы, Салахова Камила Закир кызы

Резюме

Педагогическая диагностика и качество образования являются неразделимыми частями и впервые как термин был представлен в 1968 году. Педагогическая диагностика совершенно самостоятельная по своему назначению, задаче и сфере применения. Она обеспечивает изучение учебного процесса, помогает определить предпосылки и результаты. Педагогическая диагностика корнями уходит в глубину веков. По своей сущности она способна предопределять значимые стороны самого целостного процесса. Ряд способностей может быть связан с проверкой знаний и навыков. Она направлена на оптимизацию процесса образования и на служению развития общества.

**IMPORTANCE OF INTRODUCING PEDAGOGICAL DIAGNOSTIC
METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

Bayramova Ziyefet Vilayet, Salakhova Kamile Zakir

Summary

Pedagogical diagnostics and educational quality are inseparable parts and were first introduced as a term in 1968. Pedagogical diagnostics is completely independent in its purpose, task and scope of application. It provides the study of the educational process, helps to determine the prerequisites and results. Pedagogical diagnostics has its roots in the depth of centuries. In its essence, it is capable of predetermining significant aspects of the holistic process itself. A number of abilities can be related to the verification of knowledge and skills. It is aimed at optimizing the education process and serving the development of society.

Rəyçi: dosent Allahverdi Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 22 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03saylı protokolu

Daxil olma tarixi 24 noyabr 2023-cü il

UOT:37.

NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNDƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİ

Mikaylova Fəridə Mürşid qızı
ADPU-nun Ağcabədi filialı

Xülasə: Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşər mədəniyyətinin yetirdiyi nadir sənətkarlardandır. Böyük şairin zəngin yaradıcılığı çox əsrlik tarixə malik Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında yeni parlaq bir mərhələdir. Nizami öz əsərlərində şərq ictimai-fəlsəfi fikir tarixində yeni bir səhifə açmış, bədii yaradıcılığa bu gün belə öz həyati əhəmiyyətini itirməyən ölməz ənənələr gətirmişdir.

Nizami Gəncəvi bütün ömrü boyu Gəncədə yaşamış, müasirlərindən fərqli olaraq saray şairi olmaqdan imtina etmiş, öz halal zəhməti ilə dolanmışdır. Dahi Nizaminin Gəncə şəhəri ilə bağlılığına Ulu Öndər Heydər Əliyev yüksək qiymət verərək demişdir: “Azərbaycana, Azərbaycan xalqına təkcə Nizami Gəncəvi kimi dahi şəxsiyyət bağışladığına görə Gəncə torpağı, Gəncə xalqı, gəncəlilər əbədi minnətdarlığa layiqdirlər”.

Açar sözlər: Xəmsə, qəzəl, qəsidə, rübai, hümanizm, məqalət, intibah, hökmdar

Ключевые слова: Хамса, газель, касыда, рубай, гуманизм, статья, ренессанс, правитель.

Keywords: Khamsa, gazal, qasida, rubai, humanism, article, renaissance, king

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət “Xəmsə” (beşlik) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Şairin ilk iri həcmli əsəri “Sirlər xəzinəsi” [5] adlı poemadır. 1177-ci ildə bitirdiyi bu poema şairə çox böyük şöhrət qazandırmışdır. Poema müxtəlif məsələlərə həsr edilmiş müqəddimə, 20 məqalət və bu məqalətləri epik lövhələrdə əks etdirən 20 kiçik hekayədən ibarətdir.

“Sirlər xəzinəsi” əsərindəki bir çox məqalət və hekayələri şair onu narahat edən, düşündürən mənəvi-əxlaqi problemlərə həsr etmişdir. “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan səncər və qarı”, “Zalım padişahla Zahidin dastanı” adlı hekayələrdə hamını düşündürən aktual bir məsələ-hökmdarın xalqla rəftarı məsələsi qoyulub həll edilir. Burada dövrün hökmdarlarını xəcalətləndirmək, utandırmaq, həvəsləndirmək, ağıllandırmaq yolu ilə ədalətə yönəltmək, onların ədalətli olmasına nail olmaqdır.

Şair “Sirlər xəzinəsi”ndə dövrün geniş bədii mənzərəsini yaratmış, ən müxtəlif məsələlərdən, müxtəlif təbəqələrin-şahlar, xəlifələr, ruhanilər, kəndlilər, əyanlar, saray xidmətçiləri və varlı sahibkarların həyatından söhbət açmışdır.

Nizami 1180-cı ildə tamamladığı “Xəmsə”nin ikinci poeması “Xosrov və Şirin” [2] əsərində insan eşqinin qüdrət və əzamətini göstərmiş, məhəbbətin dərin ictimai mənasını şərh etmişdir. Poemanın Azərbaycan xalqının tarixi ilə səsleşən maraqlı məzmunu vardır. Əsər Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizlə Bərdə hakiminin vəliəhdi gözəl Şirin arasındakı məhəbbət haqqındadır. Dünya ədəbiyyatının məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərləri içərisində müstəsna yer tutan bu poemada şair insanlara yüksək milli-mənəvi dəyərlər aşılayan, onları qabaqcıl ideyalar uğrunda mübarizəyə səsləyən ülvü məhəbbətdən söz açmışdır. Şairin tərənnüm etdiyi bu məhəbbət oxucuya ilham verir, onu daim irəliyə, qəhrəmanlığa, fədakarlığa sövq edir. Şirin surəti ilə şair güclü qadın obrazı yaratmış hətta onu Xosrova təsir edərək düzgün yola qaytardığını vurğulamışdır.

Nizami qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” poemasını hökmdar Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra taxta çıxan Qızıl Arslan Gəncə yaxınlığındakı öz çadırında şairlə görüşmüş, onun nəsihətlərini dinləmiş və şairə Həmdünyan adlı bir kənd bağışlamışdır.

1188-ci ildə Şirvan hökmdarı I Axsitan Şairə “Leyli və Məcnun” mövzusunda bir əsər hazırlamağı sifariş etmişdir. Nizami Gəncəvi bundan boyun qaçırmaq istəsə də oğlunun təkidi ilə təklifi qəbul edib qısa müddətdə şərqdə ilk dəfə “Leyli və Məcnun” [4] poemasını yaratmışdır. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması təkcə nakam bir eşq məcarasının nəzmə çəkilməsi deyil, bəlkə daha çox bu mövzudan istifadə edərək dünya və insan haqqında yaradılmış bədii fəlsəfi bir əsərdir. Nizamiyə görə insan dünyaya dünyanın mahiyyətini anlamaq, öyrənmək üçün gəlmişdir.

Qısa söz:dünyada nə sən,nə də mən
Oyuncaq deyilik xilqətimizdən

Nə şəhvət, nə yuxu,nə də ki yemək
Həyatın mənası olmasın gərək

Nizami insandan ayıq olmağı, öz insanlı vəzifəsini yaxşı başa düşməyi, yerlərin, göylərin sirlərini öyrənməsini tələb edir. Nizami bu poemasında dövrünün zəngin mənəviyyatlı insan obrazlarını, düşüncə və əxlaq mənzərəsini yaratmışdır.

Nizaminin dördüncü poeması olan “Yeddi gözəl” [6] əsərini 1197-ci ildə bitirmiş, onu Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Aslana ithaf etmişdir. Poemanın mövzusu Sasanı hökmdarı olan V Bəhramın həyatı ilə bağlıdır. O, poemada bir sıra xalqların nümayəndələrinin parlaq surətlərini yaratmışdır ki, bu da qüdrətli sənətkarın böyük ideallar çarçısı və yüksək mənəvi-əxlaqi düşüncə sahibi olmasını aşkar şəkildə göstərir. Belə ki, şairin “Yeddi gözəl” poemasının baş qəhrəmanı İran əsilli Bəhramın ətrafındakı qadın surətləri yeddi iqlimdən olan fərqli inanc sahibləridir. Bunlar hind,rum,slavyan, məqrib (qərb), Xarəzm, Çin və türk gözəlləridir. Bəhramın bir şəxsiyyət, kimi kamilləşməsi prosesi məhz belə bir çox milli mühitdə baş tutur ki, bu da təbii ki, Nizami dühasının məhsuludur, “Yeddi gözəl” poeması məzmun və forma baxımından ecaskar bir sənəd əsəridir.

Şairin sonuncu poeması “İsgəndərnamə”dir [3].Poemanın baş qəhrəmanı qərblidir,yəni Makedoniyalı İsgəndərdir.Nizaminin bədii təxəyyülünün məhsulu olan İsgəndər əsərin əvvəlində bir fateh kimi Şərqə və Qərbə,Şimala və Cənuba hərbi yürüşlər etdikdən sonra alimlər mühitində yetkinləşir və dünyanı qılıncla yox,yalnız elmi biliklərə fəth etməyin mümkün olduğunu dərk edir.Poemanın əsas qayəsini ədalət və hümanizm,vəfa və sədaqət,ən başlıcası isə Allaha böyük inam və sonsuz sevgi təşkil edir.

Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək meyarı insanlıqdır.Hümanist şair müxtəlif dinlərə mənsub qəhrəmanlarının heç birinin milliyətinə,dini görüşlərinə qarşı çıxmır.Onun qəhrəmanları ədalət,xalq xoşbəxtliyi,yüksək amallar uğrunda mübarizə aparırlar.İnsan şəxsiyyətinə,insan əməyinə ehtiram şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır.

Nizami Gəncəvi həm də vətənpərvər şair kimi təsvir etdiyi bütün hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə,Vətənin keçmiş günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır.Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Vətən məhəbbəti doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ideyası ilə birləşir.

Nizami Gəncəvi ilkin Şərq intibahının zirvəsi olan yaradıcılığında dövrünün ən hümanist,ümumbəşəri,ictimai-siyasi,sosial və mənəvi-əxlaqi ideallarını parlaq bədii boyalarla

əks etdirmiş, məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəllərlə yanaşı, ictimai-məzmunlu lirik əsərlər, əxlaqi-tərbiyəvi, fəlsəfi səciyyəli qəsidələr və rübailər də yazmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Nizami İrsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə qəbul edilmiş “Azərbaycanın böyük şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə, nəşrinə və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı dahi şairin bədii irsinin hərtərəfli işıqlandırılması üçün yeni imkanlar yaratmışdır [1]. 1981-ci ildə Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin qeyd edilməsi həmin dövrdə mühüm mədəni hadisəyə çevrilmişdir.

Eləcə də Cənab Prezident İlham Əliyev Nizami İrsinin hər tərəfli öyrənilməsinə diqqət və qayğı göstərir. Prezidentin sərəncamı ilə 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi dövlət səviyyəsində silsilə tədbirlərlə geniş qeyd edilmişdir.

2021-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam oldu. Bu məqsədlə Prezident İlham Əliyev 5 Yanvar 2021-ci ildə Sərəncam imzalamışdır [7].

Sərəncama əsasən 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi ili” elan edildi və respublikamızın hər yerində “Nizami Gəncəvi İli” ilə bağlı silsilə tədbirlər keçirildi. Bu tədbirlər Nizami İrsinin öyrənilməsində və təbliğində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və mədəniyyət (1997-1998). 3 cildə II cild. Bakı: Nurlar NPM, -2008. -528 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, - 2004. - 392 s.
3. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. - Bakı: Lider, - 2004. - 256 s.
4. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. - Bakı: Lider, - 2004 - 228 s.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan mədəniyyətinin Dostlar Fondu, -2004. - 195 s.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. - Bakı: Lider, - 2004. - 336 s.
7. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət (2008-2013). 2 cildə I cild. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2008. - 952 s.

ПРОДВИЖЕНИЕ ОБЩИХ ЦЕННОСТЕЙ В НИЗАМИ «ХАМСА»

Микаилова Фарида Мурид кызы

Резюме

В статье показано, что Низами Гянджеви своим богатым творчеством занимает уникальное и достойное место в развитии многовековой азербайджанской культуры. Он вошел в историю мировой литературы как автор «Хамсы» (пяти стихотворений), состоящей из пяти стихов написаны в форме маснави. В стихотворениях «Сокровище тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц» и «Искандернаме» он справедливо пришел к выводу, что высшим критерием личности является человечность. Его герои борются за справедливость, общественное счастье и высокие дела, основанные на общечеловеческих ценностях.

В статье отмечается, что уважение к человеческой личности и человеческому труду является одной из ведущих тем творчества поэта.

В статье также отражен тот факт, что Великий Лидер Гейдар Алиев и Президент Ильхам Алиев уделяли особое внимание и заботу наследию Низами, а проведение ряда

мероприятий, связанных с юбилеем Низами Гянджеви, имеет большое значение в изучении творческого наследия поэта.

PROMOTION OF UNIVERSAL VALUES IN NIZAMI "KHAMSA"

Mikayilova Farida Murshid

Summary

The article shows that Nizami Ganjavi, with his rich creativity, occupies a unique and worthy place in the development of the centuries-old Azerbaijani culture. He entered the history of world literature as the author of "Khamasa" (five), which consists of five poems written in the form of masnavi. He wrote "Sırlar xəzinəsi", "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun", "Yeddi gozal" and "Iskandarnamə" poems, he rightly came to the conclusion that humanity is the highest criterion of personality. His heroes fight for justice and people's happiness on a universal basis.

The article mentions that respect for human personality and human labor is one of the leading themes of the poet's work.

The article also reflects the fact that Great Leader Heydar Aliyev and President İlham Aliyev paid special attention and care to Nizami's heritage, and that holding a series of events related to Nizami Ganjavi's jubilee is of great importance in studying the poet's artistic heritage.

Rəyçi: dos. Fərzəliyeva Mətanət Çarkəz qızı
Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası kafedrasının 03 noyabr 2023-cü il tarixli iclasının 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 07 noyabr 2023-cü il

UOT:37.

**AİLƏDƏ ŞAĞIRDLƏRİN PEŞƏ SEÇMƏYƏ HAZIRLANMASI
SOSIAL VƏ PEDAQOJİ PROBLEM KİMİ**

Əliyev Araz Boran oğlu, Əliyeva Hicran Nəsir qızı
ADPU- nun Ağcabədi filialı
Ani.eliyev.95@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə şagirdlərin ailədə və məktəbdə peşə seçməyə hazırlanması işinin sosial və pedaqoji aspektləri diqqət mərkəzinə çəkilir.*

Hazırda cəmiyyətimizin yararlı, ixtisaslı kadrlarla təmin olunmasının əsasının ailədən başlanması və valideynlərin bu işdə vəzifələri və məsuliyyətləri məqalədə öz əksini tapmış, eyni zamanda valideyn-övlad, valideyn-məktəb əlaqələrinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: peşə seçimi, pedaqoji problem, sosial, gənc, valideyn

Ключевые слова: профессиональный выбор, педагогическая проблема, социальная, молодежь, родитель.

Key words: professional choice, pedagogical problem, social, youth, parent

Valideynlər övladlarının ilk tərbiyəçiləridirlər. Onlar unutmamalıdırlar ki, cəmiyyətimizin gələcək qurucularının müvəffəqiyyəti, uğuru, hər kəsdən öncə onların sevinci, uğuru fəxridir. Bütün bunlara nail olmaq üçün valideynlər uşaqlarına nümunə olmalıdırlar. Yəni uşaqlar ailədə böyüklərin hər bir hərəkətinə, hətta bizim fikir vermədiyimiz kiçik hərəkətlərə, jestlərə də diqqət yetirir və yadda saxlayırlar. Təsadüfi deyildir ki, yeniyetmələrin əksəriyyəti valideynlərdən birinin yolu ilə gedir, yəni onun sahib olduğu peşəyə maraq göstərilir: məs. “Mən atam kimi həkim olacam” və yaxud “Mən müəllimə olmaq istəyirəm, çünki anamda müəllimədir” və s. Amma, nümunə olmaq o demək deyildir ki, uşaqlar valideynlərin seçdiyi peşələrə yiyələnəməlidirlər. Görkəmli pedaqoq A. S. Makarenko (1888-1939) çox haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, valideynlər uşaqları yalnız onlarla söhbət zamanı deyil, hətta evdə olmadıqda da tərbiyə edirlər, yəni öz hərəkətləri ilə nümunə olurlar.

Bildiyimiz kimi uşaqların tərbiyəsi zamana, dövrə görə dəyişir, dövrün tələbinə uyğun olaraq təkmilləşir, yeniləşir. Yəni zaman ötdükcə insanların fikirləri də, psixologiyası da, maraqları, meyləri də dəyişilir, hətta müasir dövrün tələbinə uyğun peşələr seçməyə də maraq göstərilir. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı ilə dəyişilən və daim inkişafda olan proseslərdən biri də peşəyönümdür. Bu problem, cəmiyyət inkişaf etdikcə inkişaf edir, genişlənir, yeni mahiyyət və məzmun kəsb edir. Bu da özünü hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə tərbiyənin məqsəd və məzmununun yeniləşməsində, sosial-iqtisadi inkişafında dinamikasında və elmi-texniki tərəqqinin məktəbin bütün sahələrinə daha çox nüfuz etməsində göstərir.

Peşəyönümü işinin sisteminin yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi onun mahiyyət və məzmununun cəmiyyətimizin indiki tələbləri səviyyəsində aparılması mühüm əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu işdə nədən, hansı məsələlərin cəmindən başlamaq, hansı məzmununda və istiqamətlərdə iş görmək, onu nə ilə yekunlaşdırmağı aydın dərk etmək problemin həllində pərakəndəliyin və sistemsizliyin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadığından hər bir müəllim, tərbiyəçi, valideyn pedaqoji kollektiv onun sistemi haqqında ətraflı biliyə malik olmalıdırlar. Təbiidir ki, peşə seçməkdə adamların təsiri güclüdür, eyni zamanda ayrı-ayrı adamlar bu təsiri müxtəlif tərzdə başa düşürlər. Məktəbli valideynlərindən, ən yaxın

adamlarından, müəllimlərindən nümunə götürdüyü kimi, onlardan nümunə götürməyədə bilər. Yəni təsir gözlənilmədiyi kimi deyil, əksinə də ola bilər. Bu, onunla izah olunur ki, ixtisas seçmə həmişə heç də mühitin təsiri ilə həll olunmur, daha doğrusu ixtisas seçməkdə şagird heç də passiv olmur. Peşə seçmə şüurlu bir prosesdir və şagirdlərə istədikləri peşəni seçməkdə müstəqillik də zəruridir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin özlərinə peşə seçməsində şəxsi nümunənin, müəllimin, valideynin məsləhətinin, uşağa fərdi xüsusiyyətindən asılı olaraq istiqamət verilməsinin böyük rolu vardır. Yeniyetmə və gənclərin peşəyönümü işi xüsusi dövlət əhəmiyyəti kəsb edən mürəkkəb kompleks problemdir. Bu problem bilavasitə xalq təsərrüfatının inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi ilə bağlı, elmi kökləri olan bir problemdir. Müasir dövrdə peşəyönümü həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Peşəyönümünü pedaqogika elmi sahəsində çalışanlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatına uyğun olaraq şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətinə müvafiq düzgün peşə seçilməsində ailə, məktəb, texniki peşə təhsili sisteminin istehsalat kollektivlərinin və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti kimi baxırlar. Bu həqiqətdə belə olmalıdır. Çünki, peşəyönümü işi təkcə məktəb tərəfindən aparılırdı, heç bir səmərəli nəticə alınmazdı. Bu baxımdan unutmamaq ki, ailənin yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçməyə hazırlanmasında əməyi, rolu əvəzsizdir. Ailə tərbiyəsinin təsiri güclüdür. Kiçik yaşlarından, yəni məktəb yaşına qədərki dövrdə uşaqlar ailə əhatəsində olurlar. Valideynlərin onlarla müntəzəm məşğul olması, onların məktəbə hazırlanması çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların kiçik yaşlardan istedad və qabiliyyətlərinin aşkarlanması vacibdir. Məsələn: uşaqların əksəriyyəti, demək olar ki, hamısı kiçik yaşlarında şəkil çəkməyi çox sevirlər. Lakin onların heç də hamısı sonralar şəkil çəkməyə böyük maraq göstərmirlər. Bəziləri davam etdirir, bəziləri isə ümumiyyətlə bacarmadıqlarını bildirirlər.

Bu baxımdan hər bir valideyn öz övladının bacarığını, qabiliyyətini, maraq və meylini dəqiq bilməlidir və bütün bunları nəzərə alaraq tərbiyə işi ilə məşğul olmalıdır. Bəzi valideynlər “vaxtım yoxdur”, “məktəbə gedəndə öyrənərsən” və s. bu kimi sözlərlə uşaqlarına əhəmiyyət vermirlər. Bilmək olmaz uşaq böyüyəndə hansı sənətin sahibi olacaq, əgər onun rəsmə, şəkil çəkməyə böyük həvəsi varsa bəlkə də o böyük rəssam ola bilər. Bunun üçün onu inkişaf etdirmək lazımdır. Yəni də ilk növbədə ailə bu işdə ona yardımçı olmalıdır. Uşağı hər hansı bir dərəcəyə yazdırmaq, ona maraqlandığı sahə üzrə jurnallar, şəkili kitablar almaq, onun verdiyi suallara mümkün qədər ətraflı cavab vermək, başa düşdüyü çərçivədə izah etmək, uşağın gələcəyi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Valideynlər unutmamalıdır ki, onların ailəsində cəmiyyətin gələcək qurucularından biri yetişir. Onun seçdiyi peşənin cəmiyyətə faydalılığı vacib bir məsələdir. Ona görə də ilk addım elə atılmalıdır ki, sonrakı yol gəncləri də təmin etsin. Bu baxımdan gələcəkdə hansı peşəyə sahib olmaq barəsində gənclər hələ orta məktəb partası arxasında ikən fikirləşməlidirlər. Gənclərə nikbinlik, yəni gələcəyə inam, ən vacibi isə özünə inam kimi xüsusiyyətlər də aşılanmalıdır. Çünki peşəseçmə şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı olan bir prosesdir. Bunun üçün də orta məktəb dövründən müəyyən peşəyə yiyələnmək istiqamətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bəzən belə bir vəziyyətlə rastlaşırıq. Gəncin gözəl iş görmə qabiliyyəti var, orta məktəb kursu üzrə verilən biliklərə yaxşı yiyələnib, amma özünə inamı azdır, seçdiyi ixtisas üzrə ali məktəbə qəbul imtahanı verə bilər, ya yox. Yaxud hər hansı müəssisədə (fabrik, zavod) işləyə bilər, ya yox. Ona elə gəlir ki, kimsə ona mütləq kömək etməli, onun üçün yol açmalıdır. Bu baxımdan yaşlı nəslin təcrübəsindən öyrənmək, onların məsləhətlərini

dinləmək, göstərişlərinə əməl etmək lazımdır. Hər bir gənc öz imkanını nəzərə almalı və öz gücünə inanmalıdır. Orta məktəbi bitirdikdən sonra gənclər müstəqil həyat yoluna başlayırlar. Əgər uşaq orta məktəb illəri dövründə valideynlərin və müəllimlərin rəhbərliyi, nəzarəti altında böyüyür, inkişaf edir, və əmək fəaliyyəti göstərsə, məktəbi bitirəndən sonra işə özünün müstəqil düşüncəsi əsasında hərəkət edir. Məktəb illərində insanın lazımi qədər həyat təcrübəsi olmadığından onların ata-ana, müəllim məsləhətlərinə ehtiyacı var. Peşənin eləcə də məktəbin başlıca məqsədi şagirdi həyata hazırlamaqdır. Gənci peşə seçməyə hazırlamaq da bu məqsədin, yəni həyata hazırlamaq məqsədinin ayrılmaz hissələrindən biridir. Peşəyönümü anlayışının mahiyyətində məktəbin, ailənin, ictimaiyyətin şagirdi şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamaq üçün birgə həyata keçirdikləri iş sistemidir. Peşəyönümü kompleks problemdir. Onun elmi metodik əsasını psixologiya, pedaqogika, təbiət, təbabət, iqtisadiyyat təşkil edir. Peşə seçmənin sosial aspektinə, gənclərin peşə seçmə ilə bağlı ictimai rəyin öyrənilməsi, kadrların istehsalatda möhkəmlənməsinə kömək edən sosial-mənəvi amillərin müəyyənləşdirilməsi daxildir. Sosioloji tədqiqat peşəyönümünün sosial köklərinin öz gələcək fəaliyyətləndirilməsi, mənfi baxışların (fəhlə peşələrinin düzgün qiymətləndirilməsi, həyat yollarını seçərkən romantika və modaya uymaları (və s.) aşkara çıxarılmasına kömək edir. Peşəyönümünün psixoloji aspekti, şəxsiyyətin peşə üçün əhəmiyyəti onun xüsusiyyətlərini, müxtəlif xasiyyət və peşə növlərini, peşəyə yararlığının psixoloji mahiyyətini və onun formalaşmasının mümkün olan yollarını öyrənməyi tələb edir. Psixoloji tədqiqat “insan-peşə” münasibətlərinə uyğun olan proseslərin mahiyyəti, habelə peşə istiqamətinin formalaşmasını aşkara çıxarmağa kömək edir.

Peşəyönümünün pedaqoji aspektinə, yeniyetmə-gəncləri şüurlu olaraq peşə seçməyə hazırlamaq məqsədilə gənclər arasında təlim-tərbiyənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları və vasitələrinin müəyyən edilməsi daxildir. Burada söhbət peşəyönümü sahəsində məktəblilərin ailə ilə birlikdə iç sisteminin elmi əsaslarla müəyyən edilməsindən gedir. Bu mənada pedaqogika elminin qarşısında müəllimləri hələ tələbəlik illərindən başlayaraq peşəyönümü işi aparmağa metodiki cəhətdən hazırlanması və peşəyönümü sahəsində məktəbin tərbiyəvi işlərinin imkanlarının öyrənilməsi kimi vəzifə durur.

Göründüyü kimi, peşəyönümü probleminə kompleks şəkildə yanaşılmalıdır və bu problemin həllində tək-cə ailə yox, məktəb və ictimaiyyətin birgə işi vacibdir. Təbiidir ki, peşəyönümünün elmi əsaslarının işlənilməsi də pedaqoq, psixoloq, sosioloq, iqtisadçıların və digər mütəxəssislərin kompleks tədqiqatının nəticəsində mümkündür.

Ailədə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması sosial problem baxımından valideynlərin müasir dövrün tələbinə uyğun, cəmiyyətə, dövlətə xeyirli bir vətəndaş yetişdirilməsində, şagirdlərin cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli üçün zəruri olan peşələrə istiqamətləndirilməsindədir və bunun üçün də valideynlərin peşəyönümü işinə cəlb olunması xüsusilə vacibdir. Onlarla əlaqəni möhkəmləndirmək üçün müxtəlif forma və metodlardan valideyn yığıncaqlarından, evdə valideynlərlə görüşməkdən, radio və televiziya vasitəsilə onlara müraciətdən, valideynlərə uşaqların daha çox meyl göstərdikləri peşələr haqqında məlumat verməkdən istifadə etmək lazımdır. Bundan əlavə uşaqların peşə seçməsində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün valideynlərlə fərdi söhbətlər keçirmək və onlara məsləhətlər vermək zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin peşə seçməsində valideynlərin təsiri çox güclü olur. Buna görə də şagirdlərə bütün peşələr haqqında geniş və ətraflı məlumat vermək valideynin, müəllimin vəzifəsidir.

Ailədə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində məktəbin köməyi olmadan müvəffəqiyyət qazanmaq çox çətindir. Demək olar ki, mümkün deyil. Valideynlər daim məktəblə əlaqə saxlamalı, fənn müəllimləri, sinif rəhbəri ilə söhbətlər aparmalıdır. Şagirdlərin daha çox hansı fənlərə maraq göstərmələri diqqət mərkəzində olmalıdır. Ailədə şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında valideynlər pedaqoji biliklər, məsləhətlər almalıdırlar ki, bu məsuliyyət onlar üçün ciddi problemə çevrilməsin və istiqamətləndirmə düzgün getsin. Məktəbdə isə pedaqoji kollektivlə şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətlərinin öyrənilməsi üzrə birgə iş aparmalıdırlar: Şagirdlərin müasir istehsalatın elmi əsasları, peşə və ixtisaslarla tanış etmək üçün dərslin imkanlarından istifadə etmək, valideynlər üçün peşəyönümü üzrə fərdi və kollektiv söhbətlər keçirilməsini planlaşdırmaq lazımdır.

Təcrübə göstərir ki, peşəyönümü işinin səmərəliliyi hər şeydən əvvəl onun dəqiq planlaşdırılmasından asılıdır. Peşəyönümü işlərinin planlaşdırılması şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında pedaqoji rəhbərliyin tərkib hissəsidir. Peşəyönümü təlim-tərbiyə işinin tərkib hissəsidir. Ona görə ki, yetişməkdə olan nəsil ümumi əmək hazırlığını məktəbdə-təlim-tərbiyə prosesində alır. Əmək fəaliyyətinin müxtəlif növləri və peşələrlə tanış olur, peşə seçməyə orada hazırlanır. Ona görə də müasir mərhələdə bu problem pedaqoji problem kimi də həllini tapmalıdır. Bu problemin düzgün həlli gələcək cəmiyyət qurucusunun marağı ilə qabiliyyəti arasında düzgün münasibətlərin olmasına əsaslı təsir göstərir. Peşəyönümü probleminin düzgün həlli həm şəxsiyyətin özü, həm də cəmiyyət üçün faydalıdır. Beləki peşənin düzgün seçilməsi həmin peşə sahibinin bu sahədə daha çox müvəffəqiyyət qazanmasına, maraqla, həvəslə fəaliyyət göstərməsinə, öz işindən zövq almasına və daha məhsuldar fəaliyyət göstərməsinə səbəb olduğu kimi, bu peşə sahəsində irəliyə getməyə də müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı müvafiq seçilən peşə cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Peşəyönümü cəmiyyətin sosial iqtisadi tələbi ilə bağlı olub, gənc nəslin gələcək həyat yollarına düzgün və şüurlu surətdə qabiliyyət və bacarıqlarına, müvafiq psixofizioloji imkanlarını nəzərə almaqla kömək edilməsi prosesidir. Peşəyönümü problemi hazırkı dövrdə cəmiyyətin sosial iqtisadi tələblərinə cavab verən bir səviyyəyə qaldırılmalıdır. Hər bir şəxs əməyə, peşəyönümünə vətəndaşlıq borcu kimi baxmalı və cəmiyyətin gələcək həyatında hərtərəfli fəaliyyət üçün seçəcəyi peşəyə, məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Bunun üçün şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması zəruridir:

- Şagirdlərin arzusu, meyli, bacarıq və qabiliyyəti arasındakı uyğunluq səviyyəsi.
- Şagirdlərin bacarığı və qabiliyyəti.
- Cəmiyyətin kadrlara olan tələbatı.
- Peşəyönümü işinin tərbiyəvi xarakteri.

- Sosial məşğulluğun nəzərə alınması və kadrların işlə təmin olunmasına diqqətin artırılması və s.

Peşəyönümü elə bir problemdir ki, onun düzgün həlli ölkənin kadrlara olan tələbatının ödənilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda problemin müvəffəqiyyətli həlli həm peşə seçən gənc, həm də ümumi cəmiyyət üçün uğurlu nəticələrə səbəb olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçməyə hazırlanması işində ailənin də, məktəbin də, cəmiyyətin də müstəsna rolu vardır. Yəni ailə, məktəb və cəmiyyətin birgə işi nəticəsində gənclərin qədəm qoyduqları müstəqil həyatları təminatlı olur.

Lakin burada ailənin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki peşəyönümü işində şagird şəxsiyyətinin formalaşması da nəzərə alınır. Şəxsiyyətin formalaşmasında isə ailə vacib

yerlərdən birini tutur. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin təxminən 50%-i valideynlərin, 12.5%-i isə fənn müəllimlərinin təsiri ilə peşə seçməyə meyl edirlər. Göründüyü kimi əsas yeri ailənin rolu tutur. Ümumiyyətlə ailə kiçik bir dövlətdir, onun da öz qaydaları, qanunları, ənənələri vardır. Ailə hər bir insanın həyatında başlıca yer tutur. Hər bir valideyn övladının xoşbəxtliyini, ailəsinə, dövlətinə, xalqına faydalı bir insan kimi yetişməsində görür.

Ailədə yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçməyə hazırlanması işinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin gələcək qurucularının düzgün, hərtərəfli tərbiyə alması, peşə seçməsi, yəni dövlətinə xalqına faydalı olmaq üçün peşə seçməsi və öz sənəti, peşəsi ilə daim ucalmaq, irəli getmək, inkişaf etdirmək və inkişaf etmək və s. bu kimi yüksək keyfiyyətlərə sahib olmağa çalışmaq və ailəsinə, dövlətinə layiqli bir vətəndaş kimi yetişməsi üçün onun geniş dünyagörüşünə, zəngin təxəyyülə, hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi və müstəqil həyat yoluna qədəm qoyduğunu tam dərk etməsidir

Peşəyönümü probleminin müvəffəqiyyətli həlli hər kəsin bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq peşə və ixtisas seçməsinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. İlyasov M. "Məktəbdə peşəyönümü işinin sistemi" Bakı-1997.
2. Axundov S. "Mənəvi tərbiyə və peşə oriyentasiyası" Bakı-1997
3. İlyasov M. Şagirdlərlə peşə tərbiyəsi- Pedaqoji universitet xəbərləri. Pedaqoji psixoloji elmlər seriyası. Bak -1995, N 2.
4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanunu, Bakı "Öyrətmən" nəşriyyatı 1993.
5. Axundov S., Həsənov A. "Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi" Bakı-1991.
6. İlyasov M. "Məktəbdə peşə məsləhətləri" Azərbaycan məktəbi jurnalı-1990 N 8.
7. Əhmədov Ə., Məcidov K. "Məktəblilərin peşəyönümü" Bakı-1989.
8. İlyasov M. "Məktəbdə peşə məsləhətləri" Azərbaycan məktəbi jurnalı-1989 N 1.
9. İlyasov M. Şagirdlərlə peşə maarifi işlərinin təşkili xüsusiyyətləri. Azərb. məktəbi jur.1989 №2.
10. İlyasov M. "Məktəbdə peşə diaqnostikası" Azərbaycan məktəbi jurnalı-1986 N 1.
11. Zeynalov S. "Peşəyönümünün pedaqoji əsasları" Bakı-1984.
12. Zeynalov S. "Peşə seçmənin pedaqoji əsasları" Bakı-1980.
13. Qaralov Z., Seyidbəyova S. "Məktəbdə peşə oriyentasiyası üzrə iş" Bakı-1974.

ПОДГОТОВКА К ВЫБОРУ ПРОФЕССИИ ШКОЛЬНИКОВ В СЕМЬЕ КАК СОЦИАЛЬНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Алиев Араз Боран оглы, Алиева Хиджран Насир кызы

Резюме

В статье уделяется внимание социально-педагогическим аспектам подготовки учащихся к выбору профессии в семье и в школе. В настоящее время основа обеспечения нашего общества полезными, квалифицированными кадрами начинается с семьи, и в статье отражены обязанности и ответственность родителей в этой работе, при этом детско-родительские, родительско-школьные отношения учитывая достаточно места.

**THE PREPARATION FOR THE CHOICE PROFESSION OF
SCHOOLEHILDREN IN FAMILY AS SOCIAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM**

Aliyev Araz Boran, Aliyeva Hicran Nasir

Summary

The article focuses on the social and pedagogical aspects of preparing students to choose a profession in the family and at school. At the moment, the basis of providing our society with useful and qualified personnel starts from the family and the duties and responsibilities of parents in this work are reflected in the article, and at the same time, parent-child, parent-school relations are given a lot of space.

*Rəyçi: dos. Ələsgərov Baxış İslam oğlu
Daxil olma tarixi 18 sentyabr 2023-cü il*

UOT:37.

MƏKTƏBDƏ SİNİF RƏHBƏRİNİN UĞURLU FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ*Musayeva Zülfiyyə Sahib qızı**M.Sabir adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci*Leyla.Hesenova.74@mail.ru

Xülasə: Məqalədə orta təhsil müəssisələrində sinif rəhbərinin işinin psixoloji və pedaqoji şərtlərindən bəhs edilir. Əvvəlcə sinif rəhbərinin əsas funksiyaları nəzərdən keçirilir. Sonra həmin funksiyalar əsasında sinif rəhbərinin işinin pedaqoji şərtləri ümumiləşdirilir. Bunlardan sinif rəhbərinin valideynlərlə apardığı işlərin, “çətin” uşaqlarla apardığı işlər haqqında məlumat verilir. Daha sonra isə bu işin psixoloj şərtlərindən bəhs edilir. Müəllimin hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, onun qabiliyyətlərini, xarakterinin güclü və zəif tərəflərini, onunla işləməkdə fərdi yanaşmanı bilməsi kimi vacib şərtlər göstərilir. Bunlardan başqa qruplarda baş verən ünsiyyət prosesləri haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: məktəb, sinif rəhbəri, müəllimin peşə səriştəsi, idarəçilik fəaliyyəti, dəyərlər sisteminin formalaşdırılması.

Ключевые слова: школа, классный руководитель, профессиональная компетентность учителя, управленческая деятельность, формирование системы ценностей.

Key words: school, class teacher, teacher's professional competence, managerial activity, formation of a system of values

Sınıf rəhbərinin fəaliyyəti təhsil müəssisəsinin nizamnaməsi, sosial həyatda müsbət və mənfi tendensiyalar, şəxsiyyətyönümlü yanaşma əsasında qurulan məqsədyönlü, sistemli, planlı prosesdir. Təhsil müəssisəsinin müəllim heyətinin qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələri, kollektivin inkişaf səviyyəsinin, şəxsiyyətlərarası münasibətləri nəzərə alaraq qurulan fəaliyyətdir.

Pedaqoji cəhətdən səriştəli, öz funksiyalarını müvəffəqiyyətlə və səmərəli şəkildə yerinə yetirmək üçün sinif rəhbəri müəyyən yaşda olan uşaqlarla işləməyin psixoloji və pedaqoji əsaslarını yaxşı bilməli, təlim-tərbiyə fəaliyyətinin metodları və formaları haqqında məlumatlı olmalıdır, müasir təhsil texnologiyalarını da bilməlidir.

Sınıf rəhbəri bir neçə funksiyanı yerinə yetirir:

təhsil müəssisəsi ilə ailə arasında ünsiyyətin təmin edilməsi;

şagirdlərin valideynləri (digər qanuni nümayəndələri) ilə əlaqə yaratmaq, onlara şagirdlərin tərbiyəsində köməklik göstərmək (şəxsən, psixoloq, sosial pedaqoq, əlavə təhsil müəllimi vasitəsilə);

şagirdlərin valideynləri (digər qanuni nümayəndələri) ilə məsləhətləşmələrin, söhbətlərin aparılması;

pedaqoji heyətlə, habelə ümumi təhsil müəssisəsinin tədris və yardımçı heyəti ilə qarşılıqlı əlaqə;

şagirdlərin müxtəlif fəaliyyətlərinin, o cümlədən uşaqlar üçün əlavə təhsil sistemində stimullaşdırılması və nəzərə alınması;

hər bir şagird və bütövlükdə sinif komandası ilə qarşılıqlı əlaqə;

sənədlərin təqdimatı (sınıf jurnalı, şagirdlərin şəxsi işləri, sinif rəhbərinin iş planı).

sinifdə ümumi əlverişli psixoloji iqlimin təşviqi;
kommunikativ keyfiyyətlərin formalaşmasında şagirdlərə köməklik.
hər bir şagirdnin irəliləyişinə nəzarət etmək;
şagirdlərin təlim məşğələlərində iştirakına nəzarət.

Tədris prosesinin uğuru müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında münasibətlərin necə inkişaf etməsindən asılıdır. Valideynlər və müəllimlər eyni uşaqların tərbiyəçiləridir və müəllimlər və valideynlər müttəfiq olduqda təhsilin nəticəsi uğurlu ola bilər.

Birincisi o, istedadlı və fəallardan tutmuş "çətin" və intellektual inkişafda problemləri olan şagirdlərə dəstək olmağa çalışan sinif rəhbəridir. Onlarla etibarlı münasibətlər qurmağı, sinif yoldaşları və müəllimləri ilə münasibətlərini tənzimləməyi, təhsil və həyat problemlərinin həllində kömək etməyi bilir.

İkincisi o, sinifdə mehriban mikroiklim yaratmağa çalışan, məktəblilər arasında münasibətləri dərk edən, onların ünsiyyətini və münasibətlərini, o cümlədən psixoloji oyunlar və təlimlər vasitəsilə tənzimləməyi və inkişaf etdirməyi bacaran sinif rəhbəri.

Müasir cəmiyyətin mənəviyyat, gözəllik yaratmaq, həqiqət axtarışı, xeyirxahlıq etmək istəyi, Vətənin taleyinə bağlılıq, təbiətə qayğı, peşə səriştəsi, təşəbbüskarlıq, məqsədlərə çatmaqda əzmkarlıq kimi keyfiyyətlərə çox ehtiyacı var. Öz həyatının əsas hadisələri üçün vətəndaş məsuliyyəti, öz qohumlarına, onların və onların sağlamlığına qayğı. Sosial-mədəni, texnoloji və iqtisadi mühitdə baş verən sürətli dəyişikliklər təhsil prosesinə yeni tələblər qoyur. Ənənəvi yanaşma və metodlar çərçivəsində şəxsiyyətyönümlü tərbiyə və təhsilin təmin edilməsi çətin olduğundan təhsil prosesinin yeni keyfiyyət müstəvisinə keçirilməsinə, ona sistemli, integrasiyalı xarakter verilməsinə ehtiyac var. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu və təhsil sistemində humanist ənənələri təkmilləşdirməyə imkan verir. Özünü inkişaf etdirən və öz müqəddəratını təyin edən yaradıcı şəxsiyyətin formalaşması əsas vəzifə kimi müəyyən edilir. Azərbaycanda sosial reallıqdakı dəyişikliklər uşağın müstəqil həyata hazırlanması üçün təhsil qaydalarına dəyişiklik edir.

Hazırda əksər valideynlərin psixoloji-pedaqoji mədəniyyətinin formalaşma səviyyəsi aşağı səviyyədədir ki, bu da təbii ki, onların təhsil fəaliyyətinin nəticəsinə mənfi təsir göstərir və nəticədə müasir uşaqların tərbiyəsinin aşağı səviyyədə olmasında özünü göstərir. Əksər valideynlər müxtəlif yaş dövrlərində uşaqların inkişaf və tərbiyə nümunələri ilə tanış deyillər, ailə tərbiyəsi məsələlərində bacarıqsızdırlar və onun məqsədləri haqqında zəif təsəvvürə malikdirlər. Valideynlərin uşaqların tərbiyəsinə hazırlanması onların psixoloji və pedaqoji mədəniyyət səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsini təmin etməlidir. Bu məsələnin həllində aparıcı rol sinif rəhbərləri oynayır. Psixoloji və pedaqoji səriştəli müəllim uşaqların tərbiyəsi və inkişafında valideynlərə savadlı təhsil, məsləhət və korreksiyaedici yardım göstərə biləcək.

Müəllimin peşə səriştəsi modelində, təhsil standartlarına uyğun olaraq, müəllimin psixoloji və pedaqoji səriştəsinin mahiyyəti aydın şəkildə müəyyən edilir ki, bu da daxildir:

müəllimin hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, onun qabiliyyətlərini, xarakterinin güclü və zəif tərəflərini, onunla işləməkdə fərdi yanaşma üçün məhsuldar strategiyaların qəbul edilməsində özünü göstərən əvvəlki təlimin üstünlükləri və mənfi cəhətlərini bilməsi;

müəllimin işlədiyi qruplarda baş verən ünsiyyət prosesləri, qruplar daxilində həm şagirdlər, həm də müəllim və qruplar, müəllim və şagird arasında baş verən proseslər, ünsiyyət proseslərinin məqsədə çatmağa nə dərəcədə kömək etdiyi və ya mane olduğu barədə biliklər; arzu olunan pedaqoji nəticələr;

müəllimin ən yaxşı tədris metodlarından xəbərdarlığı, peşəkar özünü təkmilləşdirmə qabiliyyəti, həmçinin öz şəxsiyyətinin və fəaliyyətinin güclü və zəif tərəfləri, işinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün özü ilə nə və necə məşğul olmaq.

Prosesin bütün iştirakçılarının təkmilləşməsi, özünü həyata keçirməsi və özünü rehabilitasiyası və uzun bir proses və sinif rəhbərinin peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafının nəticəsi olaraq "sinif rəhbərlərinin təhsil fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə hazırlığının artırılması", müasir şəraitdə təhsil fəaliyyətinə şüurlu, müsbət münasibətdə ifadə olunur.

Sınıf rəhbərinin idarəetməsi ilə bağlı fəaliyyət prosesinin səmərəliliyinin meyarlarına aşağıdakılar daxildir: uşaqların yaş və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, sınıf xüsusiyyətlərinin təhsil prosesində nəzərə alınması dərəcəsi kimi hədəfləmə; məzmununda və təqdimat formalarında yeni olan, müasir şagirdlər üçün şəxsi əhəmiyyətli olan məlumatlardan istifadə dərəcəsi kimi yenilik, onlar üçün maraqlı olan qarşılıqlı əlaqə formaları və üsulları, o cümlədən internet resursları, onlayn icmalar, bloglar və s. istifadə bacarığı; ardıcillıq təhsil prosesinin müxtəlif subyektlərinin təhsil problemlərinin həllində iştirak. Azərbaycan vətəndaşının dəyər sistemi haqqında biliklərin, fikirlərin formalaşması; Azərbaycan vətəndaşının dəyərlər sisteminə münasibətdə şagirdlərin şəxsiyyətinin müsbət daxili mövqeyinin formalaşması; Azərbaycan vətəndaşının dəyərlər sisteminə əsaslanan fəaliyyət təcrübəsi. Sınıf idarəçiliyi fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri sınıf rəhbərlərinin həvəsləndirilməsi üçün əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı, Adiloğlu, 2006.287
2. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı, Təhsil, 2006.
3. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012.
4. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika, Bakı, Mütərcim, 2013.
5. İlyasiv, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. / 6.M.İ. İlyasov. – Bakı: Elm və təhsil, –2018. –208 s.
7. Qaralov Z.İ. Tərbiyə (üç cildə) 3-cü cild. Bakı, Pedaqo-gika, 2003.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСПЕШНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В ШКОЛЕ

Мусаева Зулфия Сахибовна
Резюме

В статье говорится о психолого-педагогических условиях работы классного руководителя в общеобразовательных учреждениях. Во-первых, они рассматривают основные функции классного руководителя. Затем на основе этих функций обобщаются педагогические условия работы классного руководителя. Из них дается информация о работе классного руководителя с родителями и работе с «трудными» детьми. Затем обсуждаются психологические условия этого случая. Указаны важные условия, такие как знание учителем индивидуальных особенностей каждого ученика, его способностей, сильных и слабых сторон его характера, индивидуальный подход в работе с ним. Кроме того, дается информация и о коммуникативных процессах, происходящих в группах.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR SUCCESSFUL ACTIVITY OF THE CLASS TEACHER IN SCHOOL

Musaeva Zulfya Sahib
Summary

The article deals with the psychological and pedagogical conditions of the work of a class teacher in educational institutions. First, they consider the main functions of the class teacher. Then, on the basis of these functions, the pedagogical conditions of the work of the class teacher are generalized. Of these, information is given about the work of the class teacher with parents and work with "difficult" children. The psychological conditions of this case are then discussed. Important conditions are indicated, such as the teacher's knowledge of the individual characteristics of each student, his abilities, strengths and weaknesses of his character, an individual approach to working with him. In addition, information is given about the communicative processes taking place in groups.

Rəyçi: dos. Sabirə Bayramova
Daxil olma tarixi 13 noyabr 2023-cü il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:82-1.512.162.

**KLASSİK AZƏRBAYCAN MƏSNƏVİLƏRİNDƏ RƏSMİ GİRİŞ:
TÖVHİD VƏ MİNACAT**

f.ü.f.d. Quliyeva Ruziyə Zaman qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
ruziya.zaman.55@bk.ru

Xülasə: *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ənənə halını almış süjetdənkənar müqəddimələr ərəb ədəbiyyatında qəsidənin növ rəngarəngliyidir. Süjetli məsnəvilərin əvvəlinə artırılaraq işlədilən rəsmi girişin tərkib elementlərindən olan tövhid, minacət, nət, meracnamə, mədhiyyə və s. kimi ayrı-ayrı hissələr sənətkarın dini-irfani, elmi-fəlsəfi görüşləri, eyni zamanda yaşadığı dövrün ədəbi-mədəni mühiti haqqında ən müfəssəl və dəqiq məlumat verən ədəbi-bədii yaradıcılıq nümunəsidir.*

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik ədəbiyyat, epik şeir, məsnəvi, rəsmi giriş

Ключевые слова: классическая литература, эпическая поэма, маснави, Азербайджанская литература, официальное вступление

Key words: Classical literature, epic poetry, masnavi, Azerbaijani literature, formal introduction

“Sirlər xəzinəsi” əsəri ilə Şərq ədəbiyyatına istər janr, istərsə də süjet və kompozisiya baxımından yeniliklər gətirmiş Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə məsnəviyə süjetdənkənar müqəddimələr daxil etməklə məsnəviçilik tarixində yeni bir ənənənin əsasını qoymuşdur.

Tövhid - ərəb dilində “təklilik, vahidlik, yeganəlik” anlamı verir. Bu sözün kökü vəhdət sözündən götürülmüşdür. Tövhid. Allahı öz zatında və sifətində yeganə bilmək, ona şərik qoşmamaqdır. “La ilahə illəllah” kəlməsi də “Allahdan başqa ilah yoxdur” fikrini ifadə edir. “Qurani-Kərim”in 112-ci surəsi “Əl-İxlas” həm də Tövhid surəsi adlanır. Surənin 1 ayəsində buyrulur: “De ki, O Allah birdir” (1, 67).

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sindəki rəsmi giriş İslam dinin nəzəri əsaslarını təşkil edən Üsuliddinin 4 maddəsinə uyğun şəkildə düzülmüşdür: 1.Tövhid. 2.Ədl. 3.Nübüvvət. 4.Məad.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan beş məsnəvinin hər birində Allahın birliyi, onun zəti, sifətləri, qüdrət əlamətləri haqqında qiymətli fikirlər vardır. “Şairin düşüncə sisteminin əsas qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim”dir. Ulu Tanrının övgüsü, məlum olduğu kimi Quranda bəyan edilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar”ında Yaradanın təkliyi və birliyi irəli sürülmüş və kəskin dəlillərlə sübuta yetirilmiş ilk fəslində Nizami Allahın varlığını isbat etmək üçün Qurani-Kərimdən iqtibas edilmiş ayələrdən bəhrələnməmişdir” (12, 762).

Minacət – Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış şeir çeşidlərindəndir. Leksik mənası gizli söhbət, gizli müsahibə, Allaha xitabən edilən dua,həmd-sənədir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ilk dəfə minacətin məsnəviyə daxil edilməsi Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. Bu minacətlərdə “Qurani-Kərim”in “İxlas” surəsindən edilən iqtibaslar üstünlük təşkil edir:

Ey əzəldən, bizlər olmadıqda var olan,

Ey bizlər fani olduqdan sonra əbədi yaşayacaq.

Qurani-Kərimdə belədir: (11, 27)

Əl-İxlas surəsi, 3-cü ayə:

Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir. O əzəli və əbədidir. (1, 647)

“Sirlər xəzinəsi”ndə iki minacat verilmişdir. Burada tövhidlə minacat birlikdədir. Çünki Allahın birliyini, vəhdaniyyətini qəbul etmədən ona yalvarışın faydası yoxdur. Ona görə ki “zəif torpağı qüdrətli edən” Odur:

Ey bütün varlığı yaradan,
Zəif torpağı qüdrətli edən.

(11, 23)

Nizami Gəncəvi ənənələrinin davamı kimi Məhəmməd Fizulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindəki minacatları xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Allahın varlığını, əzəli və əbədi, bənzərsiz, tayı-bərabəri olmayan yaratıcı qüvvə olduğunu qəbul edən Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərinə daxil edilmiş ilk minacatda belə deyir:

Əlhəmdü livahibil məkarim,
Vəş-şükrü lisahibil məkarim.
Və huvəl əlləziyü fil-bidayət,
Və huvəl əbədiyyü fin-nəhayət.
Qəd şaə bi- sün`ihi – bəyanüh,
Ma ə`zəmə fil-bəqai-şanüh.
Sübhanəllahu- zəhi xudavənd,
Bişibhü şəriku misli-manənd.
Məşşateyi – noərusi – aləm,
Gövhərkəşi – silki-nəsli adəm.
Sərrahi-cəvahihi-həqayiq,
Kəşşafi – gəvamizü dəqayiq.
Peydakoni hər nəhan ki, başəd,
Pünhankoni hər əyan ki, başəd.
Memari – binayi-afərinis,
Sirabkoni – riszi bins.

Tərcüməsi: Əziz və mərhəmətli Allaha şükrələr olsun. O, əzəli və əbədidir. Allahı sənətilə tanımaq, mümkün oldu. O, nə böyük, nə yüksəkdir, şəriki, misli və bənzəri olmayan Allah pak və münəzzəhdır. Təzə gəlin kimi gözəl olan bu aləmi bəzəyən, insan nəslini yaradan Odur. Həqiqət cövhərinin sərrafi, çətin və anlaşılmazlıqları kəşf edəndir. O, bütün gizlinləri aşkar edən və bütün aşkar olan-ları örtəndir. Yaradış binasının memarı, dünya bağçasının suvarıcısıdır (10, 14) .

Minacatın əvvəlində Allahın qüdrət əlamətlərini yada salaraq ona şükrələr oxuyan Füzuli daha sonra Yaradana yalvararaq ondan imdad diləyir. Qarşısına qoyduğu məqsədin nə qədər çətin və məsuliyyətli olduğunu anlayan şair “daşın qəlbindən dürr çıxarmaq” üçün Allaha üz tutur və ona pənah aparır:

Yarəb, mədəd ki, dərdməndəm,
Aşüftəvü zarü müştəməndəm!
Əz feyzi-hünər xəbər nədarəm,
Cüz bihünəri hünər nədarəm.

Şügli-əcəbi giriftarəm piş,
Pişü pəsi-u təməmə təşviş.
Səngist bərahəm uftadə,
Bəhrist məza həras dadə.
Tovfiqi-toəm əgər nə başəd,
Vər lütfi-to rahbər nə başəd.
Müşkil ki, dərin giriveyi-təng
Ləli bə də arəm əz dili-səng.
Müşkil ki, murad rox nəmayəd,
Zin bəhr düri bədəstəm ayəd.

Tərcüməsi: Ey Allah, mənə imdad et ki, dərddliyəm, çaşqınam, zar və məhzunam. Hünər şöhrətindən xəbərim, hünərsizlikdən başqa hünərim yoxdur. Qarşıma çox çətin bir məşğələ qoymuşam, onun əvvəli və sonu qorxulu və qarışıqdır. O, yolum üzərinə düşmüş bir daş və mənə qorxuya salan bir dənizdir. Əgər sənin lütf və tovfıqın mənə rəhbərlik etməsə, bu dar dərədəki daşın qəlbindən bir ləlin çıxarılması, bu dənizdən əlimə bir dürrün yetişməsi və məqsədimin gülməsi çətinidir (10, 15).

“Leyli və Məcnun” poeməsindəki ikinci minacatda (“Bu, şükufeyi-gülzari-tovhiddir və novbaveyi-buctani-təmciddir) Allahın qüdrət əlamətləri və Allaha məxsus sifətlərdən söhbət açılır. Şair Allahın yoxdan var eyləyən, varı isə yox eyləyən ilahi bir qüvvə olduğunu nəzərə çatdırır. Göstərir ki, Allahın varlığında “zənnü inkar” yoxdur, nemət verən də, kərəm, səxavət sahibi də odur:

Ey varı yox eyləyən, yoxu var,
Yox varlığında zənnü-inkar!
Ey şahidi-ğeyb pərdədarı,
Fikrin külli-mərifət baharı!
Ey aləmə feyzi-cud səndən!
Xəlqə şərəfi-vücuda səndən! (10, 17)

Əzəli və əbədi sirlərdən agah olan Allah şirikdən və şərikdən uzaqdır. Onun hər bir işi bəyənilməlidir. Çünki o, hikmət sahibi – “həkim-i-kamil”dir. Külli-kainat onun “Ol” hökmü ilə yaranmışdır. Füzuli bütün bunlar haqqında belə deyir:

Ey bəri-xudayi-aləmaray,
Təhsin işinə həmin ola rəy!
Əhsəntə, zəhi-həkim-i-kamil!
Nə şükr ola sün`ünə müqabil?
Fitrət rəqəmin çəkən zamanda,
Həqqa ki, bir əmri “kən fəkanda”;
Hökm etdin ki, nə ola əhval,
Nə vəz ilə çizginə məhü sal. (10, 17)

Füzuli göstərir ki, Allahın yaratdıqları Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Bu səbəbdən də yarananlara yox, Yaradana heyran olmaq gərəkdir. Yaradılış isə yalnız və yalnız Tanrıya aiddir. Çünki Onun zatı qədimdir. İnsan idrakı Onun zatını dərk etməyə, yaradılışın sirlərini açmağa qadir deyildir. Allahın zatı haqqında çox fikirləşmək, onu öyrənməyə cəhd göstərmək əbəsdir. Onun tövhidinə - birliyinə iman gətirmək kifayətdir. O şeylər ki, aqlın hüdudlarından kənardadır, onu bilmək mümkün deyil:

Əşyaya çox etməmə təhəyyür,

Səndən yanadır həmin təfəkkür.

Əşya əcəb olmaz olsa zahir,

Çün var sənin kimi məzahir,

Əmma çü sənə qədimdir zat,

İdrak sənə yetərmi, heyhat!

İdrakimizə kəmalı-heyvət,

Tövhidinə bəsdurur dəlalət.

Əndişeyi-zat qılmaq olmaz,

Bilmək bu yetər ki, bilmək olmaz. (10, 17)

Uca Xaliq yaratdıqlarını mükəmməl, eyibsiz, qüsursuz və gözəl xəlq etdi. Əşyalarda nə qədər sirlər gizlənsə də Tanrının gizlinlərinə bənzəmir. Yaranan yaradılış sirlərindən xəbərdar ola bilməz. Çünki qüdrət və əbədiyyət Yaradana məxsusdur:

Ol dəm ki urub binayi-möhkəm,

Çəkdi rəqəmi-nizami-aləm.

Həqqa ki, xoş intizam verdin,

Arayışını təمام verdin.

Etdin gərəyin gər az, gər çox,

Bir nəsnə gərəkli yox ki, ol yox.

Bir nev ilə eylədin mühəyya,

Kim, gəldi qüsurdan mübərta.

Əşyadə əgərçi raz çoxdur,

Ol kim ola razın onda yoxdur.

Əşya necə səndən olsun aqah,

Əlqüdrəti vəl-bəqau lillah. (10, 17-18)

“Leyli və Məcnun” poeməsindəki üçüncü minacatda (Bu minacat dəryasında bir cövhərdir və təzərrö mədənindən bir gövhərdir) Füzuli Tanrıya üz tutaraq Onun verdiyi nemətləri şükranlıqla yada salır və yalvarır ki, “məni mənim gözümdən məhv eyl”. Çünki canı da, əqli də, idrakı da əta edən uca Xaliqdir:

Nəm var ki, laf edəm özümdən,

Məhv eylə məni mənim gözümdən. (10, 19)

Tanrının lütfü, rızası və əmri ilə yaranan insanın cismi torpağa qayıtsa da ruhu yenə özünün ilkin məkanına qovuşur. “Bununla da bütöv dünya anlamı və kainatın vəhdəti məsələsi ortaya çıxır. Bu isə öz növbəsində bədii-estetik duyumda özünə yer tapır. Küll halında götürülən bütöv dünya qurumunda bütövdən hissəyə, hissədən bütövə olan baxış küll ilə cüzv arasındakı münasibəti gerçəkləşdirir, bunlar qırılmaz hissələr kimi bütöv və tam halında anlaşılır”. (3, 48)

Füzuli öz Rəbbinə yaxınlaşmaq üçün ilkin yaradılışla bağlı məsələləri yada salaraq özünü can gülşənində bitən tikan, əqlin aynasına qonmuş tozla müqayisə edir. Çünki dünya həyatı ötəri, aldadıcı və tikanlarla doludur. Yalnız Tanrının kərəmi ilə bu yolda addımlamaq mümkündür:

Yarəb, kərəm et ki, xarü zarəm,

Dərgahə bəsi ümidvarəm.

Torpaq idim, eylədin bir insan,

Müstövcibi-əqlü qabili-can.

Gər can isə xaki-dərgəhindir,
Vər əql isə saliki-rəhindir.
Mən gülşəni-can içində xarəm,
Ayineyi-əqlə bir gübarəm.

(10, 19)

Füzuli Allahın verdiyi nemətlərə şükr edərək islami dəyərlərə, o cümlədən islamın əsas sütunlarından birincisi sayılan tövhidə qarşı çıxmır, əksinə tövhid anlamının şərhinə xüsusi yer verir. Şair göstərir ki, heç zaman mənim seyr və sülukum, yəni sufiliyə meylim etiqadıma sədd ola bilməz və mən heç zaman tovhid üçün dəlil istəmirəm:

Yüz şükr ki, yox sənə xilafım,
İnsafım var, var etirafım.
Öylə deyiləm ki, bu aradə
Sədd ola sülukum etiqadə.
Hər ləhzə əqidəm ola zail,
Tovhidinə istərəm dəlail.

(10, 19)

“Leyli və Məcnun” məsnəvisindəki minacatlarda Füzulinin dünya həyatı və axirət haqqında fikirləri də öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcüm edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı, Azərneşr, 1992
2. Qurani-Kerim meali. Hazırlayanlar: Dok.Dr.Halil Altuntaş, Dr.Muzaffer Şahin. Ankara. Diyanet işleri Bakanlığı yayınları /527. Kaynak Eserler /26, 2008
3. Gümsüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı – Tehran, 1997
4. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975
5. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cildə, III cild, Bakı, 2009
6. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (Müxtəsər), İki cildə, I c, Bakı, 1943
7. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cildə, I c, Bakı, 1960
8. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
9. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
10. Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, 1958
11. N.Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi, tərcümə edəni Rüstəm Əliyev. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021
12. Vəfa Hacıyeva. Nizami Gəncəvinin Qurandan iqtibasları. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (kollektiv). Bakı, “Elm”, 2021.

ОФИЦИАЛЬНОЕ ВСТУПЛЕНИЕ В КЛАССИЧЕСКИХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МАСНАВИ: ТОВХИД И МИНАЖАТ

Кулиева Рузия Заман кызы

Резюме

Вступление вне темы – ставшая традицией в классической Азербайджанской литературе, представляет собой разновидность оды в арабской литературе. Добавленные в начало маснави основные составные элементы вступления как товхид (монотеизм), минаджат (молитва), нят (восхваления пророка), маджия (панегирик), мираджнаме и т.д. показывают научно-философские взгляды, религиозное благосостояние писателя. В тоже время эти примеры художественного творчества дают подробную информацию о литературно-культурной среде того времени.

**A FORMAL INTRODUCTION TO CLASSICAL AZERBAIJANI
MASNAVI: TAWHID, MINACAT**

Guliyeva Ruziya Zaman
Summary

In classical Azerbaijani literature, the tradition of introductory sections taken from the subject matter has a diverse range in Arabic literature. The elements that make up the formal introduction, which are added to the beginning of subject-based epics, such as Tawhid, Minacat, Nat, Merajnama, Madhiyya, and others, are artistic examples of the writer's religious, scientific-philosophical views as well as the most accurate information about the literary and cultural environment of the time in which they lived

Rəyçi: akademik Rafael Hüseynov

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 07.09.2023-cü il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 25.09.2023-cü il.

UOT:811.

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN TƏSİRİ İLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ LEKSİK ALINMALAR

*Həmzəyeva Taliyə Saleh qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilində alınma sözlərin işlənməsi müxtəlif xalqların ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni əlaqələrinin, dünyada baş verən elmi yeniliklərin mənimsənilməsinə və informasiya mübadiləsinin genişlənməsinə real zəmin yaratmışdır. Müasir şəraitdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınmaların əsas mənbəyinin biri ingilis dili hesab edilir. Bəzi hallarda isə yunan, latın, fransız, alman və başqa dillərdən alınmalar da Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin leksik sisteminə ingilis dilindən xeyli miqdarda yeni alınma söz və terminlər keçmişdir. Belə alınma sözlərin əksəriyyəti dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bu cür yeni leksik vahidlərin bir qisminin komponenti alınma, digər bir qisminin isə komponenti dilin öz vasitəsi olan hibrid terminlərdən ibarətdir. Bundan başqa hər iki komponenti alınma olan terminlər də dildə işlənməkdədir.*

Açar sözlər: dilin zənginləşməsi, söz yaradıcılığı, alınmalar, dil vahidləri, ikidillilik və çoxdillilik

Ключевые слова: обогащение языка, словотворчество, заимствования, языковые единицы, двуязычие и многоязычие

Key words: language enrichment, word creation, borrowings, language units, bilingualism and multilingualism

Dillərin qarşılıqlı təsiri hər bir dilin lüğət tərkibinin müxtəlif zənginləşməsinə müəyyən təsir edir. Bunun nəticəsində elmin müxtəlif sahələr və sosial hadisələrlə bağlı dilə yeni sözlər dilə daxil olur.

Dilin inkişafına zənginləşməsi və təkmilləşməsi məsələsinə fərqli münasibətlər mövcuddur. Dilin inkişafın da onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə bağlı meyllərə münasibət üstünlük təşkil edir. Bu meyillərdə alınmalara üstünlük verilməsi dildə yeni struktur elementlərin yaranmasına təsir etdiyi qeyd olunur. S.A.Sadıqova yazır: "Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə təsir olur və belə təsirin nəticəsi dildə özünü mütləq göstərir. Bu prosesdə əsas göstərici dilin başqa dildən müxtəlif linqvistik vahidləri alıb öz arsenalına daxil etməsidir" [7, s.40].

Dilin inkişafı lüğət tərkibinin artması ilə deyil, həm də onun morfoloji-sintaktik və üslubi imkanlarının genişlənməsi ilə də bağlıdır. Son dövrlərdə dilin inkişafı ilə bağlı parametr sayıla bilən dilin terminoloji sisteminin mükəmməlliyidir.

Dil mövcud olan aləmdə bütün əşya və anlayışları ifadə edə bilmə imkanlarına malikdir. Dilin zənginliyi və kamilliyi həmin anlayışların dilin lüğət tərkibində işlənməsindən asılıdır. Dildə özünə aid vahidlərin köməyi ilə bəzi anlayışların məzmunu verilə bilmədikdə başqa dilin sözlərindən istifadə edilir. Bu zaman dillərarası əlaqələrdə sözlər bəzən tərcümə edilir, bəzən də olduğu kimi alınır. Tərcümə hər bir dilin söz potensialını aydınlaşdırmağa imkan verir və obyekt dillərin söz ehtiyatına müraciət edilir. Mənbə dildə verilən məlumatın obyekt dildə ifadə olunması iki dilin imkanlarını müqayisə etməyə zəmin yaradır. Tərcümə prosesində obyekt dildə tək sözlər, yaxud leksik vahidlərin çatışmazlığı məsələsi deyil, dilin

lüğət tərkibinə daxil olan elementlərin, dil vahidlərinin məna incəlikləri, formaları aşkara çıxır. Dillərin müqayisəli tədqiqi onların inkişaf səviyyələri haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan versə də, nəticə etibarlı ilə bu, konkret dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və inkişafının xüsusiyyətlərini açmır. Dilin inkişafı onun müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətinin müqayisəsinə əsasən aparılmalıdır.

Dilin inkişafının əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi “*dilin zənginləşməsi*”, “*dilin təkmilləşməsi*”, “*dilin sabitləşməsi*” və “*dilin normalaşması*” anlayışlarını bir daha nəzərdən keçirməyi tələb edir. Dilin inkişaf tarixi daimi prosesdir. Ədəbi dilin inkişaf dövrlərindən danışarkən, bu dövrləri bir-birindən ayırarkən onun ümumi inkişafı sərf-nəzər edilmir. Əlbəttə, real tarixi dövrdə müəyyən bir dilin inkişafında geriləmə prosesi özünü göstərə bilər. Yəni, bu dövrdə dilin yerinə yetirdiyi funksiyalar dairəsinin sıxılması, onun istifadə olunmasında məhdudiyətlər meydana çıxır. Aydın ki, belə məhdudiyətlər dilin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu da inkişafın repressiv istiqamətini təyin edir. Lakin bütövlükdə inkişaf dilin daxili imkanları əsasında baş verir.

Dillərəlaqəsi əlaqələr müxtəlif istiqamətdə dillərin inkişafı üçün baza rolunu oynayır ki, bu da hər bir dilin söz yaradıcılığı imkanlarını genişləndirir. Yeni anlayışların ifadəsində əsasən onun məzmun cəhəti götürülsə də, leksik vahidlərin formalaşmasında dil əlaqələrinin təsiri ilə sözlərin alınması da mühüm rol oynayır. Bu həm dilin lüğət tərkibinin kəmiyyətə çoxalmasına təsir edir. Dil potensialının üzə çıxmasında dilin öz imkanlarından daha çox istifadə olunur. Öz imkanları dedikdə, söz yaradıcılığının bütün istiqamətlərdə inkişafı nəzərdə tutulur və bu zaman yeni sözlər yaradılır. Sözlərin yaradılması ilə yanaşı sözlər də alınır. Göründüyü kimi, dilin zənginləşməsi həm onda gedən kəmiyyət dəyişmələrini, həm də keyfiyyət dəyişmələrini özündə birləşdirir. Bütün bu dəyişmələr dildə baş verən prosesləri, onların dilə təsirini aşkara çıxarmağa imkan verir.

N.Məmmədli yazır: “*Alınma terminləri “normalaşmış dilə” qarşı qoymaq düzgün deyil, çünki elmi dil də elə ədəbi dilin funksional üslubudur. Elmi dil gerçəkliyin qneseoloji inikası, tarixi və məntiqi dərk edilməsi vasitəsi, elmi-texniki informasiyanın reallığıdır. Ədəbi dilin normalarına, qaydalarına tabe olan alınma terminlər söz yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Terminoloji leksikanın müəyyən bir qismi yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin leksikonuna aiddir. Belə terminlərdən bəziləri müəyyən zamandan sonra hətta milli ədəbi dilə də keçə bilər*” [5, s.3].

“Dilin sabitləşməsi” və “dilin normalaşması” dilin inkişafının müəyyən mərhələlərini bildirir. Dilin zənginləşməsi prosesində onda yeni vahidlər meydana çıxır. Bu vahidlərin heç də hamısı dildə özünə daimi yer qazana bilmir. İnkişaf prosesində belə vahidlərin müəyyən qismi işləkliyini itirir və dildən çıxır. Digər qisim isə sabitləşmə mərhələsini yaşayır. Dilin inkişafı onun bütün səviyyələrində özünü göstərir. Bu baxımdan dilin inkişafı məsələsinə həm kompleks şəkildə, həm də ayrı-ayrı səviyyələr üzrə yanaşmaq olar. Ən sadə bölgü fonetik, leksik, qrammatik və üslub səviyyələrində inkişafı izləməkdir. Leksik səviyyədə inkişafın özü də iki xətt üzrə öyrənilə bilər. Birinci xətt söz yaradıcılığı prosesində dilin öz daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları və üsullarını əhatə edir. İkinci xətt leksik alınmaların tədqiqini, onların dilin zənginləşməsində rolunun araşdırılmasını özündə birləşdirir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsəd məhz ikinci xətt üzrə araşdırmaları nəzərdə tutur. İşin müəyyən ardıcılıqla aparılması daha bir məsələnin şərhini aktuallaşdırır. Hər şeydən əvvəl “*alınma*” anlayışı təyin olunmalı, bundan sonra “leksik alınmalar” termini açıqlanmalıdır.

Fikrimizcə, alınmalar ümumi məzmun daşıyır və bir dilə məxsus vahidin başqa dildə işlənməsinin nəticəsidir. Alınma dilin müxtəlif səviyyə vahidi ola bilər. Bu baxımdan onlar cins tərtibində durur.

L.Blumfild yazır ki, *“hər bir dilə daxil olan və müxtəlif zəminində öz əksini tapan fərqli hadisələri dil alınmaları hesab edir və onları dialekt alınmaları, mədəniyyət sahəsində alınmalar- deyə iki qrupa ayırır [8, s.487].* Müəllif burada dil alınmalarını daha geniş mənada işlədir və fərqli hadisə anlayışını isə dil alınması termini ilə eyni mənada işlədir. Fikrimizcə, müəllif alınmalar dedikdə eyni bir dil arealından alınmaları nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, alınma yalnız leksik vahidə, yaxud sözə şamil edilmir.

Qeyd edək ki, alınmalar dedikdə, bu proses nəticəsində bir dildən (məsələn, A dilindən), digərinə (B dilinə) və ya əksinə, keçən fonetik, leksik, qrammatik vahidlər nəzərdə tutulur. Dil sistemində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq işlənen hər hansı bir yad dil ünsürü alınma sayılmalıdır.

“Alınma” termininin işlədilməsindəki yanlışlığın səbəbi əsas terminoloji mənaya və onun daşıyıcısına diqqət yetirilməməsi ilə bağlıdır. Terminologiya dilçiliyin sahələrindən biri olsa da, onun özünəməxsus anlayışlar və terminlər sferası vardır. Anlayış adlandırılan zaman onun kafi və zəruri əlamətləri təyin edilir. Bu əlamətlərə görə anlayışların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilərək ad verilir.

Hazırda Azərbaycan dilçilik terminologiyasında alınma, fonetik alınma, leksik alınma qrammatik alınma, kimi dörd müxtəlif termin işləkdir. Aydın ki, bu terminlərlə adlandırılan anlayışlar bir-birindən müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir. Eyni zamanda, onların oxşar əlamətləri də vardır. Əgər *alınma* terminində terminoloji mənə cəmləşirsə, digər üç termin-söz birləşməsində əsas fərqləndirici terminoloji sem birləşmələrin birinci komponentlərindədir. Oxşar əlamət son üç terminin bildirdiyi obyektin alınma olmasıdır. Deyək ki, fonetik alınmada xüsusi halda söhbət alınma fonemdən, yaxud səsdən, qrammatik alınmada affiks, suffiks, prefiksdən, leksik alınmalarda sözdən, söz birləşməsindən, termindən və s. gedir.

Araşdırmalarda müəyyənləşdirilir ki, dilçilikdə alınmalar üç növə fonetik, qrammatik, leksik alınmalara ayrılır. Bu alınmalar ikidillilik və ya çoxdillilik şəraitində dillərdə birinci növbədə dilin leksik sistemini inkişaf etdirir. Buna görə də bir dil başqa dilə təsir edərək onun lüğət tərkibini zənginləşdirir və dil əlaqələrinin təsiri tədricən fonetik, morfoloji və sintaktik qatlarda da öz əksini göstərir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində bir dildən digərinə keçən ilkin vahidlər nominativlər olur. Bunun səbəbi ayaqdır. Bir dilin daşıyıcıları digər dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyət prosesində özlərində olmayan predmet və obyektlərlə tanış olurlar. Həmin obyektləri doğma dildə adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Ən bəsit üsul nomenin olduğu kimi birbaşa alınmasıdır. Lakin nomenlər leksikanın xüsusi layını təşkil edir və leksik alınmalar heç də yalnız bu laya daxil olmur. Dilin lüğət tərkibinin bütün qatlarına aid sözlərin içərisində başqa dillərdən alınmalar ola bilər. Ümumişlək, məişət sözləri, realilər, terminlər və s. dilə başqa dillərdən keçir. Məsələnin göstərilən cəhəti nəzərə alınarsa, leksik alınmaların dilin zənginləşməsindəki rolunu öyrənərkən lüğət tərkibinin müxtəlif leksik laylar üzrə bölünməsindən istifadə etmək mümkündür.

Zənnimizcə, problemə bu istiqamətdə yanaşmaq bir sıra nəzəri məsələlərin açılmasında xüsusi rol oynaya bilər. Müxtəlif dillərdən alınmış sözlərin dilin lüğət tərkibinin leksik layları üzrə necə paylanması, hansı sahədə alınmaların çoxluq təşkil etməsi, onların

mənimsənilməsinin sinxron və diaxron planda araşdırılması, ayrı-ayrı qruplara daxil olan alınmaların həm struktur, həm də geneoloji cəhətdən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması kimi məsələlərin bu istiqamətdə öyrənilməsi daha çox məqsədamüvafiqdir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, leksik alınmaların müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılması çox vaxt birtərəfli səciyyə daşıyır. Bu sahədə müqayisəli araşdırmalar, demək olar ki, aparılmamışdır. Tədqiqatın bu məcraya yönəldilməsi üçün ilkin şərt lüğət tərkibinin mümkün leksik laylarının tənifatını dəqiqləşdirməkdir.

Leksikologiyaya ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda əsas olaraq dilin lüğət tərkibinin müxtəlif qruplara ayrılaraq tədqiq edilir. Müxtəlif qruplara ayrılma isə sözlərin işlənmə sahələri, daşdığı funksiyaları əsas götürülməsi özünü daha çox döğrudur.

S.Cəfərov leksikanı istifadə dairəsinə görə qruplara ayırarkən qeyd edir ki, “...lüğət tərkibində olan sözlərin işlədilməsi nöqtəyi-nəzərindən müasir Azərbaycan dilinin leksikasını belə qruplaşdırmaq olar: *dialekt leksikası; peşə-sənət leksikası; terminoloji leksika; jarqon leksikası və arqotizmlər*” [1, s. 38]. Göründüyü kimi, müəllif tərəfindən peşə-sənət leksikası və terminoloji leksika ayrı-ayrı qruplara daxil edilir və bir-birindən fərqləndirilir. Bu bölgədə dildə işlənən sözlərin əksəriyyətini təşkil edən ümumişlək sözlər əksini tapmır. Məlumdur ki, sözün leksik mənası yalnız səs kompleksinin əşya, yaxud anlayış aidliyi ilə deyil, həm də üç əsas amillə təyin olunur.

H.Ə.Həsənov leksika ilə apardığı tədqiqatlarında sözləri işləkliyinə görə *1.ümumişlək sözlər; 2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər; 3) xüsusi leksika kimi üç qrupa ayırır:*” [2, s.168]. Müəllif belə bir qruplaşdırma apardıqdan sonra ikinci qrupu daha geniş şəkildə növlərə bölür və təsnifat sxemini qurur.

Deyilənləri əsas götürərək xüsusi leksikanın məhdud dairədə işlədilən sözlər qrupuna aid edilməsini düzgün saymaq olar. Təsnifat kriteriyasının sözün işlənmə dairəsi olması da bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Yəni dilin lüğət tərkibini sözlərin işlənmə dairəsinə görə iki qrupa bölmək mümkündür: 1)ümumişlək; 2)məhdud dairədə işlənənlər.

H.Həsənov məhdud dairədə işlənən sözləri 5 (beş) müxtəlif qrupa ayırır. Onun təsnifat sxemində ictimai-siyasi leksika, idman və hərbi leksika ilə yanaşı, xüsusi leksika da ayrıca qrup təşkil edir. Burada üç məsələ mübahisə doğurur. Əvvəla, idman və hərbi leksikanın nə üçün eyni qrupda birləşdirilməsinin səbəbi və meyarı aydın deyil. İkincisi, nə üçün idman və hərbi leksika bir qrup təşkil edir, deyək ki, mədəniyyət və incəsənət sahəsinə aid sözlər belə mövqedə durmur. Üçüncüsü, həm ictimai-siyasi, həm idman, həm də hərbi leksika xüsusi leksikanın tərkib hissələri olduqları halda bu qrupla eyni səviyyəyə qaldırılır. Fikrimizcə, işlənmə dərəcəsinə münasibətdə S.Cəfərovun verdiyi təsnifat daha düzgündür. Lakin bu təsnifatda dilin lüğət tərkibinin əsas korpusunu təşkil edən ümumişlək sözlər öz əksini tapmamışdır. Ümumişlək sözlərin, yaxud ədəbi dilə aid sözlərin ayrıca bir qrupda birləşdirilməsi vacibdir. Elmi ədəbiyyatlarda oxşar təsnifat sxemləri qurularkən ədəbi dilin leksik tərkibini ilk növbədə fərqləndirirlər.

Elmi ədəbiyyatlarda dilin lüğət tərkibinin müxtəlif kriteriyalara görə təsnifatı ilə bağlı biri-birindən bu və ya digər cəhətdən seçilən fikirlərə çox rast gəlmək olur. Bununla əlaqədar geniş şərhə ehtiyac duymuruq. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz fikirlər məqalədə qəbul edəcəyimiz təsnifat sxemini müəyyənləşdirmək üçün kifayət qədər əsas verir.

Dilin zənginləşməsində leksik sistemin inkişafını nəzərə alaraq lüğət tərkibini aşağıdakı əsas qruplara ayırmağı məqsədəuyğun sayırıq: *1) ümumişlək sözlər; 2)xüsusi leksika; 3) arqo*

və jarqon leksikası; 4) dialekt sözləri; 5) loru sözlər və varvarizmlər; 6) tarixizm və arxaizmlər; 7) realiyalar; 8) alınmalar

İlk baxışdan verilmiş bölgü ciddi elmi mübahisə obyektinə ola bilər. Məsələn, hansı əsasla ümumişlək sözlərlə realiyalar, yaxud tarixizm və arxaizmlərlə xüsusi leksika nə üçün eyni səviyyə qrupu kimi qəbul edilmişdir? Əlbəttə, hər iki irad doğrudur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət dilin lüğət tərkibinin işlənmə dairəsinə və ya digər xüsusiyyətə görə təsnifatından deyil, leksik alınmaların tədqiqi üçün optimal qruplaşdırmanın seçilməsindən gedir. Bu cür qruplaşdırma leksik alınmaların dilin lüğət tərkibinin leksik laylarında paylanma xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqda mühüm rol oynaya bilər.

Leksik alınmalar problemi ilə bağlı ənənəvi tədqiqat üsullarından biri bu və ya digər dildən alınmaların birgə araşdırılmasıdır. Dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bununla bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Əlbəttə, dilin zənginləşməsində leksik alınmaların rolunu öyrənərkən mənşəcə ayrı-ayrı dillərdən olan sözlərin qruplaşdırılıb araşdırılması da vacibdir. Bu məsələ leksik alınmaların genealoji tədqiqatını əhatə edir.

Aydındır ki, müəyyən dildə danışanlar öz dillərində olmayan, yəni başqa dilin daşıyıcılarının istifadə etdikləri əşyaları öz məişətlərinə daxil edərkən onu adlandırmaq üçün ilk növbədə ona yaxın əşyaların adlarından istifadə edirlər. Bu cür adlandırma üsulunu şərh edərkən L.Blumfeld yazır: *“German xalqları xristianlığı qəbul edərkən büt-pərəstlik dininin terminlərini saxlamışlar. God “allah”, Heaven “göy”, hell “cəhənnəm” kimi sözlər yeni dinə birbaşa daxil edilmişdir. Müxtəlif german dillərində bu sözlərin eyni şəkildə seçilib uyğunlaşdırılması prosesi alınma yollarından birini ifadə edir”* [8, s.499].

İkinci yol qohum dillərin daşıyıcılarının eyni mənalı sözləri ayrı-ayrı dillərdən alması ilə bağlıdır. L.Blumfeld bu üsulla alınmalara misal göstərərək yenə də büt-pərəstliyə aid terminlərdən istifadə edir.

Əgər dildə alınma predmetə oxşar əşya yoxdursa və buna uyğun olaraq müvafiq söz mövcud deyilsə, onda adlandırma üçün obyektə təsvir etmək yolundan istifadə olunur. Bu halda əsas sözdə semantik dəyişmə baş verir. Fikrimizcə, alınmanın bu üsulu leksik alınmalardan fərqlənir. Çünki xarici predmeti adlandırma bu halda dilin öz vasitələri hesabına baş verir. Mənbə dildə həmin predmeti ifadə edən leksik vahid obyekt dilə keçmir. Lakin təsvir yolu ilə adlandırılan obyektin anlaşılması üçün bir sıra hallarda mənbə dildəki sözə istinad etmək lazım gəlir. Belə zərurət mənimsənilmiş və dildə təsvir yolu ilə adlandırılmış predmetin dil daşıyıcılarının hamısına məlum olmamasından irəli gəlir. Əgər hindu *viski* sözünə *“od-su”* deyirsə, bu nominativin hansı predmeti ifadə etməsinin dilin bütün daşıyıcılarına aydın olması üçün müəyyən müddət tələb olunur. Bu müddətdə əslində obyekt dildə yeni predmetin adının dəqiqləşdirilməsi prosesi gedir. Qeyd olunan proses dilin inkişafı zəminində gizli şəkildə baş verir. Yəni dilin daşıyıcıları mənimsənilən obyektə ad axtarmaq üzərində fikirləşirlər. Lakin bu prosesin son nəticəsi kimi ya mənbə dildəki söz, ya başqa dildə onu bildirən söz alınır, ya bu əşyanı adlandırmaq üçün yeni söz yaradılır, ya da *“təsvir-söz”* nominativə, yaxud leksik vahidə çevrilir. Belə ki, *müəyyən* sözün qarşılığı kimi konkret leksik vahid deyil, ilkin dövrdə söz-təsvir edilən leksik vahidi ifadə edir və bu adlandırma funksiyasında çıxış edir. Leksik alınmaların öyrənilməsi zamanı bu prosesin tədqiqi vacib deyildir. *Çünki göstərilən proses ümumiyyətlə, nominasiyaya aid problemdir və ayrıca tədqiqat işi ola bilər.* Digər tərəfdən, leksik alınma belə prosesin nəticəsi olmuşdursa və dildə həmin alınmanın *“söz-təsvir”* variantı varsa, onda bu cür hallar nəzərdən keçirilə bilər.

Yeni xarici obyektlərin nominasiyasının digər üsulu mənbə dildə təsvir yolu ilə adlandırılan predmetin obyekt dildə eyni üsulla özünə yer tapmasıdır. Burada təsvir üçün istifadə olunmuş sözlərin qarşılıqlarının verilməsi məsələsi diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, “təsvirin - təsviri” üsulu ilə nominasiya zamanı leksik alınmalara rast gəlmək mümkündür.

“Təsvirin təsviri” üsulu ilə nominasiya kalka üsulunun eynidir. Onu da qeyd etmək ki, kalka termininə çox vaxt terminologiyaya aid tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, leksikologiyadan, xüsusən də leksik alınmalardan bəhs edərkən bir sıra tədqiqatçılar kalkanı ayrıca leksik alınma növü səviyyəsinə qaldırırlar. Halbuki, “kalka”, “kalka etmək” nominasiya üsuludur. Yəni xarici predmeti, yaxud obyekt dildə olmayan anlayışın adlandırılması üçün mənbə dilin sözləri ilə tərcümə edilir. Beləliklə, “kalka”, “kalka etmək” terminləri həm də tərcüməşünaslıq anlayışlarını bildirir. Məlumdur ki, tərcüməşünaslıqda hərfi, sərbəst və əsil tərcümə anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Hərfi tərcümə sözbəsöz tərcüməyə daha yaxındır. Lakin tərcümə prosesində söhbət yalnız sözlərin obyekt dildə verilməsindən getmir. Burada məzmunun hərfi tərcüməsi əsas götürülür. Tərcümə edilmiş kontekstdə isə ola bilər ki, bəzi sözlər hərfi tərcümə edilməsin. Kontekstin bütöv məzmunu isə hərfi tərcümə edilmiş olur. Bu halda biz sözbəsöz tərcümənin müxtəlif variantları ilə üzləşmiş oluruq. Göstərilən cəhət kalka anlayışına münasibətdə öz təsirini göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu təsir kontekst vahidlərinin heç də hamısının hərfi tərcümə edilməməsindən irəli gəlir. Buna baxmayaraq, tərcüməşünaslıqda kalka termini olduqca az işlənir.

L.K.Latışev tərcüməşünaslıqda ekvivalentlik məsələlərini araşdırarkən obyekt dildə qarşılığı olmayan sözlərin verilməsinin əsas yollarını sadalayır və bu zaman kalkanı da qeyd edir. O yazır: “*Ekvivalenti olmayan sözü təşkil edən morfemlərin onların hərfi qarşılıqları ilə əvəz olunması kalka üsuludur*” [10, s.54]. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, *L.K.Latışev A.A.Reformatskinin fikri ilə razılaşıq. Hər iki alim sözün morfemlər üzrə hərfi tərcüməsini kalka adlandırır.* Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümədə kontekst təsirə məruz qalır. Kontekstin isə sərhədləri dəqiq təyin olunmamışdır. Xüsusi halda o bir sözdən ibarət ola bilər. *Əgər iki və daha artıq vahidi (sözü) özündə birləşdirən kontekstin tərcüməsi əsas götürülərsə L.K.Latışevin fikri ilə razılaşımaq mümkündür.* Ancaq kontekst bir sözdən ibarət olarsa, onda söhbət sözün tərcüməsindən gedəcəkdir. Belə olan təqdirdə kalka ilə hərfi tərcümə eyniləşir və onlar arasındakı fərqi tapmaq çətinləşir. Kalka termininə münasibətdə fikir ayrılıqları elmi ədəbiyyatlarda açıq-aydın özünü göstərir. N.Xudiyev qeyd edir ki, “*dilçilikdə mübahisə yaranan ən mühüm məsələlərdən biri də alınma sözlərlə kalkalara münasibətdir. Tədqiqatlarda kalkalar bəzən alınma, bəzən də dildə söz yaradıcılığının bir üsulu kimi verilir. Mənşəcə fransız dilinə məxsus olan kalka sözü “üzünü köçürmək” mənasını ifadə etsə də onların necə yaranmasına fikir vermək və onu təyin etmək və müxtəlif mənə çalarlarında işlədildiyini nəzərə almaq zəruridir. Əsas məsələ də kalkanın alınma söz hesab edilib-edilməməsidir*” [3, s.10]. Müəllifin sonuncu qeydi bizim üçün daha əhəmiyyətlidir. Dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də kalkaların necə yaranmasıdır. Doğrudan da, bir sıra alimlər kalkaları alınma hesab edirlər. N.Xudiyev bu mübahisəli məsələni təhlil edir və yazır ki, “*kalkalar da dildə söz yaradıcılığının üsullarından biri kimi dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır.*” [3, s.10]. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, leksik alınmaların tədqiqi prosesində başqa bir maraqlı fakt da ortaya çıxır. Kalka nəticəsində yaranan yeni vahidin tərkibindəki komponentlərin mənbə dildəki sözün komponentləri ilə müqayisəsi istisna halların üzə çıxmasına səbəb olur. S.Sadıqova yazır:” *Kalkalar başqa bir dilə məxsus*

sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və ya söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözləri modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir” [6, s.168]. Göründüyü, kimi S.Sadiqova da kalka üsulu ilə terminlərin yaranmasından bəhs edir və bunu terminalma ilə eyniləşdirmir və dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi üsullarında verir.

Leksik alınmaların dilə daxil olmasının yolları barədə də elmi ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı fərqli fikirlərə rast gəlirik. *Mövcud elmi fikirlərin təhlili əsasında heç bir əlavə şərh vermədən iki əsas yolun varlığı haqqında hökm irəli sürmək olar: 1) birbaşa alınmalar; 2) dolayı yolla (vasitəli) alınmalar.* Lakin burada məsələnin bir cəhətini aydınlaşdırmaq vacibdir. İstər birbaşa, istərsə də vasitəli alınmaların dilə keçməsinin müxtəlif növləri aşkara çıxarıla bilər. Bu, dillərarası əlaqələrdən, ikidillilik və çoxdillilikdən asılıdır.

Kontaktlı və kontaktsiz dil əlaqələrinin hər ikisinin reallaşması prosesində bir dildən digərinə tərcümələr oluna bilər. Məlumdur ki, *“tərcümə bir proses kimi dillər və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın biristiqamətli və ikifazlı əlaqələri əsasında yaranır. Bu əlaqələrdə ən azı iki dilin, iki mədəniyyətin iştirakı əsasdır və bu zaman dillər arasındakı fərqlərin qismən də olsa modifikasiyaya uğradığı və ilkin mətnin məzmun kommunikativ formasını ötürməyə köklənməsini səciyyələndirən prosesdir”* [11, s.75].

Tərcümə zamanı mənbə dildəki dil vahidləri obyekt dilin ekvivalent vahidləri ilə əvəz edilir. Əlbəttə, burada ekvivalentlik ümumi səciyyə daşıyır və qarşılığın seçilməsindən asılı olaraq özünü müxtəlif şəkildə göstərə bilər. Məsələnin bu tərəfi bilavasitə işimizlə əlaqəli deyildir. Tədqiqat üçün leksik vahidlərin tərcüməsi maraq kəsb edir. Leksik vahidin obyekt dildə tam ekvivalent qarşılığı tapıldıqda tərcümə adekvat sayılır. Bir sıra hallarda mənbə dildə işlənmiş sözün obyekt dildəki qarşılığı olmur. Belə hallarda leksik vahidin tərcüməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Onlardan bəziləri obyekt dilə leksik alınmaların gətirilməsi ilə əlaqədardır. Burada sözün olduğu kimi alınması, onun qismən dəyişdirilərək dilə gətirilməsi və başqa dildən götürülmüş sözlə əvəz edilməsi kimi hallara rast gəlinir.

M.İsmayılova bəzi alimlərin kalka haqqındakı fikirlərini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, “kalkanın terminalmadan fərqi bu üsulla yaradılan terminin tərkibindəki morfemlərdən heç olmasa birinin hərfi tərcümə yolu ilə verilməsidir” [4, s.118]. Bu fikirdən daha çox müəllifin apardığı müqayisə diqqəti cəlb edir. *“Sotrudnik” və onun Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan əməkdaş* sözlərini bir-biri ilə morphem tərkibinə görə müqayisə edən müəllif 3-2 nisbətini müəyyənləşdirir. O, haqlı olaraq yazır ki, *“Sotrudnik” sözündəki so- morfemi ön şəkilçi olub feil və isimlərin düzəldilməsində istifadə edilir, birgə iştirak mənası verir, -nik şəkilçisi şəxsin peşə, sənət və s. mənsubiyyətini bildirir”* [4, s.118]. Aydın olur ki, bu şəkilçi adətən ön şəkilçi ilə birgə artırılır. Rus dilində iki morfemin əlavə olunması nəticəsində yaranan məna Azərbaycan dilində onun qarşılığını ifadə edən *-daş* şəkilçisinin artırılması yolu ilə əldə olunmuşdur. Müqayisələrdən aydın olur ki, kalka üsulu ilə yaradılan söz mənbə dildəki ilə quruluşca oxşar olmalıdır. *Sotrudnik - əməkdaş* nümunəsində quruluşca oxşarlıq yoxdur.... Deməli, verilmiş nümunə leksik kalkaya daha çox uyğun gəlir. *Başqa bir misalə baxaq: udarnik - zərbəçi ikimorfemli vahid eyni tərkibli terminlə əvəz olunmuşdur.* Kalka üsulu ilə yaranmış yeni sözün tərkibindəki morfemlərdən birinin hərfi tərcümə yolu ilə verilməsini əsas sayan müəllif sözün tərkibindəki vahidlər səviyyəsində hərfi tərcümə dedikdə onun dilin öz sözləri ilə ifadə olmasını nəzərdə tutur. Məlumdur ki, səviyyə vahidlərinin tərtibi aşağı düşdükcə onların tərcüməsi ekvivalent qarşılığın tapılmasına yaxınlaşır. Əgər

kontekst daxilindəki sözün hərfi tərcüməsindən danışılırsa, sözün tərkibindəki morfemin, xüsusən affiksəl morfemin hərfi tərcüməsi ifadəsi işlənir.

Bir çox digər tədqiqatçıların kalka ilə bağlı fikirlərini nəzərdən keçirmək mümkündür. Lakin bu cür şərh yuxarıda verilmiş ümumi mənzərəni dəyişmir. Deyilənləri əsas götürərək kalkanı nominasiya üsullarından biri hesab etmək olar. Kalka prosesi leksik alınmalar yaratmır və bu üsulla yaranan sözlər alınma adlandırılmamalıdır. Lakin bir sıra sözlərin tərkibində alınma elementlərin olması onların natamam kalka yolu ilə yaranmasına dəlalət edə bilər. Leksik alınmaların tədqiqi prosesində fikrimizcə məhz bu qəbildən məsələlərə toxunmaq düzgündür.

Göründüyü kimi kalka yolu ilə yaranan sözləri alınma hesab etmək olmaz. Alınmalar dil əlaqələr əsasında bir dildən başqa dilə keçir. Bu alınmalar daha çox dilin terminoloji sistemində öz əksini tapır. Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində hazırda daha çox birbaşa Avropa dillərindən terminlər alınır. Beləliklə, alınma başqa dilin ünsürləridir. *Alınma söz, affiksəl morfem, sintaktik konstruksiya, fonetik vahid, fonetik, qrammatik alınmalar fərqləndirilir. Dildə alınmaların ən çox qeydə alındığı sahə dilin leksikasıdır. Təsadüfi deyildir ki, "alınma" anlayışı elmi dildə "alınma söz" anlayışının əvəzedicisi, substitutu kimi istifadə edilir.*

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. Leksika. - Bakı: Maarif, - 1970, - s. 38.
- 2.Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. Bakı:M, -1988. - s. 168.
- 3.Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü / N.Xudiyev. Bakı: Maarif, 1989. -10 s.
- 4.İsmayılova, M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili / M.İsmayılova. - Bakı: Ozan nəşriyyatı, - 1997. - 118 s.
- 5.Məmmədəli, N.B. Alınma terminlər / N.B.Məmmədli. -Bakı: Elm, - 1997,- s. 3.
- 6.Sadiqova, S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.Sadiqova. - Bakı: Elm, - 2002. - s.168.
- 7.Sadiqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları/ 8.S.Sadiqova. - Bakı: Elm, - 2015 – s. 40.
- 9.Блумфильд, Л. Язык. М.: Прогресс/ Л. Блумфильд. 1968. – с.487, 499.
- 10.Ивина, Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) / Л.В.Ивина. -Москва: Академический Проект, -2003. - с.54.
- 11.Латышев, Л.К. Курс перевода (эквивалентность перевода и способы достижения) Л.К.Латышев. -Москва: -1981. с.54
- 12.Швейцер, А.Д.Американский вариант литературного английского языка:пут и формирования и современный статус.//Вопросы языко-знания/ А.Д.Швейцер.1995.-№ 6, с.75.

ЛЕКСИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ПОД ВЛИЯНИЕМ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ

Хамзаева Талия Салеховна
Резюме

В условиях глобализации развитие заимствованных слов в азербайджанском языке создало реальную основу для усвоения социально-политических, экономико-культурных отношений разных народов, происходящих в мире научных инноваций, расширения информационных обмен. В современных условиях английский язык считается одним из

основных источников заимствований, входящих в словарный запас азербайджанского языка. В некоторых случаях в азербайджанский язык проникли также заимствования из греческого, латинского, французского, немецкого и других языков. За годы независимости в лексическую систему азербайджанского языка вошло большое количество новых заимствованных слов и терминов из английского языка. Большинство таких заимствованных слов употребляются в соответствии с правилами языка. Некоторые компоненты таких новых лексических единиц заимствованы, а другие компоненты представляют собой гибридные термины, являющиеся средствами самого языка. Кроме того, в языке также используются термины с обоими компонентами.

THE VOCABULARY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE UNDER THE INFLUENCE OF INTERLINGUISTIC RELATIONS LEXICAL BORROWINGS

Hamzayeva Taliya Saleh

Summary

In the conditions of globalization, the development of borrowed words in the Azerbaijani language has created a real basis for the assimilation of the social-political, economic-cultural relations of different peoples, the scientific innovations occurring in the world, and the expansion of information exchange. In modern conditions, the English language is considered one of the main sources of borrowings included in the vocabulary of the Azerbaijani language. In some cases, borrowings from Greek, Latin, French, German and other languages also entered the Azerbaijani language. During the years of independence, a large number of new borrowed words and terms from English entered the lexical system of the Azerbaijani language. Most of such borrowed words are used in accordance with the rules of the language. Some of the components of such new lexical units are borrowed, and the other components are hybrid terms, which are the means of the language itself. In addition, terms with both components are also used in the language.

Rəyçi: prof.M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 11 oktyabr 2023-cü il tarixli 03 sayılı protokol.

Daxil olma tarixi 26 oktyabr 2023-cü il

UOT:811.111.

**İNGİLİS XALQINA XAS MİLLİ-MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN FRAZEOLÖJİ
BİRLƏŞMƏLƏRDƏ ƏKSİ*****Əkbərli Turan Telman qızı
Bakı Slavyan Universiteti***

Xülasə: *Təqdim olunmuş məqalədə ingilis xalqının həyatı, adət-ənənələri və inancları ilə bağlı maraqlı faktlar əks olunmuşdur. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutan sabit söz birləşmələri ingilisdilli xalqların milli-mədəni dəyərlərini əks etdirən vasitələrdən biridir. Məqalədə verilmiş frazeoloji birləşmələr İngiltərədə çay ənənələri, din, mifologiya, rituallar və s. məsələlərlə bağlı təsəvvür oyatmaqla yanaşı, dilin zənginləşməsində əvəzsiz rol oynayır.*

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, ingilis dili, ingilis mədəniyyəti, adət və ənənələr, ingilis ədəbiyyatı.

Key words: phraseological unit, the English language, English culture, customs and traditions, English literature.

Ключевые слова: фразеологическая единица, английский язык, английская культура, традиции и обычаи, английская литература.

Yer üzündə bir-birindən fərqli çoxlu sayda mədəniyyət və onun parçası olan adət-ənənələr, inanclar, rituallar vardır. Tədqiqat işində bizi konkret olaraq ingilisdilli xalqların mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı, məişəti, gündəlik yaşanı, düşüncə tərzı, müasir dünyaya baxışı ilə əlaqəli faktlar maraqlandırır. İngilisdilli xalqların fikirləri, maraqları, həyat tərzı, adət-ənənə və inancları öz xüsusiyyətlərinə görə xeyli fərqlənirlər. İngilisdilli xalqların mədəniyyəti dildə frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər, miflər, xalq nağılları, müxtəlif nəzm və nəsr əsərlərində öz əksini tapır. Böyük Britaniya mədəniyyətində xüsusi yer tutan çayın mahiyyətinə və çayla bağlı yaranan adət-ənənələrə nəzər salaq. Çayı Avropaya ilk dəfə Cənubi Çindən su yolu gətirmişdilər. Çay İngiltərədən əvvəl Portuqaliya, daha sonra Hollandiyada məşhurlaşmışdı. İngilis mədəniyyətində ilk dəfə XVI əsrdə çayın adı çəkilir. O dövrdə İngiltərədə əhali “ale” adlandırdıqları ənənəvi ingilis pıvəsini içirdilər. İngilislər içməli suyu Temza çayından götürürdülər. Kirli, bakteriya ilə dolu olan Temzanın suyu içməyə yararlı deyildi. Fermentasiya zamanı (pıvənin hazırlanması prosesi) bakteriyalar məhv olurdu. Bu səbəbdən zəif spirtli içki olan “ale” əhalinin gündəlik suya olan tələbatını ödəyirdi. XVIII əsrdə əhalinin bu içkiyə olan asılılığının və sərxoşluğun qarşısını almaq üçün kral III Georq çayın xalq tərəfindən içilməsi əmrini verir. Kraliça Anna ingilisləri səhər yeməyinə “ale” əvəzinə çayın içilməsinə məcbur edir [4, s. 6]. XVII əsrin birinci yarısında çaya yalnız aptek və kofe evlərində, əsrin ikinci yarısında isə qapalı kişi klublarında rast gəlmək olurdu. Daha sonralar çay mağazaları açılmağa (XVIII əsr), İngiltərədə çayıçmə ənənələri yaranmağa başlayır və bu ənənələr il-ildən daha da möhkəmlənirdi. Maraqlıdır ki, daimi rütubət, yağış və dumanın hökm sürdüyü Böyük Britaniyada əhalinin demək olar ki, böyük faizi sağlamdır və xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkmir. Britaniyalılar uzunömürlü və sağlam olurlar. Bunun sirri isə ingilislər çayıçmə adət-ənənələri ilə əlaqələndirirlər. Rəvayətə görə, çay bitkisinin xeyrini ilk dəfə çobanlar aşkar etmişdilər. Belə ki, çobanlar dağ başında yetişən həmişəyaşıl otları yeyəndən sonra qoyunların daha aktiv olduqlarını və dağlara rahatlıqla dırmaşdıqlarını hiss edirlər. Çobanlar həmin çay bitkilərin toplayıb, qurudub və üzərinə su tökərək içdikdən sonra özlərini çox enerjili hiss etmişdilər. İngiltərədə çay adı bir içkidən daha böyük

əhəmiyyət kəsb edir. 59 million əhali gün ərzində 165 million stəkan çay içirlər. İngiltərədə çayla bağlı ilk rəsmi sənəd 1658-ci ildə dərc olunmuş T.Qarveyin yazdığı qazet materialı hesab olunur. Məqalədə çayın insana güc və enerji verdiyi, baş ağrılarını və baş hərlənməsini dayandırdığı, yorğunluğu, soyuqdəyməni aradan qaldırdığı, yuxunu yaxşılaşdırdığı qeyd olunmuşdur [4, s. 8]. Maraqlıdır ki, səhərlər ingilislər çayı iki fərqli saatda içirlər, birincisini, yataqda, hələ paltarlarını geyinib, əl-üzlərini yumamış, ikincisini, səhəy yeməyi zamanı. İngilislər adətən səhər 6-7 də oyanırlar və rütubətli iqlim, səhər dumanı ilə şöhrət qazanmış bu ölkənin sakinləri yuxudan tam ayılmaq üçün günə çayla başlayırlar. “Breakfast” (birinci səhər yeməyi) adlanan səhər yeməyi saat 7-9 aralığını əhatə edir. Səhər yeməyində yulaf sıyığı, balıq yaxud bekonla yumurta yanında südlü, yaxud limonlu çay qəbul olunur. İngilislər “lunch” adlandırılan ikinci səhər yeməyini saat 12-də qəbul edirlər. Bu zaman çörək, kərə yağı, qaynadılmış yumurta, cəm, jele, badamlı pecenye, biskvit və bulkaların yanında ətirli və yüngül çay içilir. İngilislər günorta yeməyini gec qəbul etdikləri üçün, tez-tez çay fasilələri (tea-breaks) edirlər. Ofislərdə işçilərin demək olar ki, bir saatdan bir çay fasiləsi etmək hüquqları vardır. İşçilərin bu hüququnun pozulması rəhbərliklə ciddi mübahisəyə səbəb ola bilər. Kralıçadan tutmuş ən adi işçiyə qədər hər kəs üçün əhəmiyyətli hesab olunan çay saati 5-dir. Axşam saat 5-6 aralığında sanki həyat donur, mağaza, ofis, bank kimi müəssələr çay fasiləsi verirlər. Müasir dünyada işlərin çoxluğu və sürətli temp bu ənənənin pozulmasına imkan vermir. Ən son “high tea” adlandırdıqları axşam yeməyində bütün ailə üzvləri dairəvi masa ətrafında toplanır, yemək yeyib ardınca çay içərək, siyası və idman xəbərlərini müzakirə edir, günlərinin necə keçdiyi haqqında danışırlar. “**High tea**” gününün sonunda işçi təbəqənin qəbul etdiyi, menyusu ət və balıq xörəkləri, kartof, lobyadan, çay süfrəsi və yanında müxtəlif şirniyyatlardan təşkil olunan yeməkdir.

İngilislər çay ənənələri ilə fəxr edir, gələcək qonağa qururla müxtəlif növ çaylar “ağ çay”, yəni südlü çay, limonlu, ətirli çay təklif edirlər. Çayın içilməsi, ilkin baxışdan, adi bir məsələ kimi görünərsə də, ingilis mədəniyyətində öz tarixi və spesifik xüsusiyyətləri ilə çox fərqlənir. Çoxəsrlik çay ənənələri elmi tədqiqatlar, bədii ədəbiyyat, publisistika, ölkənin iqtisadiyyatı, sosial və siyası həyatında öz əksini tapır. İngilis ədəbiyyatının bir çox dəyərli əsərlərində çay ənənələrindən söhbət açılır. Əsərlərdə çay təriflənir, qəhrəmanlara güc verir, onlara çətin vəziyyətdə köməklik göstərir. Belə əsərlərdən biri görkəmli ingilis yazıçısı və publisisti C.Oruellin ilk dəfə 1946-cı ildə çap olunmuş “**A nice cup of tea**” adlı essesidir. C.Oruell essədə ləzzətli çay hazırlamanın 12 qızıl qaydasını oxuculara təqdim etmişdir. 795 sözdən ibarət olan esse çayın mahiyyəti və əhəmiyyətini iri həcmli kitablardan daha məharətlə ifadə edirm [17]. Əsərlərində çay ənənələrindən tez-tez söhbət açan digər bir yazıçı C.Austindir. Yazıçı “**Pride and Prejudice**” əsərində çay içmə mərasimini zəriflik, kübarlıq timsalı olaraq ifadə etmişdi. Buna səbəb o zamanlar çayın baha qiymətə satılması, yəni çayın yüksək təbəqədən olan insanlar tərəfindən içilməsi idi [11, s. 146]. Böyük Britaniya yazıçısı L.Kerrollun 1865-ci ildə nəşr olunmuş “**Alice’s adventures in wonderland**” adlı əsərində Dəli Hatterin “çay qonaqlığı” ingilis ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən səhnələrdəndir. Əsərdə L.Kerroll çay qonaqlığını xaos bir hadisə olaraq təsvir edir. Stol başında oturanlar tez-tez yerlərini dəyişir, bir-birinə mənasız iradlar bildirir, tapmaça və şeirlər deyirlər. Əsərin baş qəhrəmanı Alisa təmkinli olmağa çalışsa da, sonda qəzəblənir və çay qonaqlığını həyatında gördüyü ən axmaq qonaqlıq adlandırır. Əslində yazıçı əsərin bu hissəsində oxuculara süfrə mədəniyyəti və süfrədə özünü düzgün aparma qaydalarını çatdırmaq istəyir [11, s. 111]. V.Uotson “**Miss Pettigrew lives for a day**” romanında çaya olan sevgisini əsərin qəhrəmanı

miss Lafossun sözləri ilə ifadə edir: “Fərqlilik yaratmaq üçün digər içkilərdən də istifadə etmək olar, - ... -, və sözsüz ki, onlar insanda müxtəlif hisslər oyadır, lakin, mən həmişə demişəm, bir stəkan çay içmədən insan özünü həqiqətən gümrah hiss edə bilməz” [16]. J.K.Roulinqin **“Harry Potter and the Prisoner of Azkaban”** adlı romanında əsərin baş qəhrəmanlarından Ron “Kimsə özünü pis hiss edəndə anam ona çay təklif edir” sözləriylə çayın qəlb yarasına köməklik göstərdiyini, insanın əhvalını yaxşılaşdırdığını ifadə edir [14, s.158]. K.Cerom **“Three on a boat, not counting the dog”** kitabında çayla bağlı belə bir fikir irəli sürür: “Mədəmiz bizim hisslərimizi, əhval-ruhiyyəimizi müəyyən edir. O, razılıq verməyə biz işləyə və fikirləşə bilmərik. Yumurta və bekondan sonra mədəmiz bizə göstəriş verir: “İşlə!”. Bifşteq və pivədən sonra bizə əmr edir: “Yat!”. Bir stəkan çaydan sonra (hər stəkana 2 qaşığı əlavə etmək və üç dəqiqədən artıq saxlamamaqla) mədəmiz beynimizə signal göndərir: “Tez oyan və nəyə qadir olduğunuzu göstərin!” [12, s. 92]. İngilis dilində “çay” sözünün istifadə olunduğu bir çox frazeoloji birləşməyə rast gəlmək olar:

“To be one’s cup of tea” – bir kəsin sevdiyi, bəyəndiyi bir şeyi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Çox zaman bu ifadəyə inkar formada **“It’s not my cup of tea”** (Mənim zövqümcə deyil!) şəklində rast gəlirik. Məsələn, hər hansısa bir paltarın zövqümüzcə olmadığını, onu bəyənmədiyimizi bildirmək üçün belə bir cümlə işlədə bilərik **“That dress is really not my cup of tree”**. **“To be one’s cup of tea”** ifadəsi XVIII əsrin ortalarından dildə istifadə olunmağa başlamışdır. Verilən ifadə çayın içilməsi ilə əlaqəlidir. Dünyada ən geniş yayılmış içkilərdən olan çayın fərqli növləri, dadları vardır. İnsanlar öz zövqlərinə uyğun olan çayı içirlər. Bu ifadə eyni şəkildə bir şeyin zövqümüzcə olub-olmadığını əks etdirir.

“It’s another cup of tea” – danışıq dilində tez-tez istifadə olunan bu ifadə Azərbaycan dilinə **“Bu başqa məsələ!”** şəklində tərcümə olunur.

“It’s tea time!” – bəzi britanyalıları çay sözünü əsas yemək hesab olunan **“dinner”** sözünün sinonimi olaraq istifadə edirlər. Yəni kiməsə yeməyin hazır olduğunu məlumat vermək üçün **“It’s tea time!”** demək kifayətdir.

“A storm in a teacup” – ingilis dilinin Britaniya variantında istifadə olunan bu ifadə insanların şışirtiyi, əslində isə böyük əhəmiyyət kəsb etməyən xırda problemləri ifadə edir. Məsələn: **I think this is all a storm in a teacup, and there is nothing to worry about.** Bu ifadə ingilis dilinin Amerika variantında **“A tempest in a teapot”** şəklindədir. **“A tempest”** - şiddətli fırtına mənasını ifadə edir.

“Tea party” – bu birləşmənin hərfi tərcüməsi **“çay qonaqlığı”** şəklində olsa da, əslində bir şeyin çox asan olduğunu ifadə edir. Məsələn: **“This exam was just a tea party for me”** cümləsi imtahanın çox asan olduğunu bildirir.

“It’s as good as a chocolate teapot” – bir şeyin təməmilə yararsız, istifadəsiz olduğunu ifadə edir. Həqiqətən də, şokoladdan düzəldilmiş dəm çayniki istifadəyə yaramır. Məsələn: **“Your plan is as good as a chocolate pot”** cümləsi planın yararsız olduğunu əks etdirir.

“Tea and Sympathy” – birinə təskinlik vermək mənasını ifadə edir. Məsələn, **“I just need a bit of tea and sympathy”** cümləsi **“Mənim sadəcə bir az mərhəmətə ehtiyacım var”** şəklində dilimizə tərcümə oluna bilər.

“All the tea in China” – olduqca dəyərli bir şeyi ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: **“Just a glimpse of your smile is worth all the tea in China to me”** cümləsi bir kəsin gülüşünün necə dəyərli olduğunu ifadə edir. **“I wouldn’t do it for all the tea in China”** – cümləsi isə dilimizə **“Mənə dünyaları versələr də, bunu etməyəm”** şəklində tərcümə oluna bilər.

“**What does that have to do with the price of tea in China**” ifadəsi Azərbaycan dilinə “Bunun məsələyə nə dəxli var?” kimi tərcümə olunur.

“**to spill the tea**” – ingilis dilində “tea” sözü slenq olaraq “qeybət” mənasını ifadə edir. Verilmiş ifadə dilimizə “qeybət etmək” şəklində tərcümə olunur. Məsələn: All right, spill the tea – what really happened? – Yaxşı, danış görək, nə baş verib? İngilis ədəbiyyatında çay mövzusunun bir çox şair-yazıçılar tərəfindən istifadə olunması və tərkibində “çay” sözü olan frazeoloji birləşmələrin çoxluğu çay ənənələrinin müxtəlifliyi, zənginliyindən xəbər verir. Təqdim olunan nümunələr bu ənənələrin dildə öz əksini tapdığını göstərir.

İngilis dilində din, adət-ənənə, ritual, inanclar, tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər, mifologiya, siyasi və iqtisadi inkişaf kimi faktorların təsiri ilə yaranmış çoxlu sayda frazeoloji birləşmə, atalar sözləri və məsəllər mövcuddur. Məsələn, mifologiya ingilis dilinin zənginləşməsində böyük rol oynayan vasitələrdən biridir. Dildə üslubi çalarlığı, ifadəliliyi ilə seçilən bir çox söz və frazeoloji birləşmələr qədim, tanınmış mifoloji obrazlar və hadisələrlə əlaqədirlər. Onlardan biri “**to hold out an olive branch**” (“to make a sign of piece”) birləşməsidir. Mübahisəyə son qoymağı və konflikti sülh yolu ilə bitirməyi ifadə edən birləşmə Bibliya ilə əlaqəlidir. Sülhün simvolu olan göyərçin və zeytun budağı “Nuh və böyük daşqın” hekayəsindən götürülmüşdür. Bibliyaya əsasən, insanlar pozulmuş, ədalətsizlik, vicdansızlıq baş alıb gedirmiş. Allah dünyanı pis insanlardan təmizləmək istəyir. Daşqından qabaq ailəsini və heyvanları xilas etmək üçün Allah Nuha gəmi tikməyi tapşırır. Nuhun gəmisində olan canlılardan başqa hər kəs daşqında məhv olur. Nuh suyun geri çəkildiyini yoxlamaq üçün göyərçini gəmidən buraxır. Göyərçin dincəlməyə heç bir quru yer tapmır və geri qaydır. Yeddi gün sonra nuh yenidən göyərçini gəmidən buraxır. Bu dəfə göyərçin dimdiyində zeytun budağı ilə geri qaydır. Bununla Nuh başa düşür ki, su geri qayıdıb, torpaq qurudur və Allah onları artıq bağışlayıbdır. Beləliklə, dimdiyində zeytun budağı tutmuş göyərçin sülhün rəmzidir və “to hold out an olive branch” ifadəsi Bibliyada olan hekayədən götürülmüşdür [1, s.105]. İngilis dilində mifoloji çalarlara malik olan “**to gorgonize**” feili “bir kəsi çox qorxutmaq, dəhşətə gətirmək, qorxudan iflic etmək” mənasını ifadə edir. Bu feil mifologiyada “**the Gorgons**” (qorqonlar) adlanan üç bacının (Evriala, Sfeno və Meduza) adından götürülmüşdür. Saçları yerində ilanlar olan bu üç bacı onlara baxanı dəhşətə salır və daşa döndürürlər. İngilis dilində “gorgon” çirkin, vahiməli qadın deməkdir [1, s. 10]. Dildə orta əsrlərdən bəri istifadə olunan maraqlı ifadələrdən biri də “**to wear one’s heart on one’s sleeve**” hesab olunur. Bu birləşmə “hisslərini açıq-aşkar birüzə vermək, səmimi olmaq” mənasını ifadə edir və orta əsrlərə xas olan bir adətlə əlaqəlidir. Adətə görə, at yarışları zamanı cəngavərlər çıxışlarını bəyəndikləri konkret bir qadına həsr edirdilər. Yarış başlamamış cəngavər seçdiyi qadına yaxınlaşmaqla onu bəyəndiyini göstərirdi. Qadın yaylığını cəngavərə verir, o isə həmin yaylığı qoluna bağlayırdı. Beləliklə, cəngavər hissələrini, seçdiyi qadına olan sevgisini hər kəsə bildirirmiş [1, s. 93]. Bu birləşmə U.Şekspirin 1604-cü ildə yazdığı “Otello” faciəsində də istifadə olunmuşdur [15, s. 22]. Əsərin mənfi obrazlarından olan Lago Otelloya nifrət edir və onu məhv etmək üçün xain planlar qurur. Lagonun monoloqunda verilmiş frazeoloji birləşməyə rast gəlirik: But I will wear my heart on my sleeve // For daws to peck at: I am not what I am.

İngilis xalqına xas ənənələr əsasında formalaşan maraqlı ifadələrdən biri də “**Don’t throw the baby out with the bath water**” şəklindədir. Deyilənə görə, orta əsrlərdə İngiltərədə insanlar iyun ayında ailə qururdular. Çünki, may ayında onlar “illik vanna qəbulu” mərasimini həyata keçirirdilər. Bu ənənəyə görə, böyük bir vannanı isti su ilə doldururdular

və bütün ailə üzvləri eyni suda yuyunmağa məcbur idilər. Evin kişisi təmiz suda ilk vanna qəbul etmək üstünlüyü sahib olurdu. Daha sonra evin başqa kişiləri və oğullar, daha sonra qadınlar və qızlar, sonda uşaqlar eyni suda yuyunurdular. Kirli suda ən son yuyunan isə körpələr idi. Su o qədər kirli olurdu ki, suda körpəni görmək demək olar ki, mümkün olmurmuş. Bu ənənə əsasında sözügedən ifadə yaranmışdır [1, s. 15]. “Don’t throw the baby out with the bath water” (“Körpəni vanna suyu ilə bərabər atma”) ifadəsində gərəksiz bir şeyi atdığımız, ondan canımızı qurtardığımız zaman, onda olan lazımlı şeyləri qoruyub saxlamaq məsləhət görülür. Göründüyü kimi, ingilis dilində təqdim olunan frazeoloji birləşmələr bizə bu dildə danışan xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri və s. ilə bağlı maraqlı məlumatlar ilə tanış olmaq imkanı yaradır. Bu baxımdan sabit söz birləşmələrinin tədqiqi əhəmiyyətli hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Qaraşarlı Ç. Language and culture (English speaking countries). Baku, “Elm və təhsil”, - 2014, -152
 2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка / Н.Ф.Алефиренко. Москва: ФЛИНТА, 2020, 288 с.
 3. Алефиренко Н.Ф. Теория языка. М.: «Академия», - 2004. – 368 с.
 4. Андреевна С.В. Традиции чаепития в Англии и в России, Научнопрактическая конференция школьников «Ученик-исследователь», Ромны-2006, с. 4-14.
 5. Максимовских А.Г. Лингвокультурология как новое направление современной лингвистики. Альманах современной науки и образования, № 8 (27) 2009, часть 1, 88-90
 6. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: «Академия», 2001. – 208 с.
 7. Степина В.С. Новая философская энциклопедия. М.: Мысль, 2001. – 354 с.
 8. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация. М., 2000, 261 с.
 9. Хохлова И.Н. Межкультурная коммуникация. Актуальные проблемы филологии (II): материалы междунар. заоч. науч. конф. Пермь: Меркурий, 2012 – 110 с.
 10. Austin J. Pride and Prejudice, GlobalGrey, London - 2018, 351 p.
 11. Carroll L. “Alice’s adventures in wonderland”. VolumeOne Publishing, Chicago, Illinois 1998, 195
 12. Cerom K. Three on a boat, not counting the dog. GlobalGrey, London, 2008, 188 p.
 13. Kramsch C. Language and culture. Oxford University Press, 1998, 134 p.
 14. Roulinq J.K. Harry Potter and the Prisoner of Azkaban. Scholastic Inc, U.S.A. 1999, 456.
 15. Shakespeare W. Othello. EMC/Pradigm Publishing, St. Paul, Minnesota, 2005, 277 p.
- <https://pdfroom.com/books/miss-pettigrew-lives-for-a-day/RPkdNeQx5Xr>
<https://www.orwellfoundation.com/>

REFLECTION OF ENGLISH NATIONAL AND CULTURAL VALUES IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Акперли Туран Телмановна
Summary

The presented article gives amazing facts about daily life, customs, and traditions of the English people. Phraseological units which play a crucial role in the vocabulary stock are considered to be one way of presenting English national and cultural values. Phraseological units shown in the given article create an opportunity to get acquainted with English tea traditions, religion, mythology, rituals etc. Additionally, their role in enriching the language is of paramount importance.

**ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ АНГЛИЧАН ВО
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ**

Akperli Turan Telman

Резюме

В предлагаемой статье нашли отражение интересные факты, связанные с жизнью, обычаями, нравами и верованием англичан. Устойчивые сочетания, занимающие особое место в словарном составе языка, являются одним из средств выражения культурных ценностей англоязычных народов. Приведенные в данной статье фразеологизмы, наглядно демонстрирующие обряд чаепития, религиозные, мифологические представления, ритуалы народа, играют неповторимую роль в обогащении языка.

Rəyçi: fil. ü. fəl. dok., dosent S.H.Fətəliyeva

Bakı Slayyan Universitetinin İngilis filologiyası kafedrasının 26 oktyabr 2023 il tarixli 2 sayılı protokol.

Daxil olma tarixi 27 oktyabr 2023-cü il

UOT:811.512.162.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN OXŞAR KÖKLÜLÜYÜ

Nəsibova Gülnarə Şamədin qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertanti
gulnarnsibova6@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan dilində omonimlərin formalaşma üsulları çox zəngin olmuşdur. Şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu kimi omonimlər tarixən yeni sözyaratma prosesində mühüm rola malik olmuşdur. İlk monosillabizm mərhələsində insan və ətraf mühit münasibətlərinin genişlənməsi sayəsində informasiya aktivliyi canlanmağa başlamış, əşya və hadisələrin adlandırılması üçün yeni anlayışlar yaranmağa başlamışdır. Həmin mərhələdə yeni anlayışların ifadə olunması üçün baş verən tələbata uyğun söz modelinin formalaşması imkanları məhdudiyətlə üzləşmişdir. Başqa sözlə, dil strukturu güclü informasiya axını qarşısında yeni modellərin yaranmasına baş verən tələbatı ödəyə bilməmişdir. Odur ki, yeni anlayışların ifadəsi üçün dildə mövcud olan modellər aparıcı mövqeyə keçmişdir. Bu mərhələdə baş verən omonim tipləri isim və ya feili nitq hissələrinə aidiyyətindən asılı olmayaraq oxşar semantik mühit çərçivəsindəki dil vahidləri əsasında formalaşmışlar. Sonrakı mərhələdə isə dildə baş vermiş monosillabik model bolluğu hətta mənaca bir-biri ilə əlaqəsi olmayan monosillablara da əhatə etmişdir. Belə omonim cərgələri tam müstəqil mənaya malik olan sözlərdən təşkil olunduğu üçün onların ənənəvi omonimlərdən fərqləndirilməsi məqsədi ilə bu məqalədə şərti omonim variantları ifadəsindən istifadə edilir. Omonim variantları Azərbaycan dilində zəngin olan monosillabik köklər üzərində qurulduğundan onların təkamül prosesində zəngin ənənələr formalaşmışdır. Belə omonimlər bir dilin özündəki monosillablara üzərində qurulduğundan onlar təsadüfi yox, tamamilə qanunauyğun əsaslar üzərində inkişaf etmişdir.*

Açar sözlər: eyniköklülük, variantlılıq, semantik mühit, derivasiya prosesi, təkamül

Ключевые слова: однокоренность, вариантность, семантическая среда, процесс производности, эволюция

Key words: cognatness, variance, semantic environment, derivation process, evolution

Azərbaycan dilində eyniköklü, əsl və məcazi omonimlər olduğu kimi eyniköklü olmayan, kök cəhətdən zahiri oxşarlıq nümayiş etdirən omonim variantları da mövcuddur. Monosillabizm mərhələsində informasiyaların eyniköklü omonimlərlə ifadəsi intensivləşdiyindən sonrakı mərhələdə də omonimlərin oxşar köklər üzərində bərqərar olunması davamlı bir ənənəyə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində eyni mənşəli kökdən törəyən omonimlərlə yanaşı oxşar kök əsasında formalaşan omonim tipləri də meydana gəlmişdir. Dilçilikdə omonimlərin mənaca bir-birindən fərqli anlayışları bildirməsi bərdəki fikirlər dominantlığa çevrilliyindən müştərək semantik mühitdən törəyən eyniköklü omonimlərlə mənə uyğunluğu olmayan və oxşar köklərin təməlində yaranmış omonimlərin bir-birindən fərqləndirilməsinə diqqət yetirilməmişdir. Halbuki omonimlərin təkamülü prosesində eyni semantik mənşədən olmayan omonimlərin oxşar kök üzərində formalaşması prosesi də mövcud olmuşdur. Bu onu göstərir ki, omonimlər monosillabizm mərhələsinin derivasiya prosesində çox böyük informasiya potensialına malik olan söz qrupları kimi formalaşmışdır. Bir-biri ilə mənə yaxınlığı olmayan omonimlərin bu növləri ənənəyə uyğun olaraq eyni model üzərində köklənmişdir. Ona görə də prinsipcə onları əvvəlki növlərdən fərqləndirmək

çətinləşmişdir. Omonimlərin bu növlərinin özləri də öz inkişafı dövründə zəngin bir ənənə yaratmış və struktur cəhətdən eyniköklü, eyni semantik mənşəli omonimlərdən fərqlənməmişlər. Azərbaycan dilində omonimlərin yeni bir ənənəsini yaratmış bu tipli söz qruplarını şərti olaraq omonim variantları adlandırmaq mümkündür. Belə omonimlər ənənəvi omonimlərdən fərqlənərək ümumi semantik mühit çərçivəsindən kənarında fərdi semantik anlayışla səciyyələnən tam müstəqil mənə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Omonim variantları kimi formalaşmış fərdi semantik xüsusiyyətə malik olan söz qruplarında da həm eyni nitq hissəsinə və həm də müxtəlif nitq hissəsinə aidiyyətlik vardır. Lakin onlar eyni semantik mühitdən törəmədiyinə görə buradakı müxtəlif nitq hissələrinə aidiyyətlik korrelyativlik kimi də nəzərə alınmaya bilər. Məsələn, *çal* (yerə çalmaq) sözü ilə *çal* (ağ-qara rəng) sözləri quruluşca zahiri oxşarlığa malikdir. Lakin onların arasındakı oxşarlıq zahiridir. Odur ki, belə omonimlər zahiri və ya kvaziomonimlik kimi adlandırıla bilər. Bunun kimi *qır* (sındır) sözü ilə *qır* (qətran) sözləri arasında da heç bir semantik əlaqə mövcud deyildir. Ona görə də bunlar dildə şərti omonimlik xarakteri daşıyır. Bununla belə bu tipli omonimlərin özlərini təsadüfi oxşarlıq kimi nəzərə almaq olmaz. Çünki şaxələnmiş semantik mühitə malik belə omonimlər dildə əvvəlcədən mövcud olan vahid bir modelin üzərində formalaşmışdır. Bu tipli omonimlər tamam fərqli mənalar üzərində qurulduğundan onların özlərini də tam sinkretik omonim kimi nəzərə almaq olar. Azərbaycan dilindəki omonim variantları kimi təşəkkül tapmış tam sinkretizmlər başqa dillərlə təsadüfi səs oxşarlığına malik olan omonimlərdən köklü surətdə fərqlənir. Baba Məhərrəmli sinkretik tipli köklərin mövcudluğunu ilkin söz yaradıcılığı üsullarından biri hesab edir və bu fikrin irəli sürülməsində o tamamilə haqlıdır. Eyni zamanda, Baba Məhərrəmlinin tədqiqatında xüsusilə, ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşan omonimlərdə derivativ və qrammatikliyin özünün də sinkretik vəhdətdə olduğu təqdir edilir [8, 102]. Omonimlərin sözyaratmada rolu, universallığı, təkamülü və semantik mühiti barədə əvvəllər də bitkin bir təsəvvür olmadığından hətta təsadüfi səs oxşarlığına malik olan sözlər belə omonim variant kimi səciyyələndirilmişdir. Baba Məhərrəmlinin qeyd etdiyinə görə eyniköklü olmayan və bəzən də müəyyən səs dəyişkənliyi üzrə üzrə bir-birinə formal bənzəyən sözlər A.N.Kononov kimi məşhur dilçinin təsəvvüründə də omonim kimi təəssürat yaratmışdır [8, 102]. Ancaq ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış omonimlərdə qrammatikliklə derivativliyin vəhdət təşkil etməsi məsələsinə gəlicə bu məsələyə münasibət görkəmli türkoloq N.A.Baskakov tərəfindən də təqdir edilmişdir [1, 106].

Ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış omonim variantlar qismindəki dil vahidlərinin funksional xarakterinə gəlicə demək olar ki, onların barəsində fikir birliyi hiss olunmur. Məsələn, A.T.Kaydarova görə ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış mənə yaxınlığı olmayan omonimlərin formalaşması türk dillərinin aqlütinativ quruluşu ilə bağlı olmuşdur [7, 85-91]. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, omonimliyin aqlütinasiya ilə heç bir üzvi əlaqəsi yoxdur. Çünki omonimlik informasiya aktivliyi üzrə yaranmış yeni anlayışların ifadə vasitəsi kimi dilin şəkilsizlik mərhələsinin məhsuludur. Şəkilçilik mərhələsində isə monosillabik omonim yaranması prosesi öz dövrünü başa çatdırmış, ancaq mövcud monosillablar üzərində onların qrammatik derivatları formalaşmışdır. Burada aqlütinasiya ilə əlaqədar onu demək olar ki, aqlütinasiya mərhələsində oxşar, hazır köklər əsasında bir-biri ilə mənə əlaqəsi olmayan sözlərin formalaşması istisna deyildir. Təsadüfi oxşarlığın omonimliyə münasibətinə gəlicə onu demək olar ki, belə oxşarlıq dillərin struktur tərkibindəki dəyişmələrdə müşahidə edilə bilər. Lakin onların omonim olub-olmaması sual şəklində qalır. Omonim variantları barədə söhbət gədirsə bu variantlar dildə əvvəlcədən mövcud olan müvafiq monosillaqların

üzərində qurulur. Bu da tamamilə qanunauyğun bir haldır. Çünki bir dildə yaranmış yeni anlayış məhz həmin dildəki hazır modelin üzərinə yüklənir. Bu qədər deyilənlər ondan ötrüdür ki, bəzən omonimlər barədə bəhs edilərkən onların daxili və xarici tipli növləri də bir birindən fərqləndirilir. Daxili omonimlər bir dilin özündə yarananlar, xarici omonimlər isə ya omonim cütlərindən birinin, ya da hər ikisinin əcnəbi dil mənşəli olanlar kimi fərqləndirilir. Ancaq omonimlər monosillabizm mərhələsində hər bir dilin özünəməxsus sözyaratma tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdığından və omonim tərkiblərin arasında hər hansı struktur-semantik bağlılığın baş verdiyindən onlar vahid bir paradiqma üzrə törəmişlər. Ona görə də yad dil elementləri hər hansı bir dilin omonim paradiqmasına daxil olmur. Hərçənd, omonimlər barədəki tədqiqatlarda ənənəvi təsəvvürə xas olan “xarici omonimlər” məsələsi təqdir edilir. Məsələn, Səlim Cəfərov əcnəbi dil sözlərinin oxşarlığına görə omonimləri belə təsnif edir: 1) ərəb dilindən gələnler; 2) fars dilindən gələnler; rus dilindən gələnler. Məsələn, ərəb dilindən gələnler başlığı altında Azərbaycan dilinə məxsus *ağıl* (tövlə) – *ağıl* (ərəb dilində şüur, düşüncə), *aşuq* (topuq sümüyü) – *aşuq* (el sənətkarı) – *aşuq* (ərəbcə eşqli olan), *dava* (farsca dərman) – *dava* (ərəbcə döyüş, müharibə, qarşıdruma, münaqişə), *dəf* (ərəbcə çalğı aləti) – *dəf* (ərəbcə kənara qoyma) [2, 27] kimi nümunələr göstərilir. Bunlar aydındır ki, zahiri oxşarlıqdır, Azərbaycan dilinin ilkin sözyaratma mərhələsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Digər tərəfdən, səs oxşarlığının özü də şərtidir. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *ağıl* sözü ərəb dilində *əql* (عقل) *dava* sözü isə fars dilində deyil ərəb dilində *dəva* (دوا) və *dəəva* (دعوا) şəklində *dərman* və *döyüş dəf* sözü ərəbcə *dəf* (دف) (qaval) və *dəəf* (دعاف) (itələmə) mənasındadır ki, bunların Azərbaycan dili omonimliyinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Burada, həmçinin *bal* (Azərbaycan dilində arı məhsulu) – *bal* (rusca şənlik) – *bal* (rusca dərəcə ölçüsü), *qaz* (Azərbaycanca quş növü) – *qaz* (rusca yanacaq növü) və s. kimi digər nümunələr də omonimlər adı altında izah edilir [2, 27]. Azərbaycan dilində bu tipli zahiri oxşarlıqla səciyyələnən sözlər mövcuddur. Lakin onlar ümumi halda heç bir parametrlə Azərbaycan dilinin omonim paradiqmasına daxil olmur. Bunlar ancaq zahiri oxşarlıqdır və zahiri oxşarlıq kimi də nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilinin özündə hətta ilkin omonimlərin ənənəvi təkamülü üzrə formalaşmış omofon, omefon, omoqraf kimi nümunələr də vardır ki, onların özü də omonimlər kimi yox, omonimlərə bənzər nümunələr hesab edilir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, “hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də bir sıra sözlər ya tələffüzçə, ya yazılışca, ya da morfoloji quruluşca omonimlərə çox oxşayır. Belə sözlər dilçilik ədəbiyyatında omofon, omoqraf və omofon adları ilə tanınan sözlərdir [3, 141]. Oxşar mülahizələrə, hətta Səlim Cəfərovun, Həsərət Həsənovun və Türkan Əfəndiyevanın da tədqiqatlarında rast gəlmək olur” [4, 74, 76; 5, 54-58; 6, 34-35].

Dildə tonal və məcazi omonimlərin yaratdığı təməl üzərində bərqərar olan müxtəlifköklü omonimlər də dilin yeni sözyaratma prosesində özünəməxsus leksik-semantik mühit yaratmışdır. Omonimlərin bu növləri zaman-zaman inkişaf edərək özünün zəngin ənənələrini formalaşdırmışdır. Onların əsasında da omonim potensialının kəmiyyəti qat-qat artmışdır. Dilin şəkilçiləşmə prosesində ənənəvi omonimlərin formalaşma imkanları məhdudlaşsa da müxtəlifköklü omonimlər onların ənənələrini bir-birinə yaxın olmayan sözlərin omonim variantı yaratmaqla davam etdirmişlər. Müxtəlifköklü omonimlər omonimyaratma ənənələrini ad-ad, ad-feil və feil-feil ardıcılığı üzrə davam etdirmişdir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

1.1. Ad-ad ardıcılığı üzrə

Müxtəlifköklü omonimlərin formalaşması aqlütinasiya mərhələsinin başlanğıcı dövrünə təsadüf etdiyindən onları təşkil edən tərkiblərin bəziləri müstəqil mənasını saxladığı halda bəzilərinin ilkin mənasını derivativ variantlar üzrə təyin etmək olur. Məsələn, *ağ* sözü müstəqil bir vahid kimi rəng mənasını bildirir. Ancaq *ağ*- köklü *ağrı*, *ağır*, *ağla*, *ağız* sözlərində həmin kökün ayrılıqda hansı mənada işləndiyi bəlli olmur. Onların mənaları derivativ variantdan məlum olsa da həmin sözlərdəki mənaların heç biri rəng anlayışı ilə oxşarlıq bildirmir. Eyni qayda üzrə məsələn, *ara* (axtar) –*ara* (məsafə) – *artıq* (çox) –*ard* (arxa) –*arı* (həşərat) – *arıq* (zəif) sözlərinin *ar*- tərkibini onların derivativ variantları üzrə qarşılaşdırdıqda həmin sözlərin hər birinin ayrı-ayrı mənalar bildirdiyini görmək olar.

Azərbaycan dilindəki *al*- köklü sözlərin müqayisəsində də həmin kökün və ona struktur cəhətdən omonim olan digər sözlərin başqa-başqa, bir-biri ilə əlaqə çərçivəsinə sığmayan anlayışlar bildirdiyi məlum olur. Məsələn, *al*- kökü isim kimi hiylə, sifət kimi tünd qırmızı mənasını bildirir. Eyni kök modeli üzərində həmçinin, bir-biri ilə mənə əlaqəsi olmayan *alt* (aşağı), *alın* (başın qarşı hissəsi), *alaq* (alaq otu) kimi sözlər də formalaşmışdır ki, bunların hər birində əvvəlcədən mövcud olan bir kök modeli iştirak edir.

1.2. Feil-feil ardıcılığı üzrə

Feil-feil ardıcılığı üzrə baş verən omonim köklü sözlərdə də eyni kök əsasında formalaşmış sözlərin hər birində mənə uyğunluğu olmayan anlayışlar bildirilir. Məsələn, *öt* sözü feil kimi müstəqil mənada ötüb keçmək anlayışı bildirir. Həmin kök modeli üzərində qurulan *ötmək* sözü isə eyni zamanda ötüb keçməklə əlaqəsi olmayan danışmaq, oxumaq (ötüb yorma, bülbül kimi ötmək) mənasını da bildirir. Bunun kimi *üz*- kökü əsasında formalaşmış *üzmək* sözü *qoparmaq*, *suda çimmək*, *yax* kökü əsasında formalaşmış *yanmaq* (yanıb-yaxılmaq) və *yaymaq* (yağ yaxmaq, palçıq yaxmaq, rəng yaxmaq), *göy* kökü əsasında düzəlmiş *göyermək* (göy rəngə boyanmaq) və *göyümək* (yanmaq) sözləri arasında mənə əlaqələri mövcud deyildir.

1.3. Ad-feil korrelyasiyası üzrə

Omonim variantlarının formalaşması üçün dildə monosillab bolluğunun mövcudluğu imkanları əsasında müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin də eyni kök modeli üzərində qurulması prosesi baş vermişdir. Buna nümunə kimi ad-feil korrelyasiyası üzrə yaranan aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *bit* (həşərat) –*bit* (bitmək, tamamlanmaq), *ara* (məsafə) – *ara* (axtar), *al* (hiylə) –*al* (almaq), *çal* (rəng) –*çal* (oğurla), *don* (paltar) –*don* (şaxta, donmaq), *it* (heyvan) –*it* (itmək), *çat* (qırıq) –*çat* (yetişmək), *qay(a)* (daş) –*qay(ıt)* (qayıtmaq) *böy(ür)* (yan, ətraf) – *böy(ür)* (qışqır).

Bu nümunələrdəki *bit* sözü həşəratə aid ad bildirir və hərəkət bildirən bitmək sözü ilə heç bir mənə əlaqəsinə malik deyildir. Həmçinin, *ara* sözü məsafə mənasında axtarmaq mənasındakı *ara* sözü ilə semantik əlaqəyə yaxınlaşmır. *Çal* sözü sifət nitq hissəsi kimi ağıl-qaralı rəng anlayışı bildirir. Eyni kök modeli üzərində qurulan *çalmaq* feilinin mənası isə ondan tamam fərqlidir. *Don* sözü isim kimi paltar, geyim mənası bildirdiyi halda donmaq sözü soyuqdan, şaxtadan üşümək, donmaq mənasında işlənir. *İt* sözü heyvan mənasında isim kimi işlənir, *itmək* sözü isə aralanmaq, çıxıb getmək, gözdən uzaqlaşmaq, uzaqlaşıb getmək mənasını bildirir. *Çat* sözü sifət kimi *qırıq*, sınığı olan mənasını bildirir. *Çatmaq* sözü isə feil kimi yetişmək, gəlmək, yerinə yetmək mənasını bildirir. *Qaya* sözünün kökü kimi işlənən *qay*- tərkibi əvvəlki sözlərdən fərqli olaraq müstəqil mənə bildirmir, ilkin kök modeli kimi müstəqil mənadan uzaqlaşmış bir formaya malikdir. Ancaq həmin kökdən isim kimi *qaya*, feil kimi *qayıtmaq* sözü düzəlir ki, onlar da formal kök eyniyyətinə malik olmaqlarına

baxmayaraq aralarında heç bir semantik əlaqə müşahidə edilmir. Bunun kimi *böy* – kökü əsasında ətraf, yan mənasını bildirən böyür və *qışqırmaq* mənasındakı *böyürmək* sözü formalaşmışdır.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi omonimlərin formalaşması dildə çox mürəkkəb, çox keşməkeşli bir mərhələnin nəticəsində baş vermişdir. Bu proses o qədər çevik, o qədər intensiv və o qədər rəngarəng olmuşdur ki, onun baş verməsi ilə əlaqədar saysız-hesabsız tədqiqatlar araşdırmalar aparılsa da yekun nəticə hasil olmamışdır. Ancaq hər bir tədqiqat, işi həqiqətə çatmaq yoluna cəhd kimi baş verdiyindən onların heç birini səmərəsiz və ya faydasız hesab etmək olmaz. Fakt budur ki, omonimlər hər bir dildə mövcuddur, onlar dilin qədim sözyaratma prosesinin məhsuludur və müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində də müvafiq təkamül variantları üzrə öz ənənələrini davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, Наука, 1972, 279 с.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 232 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 352 s.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., Maarif, 1988, 308 s.
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
7. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казакском языке. Алма-Ата, Наука, 1986, 328 с.
8. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, Xəzər Universiteti, 2017, 272 s.

ПОХОЖИЕ КОРНИ ОМОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Насибова Гульнара Шамеддиновна

Резюме

Способы образования омонимов в азербайджанском языке очень богаты. Омонимы, как продукт бессуффиксального этапа, исторически играли важную роль в процессе нового словотворчества. В связи с расширением отношений человека и среды на начальной стадии односложности стала возрождаться информационная деятельность, стали возникать новые понятия для наименования вещей и явлений. На этом этапе возможности формирования словесной модели, соответствующей потребности в выражении новых понятий, были ограничены. Другими словами, языковая структура не могла удовлетворить потребность в создании новых моделей в условиях сильного потока информации. Поэтому имеющиеся в языке модели выражения новых понятий заняли лидирующие позиции. Виды омонимов, встречающиеся на этом этапе, образуются на основе языковых единиц, находящихся в сходной семантической среде, независимо от того, относятся ли они к именной или глагольной частям речи. На следующем этапе обилие встречавшихся в языке односложных моделей включало даже односложные, не связанные друг с другом по

смыслу. Поскольку такие омонимичные строки составлены из слов, имеющих вполне самостоятельное значение, в целях отличия их от традиционных омонимов в данной статье используется выражение условные омонимичные варианты. Поскольку варианты омонимов построены на односложных корнях, которыми богат азербайджанский язык, в процессе их эволюции сформировались богатые традиции. Так как такие омонимы строятся на односложных словах в самом языке, то они сложились не случайно, а на вполне законной основе.

SIMILAR ROOTS OF HOMONYMS IN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

Nasibova Gulnara Shameddin

Summary

The ways of forming homonyms in the Azerbaijani language are very rich. Homonyms, as a product of the non-suffixal stage, have historically played an important role in the process of new word creation. In connection with the expansion of relations between man and the environment, information activity began to revive at the initial stage of monosyllabicity, new concepts for naming things and phenomena began to emerge. At this stage, the possibilities of forming a verbal model corresponding to the need to express new concepts were limited. In other words, the language structure could not satisfy the need to create new models in the conditions of a strong flow of information. Therefore, the models of expression of new concepts available in the language have taken a leading position. The types of homonyms encountered at this stage are formed on the basis of linguistic units that are in a similar semantic environment, regardless of whether they refer to nominal or verbal parts of speech. At the next stage, the abundance of monosyllabic models encountered in the language included even monosyllabic ones that were not related to each other in meaning. Since such homonymous strings are composed of words that have a completely independent meaning, in order to distinguish them from traditional homonyms, this article uses the expression conditional homonymous variants. Since the variants of homonyms are built on monosyllabic roots, which are rich in the Azerbaijani language, rich traditions have been formed in the process of their evolution. Since such homonyms are built on monosyllabic words in the language itself, they were formed not by chance, but on a completely legal basis.

*Rəyçi: professor Mübariz İmran oğlu Yusifov
Azərbaycan dili kafedrasının
Daxil olma tarixi 20 oktyabr 2023-cü il*

UOT:811.

İNGİLİSDİLLİ MƏNBƏLƏRDƏ YUNUS ƏMRƏ

Sülemanova Ruzanə Nemət qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
Ruzanesulemanova@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə XIII yüzilliyin böyük Türk şairi Yunus Əmrə poeziyasının ingilis mənbələrində öyrənilməsindən bəhs edilir. Burada şairin ədəbi irsinin qərbdə öyrənilməsində şərqşünas Elyas Con Vilkonson Gibbin böyük xidmətləri göstərilir. Gibb "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsərində Yunus Əmrədən geniş bəhs etmiş, əsərində Yunus Əmrənin həyatı, dövrü, əsərləri haqqında məlumat verməklə yanaşı poeziyasından bəzi nümunələrin tərcüməsini də vermişdir. Yunus Əmrənin yaşadığı dövrü xarakterizə edən Gibb göstərir ki, bu dövr monqolların hakimiyyətdə olduğu dövr idi. Belə bir dövrdə, xalqın vəziyyətinin ağır olduğu bir çağda Yunus Əmrə bir övliya, bir iman əhli kimi onların arasında idi.*

Məqalədə qeyd edilir ki, Yunus Əmrədən bəhs edən şərqşünaslardan biri də Con Kinqli Börqdür. Şərqşünas Yunus Əmrə haqqında qısa danışsa da, şeirlərindən etdiyi tərcümələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə onun "Dərvişlərin Bəktəşi Təriqəti" əsəri bu baxımdan qiymətlidir.

Yunus Əmrə poeziyasının ingilis dilinə tərcümə edilməsində digər şərqşünasların, o cümlədən Əhməd Süha Faiz, Kəbir Helinski, Rəfiq Alqan, Eduard Roditi, Paul Smit və digər tərcüməçilərin də xidmətləri olmuşdur. Yunus Əmrə poeziyası dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən fransız, alman, polşa, macar, rus və digər dillərə tərcümə edilmişdir.

Açar sözlər: Yunus Əmrə, şeir, klassik poeziya, şair, məsnəvi

Key words: Yunus Emre, poem, classical poetry, poet, masnavi

Ключевые слова: Юнус Эмре, стихотворение, классическая поэзия, поэт, маснави.

Çoxəsrlik tarixə malik olan Türk poeziyası zamanımıza qədər uzun və keşməkeşli bir yol keçmişdir. Bu yolu davamlı və uzunömürlü edən müxtəlif dövnlərdə yazıb-yaradan sənətkarların ölməz ideyalarını əks etdirən əsərləri olmuşdur. Bu sənətkarlar tarix yazaraq həm özlərini yaşatmış, həm əsərləri tarixin yaddaşına hopmuş, həm də yazdıqları əsərlərdə xalqın ağrı-acılarını bizə çatdırmışlar. Belə sənətkarlardan biri də Yunus Əmrə olmuşdur. Onun şeirləri uzun zamanın sınaqlarından çıxaraq xalqın yaddaşında dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Poeziya xalqın sevinc və kədərini misralarda yaşadaraq nəsillərə ötürən sənət abidəsidir. Bu ölməz sənət abidəsini yaradan sənətkarlardan biri də XIII əsrin övliya şairi Yunus Əmrə olmuşdur. Onun əsərlərin həm türkdilli ölkələrdə, həm də dünyanın bütün xalqları arasında sevgi, məhəbbət, birlik, qardaşlıq ideyalarını yaymağa xidmət etmişdir. Yunusun şeirləri onu təkcə Türk xalqının deyil, bütün dünyanın şairi etmişdir. Şairin şeirlərinə olan maraq, sonsuz məhəbbət bu günə qədər bitib-tükənmək bilmir. Bu övliya şairin şeirləri müxtəlif dövnlərdə dünya dillərinə tərcümə olunmuş, onun şeirlərindəki hikmət insanları haqqa, ədalətə səsləmişdir.

Xalqlar və millətlər arasında böyük bir körpü yaradan Yunus poeziyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, dünya dillərinə tərcümə olunmağa başlamışdır. Yunus Əmrənin şeirlərinin Avropada yayılmasında önəmli xidməti olan ingilis türkoloqu, şərqşünas Elias

Con Vilkinson Gibb olmuşdur. Onun Türk klassik poeziyasına, onların adət-ənənəsinə olan sevgisi böyük bir əsərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Gibbin “Osmanlı poeziyasının tarixi” (“A history of Ottoman poetry”) adlı əsərində tədqiqatçının Türk klassiklərinin həyat və yaradıcılığı, Türk poeziyası haqqında Avropalı oxucularına verdiyi dəyərli məlumatlar yer alır. Əsər Cəlaləddin Ruminin həyat və yaradıcılığı ilə başlayıb Ziya Paşaya qədərki dönməni əks etdirir.

Beş əsrlik bir dövrü əhatə edən bu əsərdə Türk klassiklərindən bəhs edən xüsusi bir bölmə var. Bu bölmədə Türk klassiklərinin həyat və yaradıcılığı, poeziyasından verilən nümunələr, onların sənətkarlığı haqqında olan məlumatlar böyük bir zəhmətin məhsuludur. Türk poeziyası tarixindən bəhs edən Gibbin əsəri 1882-ci ildə yazılmasına baxmayaraq, bu gün də əhəmiyyətinin itirməmişdir. Bu əsərin Yunus poeziyasının ingilisdilli xalqlar arasında yayılmasında xüsusi yeri var. Gibb bu əsəri ilə (“Osmanlı poeziyası tarixi”) “Hammerin işini tamamlamışdır”.

Gibbin əsərində Yunus Əmrənin həyat və yaradıcılığı, şeirlərindən nümunələr, Yunus Əmrənin müasirləri haqqında geniş məlumatlar yer alır. Məlumdur ki, Yunusun yayşayb-yaratdığı zamanda Səlcuqların hakimiyyətinin monqollar tərəfindən devrilməsi və monqolların hakimiyyətə gəldiyi dövr idi. Bu elə bir dövr idi ki, monqollar bütün Anadolu ərazisinə sahiblənərək xalqı çapıb talayırdılar. Ağır vəsiyyətdə yaşayan xalq monqolların zülmü altında tapdanmaqda davam edirdi. Belə dönmənin uğurlu sakinləri iman əhli olan sufilər idi. Xalq Allah dostu olan insanlara-sufilərə böyük ümidlər bəsləyir, onların dediyi hər bir sözə inanırdılar. Sufilər də öz növbəsində insanları haqq yoluna səsəyir, onlara xoş günlərin tezliklə gələcəyini vəd edirdilər.

Gibb əsərində göstərir ki, belə sufilər arasında Yunus da var idi. Onun bədahətən şeirlər söyləməsi, kəramət əhli olması onu xalqın sevimlisinə çevirmişdi. Bu övliyanın türklər arasında böyük nüfuza sahib olması hələ öz dövründə hamıya məlum idi. Bu dövr haqqında öz təskirəsində geniş məlumat verən Aşiq Çələbi və Taşköprülüzadə Yunusdan bəhs etmiş, onu övliya bir şair kimi təqdim etmişlər.

Həm Gibb, həm Taşköprülüzadə kitablarında Yunus Əmrə haqqında geniş məlumat vermişlər. Yunus Əmrə haqqında olan mövcud rəvayətlərin Gibbin əsərində də təkrarlandığını görürük. Rəvayətdə deyilir ki, bir gün Tapdıq Baba Yunusdan ormanda əyri ağac yoxdurmu, deyə soruşur. Sən bir dəfə də olsun bu dərgaha əyri odun gətirmədin, bunu səbəbi nədir? Cavabında Yunus "düz olmayan şeylərin heç bir dünya üçün əhəmiyyəti yoxdur" cavabını verir. Şagirdinin verdiyi cavab mürşidin xoşuna gəlir və ona həyatda yer tutması üçün dualar edir.

Tarixi mənbələrə, Taşköprülüzadə və Aşiq Çələbinin təskirəsinə əsaslanaraq, Gibb əsərində göstərir ki, heç bir təzkirəçi Yunusun yaşadığı dövrün tarixi haqqında məlumat vermir. Onun hansı hökmdarın zamanında yaşaması haqqında da bilgiyə rast gəlmədiyini qeyd edir. Bu haqda Mustafa Özçelik yazır: “Yunus həyatı boyunca bir islam şairi olmanın şüuru ilə hərəkət etmiş, bütün islami qaydalara eyni gözlə baxmış, onlarla ilgilənmiş bir sufidir. Tapdıq Baba Yunus Əmrəyə bağlanmış olsa belə, şəxsiyyətini bir təriqətin kəskin qanunlarıyla məhdudlaşdırmamış, başqa yollarla da münasibət qurmuş, hamısından yararlanmış, daha sonra da şeirləri, səyahətləri boyunca düşüncələrini sadəcə öz xalqına deyil, fəlsəfi bir dillə bütün insanlığa yaymışdır.

Tarixi mənbələrə və şairin “Risalətün-Nüşhiyyə” didaktik məsnəvisinə əsaslanan bəzi tədqiqatçılar Yunus Əmrənin İldırım Bayazid dönməsində (1390-1403) yaşadığını iddia

edirlər. Tədqiqatçılar faktlara və Yunusun özünün sözlərindən çıxış edərək bu qənaətə gəlirlər ki, bu övliya şair İldırım Bayazid dönəmində yaşayıb. Əsərdə şair deyir:

Sözə tarix yeddiyüz yeddidir,
Yunus canı bu yolda fədadır.

Gibb onu da qeyd edir ki, Aşıq Çələbi Yunusun yeddi rəqəmindən simvol kimi istifadə etdiyini, bu rəqəmin islam aləmində müqəddəs sayılmasını əsas tutaraq onun müqəddəs insanlardan olduğunu qeyd edir. Amma əslində bu rəqəmlər şairin məsnəvisinin yazılma tarixinin hicri 707, miladi isə 1303-cü ildə yazılmış olduğunu göstərən bir tarixdir. Gibb əsərində onun da göstərir ki, Yunus Əmrənin yazdığı şeirlər varsağı tərzində olub. Əlbəttə böyük Türk şairi əsərlərini Türk şeir şəkli olan varsağı formasında yazması təbii idi, çünki Yunus zamanında farscanın hökm sürdüyü bir vaxtda Anadolu bölgəsində oturaq həyat təzi keçirən Yunus kimi bir övliyanın əruz vəzninin müxtəlif forma və xüsusiyyətlərindən xəbərsiz olması təbii idi. Onun varsağı formasında olan bu şeirləri özünün mükəmməl elmi bəyanı ilə şairin fitri istedadı sahib olmasını göstərir.

Yunus Əmrə haqqında ingilisdilli oxuculara məlumat verən şərqşünas alimlərdən biri də C.Kinqsli Börqdür. O, Yunus Əmrə haqqında yazdığı əsərində xalq arasında yayılan dastandan, rəvayətlərdən bəhs etmiş və əsərində şairin “Divan”ını gördüyünü qeyd edir. Müəllif bu kitabında Yunus Əmrə haqqında yeni fikirlər söyləməsə də, şairin şeirlərindən etdiyi tərcümələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

C.Kinqsli Börqün Yunus Əmrədən və Hacı Bəktaş Vəli dərvişlərindən bəhs edən “Dərvişlərin Bəktəşi Təriqəti” (“The Bektashi Order of Dervishes”) adlı əsəri çox dəyərli bir əsərdir. Müəllifin bu əsərində Yunus haqqında daha doğru məlumatların olduğunu görürük. Yazıçı burada bəktəşi şeirində Yunusun xüsusi yerinin olduğunu göstərir, onun “Münacat”ının tərcüməsinin yerində olduğunu vurğulayır.

Yunus şeirlərini ingiliscəyə tərcümə edənlərdən biri də Əhməd Süha Faiz olmuşdur. O, 1926-cı ildə Mağusda anadan olmuşdur. Ona Cypriot və ya Kıbrıslı Türk deyərtilər. Yunus şeirlərinin əvvəlcə oxuyub başa düşmədiyini etiraf edən Süha zaman keçdikdən sonradan bu dilin şirinliyini, doğmalığını yaxından duyduğunu etiraf edir. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, uşaqlıqdan Yunusun bir şeiri mənim yaddaşıma həkk olunub, amma əvvəllər mən onu sadəcə əzbər bilirdim, amma mənasını anlamırdım. Zaman keçəndən sonra bu şeirin mənasını dərk etməyə başladım.

Mən yürürəm yana - yana,
Eşq boyadı, məni qana.
Nə aşiqəm, nə divanə,
Gəl gör məni eşq neylədi.

Gah əsərəm yellər kimi,
Gah tozaram yollar kimi,
Daşqın axan sellər kimi,
Gəl gör məni eşq neylədi

Mən Yunusu biçarəyəm
Başdan ayağa yarəyəm,
Dost əlindən avarəyəm
Gəl gör məni eşq neylədi.

1981-ci ildə Yunus Əmrə şeirlərinin yarışması zamanı onun on şeirinin tərcüməsi çap olundu. Bu şeirləri Süha Faiz, Kabir Helminski və Rəfik Alqan, Eduard Roditi, Qreys Martin Smit və Murat Yaqan tərcümə etmişdilər. Bu tərcüməçilərdən Kabir Helminski və Rəfik Alqanın üslubu daha çox Amerikan ləhcələrinə uyğundur. Onların dili və üslub tərzii orijinaldan çox fərqlidir.

Yunus yaradıcılığının mövzu qaynaqlarından biri də dərvişlik anlayışıdır. Bu ilahi hikmət sahiblərinin Yunus yaradıcılığında xüsusi yeri var. Şair bu zümrənin insanlarına müqəddəs varlıqlar kimi baxmış, onları Allahın elçilərindən hesab etmişdir.

Hər kimə kim dərvişlik bağışlana
Qəlbi gedə pak ola gümüşlənə.

Nəfəsindən müşk ilə ənbər tuta
Budağından ilü şar yemişlənə...

Və yaxud:

Dərvişlər üzü sulu görənlər olur dəli,
Batini Ərşdən ulu, evə dərvişlər gəldi.

Seyid Balum elindən, şəkər damar dilindən,
Dost baxçası yolundan, evə dərvişlər gəldi.

Yunus, qulun ümitsiz, kimsəsi yol yalnız,
Fəda olsun canımız, evə dərvişlər gəldi.

Yunusun insan sevgisi onun hümanizminin ən yüksək nöqtəsini təşkil edir. Yaradılışın ilk öncəsi olan insan şairin divanında bütün varlığın əşrəfi hesab olunur.

Haqq cahâla doludur
Kimsələr Haqqı bilməz.
Onu sən səndən istə
Ol səndən ayrı olmaz.

Dünyaya inanırsın
Rızqə mənimdir dersən
Neyçün yalan söylərsən
Həç sən dediğün olmaz

Axrət yavlıq iraqdır
Doğruluq hey yarakdır.
Ayrılıq sarp firaqdır,
Heç geden geri gəlməz.

Dünyaya gələn köçər
Bir bir şərbətin içərər.
Bu bir köprüdür keçər
Câhiller onu bilmez.

Yunus Əmrənin şeirlərinin Avropada yayılması onu müxtəlif millətlər arasında tanınmasına yol açmışdır. Belə ki, şairin şeirlərinin təkcə ingilis dilinə deyil, fransız, polşa,

macar, rus və s. başqa dillərə tərcüməsi böyük marağa səbəb olmuşdur. Onun şeirləri əsrin əvvəllərindən başlayaraq fransız dilinə də tərcümə olunurdu.

Yunusun şeirlərinin Gibbin tərcüməsindən sonra ingilisdilli məkanlarda yayılması onun müxtəlif tərcüməçilərinin yaranmasına səbəb oldu. Bu şeirlər insanları haqqa yönəldir, onlara insan segisi aşılayır. Bu şeirlər ilə bütün dünya Yunus Əmrənin böyük bir övliya olduğunu, onun ilahi kəlamlar söylədiyini, insanlar arasında sevgi, məhəbbət, qardaşlıq yaranmasının şahidi oldular.

Ədəbiyyat

1. E.J.W.Gibb.Yunus Emre. A history of Ottoman poetry. In 6 volume. Vol.I, London, 1900.
2. Paşayev Q. Seçilmiş əsərləri. VII cild, Bakı:Təhsil, 2012.
3. M. Özçelik. Bizim Yunus. İstanbul. TC. Eskişehir Valiligi. 2010, Editör: Murat Küçük.
4. J. Kingsley Birge. The Bektashi Order of Dervishes. Published by Luzac, London, 1937.
5. Mustafa Tatçı. Yunus Emre Divanı. H yayınları, İstanbul 2021.
6. Gölpınarlı A. Yunus Emre: Hayatı və bütün şiirleri, İstanbul, 1971.
7. A. Gölpınarlı.Yunus Emre ve tasavvuf, İstanbul, 1961.
8. Mustafa Tatçı. Yunus Emre Divanı. H yayınları, İstanbul 2021.

ЮНУС ЭМРЕ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Сулейманова Рузана Немат

Резюме

Статья посвящена изучению поэзии великого турецкого поэта Юнуса Эмре в англоязычных источниках. Здесь показан великолепный сервис востоковеда Э.Дж.В. Гибб в исследовании литературного наследия поэта в английских источниках. В работе «История османской поэзии» Гибб дал более подробную информацию о Юнусе Эмре, его жизни, времени и творчестве, в то же время дал некоторые переводы образцов его поэзии. Определяя время Юнуса Эмре, Гибб показывает, что это время было временем нахождения у власти монголов. Положение народа было очень тяжелым, и в это время Юнус Эмре был среди них верным и набожным человеком. В статье отмечено, что востоковедом был Дж.К. Бирге, который исследовал Юнуса Эмре. Хотя о Юнусе Эмре востоковед говорил очень кратко, но его переводы имели очень важное значение. Особенно ценна его работа «Орден дервишей Бекташи». В переводе поэзии Юнуса Эмре большую роль сыграли такие переводчики, как Ахмед Шуха Фаиз, Кабир Хельмински, Рефик Алган, Эдвард Родити, Пол Смит и другие. Поэзия Юнуса Эмре была переведена на языки мира, такие как французский, немецкий, польский, венгерский, русский и другие языки.

YUNUS EMRE IN ENGLISH-LANGUAGED SOURCES

Suleymanova Ruzana Nemat

Summary

The article deals with the studying the poetry of the great Turkish poet Yunus Emre in the English-languaged sources. Here is shown the great service of the orientalist E.J.W. Gibb in the investigation of the literary heritage of the poet in the English sources. In the work of “A history of the Ottoman poetry” Gibb gave more information about Yunus Emre, his life, time and works, at the same time gave some translations of the patterns of his poetry.

Defining the time of Yunus Emre, Gibb shows that this ages were the time of Mongols in the power. The position of the people very hard and in this time Yunus Emre was faithful and pious man among them. In the article noted that one if the orientalist was J.K. Birge who investigated Yunus Emre. Though the orientalist spoke about Yunus Emre very shortly, but his translations were very important. Especially his work “Bektashi Order of Dervishes” is very valuable. On the translation of the poetry of Yunus Emre other translators have a great roles such as, Ahmed Shuha Faiz, Kabir Helmsky, Refik Algan, Edward Roditi, Paul Smith and others. The poetry of Yunus Emre were translated in the language of the world such as French, German, Polish, Hungarian, Russian and other languages.

Rəyçi: dosent : Əliyeva Leyli Əliheydər qızı

Dünya ədəbiyyatı kafedrasının 15 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2023-cü il

UOT:811.

TRANSLATION AND POLITICS

*Maharramova Sugura Ibrahim kızı**Ganja State University*sugraibrahim85@gmail.com

Abstrac: *Translation is one the most representative paradigms of the clash between cultures. To study the political forces behind the translation and its process has been one of the thrust areas in the field of Translation Studies. There is always a motivation behind a translation and its construction of meaning. This motivation may be sociocultural and political. From the very act of selecting a text to interpret it in translation is a conscious deliberate process which cannot resist sociocultural and political forces. This paper has studied some of the important motivating factors in translation, on translation and for translation. In other words, this paper will try to answer the following questions. How these forces act in translation? What happens in translation? What is the translation for?*

Key words: political act, counterfeiting, creation of secret codes, various implications

Açar sözlər: siyasi akt, saxtakarlıq, gizli kodların yaradılması, müxtəlif çıxarımlar

Ключевые слова: политический акт, фальсификация, создание секретных кодов, различные последствия

Politics and translation are two separate words but we find them in each other's domain when subjective forces are involved in translation, in its selection and production; when translation becomes an actant for a political agenda or a political gain. Whenever we speak something, the very act of speaking is political because we choose to speak and we speak chosen words. The same applies to writing. Choosing means sidelining much of others which is an inevitable political act. Translation thus is not simply an act of faithful reproduction but, rather, a deliberate and conscious act of selection, assemblage, structuration and fabrication – and even, in some cases of falsification, refusal of information, counterfeiting, and the creation of secret codes. [8,87]. Tejaswini says, the act of translation is a political action . What is suppressed and why is the question that is dealt with in the politics and translation, what is to be translated and what not is the question that is the point in the politics and translation. Who will be prioritized and who will be marginalized and why is the basic question about which we ponder in the politics and translation. Sometimes a particular ideology, sometimes it is the power that plays a role. Besides ideology and power, economical factor is another causative for a good sale of the translations. All these factors contribute to one another so we cannot make one independent of other causes. There are plenty of examples which illustrate about the politics behind translation. Some of the early Biblical and Arabian translations predominantly tell us how power and ideology became influential for the cause of translations. Translation has been a weapon to enter into other's frontiers influencing them to take part in a competition either to choose the alluring foreign or to ignore it for self-identity. Politics and translation can be looked at in the larger domain of human politics. When I am thinking about translation and Politics, let me put it clearly what we are thinking about. We are thinking about the following phenomena where one can see the political acts happening in translation: one is with the translation book (the product in the target and its various implications), two is with the process behind the translation book(from the selection

of the text, process of translating some materials or deleting some materials for some reasons etc). Second one is much more complex than that of the first one. Both contribute towards the act of translation and politics ideologically, economically and by some power-driven factors. The first one is towards a future where it may be asked, criticized or appreciated like an original text, whereas the second one is the answer for whatever happens to the first one. So we will be trying to arrive at certain translation behavior and at some generalization towards the phenomenon called, translation and politics.

Among the three words: ideology, translation and politics- mentioned here, one seems to be concrete and that is translation (here I don't refer to the abstract notion of translation but the book, the process). I couldn't see the other two concretely but I could see them in the linguistic codification of their working as forces with particular goals. Ideology is the larger abstract phenomena which can encompass all political discourses and the discourses related to translation. Ideology can be political, sociocultural and religious.[7,175] All these types have their own power domain where they function as the forces to encourage something that supports and to discourage something that threatens. When something does not support a particular political system, the system disapproves it; when something doesn't go by the sociocultural ethos of a particular society or culture, the society or the culture disapproves it. Many of the translations were banned or have been banned in some community or in some country because the presented experiences are either immoral or obscene to the target readers. One can talk about something very comfortably in his/her society, whereas the same thing may be obscene for someone else's society. The translation of the Roman poet's *Ars Amatoria* (The Art of Love) by Christopher Marlow was banned in 1599 and another translation of the same was seized by U.S Customs in 1930, because of its erotic content. The publication of a full translation of D.H Lawrence's *Lady Chatterley's Lover* in Japanese took a famous obscenity trial in Japan for some years. In his study of *Orientalism*, Said argues that the Orient is 'Orientalized', pictured as it ought to be, rather as it actually is (p.67). Some of the classical masterpieces have been translated, not as they are in their actuality. Translation seemed to be a weapon for the colonizers in colonizing India. Said saw the domestication process of the orient in colonial India by the colonizer as a political force. We could see a clear picture of the motives of the colonizers behind translating the classics of the natives into English. Translating *Shakuntala* into English by William Jones has its hidden political motives. We can't distinguish him as someone who is representing the characters without having any manipulation. A representation is always partial, it cannot represent the whole. But when has it been represented and how has been the identity constructed/interpreted sometimes direct us toward realizing the inner motivational function. As Figueira writes in her *Translating the Orient*, "One thing is, however, certain: Through the early rudimentary translations from the Sanskrit, India was emplotted by the West. By this I mean that incomplete projections from a variety of sources were given a voice defined through narrative, and received the authority of signification." [9, 8). Richard Burton's annotated translation of *The Arabian Nights* (1885-8) stands as a masterpiece of Arabic literature in translation although the Arabic original work was not received with the same thrust of admiration before the introduction of the English translation. Ironically, the great Arabic classical poetry that contains thousands of words and phrases of great beauty has scarcely found its way into Western translation (Carbonell : *The Exotic Space of Cultural Translation*). From an analysis on the *Index Translationum* published by UNESCO, it is found that the no

of translation of Western European titles had increased in the former communist countries after the fall of communism and it had decreased among communist countries. Communism had suppressed the translation of the texts related to Philosophy and Religion. Why had communism discouraged the flow of ideas because the flow of non-communist ideology was thought to be a threat to the regime? People under communist countries might have differences and preferences over communism, and what seemed to happen was an imposition on them politically. Otherwise, after the fall, why the demand of communist titles decreased in communist countries? Sometimes, a translation is rejected, not because of the content, but of the translator. In Fascist Italy, translations by Thomas Mann and Andre Gide, were banned because they were believed to be Jewish(Fabre1998)¹. Somewhere, it was not a text but the entire genre was also banned. In Nazi Germany, translations of detective stories were banned, as a genre as it was thought to import immoral examples of anti-social behavior. Religious text, translation, politics Bible is the most translated religious text in the World. As the latest information from United Bible Society's Scripture Language Report Translations Project goes, it has been translated into 475 (the New Testament is into 1240 languages) languages of the World ². The spread of Christianity has been bringing out lot of translations of Bible, here translated Bibles act as a powerful tool. It is not that Christianity is only getting spread out and not the other religion. And when there is more than one religion, it is a fact that for spreading out, they have to compete with one another. Where competition exists, political motivation exists. Where a particular religion is the religion of a state, that state may prohibit the entrance of any other religion. And when a particular country or community colonizes a place and gradually it becomes the dominant political power there, it suppresses the native religion and its propagation, it starts preaching and propagating its own practiced religion. To achieve this end, it takes the help of translating the religious texts into native languages. This is what has happened more in Christianity and Islam. Why Bible is the most translated text in the World, because Christianity has the highest population compare to any other religion in the World.

There is another political reason for the religious text translation and its suppression. Recently, translation of Bhagabat Gita was banned in Russia. There has been a court case regarding the Russian edition of Bhagavad Gita As It Is(Russian version of the International Society for Krishna Consciousness (ISKCON) founder A. C. Bhakti Vedanta Swami Prabhupada's translation and commentaries on the Bhagavad Gita) in June 2011 in Russia, on charges of religious extremism, based on an assessment of the book by scholars of Tomsk State University which concluded that Bhakti Vedanta Swami's translations and commentaries on the Bhagavad Gita incite religious, social, and racial intolerance. But this banning is also caused by the dominant political parties or religious groups. It is also known that there was an opposition to the establishment of ISKON temple in Moscow. The Russian Orthodox Church had also played a political role to ban the establishment by calling Krishna "an evil demon, the personified power of hell opposing God". In December, 2011, this plea of terming the book as one for religious extremism was rejected by a court. But the dispute is still on. State, Power and Translation The fear of disclosure of private or personal information of a man in power may cause a ban on any media that communicates it. This fear might be driven by a political and authorial loss on the part of the party in power. Thai born American was jailed because he had translated some excerpts from a Thai book, title "The King Never Smiles" into English. It was a banned biography about the Thai king. In the USSR, Hitler's book

“Mein Kampf”, was banned on the ground of extremism promotion. There is also an economic factor which a publisher can't compromise with. Here the publisher seems to be driven by the marketability; he is not at all worried about the style and the complete content of the original. What may be appealing to the target audience in a magazine that may increase its sale might be the factor of condensing Tolstoy's Resurrection in translation. The German publisher of the translation of Dickens novels gave specific instructions "to avoid long sentences or complicated syntax, and to make the text accessible to the German reader with average education". Here, the publisher is not concerned with the stylistic qualities of the ST but rather with what the public is capable of reading [10,51]. Lefevre argued that in the translation of Anne Frank Diaries into German after World War II, some specific decisions were made because of economical and ideological reason. Lefevre has given the example, “No greater enemy in the World than between Germans and Jews” had been modified in the translation as, “There is no greater enmity in the World than between these Germans and the Jews”. [3,128] Language Policy, Translation and Politics We could see translation working as a vital force in government policy towards promoting and empowering the languages. Translation in a govt policy of a country where more than one language exists has its own political connotation. When the question of empowering and developing a language comes, translation into that language gets emphasized. Govt education policy of 1967 has stressed on three language formula. But India as a country is so heterogeneous that we could hardly imagine of realizing the three language formula a success. People of many states use two languages-one the official and the other their own mother-tongue, as for example in Bihar (Hindi as the official language and Maithili is the mother-tongue of most of the people in Bihar). There has been a division of Indian states linguistically which has given power to the respective state government to promote and empower their languages for which they release funds for developing materials in the language-and translation is an easy way of getting this objective concretized. There are major languages because there are minor languages. A language becomes dominant by suppressing the other competants, as it happens in the natural world. Translation can be seen as an encouraging device for a language to win over its other competitors. It gives a space to a language to stand somewhere as a distinctive one. It is instrumental to give recognition to a language. To boost up linguistic capital for a language, translation is necessary. Much of the dominating English's large corpus has translation more and more from other languages. If we see the materials available in the major languages of the World, we will find that much of them is through translation. We could see some political forces working in the translation of news by Media. There is a vital connection between Politics, Media and translation. “Media reports about political events are always forms of recontextualisation, and any recontextualisation involves transformations. Recontextualisation and transformation are particularly complex where translation is involved, that is, when media reports cross language boundaries”. [1,114]. Translation as a form of interpretation in languages in a political discourse is a complex phenomenon. State, Public and media are the main actors in the political communication.

Preferences

1. Schäffner, Christina and Bassnett Susan, eds. Political Discourse, Media and Translation, Cambridge Scholar Publishing, 2010. Print.
2. Piotr Kuhiwczak, Karin Littau, eds. A Companion to Translation Studies, Schäffner, Christina. Politics and Translation, Orient Black Swan: Hyderabad, 2011. Print.
3. Lefevere, A. Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame. London: Routledge. 1992. Print.
4. Alvarez, Roman and Africa, M. Carmen, eds. Translation, Power, Subversion, the Exotic Space of Translation, Ovidio Carbonell. Multilingual Matters, 1996. Print.
5. Flotow, Luise von, Translation and Gender: Translating in the Era of Feminism. St. Jerome Publication, 1997. Print.
6. Baker, Mona and Saldanha, eds. Routledge Encyclopedia of Translation Studies, 2008. Print.
7. Manipulation and censorship in translated texts, Jamal AL-QUINAI, Kuwait University, Madrid: AIETI. Print.
8. Tymoczko, Maria and Gentzler, Edwin, eds. Translation & Power, Amherst: University of Massachusetts Press, 2002. Print.
9. Figueira, Dorothy Matilda, Translating the Orient: The Reception of Sakuntala in Nineteenth Century Europe. State University of New York Press, 1991. Print.
10. Giles DeLuze and Felix Guattari, Kafka: Toward a Minor Literature, tr by Dana Polan, University of Minnesota Press, Minneapolis: London, 1986 1

ПЕРЕВОД И ПОЛИТИКА

Маггеррамова Сугура Ибрагим кызы

Резюме

Перевод и политика взаимодополняемы. Запрет перевода и разрешение перевода являются действиями, имеющими политическую подоплеку. Из рассмотренных выше примеров мы установили, что перевод запрещается по следующим причинам: а) Из-за содержания перевода: если в переводе есть манипуляция, если он является оскорбительным или непристойным, если он пропагандирует определенную идеологию, которая является не пользуется одобрением власти, общества или культуры, б) Из-за факторов, связанных с исходными текстами: если исходный текст запрещен по его оскорбительным/непристойным/идеологическим причинам; в) Из-за переводчика, который это перевел: Если переводчик является политическим или участником чего-либо, г) Из-за интересов группы власти. Помимо всех этих причин, мы также обнаружили, что качество и количество содержания перевода могут быть поставлены под угрозу по экономическим причинам.

TƏRCÜMƏ VƏ SİYASƏT

*Məhərrəmovə Suqura İbrahim qızı
Xülasə*

Tərcümə və siyasət bir-birini əhatə edir. Tərcüməni qadağan etmək və tərcüməyə icazə vermək siyasi motivli hərəkətlərdir. Yuxarıda müzakirə etdiyimiz nümunələrdən gördük ki, tərcümə aşağıdakı səbəblərə görə qadağan edilir: a) Tərcümədəki məzmunu görə: əgər manipulyasiya olarsa, təhqiredici və ya ədəbsizdirsə, müəyyən bir ideologiyayı təbliğ edirsə. bir orqan, cəmiyyət və ya mədəniyyət tərəfindən bəyənilməyən, b) Mənbə mətnləri ilə əlaqəli amillərə görə: Mənbə mətn təhqiredici/ədəbsiz/ideoloji səbəblərə görə qadağan edilibsə; c) Tərcümə edənə görə: Tərcüməçi siyasi və ya bir şeyin tərəfdarıdırsa, d) Qrupun hakimiyyət marağına görə. Bütün bu səbəblərlə yanaşı, biz iqtisadi səbəblərdən tərcümədə məzmunun keyfiyyət və kəmiyyətinin pozula biləcəyini də aşkar etdik.

Rəyçi: dos Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 11 oktyabr tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 oktyabr 2023-cü il

UOT:811.111.

ENGLISH BORROWINGS IN THE GERMAN LANGUAGE

*Abdullayeva Samira Ali, Guliyeva Gunay Muzanfar**Azerbaijan State Agrarian University*akifnovruzov44@gmail.com

Annotation: *Throughout its development, the lexical composition of the German language has undergone significant changes both under external influence and as a result of internal phonetic-morphological processes that transformed borrowed vocabulary from Celtic, Latin, French and other European and world languages into neologisms. In modern and recent times, words are borrowed mainly from the English language, largely reflecting the realities of Anglo-American society.*

Açar sözlər: alınma sözlər, alman dili, ingilis dili, Denglish, dillərin qarşılıqlı münasibəti

Ключевые слова: заимствования, немецкий, английский, Denglish, взаимосвязь языков

Key words: loanwords, German, English, Denglish, interrelation of languages

Anglicism is a word or figure of speech in any language, borrowed from the English language or built on the English model. An important fact is that in German advertising texts the number of anglicisms is about 4% of all words used. If the vocabulary of the German language is approximately 300,000-500,000 words, then the number of absolutely all borrowed words is 100,000 words. It is interesting that the most borrowed words are among nouns in second place are adjectives, followed by verbs and then the rest of the parts of speech. Anglicisms have become widespread in the following areas: advertising, technology, sports, media, cosmetics industry, fashion world.

Speaking about the reasons for the borrowing of English vocabulary by the German language, it is important to emphasize that the industrial revolution began in Great Britain (in the last third of the 18th century) and later, in the first half of the 19th century, it became comprehensive, then covering other countries of Europe and America. That is, Great Britain in its economic development has already dominated the level of development of other countries, including Germany. Therefore, one of the main reasons for the borrowing process should be considered the lack of German equivalents to English concepts that appeared as a result, for example, of the introduction of new technology. Another equally important factor is that English words are much shorter than German ones. This greatly facilitates their use in speech. A third less compelling reason for using Anglicisms is the possibility of using them as synonyms for their German equivalents.

Anglicisms can be classified according to different criteria. One of them is the way they are adapted into the language. There are, for example, direct borrowings (Talkshow, CD-Player, Team, Meeting), terminological synonyms (leasing - die Vermietung; marketing - die Massnahmen eines Unternehmens), mixed formations (Powerfrau - die Geschäftsfrau; Livesendungen - Sendungen über das Alltagsleben) and pseudo-anglicisms (Dressman, Oldtimer, Shorty), as well as English verbs transformed according to German grammar, that is, with the addition of the ending -en, -n (traden, swappen, managen) to the infinitive.

At the intralingual level, certain difficulties are associated with the use of Anglicisms.

Being borrowed from another language, the new vocabulary differs at the phonetic, morphemic and morphological level from the original one (download, check, site).

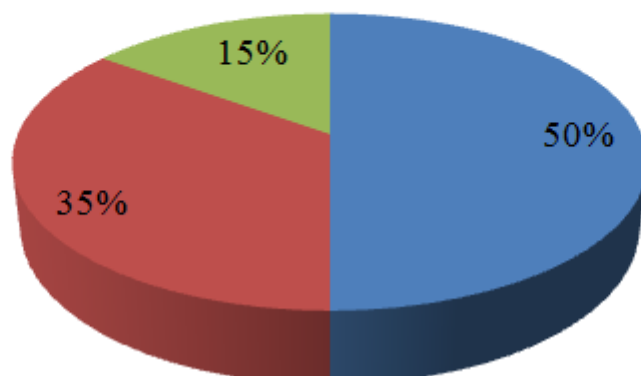
Due to the excessive use of Anglicisms, the German vocabulary itself is being squeezed out. A linguistic situation appeared which was called Denglisch. To study the linguistic phenomenon “Denglish”, the association “Verein Deutsche Sprache” (VDS) was created, which currently classifies borrowings, mainly Anglicisms, replaces them with native German words and promotes the purity of the language.

This association regularly updates its dictionary of Anglicisms. It is intended to offer a German variant as quickly as possible to replace borrowings from English, for example, not “follower”, but “Anhänger”, not “live-stream”, but “Direkt-Datenstrom”.

According to the association, currently, of the 7,300 Anglicisms on this list, 3% are marked as “ergänzend” (words that have already been practically assimilated into German), 18% are marked as “differenzierend” (denoting concepts for which there is not yet a name in German language) and 79% as “verdrängend” (words that are used instead of existing German ones).

As a result of the analysis of German texts on various topics from the site slowgerman.com as part of a study of the process of borrowing English lexemes into the German language, it was found that the largest number of Anglicisms (52% of Anglicisms) are found in the article “Soziale Netzwerke” (computer topics). These are words such as MySpace, teenager, superstar, follower. This fact is explained by the widespread use by the younger generation of expressions from the computer sphere, social networks, and websites, most of which are in English. The second place in the abundance of Anglicisms belongs to the article “Zeitungen” (social topics) with 35% of English borrowings. It contained words such as yellow press, magazine. In third place is the text “Einkaufen” (economic topics), where the percentage of Anglicisms is 15%, for example, the widespread name of the fast food restaurant chain McDonald's, Supermarkt. Thus, the words and concepts used in the texts denote realities of American or English origin. The results of the analysis are presented in the form of Diagram 1.

- «Soziale Netzwerke» (MySpace, teenager, superstar, follower.)
- «Zeitungen» (yellow press, magazin.)
- «Einkaufen» (McDonald`s, Supermarkt.)

Pic. 1 - Percentage of Anglicisms in the analyzed texts

However, it should be noted that the number of Anglicisms depends on the subject of the article, in our case, on whether it is a newspaper or a magazine, events and problems from what sphere are covered - everyday, political, economic or social.

Thus, in the course of the study, it was revealed that English borrowings have become so integrated into the German language that the linguistic phenomenon Denglish has appeared in modern German. It consists of the massive appearance of Anglicisms and an attempt to adapt them into the language. This situation, in turn, led to the partial or complete replacement of native German words. Anglicisms appear in almost all spheres of life: construction, sports, healthcare. However, the priority areas for the spread of borrowings from the English language, as our analysis showed, are the media and technical terminology.

We also came to the conclusion that Anglicisms in the German language, on the one hand, enrich the language and make it easier for those who speak their first foreign language, English, to learn it. On the other hand, it is necessary to maintain the percentage of Anglicisms at a certain level. It is impossible to isolate a language, but you can do everything necessary to preserve the original language, the foundations on which the entire history of people, their traditions, morals and customs are built.

The lexical composition of a language is its most mobile part, since it is in constant interaction with the vocabulary of other languages and is influenced by external events. Therefore, the topic of borrowings occupies a strong place in modern linguistics. Borrowing in the Linguistic Encyclopedic Dictionary by V.N. Yartseva is interpreted as an element of a foreign language, transferred from one language to another through language interactions, as well as the very process of transition of elements of one language to another. However, there is still no single definition of this term in science. The topic of borrowing was dealt with by such scientists as N.N. Amosova, I.V. Arnold, I.A. Baudouin de Courtenay, L.P. Krysin, Yu.S. Sorokin, L.V. Shcherba and many others. However, these scientists dealt more with theoretical issues than with specific linguistic examples. Based on the classification of N.N. Amosova, we developed our own systematization of borrowed language units.

1. Assimilated borrowings

a) Fully assimilated words; brought to you by COREView metadata, citation and similar papers at core.ac.uk provided by Kazan Federal University Digital Repository

b) Book words;

c) Words of local and historical flavor;

d) Proper names.

2. Unassimilated borrowings

a) complete borrowings, which are an alien element in the recipient language;

b) relative borrowings that have lost their semantic connection in the source language;

c) morphemic borrowings using morphemes as a borrowing unit;

d) calque words

The online etymological dictionary of the English language was used as material for the study. Having identified and analyzed 443 linguistic units, we were able to establish that 36%, the maximum number, are book words, which are terms or concepts found in scientific or sometimes fiction, journalism or business documents. Among them are such linguistic units as edelweiß - edelweiss, electron - electron, horst - horst, ketone - ketone, ne-ritic - coastal,

phototropism - phototropism, polypeptide - polypeptide. In addition, book words are divided into areas of use. Thus, the following areas are distinguished:

- linguistics (Ablaut - ablaut, Umlaut - umlaut, Ursprache - proto-language);
- biology (Bacteriology - bacteriology, genome - genome, genotype - genotype, centriole - centriole);
- medicine (Atherosclerosis - atherosclerosis, Autism - autism, Bronchoscopy - bronchoscopy, chemotherapy - chemotherapy);
- chemistry (benzaldehyde - benzoaldehyde, bismuth - bismuth, cobalt - cobalt, creosote - creosote);
- psychology and psychotherapy (echolalia - echolalia, eidetic - eidetic, extrovert - extrovert, introvert - introvert);
- physics (dyne - dyne, electron - electron, mole - mole);
- philosophy (existentialism - existentialism, obscurantism - obscurantism);
- petroleum engineering (Magnetite - magnetic iron ore, sinter - sintered material);
- mineralogy (hornblende - hornblende, phonolite - phonolite, plagioclase - plagioclase);
- geology (horst - ledge, interglacial - interglacial, loess - loess, wacke - wacke);
- agriculture (kohlrabi - kohlrabi, larch - larch, pleiotropy - pleiotropy).

Thus, we can conclude that the language acquires new linguistic units over many centuries. Our research was associated with a thorough analysis of German linguistic units, where we were able to trace the historical development of borrowed words, some of their reasons, as well as their nature and essence.

Literature

1. Deutsch oder Denglisch? [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.vds-ev.de/ag-denglisch-thema> (data obrashhenija 1. 08. 2013).
2. Istoricheskij slovar' gallicizmov russkogo jazyka [Elektronnyj resurs] URL: <http://gallicismes.academic.ru/2613/anglicizm> (data obrashhenija 10.07. 2013).
3. Morozova O.N. Anglijskie zaimstvovaniya v sovremennom nemeckom jazyke: lingvodidakticheskij aspekt. /O.N. Morozova // Mir lingvistiki i kommunikacii: jelektronnyj nauchnyj zhurnal. – 2008. – №12. – S. 39-46.
4. Morozova O.N., Noskova S.Je. O nekotoryh tendencijah jazykovyh izmenenij v germanskoj lingvokul'ture // Jelektronnyj nauchnyj zhurnal «Mir lingvistiki i kommunikacii». – Tver': TIPLiMK, 2007. – №1. – S. 37.
5. Romanov A.A., Morozova O.N., Noskova S.Je. Quo vadis, Deutsch? Razgovor s izuchajushhim sovremennyj nemeckij jazyk. Monografija / A.A. Romanov, O.N. Morozova, S.Je. Noskova. – Tver': Izd-vo «Agrosfera», 2007. – 222 s.

İNGİLİS VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Abdullayeva Samirə Əli qızı, Quliyeva Günay Muzənfər qızı
Xülasə

Bütün inkişafı boyu alman dilinin leksik tərkibi həm xarici təsir altında, həm də daxili fonetik-morfoloji proseslər nəticəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, bu da kelt, latın, fransız və digər Avropa və dünya dillərindən alınma lüğəti neologizmlərə çevirmişdir. Müasir və son dövrlərdə sözlər əsasən ingilis dilindən götürülüb, əsasən Anglo-Amerika cəmiyyətinin

reallıqlarını əks etdirir.

АНГЛИЙСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Абдуллаева Самира Али, Гулиева Гюнай Музанфар

Резюме

На протяжении своего развития лексический состав немецкого языка претерпевал существенные изменения как под влиянием извне, так и в результате внутренних фонетико-морфологических процессов, которые превращали заимствованную лексику из кельтского, латинского, французского и других европейских и мировых языков в неологизмы. В новое и новейшее время заимствуются слова в основном из английского языка, во многом отражающие реалии англо-американского общества.

Рәғи: ADAU, f.ü.f.d., dosent Aidə Musa qızı Həsənova

Daxil olma tarixi 06 oktyabr 2023-cü il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:781.

S.V.RAXMANİNOVUN YARADICILIQ İRSİNDƏN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN SİNİFDƏNXARİC MUSİQİ İŞLƏRİNDƏ İSTİFADƏNİN MƏQSƏD VƏ MƏZMUNU

Hacıyeva Mehriban Şövkət qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
mehriban.hajiyeva@mail.ru

Xülasə: *Məqalə dünya musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sergey Vasilyeviç Raxmaninovun əsərlərindən sinifdən xaric musiqi işlərində istifadə məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, S.V.Raxmaninovun romanslarından, fortepiano üçün konsertlərindən, prelüdlərdən sinifdən xaric məşğələlərdə (musiqili gecələr, lektoriyalar, konsertlər və s.) istifadə edərək bu əsərlərin yarandığı dövr haqqında məlumatların verilməsi məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafına müsbət təsir göstərir.*

Açar sözlər: bəstəkar, musiqi irsi, məktəb, sinifdən xaric işlər, musiqi tərbiyəsi

Ключевые слова: композитор, музыкальное наследие, школа, внеклассная работа, музыкальное образование

Key word: composer, musical heritage, school, extracurricular activities, musical education

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sergey Vasilyeviç Raxmaninov (1873-1943) əlli ildən artıq bir dövrü əhatə edən yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Mövzu baxımından elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, S.V.Raxmaninovun bəstəkarlıq və ifaçılıq fəaliyyətinə Qərbi Avropa (F.Şopen, F.List), Şərq (Qafqaz milli folkloru və Azərbaycan məqamları), zənci (caz) və xüsusilə rus mədəniyyəti (M.Qlinka, “Qüdrətli dəstə” bəstəkarları, S.İ.Taneyev və s.) təsir göstərmişdir.

Qeyd edək ki, XX əsrin görkəmli pianoçuları arasında ifasının möhtəşəmliyi ilə fərqlənən bəstəkarı F.Listlə və A.Rubenşteynlə müqayisə edirlər.

S.Raxmaninov pianoçu kimi dünyanın hər yerində konsertlərlə çıxışlar edirdi və bu ölkələr arasında Azərbaycanın da olması bəstəkarın ölkəmizə olan marağını göstərir.

Tədqiqatçı R.Xeyrullayeva “Sergey Raxmaninovun fortepiano əsərlərinin Azərbaycan ifaçılıq məktəbinə təsiri” mövzusunda sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyasında qeyd edir: “*S.Mumtaz adına Azərbaycan Dövlət Mərkəzi Arxivində 1915-ci il oktyabr və noyabr tarixli “Bakı” və “Kaspi” qəzetlərində S.V.Raxmaninovun Bakıda olan konsertləri haqqında musiqi tənqidçisi Çernomarin resenziyaları və elanları saxlanılıb. Elanlar 11, 12, 22, 23, 24 oktyabr 1915-ci ildə çıxmışdır*” [3, 41].

Bəstəkar Bakıda üç dəfə olmuş (1911-ci il 12 noyabr, 1913-cü il 7 noyabr, 1915-ci il 24 oktyabr və 3 noyabr tarixlərində) hər konsertində, öz bəstələdiyi əsərləri səslənmişdir.

Dünya musiqi xadimlərinin Azərbaycana olan marağı, ölkəmizə hörmətlə yanaşmaları musiqi dərslərində, sinifdən xaric məşğələlərdə şagirdlərə çatdırılmalı, onların yaradıcılığı haqqında məlumatlar verilməlidir.

Sinifdən xaric musiqi işlərində S.V.Raxmaninovun əsərləri ilə şagirdləri tanış etmək məqsədilə bəstəkarın əsərlərindən ibarət lektoriyalar, musiqili gecələrinin keçirilməsi məqsəduyğundur. Bəstəkarın Azərbaycan musiqisi ilə bağlılığını göstərmək, əsərlərindən nümunələr dinləmək şagirdlərə bu musiqiyə olan marağının artmasına səbəb olur.

Sinifdən xaric musiqi işlərində müəllim bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilini məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirməli, bu istiqamətdə daim yeniliyə can atmalı və öyrənməlidir.

Musiqi təhsilinin bir hissəsi kimi qəbul olunmuş sinifdən xaric musiqi işləri ssenari yazılması, ədəbi, poetik və musiqi materialının seçilməsi ilə başlayır. Ssenari tədbirin başladığı andan bitdiyi ana qədər bütün hadisə və hərəkətləri əks etdirilməlidir. Hər bir tədbir mütləq tərbiyəvi mahiyyət daşımalı, müəyyən əxlaqi-etik keyfiyyətlərin, konkret bilik və bacarıqların yaradılmasına yönəldilməlidir.

Pedaqoji təcrübənin təhlili göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi lektoriyaları keçirilir və bu lektoriyaların təşkilində yuxarı sinif şagirdləri ilə yanaşı kiçikyaşlı məktəblilər də yaxından iştirak edir. Tədbirin keçirilməsinə bir neçə ay əvvəldən hazırlıq aparılır. Bura valideynlər də cəlb edilməlidir. Mahnı, musiqi, poetik və ədəbi mətn toplandıqdan sonra şagirdlər arasında rol bölgüsü keçirilir. Bu zaman şagirdlərin qabiliyyət və maraqları nəzərə alınmalıdır. Lektoriyalar müxtəlif məzmununda ola bilər. Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq mahnıları, fortepiano əsərləri, xalq mahnı və rəqslərinin səslənməsi şagirdlər üçün yaxındır və onlar üçün maraqlı mövzudur. Bu musiqili lektoriyalarda haqqında söhbət açılan mövzuya aid məruzələr və musiqi nümunələr səslənir. Lektoriyanın gedişatında kiçik səhnəciklər də qurula bilər.

Araşdırılan mövzu ilə bağlı “Raxmaninov musiqisi və Azərbaycan” mövzusunda lektoriyanı nəzərdən keçirək:

Qeyd etdiyimiz kimi S.Raxmaninovun əsərlərində Şərqi musiqisinin elementlərinə rast gəlirik və lektoriyanı məhz bu mövzuda qurmaq məqsəduyğundur. lektoriyada bəstəkarın fortepiano üçün yazılmış əsərlərindən, romanslarından istifadə etmək olar. Bəstəkarın həyat və yaradıcılığı haqqında məruzədən sonra İKT vasitəsilə onun erkən dövrlərdə bəstələdiyi əsərlər səsləndirilir.

Raxmaninovun yaradıcılığının Azərbaycanla əlaqəsindən danışan zaman bəstəkarın A.S.Puşkinin sözlərinə bəstələdiyi “Oxuma gözəl” romansı haqqında danışmaq və qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bəstəkarı Ağabacı Rzayeva da A.S.Puşkinin “Oxuma, gözəl” şeirinə Azərbaycan dilində eyniadlı romans yazmış və onun ilk ifaçısı məşhur müğənni, xalq artisti Bülbül olmuşdur.

Hər iki romans haqqında qısa məlumat verməklə musiqi səsləndirilir.

Tərcüməsi sadə olduğundan bu şeiri aşağı sinif şagirdlərinin ifasında dinləmək olar:

Oxuma yanımda, oxuma gözəl!
O qəmli Gürcüstan nəğmələrini;
Onlar yada salır, hər şeydən əzəl,
Ömrümün çox uzaq səhnələrini.

Neynim, oxuduğum həzin zümzümə

Elə kədərli, elə amansız
Kövrək xəyalımı çəkir özünə
Aylı bir gecədə zavallı bir qız

Lektoriya zamanı Venn diaqramından istifadə edərək romansın oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək olar.

Bəstəkarın təbiətə həsr olunmuş romansları da şagirdlərdə maraq oyada bilər və bu romanslardan “S.V.Raxmaninovun romanslarında təbiət mövzusu” lektoriyasında istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu baxımdan onun “Yasəmən” (“Сирень”), “Adacıq” (“Островок”), “Bahar suları” (“Весенние воды”) romanslarını göstərə bilərik. Bu romansları dinləyən şagirdlər təbiəti öz təsəvvürlərində canlandırırlar. Professor S.Əsgərova “Musiqi, uşaqlar, təxəyyül” kitabında yazır: “*Təbiət obrazlarının inikasının rəngarəng imkanları çiçəklərə həsr edilmiş musiqi əsərlərində daha parlaqlıqla açılır*” [1, 40].

Adları çəkilən romansları hətta aşağı sinif şagirdlərinə də dinlətmək olar və bu zaman müəllim öz fantaziyasından istifadə edərək bu əsərləri müxtəlif cür tədris edə bilər.

Bu nümunələrdən görürük ki, musiqi dərslərində olduğu kimi sinifdən xaric məşğələlərdə də digər fənlərlə əlaqə mövcuddur və bu nümunəni ədəbiyyat fənni ilə əlaqələndiririk.

Sənətşünaslıq doktoru, professor S. Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında yazır: “*Bir mühüm tələb də musiqi dərslərini mümkün olan digər dərslərlə həmçinin dərək məşğələləri ilə əlaqələndirməkdən, musiqi dərslərində təsviri sənət əsərlərindən, poeziya nümunələrindən istifadə etməkdən ibarətdir*” [2,137].

Növbəti lektoriyayı “S.V.Raxmaninovun fortepiano əsərləri” mövzusunda keçirmək olar. Bu lektoriyada iştirakçılardan biri S.Raxmaninovun fortepiano əsərləri haqqında məlumat verir və bəstəkarın “Fortepiano və orkestr üçün 2 № li konserti”ndən bir hissə səsləndirilir.

47 **Moderato**

The musical score consists of two systems. The first system (measures 47-52) is marked 'Moderato' and 'pp'. It features a piano accompaniment with chords and a melodic line in the right hand. Dynamics include 'pp', 'poco a poco', 'poco', and 'cresc.'. The second system (measures 53-58) is marked 'rit.' and 'a tempo con passione'. It features a piano accompaniment with chords and a melodic line in the right hand. Dynamics include 'rit.', 'ff', and 'a tempo con passione'.

Lektoriyaların gedişində hər bir məruzə fotomateriallarla müşayiət olunur.

Sınıfdən xaric musiqi tədbirlərinin keçirildiyi otaqlarda fortepiano və başqa alətlərin olması bu tədbirin daha da maraqlı keçirilməsinə şərait yaradır və şagirdlər bu musiqi alətlərində bəstəkarın hər hansı bir əsərini ifa etmək imkanına malik olur.

Lektoriyaların gedişində bəstəkar haqqında sənədli və ya bədii filmlərdən fraqmentlər göstərmək üçün müasir təlim metodlarından və İKT vasitələrindən geniş istifadə edilməsi şagirdlərdə beynəlmiləçilik tərbiyəsinin inkişaf etdirir və elmin son nailiyyətləri ilə onları silahlandırmaqla yanaşı təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsinə də güclü təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əsgərova S. Musiqi, uşaqlar, təxəyyül. Bakı, Işıq, 1989, 66 s.
2. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010. 160 s.
3. Xeyrullayeva R. Sergey Raxmaninovun fortepiano əsərlərinin Azərbaycan ifaçılıq məktəbinə təsiri. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2018, 47 s.
4. Ковалева-Огородникова Л.Л. Сергей Рахманинов: Биография. В 2-х томах. Москва, Музыка, 2015, 896 с.
5. Русская музыкальная литература. Выпуск 4. Составители М.К.Михайлова, Э.Л.Фрид. Москва, Музыка, 1985, 264 с.

Saytoqrafiya

6. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://anl.az>.
7. "Harmony" beynəlxalq-musiqi kulturoloji jurnalı. URL: <http://harmony.musiqi-dunya.az>
8. Musiqi dünyası elektron jurnalı. URL: <http://musiqi/www.musiqi-dunyasi.az>

ЦЕЛЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ С.В.РАХМАНИНОВА ВО ВНЕКЛАСНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Гаджиева Мехрибан Шофкет кызы
Резюме

Статья посвящена изучению вопросов использования произведений Сергея Васильевича Рахманинова (1873-1943), одного из выдающихся представителей мировой музыкальной культуры, в музыкальной деятельности внеклассных музыкальных занятиях.

Результаты исследования показывают, что использование романсов, фортепианных концертов, прелюдий С.В.Рахманинова во внеклассных занятиях (музыкальных вечерах, лекциях, концертах и т.п.) и предоставление информации о периоде создания этих произведений положительно влияет на музыкальное образование и музыкальное развитие школьников.

THE PURPOSE AND CONTENT OF USING THE CREATIVE HERITAGE OF S.V. RACHMANINOV IN OUT OF CLASS MUSIC ACTIVITIES OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Hajieva Mehriban Shofket

Summary

The article is devoted to the study of the issues of using the works of Sergei Vasilievich Rachmaninov (1873-1943), one of the outstanding representatives of the world music culture, in musical activities outside the classroom.

The results of the research show that providing information about the period in which these works were created to those who use S.V. Rachmaninov's romances, piano concerts, preludes in extracurricular activities (music evenings, lectures, concerts, etc.) has a positive effect on the musical education and musical development of schoolchildren.

Rəyçi: baş müəllim Həsənova S.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

**N.A.RİMSKİ-KORSAKOVUN OPERA YARADICILIĞININ
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Haqverdiyeva Nərgiz Əli qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*nargizhaqverdiyeva@gmail.com

Xülasə: *Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakov (1844-1908) XIX əsr rus və dünya musiqi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində dərin iz qoymuşdur. Çoxşaxəli fəaliyyətilə bəstəkar musiqi tarixinə xəlqilik prinsipinə sadıq olan bəstəkar, dirijor, ictimai xadim, pedaqoq kimi daxil olmuşdur. Məqalədə bəstəkarın opera yaradıcılığının mərhələləri, janr, mövzu dairəsi və üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bəstəkar rus xalqının tarixini, folklorunu, eposunu, nağıl, bəlinə və rəvayətlərini öz operalarında böyük ustalıqla tərənnüm etmişdir. Bəstəkarın opera əsərləri janr müxtəlifliyi, mövzu rəngarəngliliyi, melodik özünəməxsusluğu, milli kolorit incəliyi, maraqlı ritm, orkestrin tembr rəngarəngliyi ilə seçilərək, dünyanın müxtəlif səhnələrində tamaşaya qoyulub və böyük rəğbət qazanmışdır.*

Açar sözlər: N.A.Rimski-Korsakov, bəstəkar, opera yaradıcılığı, rus, musiqi

Ключевые слова: Н.А.Римский-Корсаков, композитор, оперное творчество, русская, музыка

Key words: N.A.Rimski-Korsakov, composer, opera creativity, russian, music

XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyada böyük ictimai yüksəliş dövründə görkəmli bəstəkarların Pyotr İlyiç Çaykovski (1840-1893), Anton Qriqoryeviç Rubinsteyn (1829-1894), Aleksandr Nikolayeviç Serov (1820-1871), Vladimir Vasilyeviç Stasov (1824-1906) o cümlədən, Miliy Alekseeviç Balakirev (1837-1910) və rəhbərlik etdiyi rus musiqi mədəniyyətinə “Qüdrətli dəstə” adı ilə daxil olmuş bəstəkarlar qrupunun fəaliyyəti qeyd olunmalıdır.

“Qüdrətli dəstə”nin görkəmli nümayəndəsi Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakov rus və dünya musiqi tarixində böyük rol oynamış musiqi xadimidir. Bəstəkarın müasiri, musiqi tənqidçisi A.V.Osovski doğru olaraq vurğuladı: “*Dahi sənətkar və böyük müəllim – bunlar N.A.Rimski-Korsakovun iki simasıdır*” [6 s. 95].

Bəstəkarın yaradıcılığının irsinin əsas hissəni operaları təşkil edir. Musiqişünas L.M.Majeyko müəllifi olduğu “Rus musiqi tarixi” dərslində bəstəkarın opera irsini “... *rus opera klassiklərinin möhtəşəm binanın monolitlərindən biri...*” adlandırır [4, s.76].

Musiqişünas Ş.Həsənova “Musiqi tarixindən mühazirələr” adlı dərslində qeyd edir ki, bəstəkarın opera yaradıcılığı üç dövrə bölünür:

Birinci dövr: (XIX əsrin 70-80-ci illəri), 3 opera: “Pskovlu qız” (1873), “May gecəsi” (1880), “Qaz qız” (1881).

İkinci dövr: (XIX əsrin 90-cı illəri), 7 opera: “Mlada” (1892), “Miladdan əvvəlki gecə” (1895), “Sadko” (1896), “Motsart və Salyeri” (1898), “Çar gəlini” (1899), “Vera Şeloqa” (1898), “Çar Soltanın nağılı”(1900).

Üçüncü dövr: (XX əsrin 1900-1908-cü illəri), beş opera: “Servilliya” (1902), “Ölməz Kaşey” (1902), “Pan Voyevoda”(1904), “Kitejin görünməz şəhəri və Fevroniya qız haqqında əfsanəsi” (1904), “Qızıl xoruz” (1907).

N.A.Rimski-Korsakovun opera yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri olduqca geniş və rənməfərarəngdir. Onun 15 operası qeyri-adi janr müxtəlifliyi, dramatik kompozisiya və üslubu ilə fərqlənirlər. Bəstəkar rus xalqının tarixindən, məişətindən, nağıllarından seçdiyi mövzuları musiqi dilinə çevirərək vətənpərvərlik ruhlu monumental əsərlər yaratmışdır. Həmçinin o, zəngin xalq musiqisi xəzinəsinə, folkloruna müraciət etmiş, həm rus, həm də başqa xalqların özünə məxsus melodiya və ritmlərinə öz əsərlərində müraciət etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə XIX əsr rus mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri folklorla böyük maraq göstərmişlər. Vasili Andreeviç Jukovskinin (1783-1852) balladaları, Aleksandr Serqeeviç Puşkinin (1799-1837) nağıl və şeirləri, Viktor Mixayloviç Vasnetsovun (1848-1926), Mixail Aleksandroviç Vrubelin (1856-1910), Nikolay Konstantinoviç Rerixin (1874-1947) rəsm əsərlərini nümunə kimi göstərmək olar.

Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakovun daha çox müraciət etdiyi süjetlər Aleksandr Serqeyeviç Puşkinin (1799-1837), Nikolay Vasilyeviç Qoqolun

(1809-1852), Aleksandr Nikolayeviç Ostrovskinin (1823-1886), Lev Aleksandroviç Meyin (1822-1862) əsərlərindən götürülmüşdür. Bununla yanaşı bəstəkarın bir sıra operalarının əsasını folklor abidələri (nağıllar, əfsanələr, dastanlar) təşkil edir. “Qüdrətli dəstə” prinsiplərinin təsiri altında formalaşmış bəstəkar kimi, o öz vəzifəsini qədim xalq rəvayətlərinin, nağıllarının, əfsanələrinin, qədim adət-ənənələrinin musiqidə əks etdirilməsində görürdü. “Mənim musiqi həyatımın salnaməsi. 1844-1906” (1876-1906) (“Летопись моей музыкальной жизни”) kitabında bəstəkar yazır: “*Mən heç zaman inanmamışam və inanmıram ki, operanın bir ümumi forması vardır. Hesab edirəm ki, dünyada nə qədər süjet və hekayə varsa, o qədər (demək olar ki,) ona uyğun müstəqil opera formaları olmalıdır*” [5, s. 99]. N.A.Rimski-Korsakov öz opera yaradıcılığında “*bu mürəkkəb bədii problemin bir sıra müxtəlif həll yollarını*” [3, s.55] təqdim etmişdir. Bir çox hallarda bəstəkar operalarının ümumi bədii, janr orijinallığını vurğulamaq üçün “başlıqlar” təqdim edir. Bunlardan “bahar nağılı” (“весенняя сказка”) və “payız nağılı” (“осенняя сказочка”), “kalyada hekayəsi” (быль - колядка) və “sifətlərdə hekayə” (“небылица в лицах”), “epik opera” (“опера-былина”) və “balet operası” (“опера-балет”) başlıqları nümunə kimi göstərmək olar. Musiqişünas E.V Sısoyeva müəllifi olduğu “Rus musiqi tarixi” dərslində qeyd edir ki, “*N.A.Rimski-Korsakovun üslubunun xarakterik xüsusiyyəti-qədim ritual mərasimlərdən tez-tez istifadə edilməsidir*” [6, s. 54].

N.A.Rimski-Korsakov opera janrını ilk növbədə mövzu və obrazlar aləmi baxımından zənginləşdirmişdir. Bəstəkarın müəllifi olduğu operaları mövzu baxımından tarixi, nağıl, lirik-dramatik, lirik-komik, satirik operalar kimi səciyyətləndirmək olar. N. A.Rimski-Korsakovun yazdığı operadan səkkizi tarixi operadır. “Pskovlu qız” (“Псковитянка”), “Mlada” (“Млада” opera-balet), “Motsart və Salyeri”, “Boyarınya Vera Şeloqa” (“Боярыня вера Шелого”), “Çar gəlini” (“Царская невеста”), “Serviliya” (“Сервилия”), “Pan Voyevoda” (“Пан воевода”), “Görünməz Kitej şəhəri və Qız Fevroniya haqqında nağıl” (“Сказание о невидимом граде Китеже и деве Февронии”) bu qəbildən olan operalardır. Tarixi operalardan əsasən “Pskovlu qız” və “Çar gəlini” operaları maraq doğururlar. Tanınmış rus musiqişünası Boris Vladimiroviç Asafyev (1884-1949) “Pskovlu qız”ı “*opera-salnamə*” adlandırır və onun “*möhtəşəm epik, fresk xarakterini*” vurğulayırdı [6, s. 97].

N.A.Rimski-Korsakovun komik operalarından N.V.Qoqolun əsərləri əsasında yazılmış “May gecəsi” və “Milad ərəfəsi gecəsi” operalarını xüsusi ilə qeyd etmək olar.

Bəstəkarın ən əhəmiyyətli nəaliyyətləri, fitri istedadı və sənətkarlığı daha çox fantastik aləmi və rus xalq nağılları, əfsanələri ilə bağlı mövzularda özünü büruzə verir. “Çar Soltan haqqında nağıl”, “Qızıl xoruz”, “Ölməz Kaşşey”, “Qar qız”, “Kitej şəhəri haqqında rəvayət” kimi operalarda fantastik nağıl mövzusu son dərəcə fərqli tərzdə və fərqli vasitələrlə təcəssüm etdirilmişdir. “Sadko” operasını isə bəstəkar özü opera-bilina kimi müəyyən etmişdir.

Qeyd etməliyik ki, musiqi yazı tərzində bəstəkar ya geniş, freska yazı üslubunu seçir, ya da çox şəffaf, qənaətcil təqdimatdan istifadə edir. Bəzən bəstəkar əsərlərində orkestr partiyasını ön plana çıxarır, bəzən isə əksinə, vokal partiyalarına üstünlük verir və ya instrumental, vokal partiyaları

arasında musiqi materialını bərabər bölüşdürərək, orkestr rəngarəngliyi ilə səciyyələnən partituraları yaradır.

1881-ci ildə A.N.Rimski-Korsakov rus dramaturqu Aleksandr Nikolayeviç Ostrovskinin “Qar qız” (1873) nağılı əsasında operasını bəstələyir və bununla əlaqədar yazır: “*Mən “Qar qız”ı bitirən zaman özümü nəhayət ayaq üstündə möhkəm duran, yetkin musiqiçi və bəstəkar kimi hiss etdim. Bu günə qədər bəstələdiyim heç bir əsər mənim üçün belə asan olmamışdır. Mən hər gün və bütün gün bəstələyirdim*” [5, s. 145]. Bəstəkar bu əsəri çox sevirdi və özünün ən yaxşı sənət əsəri hesab edirdi. Bəstəkar özü həyat yoldaşına yazırdı: “*...kim mənim “Qar qızımı” sevmir, o mənim əsərlərimi heç başa düşmür, ümumiyyətlə məni də başa düşmür*” [5, s.156].

Opera 1882-ci ildə Sankt-Peterburqun Mariinski Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Premyeradan sonra nağılın müəllifi A.N.Ostrovski opera haqqında fikrini bildirərək qeyd etmişdir ki: “*Mənin “Qar qız”ım üçün yazılan musiqi heyratamizdir. Mən təsəvvür edə bilməzdim ki, rus büdpərəstlik kultunun bütün poeziyasını və bir nağıl qəhrəmanı (Qar qız) belə parlaq şəkildə ifadə etmək mümkündür*” [3, s. 67]. “Qüdrətli dəstə”nin digər üzvü, kimyaçı-alim, professor Aleksandr Porfiryeviç Borodin (1833-1887) yazır: “*Bu, tam bir bahar nağılıdır – bütün gözəlliyi, baharın poeziyası, bütün istiliyi, bütün ətri ilə*” [7, s. 63].

1867-ci ildə N.A.Rimski-Korsakov simfonik orkestr üçün “Sadko” musiqi lövhəni yazdı və təxminən 30 il sonra yeddi səhnədən ibarət eyniadlı epik opera yaratdı (libretto V.İ.Belskinindir). Operanın musiqisi parlaq, qabarıq təzadlarla doludur. Burada əsas ifadə vasitəsi kimi rus xalq mahnıları istifadə olunur.

N.A.Rimski-Korsakovun nağıl operaları içərisində ən məşhuru 1899-1900-cü illərdə bəstələnmiş “Çar Saltan haqqında nağıl” (“Сказка о царе Салтане”) operasıdır. Opera dahi rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin “Çar Soltan, onun oğlu şöhrətli və qüdrətli bahadır knyaz Qvidon Saltanoviç və gözəl şahzadə qız “Qu quşu haqqında nağıl”dan (“Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и прекрасной царевне Лебеди”) əsəri əsasında yazılmışdır. “Çar Soltan haqqında nağıl” (1900) operanın mərkəzi ideyası – işıqlı başlanğıcın qaranlıq qüvvələr üzərində qələbəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Çar Soltan haqqında nağıl” operasından “Arının uçuşu” (“Полет шмеля”) intermediyası da böyük məşhurluq qazanmışdır. Bəstəkar musiqi vasitələri ilə nəinki arının uçuşunu, həm də onun vızıltısını ifadə edə bilmişdir. Bu fraqment müstəqil və məşhur bir musiqi əsərinə çevrilərək müxtəlif alətlərin solo ifaları üçün işlənmişdir.

1900-1908-ci illərdə 5 opera: “Serviliya”, “Ölməz Kaşşey”, “Panqoşun başçısı”, “Görünməz Kitej şəhəri haqqında əfsanə” və “Qızıl xoruz” yazılmışdır. Bu operalarda bəstəkar inqilabi ideyaları önə sürür. Bəstəkarın yaradıcılığının son dövrü inqilabi, vətənpərvər ruhdadır. Bu əsərlərdə bəstəkar xalqın azadlıq, səadət, gözəllik haqqında arzularını, ədalət, xeyir və yaxşılıq haqqında təsəvvürlərini, həqiqətin təntənəsi, işıqlı qüvvələrin şər üzərində qələbəsi haqqında əzəli fikirlərini ifadə etmişdir.

N.A.Rimski-Korsakov simfonik orkestrinin böyük ustalarından biridir. “May gecəsi”, “Qar qız”, “Sadko”, “Görünməz Kitej şəhəri haqqında dastan” operalarında bəstəkar ən zəngin orkestr rəng və çalarları vasitəsi ilə təbiət səslərini – quşların cəh-cəhini, dalğaların uğultusunu, yarpaqların xışıltısını misilsiz ustalıqla göstərə bilmişdir.

N.A.Rimski-Korsakovun operalarının vokal üslubunu əsas etibarilə mahnıvari, melodik üslub kimi müəyyən etmək olar. Xalq yaradıcılığı ilə qırılmaz bağlılıqda olması,

milli folklardan götürülmüş süjetlərə müraciət etməsi bəstəkarın xalq melodiyaşarından geniş istifadəsini və öz melodiyaşarını hətta reçitativlərini də bu üslubda yazmasını şərtləndirmişdir.

Beləliklə, N.A.Rimski-Korsakovun opera yaradıcılığının xüsusiyyətlərinin qısa təsvirini yekunlaşdıraraq demək olar ki, bəstəkar rus milli musiqinin tərəqqisi sahəsindəki xidmətləri və nailiyyətləri ilə rus və qərb Avropa musiqisinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bəstəkarın yaradıcılıq irsinin mövzu dairəsi, musiqi dili, rus xalqının tarixinə, folkloruna, nağıl, bılına və qədim

adət-ənənələrinə müraciəti, rus xalq motivlərindən və Şərqi musiqi intonasionalarından məharətlə istifadəsi dinləyicilərdə böyük maraq doğurur. Onun yaradıcılıq irsi dünyada əbədi olaraq qalacaqdır.

N.A.Rimski-Korsakovun opera yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün əvəzolunmaz bir xəzinədir. Bəstəkarın irsi rus və dünya musiqi tarixində əbədi olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T. "Musiqi ədəbiyyatı". Dərslik, Bakı, 2006, 120 s.
2. Həsənova Ş. "Musiqi tarixindən mühazirələr" II hissə, Bakı, 2012, 92 s.
3. Гозенпуд А.Н. "Н.А.Римский-Корсаков. Темы и идеи его оперного творчества". Москва, Музгиз, 1957, 352 с.
4. Можейко Л.М. "Истории русской музыки". Гродно, ГрГУ, 2012, 383 с.
5. Римский-Корсаков Н. "Летопись моей музыкальной жизни". М., Согласие, 2004, 398 с.
6. Сыроева Е.В. "История русской музыки". Москва, ГИТИС, 2013, вып.2, 125 с.
7. Фефелова А.Г. "Миф и ритуал в музыкальном тексте оперных циклов Н.А.Римского-Корсакова и Р.Вагнера"// Музыкаведение, 2013, 156 с.

Saytoqrafiya

8. Ü.Nacibəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası. URL: <http://www.musicacademy.edu.az>
9. Milli kitabxana. URL: http://www.ek.anl.az/el/musiqi_edebyyati/php
10. "Musiqi dünyası" elektron jurnalı. URL: <http://musiqi/www.musiqi-dünyası.az>

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОПЕРНОГО ТВОРЧЕСТВА Н.А.РИМСКОГО-КОРСАКОВА

Хагвердиева Наргиз Али кызы

Резюме

Николай Андреевич Римский-Корсаков (1844-1908) оставил глубокий след в различных областях русской и мировой музыкальной культуры XIX века. Н.А.Римский-Корсаков вошел в историю музыки как композитор, дирижер, общественный деятель, педагог, верный национальным принципам своего народа.

В статье проанализированы этапы, основные стилистические особенности оперного творчества Н.А.Римского-Корсакова, изучены жанры и темы, к которым обращался композитор. Композитор с большим мастерством воспевал в своих операх историю, фольклор, эпос, сказки, былины и легенды русского народа. Оперные произведения композитора, отличаясь жанровым разнообразием, многообразием тем, мелодическим своеобразием, тонкостью национального колорита, интересной ритмикой, тембровым богатством оркестра, завоевав большую популярность исполняются на различных сценах мира.

THE CHARACTERISTICS N.A.RIMSKY-KORSAKOV S OPERA ART

Haqverdiyeva Nargiz Ali

Summary

Nikolai Andreyevich Rimsky-Korsakov (1844-1908) left a deep mark on various fields of Russian and world music culture of the 19th century. With his multi-faceted activities, the composer entered the history of music as a composer, conductor, public figure, and pedagogue committed to the principle of nationalism.

The article examines the stages of the composer's opera creation, genre, subject area and stylistic features. The composer glorified the history, folklore, epos, fairy tales, fairy tales and legends of the Russian people in his operas with great mastery. The composer's opera works are distinguished by genre diversity, theme variety, melodic uniqueness, national color sophistication, interesting rhythm, timbre variety of the orchestra, and have been performed on various stages of the world and won great acclaim.

Rəyçi: baş müəllimi Məmmədova Q.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

**MƏKTƏBLİLƏRİN ESTETİK TƏRBIYƏSİNDƏ MUSIQI DƏRSİNİN
YERİ VƏ ƏHƏMIYYƏTİ**

Həsənova Səidə Zahid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
saida_nika@yahoo.com

Xülasə: *Zəngin dünyagörüşünə, yüksək estetik zövqə malik şəxsiyyət yetişdirilməsi metodistlərin, pedaqoqların və müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifədir. Bu işin vacib əhəmiyyətini nəzərə alsaq görərik ki, ümumtəhsil məktəbdə keçirilən musiqi dərsləri şagirdlərin estetik tərbiyəsinin inkişafında mühüm mərhələdir. Bu baxımından böyüməkdə olan gənc nəslin musiqi tərbiyəsi, təlim və təhsilin müntəzəm, ardıcıl və sisteməlik inkişafı, məktəblilərin estetik və bədii zövqün aşılması üzrə işlərdə musiqi dərslərinin yeri və əhəmiyyəti müəyyənəndirilir. Məqalədə məktəblilərin həyatında musiqi tədrisinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu və uşaqların estetik tərbiyəsində, onların milli ruhda tərbiyə edilməsində musiqinin böyük rol oynadığı göstərilmişdir.*

Açar sözləri: məktəb, musiqi, dərslər, estetik, tərbiyə, mədəniyyət

Ключевые слова: школа, музыка, урок, эстетика, воспитание, культура

Key words: school, music, lesson, aesthetic, education, culture

Qüvvətli təsir gücünə malik tərbiyənin şagirdlərə aşılmasında musiqinin çox böyük əhəmiyyəti var. Tərbiyənin bir çox növləri var: əxlaqi tərbiyə, fiziki tərbiyə, ekoloji tərbiyə, əqli tərbiyə, estetik tərbiyə. əmək tərbiyəsi, musiqi tərbiyəsi və s. “Estetik tərbiyə” geniş anlayışdır. “*O, təbiətdə, cəmiyyətdə, məişətdə, incəsənətdə, əməkdə, geyimdə, fikirdə, rəftar və davranışda olan gözəllikləri qavrayıb dərk etməyi, sevib qiymətləndirməyi və həyatı gözəllik qanunları ilə qurmağı uşağa öyrətməyi nəzərdə tutur. Yəni estetik tərbiyə sözünün geniş mənasında həyatın bütün sahələrindəki gözəllikləri duymaq, qavramaq, dərk etmək, düzgün qiymətləndirmək, ondan zövq almaq, gözəllik haqqında obyektiv mühakimə yürütmək və s. bu kimi keyfiyyətləri formalaşdırən tərbiyədir [3, s.16].*

Dogrudanda, estetik cəhətdən formalaşmış şagird həyatına, fəaliyyətinə gözəllik elementləri gətirir, ətrafında baş verən prosesləri daha yaxşı qavrayır, mənfi xüsusiyyətlərə qarşı mübarizə aparır, incəsənət əsərlərini sevir və s.

Görkəmli pedaqoqlar və tədqiqatçılar şagirdlərin bədii, estetik zövqlərinin düzgün tərbiyələndirilməsi işində musiqi dərslərinin qüvvətli təsir gücünə malik vasitələrdən biri kimi həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. Çünki musiqi dərsləri təkcə şagirdlərin estetik tərbiyəsində deyil, həmçinin əqli, əxlaqi və fiziki tərbiyəsində də mühüm rol oynayır.

Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Sevda Qurbanəliyevanın “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında tərbiyə işində şəxsiyyətin formalaşması prosesində musiqidən mütləq, müntəzəm, səmərəli, fəal surətdə istifadə yolları göstərilmişdir. İlk növbədə isə məktəblilərin estetik, əxlaqi, əqli və fiziki, həmçinin əmək tərbiyəsində musiqinin imkanları, tərbiyənin ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə aparılan işlərdə musiqinin rolu və əhəmiyyəti kimi problemlər araşdırılmışdır. Müəllif məktəblilərin musiqi tərbiyəsində, *şəxsiyyət kimi formalaşmasında milli musiqiyə daha geniş yer vermək və gənc nəslin gündəlik həyatına daxil olmasını vacib vəzifələrdən biri kimi elmi şəkildə əsaslandıraraq, musiqinin, xüsusən də xalq musiqisinin cəmiyyətdə, o cümlədən də yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli, harmonik*

inkışafında, onların musiqi-estetik tərbiyəsində nə qədər böyük rol oynadığını geniş və ətraflı qeyd etmişdir [3, 129].

Professor Minarə Dadaşova “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” dərslərində qeyd edir ki, *tədris prosesində musiqi incəsənət haqqında sistemləşmiş biliklərin mütamadi toplusu tələbələrin musiqi təfəkkürünün effektiv inkişafına təkan verir [1, s.8].*

Araşdırmalar göstərir ki, estetik tərbiyə məsələləri ilə məşğul olan pedaqoq Boris Asafyev musiqini təbiətdə və insan qəlbində səslənən gözəl nə varsa, hamısının “*daim canlı təcəssümü*” adlandırmış və musiqi ilə yalnız əyləndirməyə, onu dinləyicilərə zorla qəbul etdirməyə deyil, musiqi vasitəsilə inandırmağa və sevindirməyə çağırılmışdır [7, c.7].

Qeyd edək ki, kiçikyaşlı uşaqların bədii zövqünün formalaşması musiqi tərbiyəsinin ən mühüm, eyni zamanda ən çətin məsələlərindən biridir. Uşaq yaşlarından öz xalqının musiqi əhatəsində olan insan onları ömrü boyu unuda bilmir. Sonradan həmin musiqi nümunələri uşaqlar üçün gözəllik etalonuna çevrilir. Ona görə əgər uşaq kiçik yaşlarından klassik musiqi nümunələrindən zövq alırsa, o böyükdə də həmin musiqiyə maraq göstərəcək

Pedaqoji elmlər doktoru, professor Sabir Quliyev “Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində Azərbaycan musiqisindən istifadənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” adlı kitabında qeyd edir ki, *musiqi tərbiyəsi bir neçə formalara bölünür: sinifdə tədris edilən musiqi fənni, sinifdən xaric musiqi məşğələləri, sinifdən xaric işlər, məktəbdən kənar musiqi işləri, kütləvi-informasiya vasitələri, ailədə musiqi tərbiyəsi, musiqi tərbiyəsi üzrə müstəqil iş [2, s.332].*

Təbii ki yuxarıda qeyd olunan hər bir forma şagirdin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında vacib yer tutur. Lakin məktəblilərin estetik tərbiyəsinin formalaşmasında sinifdə tədris edilən “Musiqi” fənnini xüsusi qeyd etmək istərdik. Məhz bu fənn vasitəsilə məktəblilər Azərbaycan peşəkar musiqisinin banisi, dahi Ü.Hacıbəylinin, M.Qlinka, P.Çaykovski, V.Motsart, L.Bethoven kimi rus və Qərbi Avropa klassik bəstəkarlarının yaradıcılığı və əsərləri ilə tanış olurlar.

Qeyd edək ki, musiqi dərslərində şagirdləri estetik cəhətdən tərbiyələndirmək üçün onların nəzərini ədəbiyyat əsərlərinə, rəsmlərə cəlb etmək lazımdır. Nahaq yerə Ferents List demirdi ki, “*Rafaello və Mikelancelo mənə Motsartı və Bethoveni başa düşməyə kömək etdilər*” [5, s.20]. Bu sözləri deməklə dahi pianoçu incəsənətin müxtəlif sahələrində çalışan sənətkarların yaradıcılığında ümumi cəhətləri nəinki qeyd etməyə çalışmış, həmçinin şagirdləri müxtəlif sahələrdəki gözəllikləri görməyə və qiymətləndirməyə çağırmışdı.

Musiqi çox gözəl və güclü tərbiyə vasitəsidir. Ona görə də bütün təhsil pillələrində - məktəbəqədər müəssisələrində, musiqi məktəblərində, ümumtəhsil və ali məktəblərdə musiqi dərsləri düzgün tədris olunmalıdır. Bunun üçün tərbiyə, təlim və təhsil prosesi musiqi təliminin əsas prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Pedaqoji elmləri doktoru, professor Oqtay Rəcəbov “Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası” adlı kitabında qeyd edir ki, *məktəbdə musiqi dərsləri ümumi pedaqogika prinsiplərinə əsaslanan ciddi düşünülmüş program əsasında həyata keçirilir [4, s.28].* Araşdırmalar göstərir ki, elmi-pedaqoji ədəbiyyatda həmin prinsiplər aşağıdakı kimi səciyyələnir:

Tərbiyəedici təlim prinsipi. Bu prinsipi həyata keçirmək üçün musiqi müəllimi dərslərdə uşaqlarda həyatın və incəsənətin gözəlliklərinə məhəbbət hissi, pisə qarşı mənfi münasibət yaradır, gənc nəslin mənəvi, daxili aləmini zənginləşdirir. Bu da öz növbəsində uşaqlarda diqqət, təxəyyul, düşüncə və danışıq, yaradıcılıq qabiliyyətləri, estetik zövq inkişaf etdirir.

Müvafiqlik prinsipi. Bu o deməkdir ki, musiqi haqqında bilik, bacarıq və vərdislərin həmçinin təlim üsullarının uşaqların yaş xüsusiyyətinə uyğun gəlməsidir. Bu prinsipə

əsaslanaraq musiqi proqramına daxil edilmiş repertuar uşağın musiqi tərbiyəsi və inkişafına kömək edir.

Tədrislik, ardıcillıq və sistemlilik prinsipi. Tədris prosesində ilin əvvəlində ilin sonuna nisbətən daha asan repertuar materialı verilir və tədrisən material mürəkkəbləşdirilir. Bu prinsip veriləcək biliklərin mənimsənilməsini asanlaşdırır, uşaqlarda öz gücünə inam hissini yaradır.

Əyanilik prinsipi əsasən görmək kimi başa düşülür. Musiqi dərslərində mahnı oxuma prosesində səs əyaniliyi, muxtəlif səslərin dinlənilməsi və qavranılması böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki görmə və əzələ hiss etmə orqanları musiqi eşitmə, qavrama prosesini gücləndirir. Dinlənilən və ya ifa olunan mahnı materiallarını obrazlı şəkillər, slaydlar və müxtəlif oyuncaqlarla göstərilməsi təlim prosesini daha maraqlı edir və dərs materialının daha asan mənimsənilməsinə kömək edir.

Şüurluluq prinsipi. Qeyd edək ki, musiqi haqqında bilik və bacarıqların mənimsənilməsi o vaxt şüurlu hesab olunur ki, uşaqların qavradıqları dərs materialları basit düşülsün, məzmunu sozla aydın deyilə bilsin. Musiqi muəllimi dərs materialının obrazı və məzmununu muxtəlif musiqi ifadə vasitələri ilə - temp, dinamika, registr, metroritm, lad və.s əlaqələndirməlidir ki, öyrədilən dərs materialı mexaniki deyil, şüurlu mənimsənilsin. Bütün bu faktorlar öz növbəsində uşaqların musiqi dünyagörüşünün və estetik tərbiyəsinin inkişafına səbəb olur.

Möhkəmlilik prinsipi. Təbii ki, dərs prosesində öyrənilmiş mahnı və ya dinlənilmiş musiqi çox zaman müəyyən müddətdən sonra yaddan çıxır. Belə hallar olmasın deyə, keçilmiş materialın vaxtaşırı təkrarı və uşaqların yadlarına salınması onların vokal bacarıq və vərdişlərinin möhkəmləndirilməsinə böyük kömək edir.

Ümumtəhsil məktəblərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, məktəblilərin musiqi tərbiyəsi prosesində uşaq mahnılarından istifadə olduqca vacibdir. Musiqi dərslərində şagirdlər vətənpərvərlik mövzusunda olan mahnıları xorla oxuyurlar, dinləyirlər və başa düşürlər ki, əsl sevgi Vətən sevgisidir, ilk növbədə Vətəni qorumaq və sevmək lazımdır. Bundan başqa məktəblilər təbiət, əmək, ana, dostluq haqqında mahnılar da öyrənirlər. Uşaq mahnıları vasitəsilə onların bədii və estetik tərbiyəsi geniş inkişaf olunur.

Eyni zamanda, ümumtəhsil məktəblərdə musiqi fənninin tədrisində əsas məqsədlərdən biri də şagirdlərin musiqi bacarıq və vərdişlərini, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və formalaşdırmaqdır. Bu zaman şagird əsas musiqi-fəaliyyətin müxtəlif növlərinə yiyələnir: xorla oxuyur, rəqs edir, musiqili-ritmik hərəkətlər, improvizasiya edir, musiqi dinləyir, sadə musiqi alətlərdə (metallofon, ksilofon) çalır, musiqi dinləyir, musiqili-didaktik oyunlarda iştirak edir, səhnəciklər qurur, rəsm çəkir və s. Bütün bu proseslər zamanı şagirdlərdə musiqi duyumu və yaddaşı, eşitmə vərdişləri, ritm hissi inkişaf edir.

Bundan başqa, məktəblilər musiqi haqqında əldə edilmiş bilikləri ətraf mühit və digər fənlər (fənlərarası inteqrasiya) ilə əlaqələndirirlər. Onlar musiqini dünyanın bir ayrılmaz hissəsi kimi qavrayır, tədqiq edir, təqdimatlar hazırlayır, musiqi dinləyir, öz fikirlərini aydın şəkildə ifadə edir, informasiya mübadiləsi və müzakirəsi zamanı uyğun musiqi terminologiyadan istifadə edir, etik və estetik qaydalara riayət edir. Bu zaman məktəblilər dərk edirlər ki, musiqi hər bir xalqın mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir..

Qeyd edək ki, neçə illərdir ümumtəhsil məktəblərdə musiqi fənni milli kurikulum əsasında keçirilir. Musiqi kurikulumu konseptual sənəd kimi təhsil sistemində mühüm yer tutur. Bu ona görədir ki, musiqi öz emosionallığı ilə insan psixologiyasına təsir edərək

mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır və şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirir [8]. Kurikuluma əsasən musiqi fənninin tədrisi prosesində müasir dərsin forma və metodlardan, yeni dərslik və dərs vəsaitlərdən, slayd və prezentasiyalardan, innovasiya və multimediyaya texnologiyalarından geniş istifadə edilməlidir.

Ölkəmizdə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin gənc nəslin estetik zövqünün tərbiyə olunmasında əsas amil kimi dəyərləndirilir, çünki milli musiqi nümunələrimizdə - xalq mahnılarında, rəqslərdə, aşıq musiqisində, muğam sənətində xalqın yüksək mənəviyyəti, onun arzu və istəkləri əks olunur. Uşaq və gənclərə ümumi musiqi tərbiyəsi vermək, onları yüksək musiqi sənətinə cəlb etmək, ən yaxşı xalq, klassik, xarici, milli musiqisi, həmçinin məşhur bəstəkarların əsərləri nümunəsində estetik zövq formalaşdırmaq, böyüməkdə olan gənc nəslin mənəvi keyfiyyətlərini dövrümüzün tələbləri ruhunda inkişaf etdirmək - musiqi-estetik tərbiyə işinin əsas istiqamətlərindəndir.

Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində “Musiqi” fənninin tədrisinin əsas məqsədi milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında məktəbliləri şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, onların musiqi dünyagörüşünün və mədəniyyətinin, mənəvi-estetik zövqün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, 2010, 255s.
2. Quliyev S. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində Azərbaycan musiqisindən istifadənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Ped. elm. dok. elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1996, 322s.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, 2010, 160s.
4. Rəcəbov O., Məmmədova G. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası. Bakı, 2009, 202s.
5. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2010, 131s.
6. Гулиева Л. Эстетическая культура. Учебное пособие. Баку, 2010, 120 с.
7. Торопова А. В. Музыкальная психология и психология музыкального образования: учебник для бакалавриата и магистратуры / 4-е изд., Москва, 2016, 245 с.

Internet resursları:

8. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi” fənni üzrə təhsil proqramı. Kurikulum. I-IX siniflər. URL: <https://www.arti.edu.az/Musiqi-kurikulum.pdf>
9. Azərbaycan bəstəkarları və musiqişünasları. URL: <http://abm.musiqi-dunya.az>
10. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ УРОКА МУЗЫКИ В ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Гасанова Саида Захид кызы

Резюме

Воспитание совершенной личности с прекрасным мировоззрением и высоким эстетическим чувством – одна из главных задач, стоящих перед методистами и педагогами. Если принять во внимание важность данной статьи, то можно увидеть, что уроки музыки, проводимые в общеобразовательных школах, являются важным этапом

в развитии эстетического воспитания детей. В связи с этим значение урока музыки в развитии эстетической и художественной жизни школьников определяются регулярным, последовательным и систематическим развитием музыкального образования в обучении и воспитании подрастающего молодого поколения. В представленной статье показано насколько важно музыкальное воспитание и обучение в жизни детей, а также отмечена роль музыки в эстетическом воспитании детей, в воспитании их в национальном духе.

PLACE AND IMPORTANCE OF MUSIC LESSON IN AESTHETIC EDUCATION OF PUPILS

Hasanova Saida Zahid

Summary

Raising a perfect personality with a wonderful worldview and a high aesthetic sense is one of the main tasks facing methodologists and educators. If we take into account the importance of this work, we can see that music lessons held in secondary schools are an important stage in the development of aesthetic education of children. In this regard, the importance of music lessons in the development of the aesthetic and artistic life of schoolchildren is determined by the regular, consistent and systematic development of music education in the training and education of the younger generation. The article shows the importance of music education and teaching in children's lives, as well as the role of music in aesthetic education of children, their upbringing in the national spirit.

Rəyçi: baş müəllim Hacıyeva M.

"Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

**MÜASİR DÖVRDƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBIYƏSİNİN
ƏHƏMİYYƏTİ VƏ FORMALARI**

Məhərrəmovə Gültəkin Sabir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
maharramovagultekin@gmail.com

Xülasə: Müasir dövrdə gənc nəslin musiqi tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edən aktual məsələlərdəndir. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın, pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin musiqi tərbiyəsinin əsas formaları “Musiqi” fənni və onunla əlaqələndirilən sinifdən xaric və məktəbdənkənar musiqi işləridir.

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin səmərəli təşkili şagirdlərdə vətənə, torpağa, xalqa məhəbbət hissini qüvvətləndirir, onların musiqi və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Musiqi müəllimlərinin qarşısında duran başlıca vəzifə məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin formalarından düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək, xalq musiqisi, Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin ən yaxşı nümunələri ilə şagirdlərin musiqi dünyagörüşünü və bədii zövqlərini formalaşdırmaqdır.

Məqalədə müasir dövrdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin əhəmiyyəti və ümumtəhsil məktəblərində onun formalarından istifadə problemi araşdırılır.

Açar sözlər: musiqi, tərbiyə, yaradıcılıq, bəstəkar, motivasiya

Ключевые слова: музыка, воспитание, творчество, композитор, мотивация

Key words: music, education, creativity, composer, motivation

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri qarşısında böyük vəzifələr durur. Məktəblilərə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti, zəngin mənəvi sərvətlərimiz barəsində dərin və hərtərəfli bilik verilməli, yetişən gənc nəsildə yüksək mədəniyyət, mənəviyyat, vətənpərvərlik hissləri formalaşdırılmalıdır. Məktəblərdə şagirdlərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında “Musiqi” dərslərinin böyük rolu vardır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev öz çıxışlarında uşaq və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin vacibliyini dənə-dənə vurğulamış, bu işin dövlətin təhsil, gənclər siyasətinin prioritet məsələlərindən olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

“Musiqi” dərslərində tədris olunan Azərbaycan, Vətən, torpaq haqqında mahnılar, məktəblilərdə vətənə sadıqlıq və sevgi, torpağa bağlılıq, vətəni qorumaq hissləri aşılayır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX siniflərində tədris olunan musiqi dərslərində ilk dərs musiqisi Üzeyir Hacıbəyliyə, sözləri Əhməd Cavadə məxsus olan Azərbaycan Respublikasının Dövlət himninə həsr olunur. Dərsdə şagirdlərə himnin yaranma tarixi, mahiyyəti, əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir və himn səsləndirilir. Vətənə sevgi və məhəbbət hissi, vətənpərvərlik tərbiyəsi ilk dərsdən şagirdlərə aşılanır. Məktəblilərin vətənpərvər ruhda böyüməsi və tərbiyə olunmasında onlarda mübarizə ruhunun yaranmasında “Qalx ayağa, Azərbaycan!” (musiqisi O.Rəcəbovun, sözləri Ə.Ağayevindir), “Yaşa, Azərbaycan!” (musiqisi S.Rüstəmovun, sözləri S.Vurğunundur), “Əsgər marşı” (musiqisi C.Quliyevin, sözləri Ə.Kaminindir), “Azərbaycan əsgəri” (musiqisi O.Zülfüqarovun, sözləri P.Əliyevindir), “Ulu torpaq” (musiqisi E. Mansurovun, sözləri N.Hacızadəninindir), “Ölməz sərkərdə” (musiqisi S.Ələsgərovun, sözləri C.Cavadlımındır), “Zəfər bizimdir” (musiqisi Ş.Axundovanın, sözləri A.Şaiqindir), “Qarabağ” (musiqisi

C.Cahangirovun, sözləri R.Zəkanındır), “Qeyrət marşı” (musiqisi O.Rəcəbovun, sözləri Q.Elsevərindir), “Komandanım, əmr et!” (musiqisi O.Rəcəbovun, sözləri Ə.Əhmədir) və s. mahnıların böyük əhəmiyyəti vardır.

Xalq yaradıcılığı musiqi tərbiyəsinin əsasıdır. Azərbaycan bəstəkarı, musiqişünas-alim Üzeyir Hacıbəyli şagirdlərin musiqi tərbiyəsi prosesində məhz xalq musiqisi nümunələrindən istifadə etməyi yüksək qiymətləndirir və “Musiqidə xəlqilik” məqaləsində yazır: *“İlk gözəl nəğmə və rəqs melodiylarının yaradıcısı xalq özüdür. Bizə bu gün nümunə olan xalq nümunələri əsrlərdən bəri işləmə-işləmə yaradılmış və yalnız bizim zamanəmizdə həqiqi bədii formalar almışdır”* [6, s.401-402].

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi sinifdə tədris edilən musiqi dərsləri, məktəbdəki özfəaliyyət musiqi kollektivləri və musiqi dərnəkləri vasitəsilə həyata keçirilir. Burada sinifdə tədris edilən musiqi fənninin əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Məhz bu fənn vasitəsilə onlar xalq musiqisi, Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının yaradıcılığı ilə tanış olurlar. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Sabir Quliyev musiqi tərbiyəsinin mahiyyətini aşağıdakı kimi göstərmişdir: *“Musiqi tərbiyəsi-musiqi təlimi və musiqi təhsili prosesində milli, eləcə də bəşəri musiqidən müxtəlif formalardan istifadə yolu ilə uşaqlara nəcib mənəvi sifətlər aşılamaq, onların musiqi haqqında məlumat, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələridir”* [2, s.10].

Musiqini dinləmək, onu daxilən hiss etmək, duymaq, musiqi haqqında öz fikirlərini söyləmək bacarığını şagirdlərə aşılamaq musiqi tərbiyəsinin vacib şərtlərindən biridir. Musiqi tərbiyəsi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında böyük imkanlar yaratmaq qüdrətinə malikdir. Sənətşünaslıq doktoru, professor Sevda Qurbanəliyeva haqlı olaraq yazır: *“Musiqi ən qüvvətli təsir gücünə malik incəsənət növüdür. Musiqi yüksək emosional gücə malikdir, insanların hisslərinə hakim kəsilən incəsənətdir. Onun başlıca vəzifəsi cisim və hadisələrin insanda doğurduğu ovqatı, hiss və fikirləri təcəssüm etdirməkdən və bu yolla insanı saflaşdırmaqdan ibarətdir”* [1, s. 19-20].

Musiqi dərslərində xorla oxuma, musiqili ritmik hərəkətlər, musiqi dinləmə, improvizasiya, inteqrasiya, nəzəri məlumatların verilməsi, sadə musiqi alətlərində çalma və s. fəaliyyət növlərindən istifadə olunur. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi proqramının həyata keçirilməsində əsas məqsəd məktəblilərdə musiqi mədəniyyətini tərbiyə etməkdir. Azərbaycan bəstəkarı, pedaqoji elmlər doktoru, professor Oqtay Rəcəbov bununla əlaqədar yazır: *“Müntəzəm və ardıcıl, məqsədyönlü, uşaqyönlü aparılmış musiqi tərbiyəsi adlanan pedaqoji prosesin son nəticəsi uşaqların musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Yəni musiqi tərbiyəsi prosesində uşaqlar musiqi rəhbərinin köməkliyi ilə müəyyən həcmdə bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər”* [3, s. 11].

Məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və təhsili sistemində xorla oxuma mühüm yer tutur. Xor oxumaq eşitməni aktivləşdirir, yaddaşı gücləndirir, şagirdlərin bədii zövqlərini formalaşdırır. Xor ifaçılığı ilə məşq etməklə şagirdlər sağlamlıqlarını, ümumi fiziki inkişafını, nitqlərini və yaddaşlarını yaxşılaşdırırlar. Ümumtəhsil məktəblərinin “Musiqi” dərslərində xorla ifa çox mühüm bir prosesdir. Bu zaman şagirdlər vokal bacarıqları əldə edir, onların oxuma diapazonu genişlənir, düzgün nəfəs almağı və aydın danışmağı öyrənirlər.

Musiqili ritmik hərəkətlər kiçikyaşlı məktəblilərdə ritm hissini, musiqinin əhval-ruhiyyəsini qavramaq və hərəkətdə çatdırmaq bacarığını inkişaf etdirir Musiqili ritmik hərəkətlərin bir növü musiqili oyunlardır. Musiqi əsərinin xarakterindən asılı olaraq obrazlı hərəkətlərlə həyata keçirilən dairəvi rəqslər, uşaq rəqsləri, oxumaqla oynamaq və s. oyunlar

ibtidai siniflərdə musiqi dərslərində əsas fəaliyyət növü olaraq kiçikyaşlı məktəblilərin musiqi inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır.

Musiqi dinlənməsi məktəblilərin musiqi ilə tanış etməyin əsas forması olaraq ümumtəhsil məktəblərinin “Musiqi” dərslərində həyata keçirilən musiqi fəaliyyətinin bir növüdür. Musiqi dinləmək tanınmış ifaçıların ifasında müxtəlif janrlara, formalara, üslub və dövrlərə aid musiqiləri eşitmək imkanı verir. Sənətsünaslıq doktoru, professor Sevda Qurbanəliyeva yazır: *“Məktəblilərin musiqi dünyagörüşünün formalaşmasında musiqi dinləmənin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Odur ki, birinci sinifdən başlayaraq musiqi incəsənətinin emosional məzmunu və musiqi ifadə vasitələri arasında əlaqə yaratmaq lazımdır. Bununla əlaqədar əsas biliklərə yiyələnməyin böyük əhəmiyyəti vardır. “Əsas biliklər”ə temp, dinamika, registr, melodiya, ritm, harmoniya, musiqi janrları və quruluşları, səslərin və musiqi alətlərinin, xor və orkestrin təməli haqqında məlumatlar daxildir”* [1,s.45]

Pedaqoji təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, musiqi dinləmədən əvvəl məktəblilərə dinlənən əsər və onun müəllifi haqqında müəllimin məlumatı, sual və tapşırıqların verilməsi, dinlənmiş musiqi nümunələrinin müqayisəli təhlili, yazılı təqdimatın hazırlanması və s. onların musiqi qavrayışını daha da inkişaf etdirir.

İmprovizasiya şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyin yollarından biri olaraq musiqi dərslərində məktəblilərin bütün musiqi fəaliyyətlərini əhatə edir. İmprovizasiyanın əsas xüsusiyyətləri musiqiyə yaradıcı marağın formalaşması, musiqi təxəyyülünün və fantaziyasının inkişafı, müxtəlif bacarıq və fəaliyyətlərin əlaqəsidir.

Tədrisin təkmilləşdirilməsinin yeni istiqamətlərindən biri inteqrasiya olunmuş dərslərin təşkili və keçirilməsidir. İnteqrasiya fənlərarasında qarşılıqlı asılılığa və qarşılıqlı əlaqəyə istiqamətlənib. Musiqi dərslərində “Musiqi-Ana dili”, “Musiqi-Ədəbiyyat”, “Musiqi-Həyat bilgisi”, “Musiqi-Təsviri incəsənət”, “Musiqi-Riyaziyyat”, “Musiqi-Fiziki tərbiyə”, “Musiqi - Tarix” kimi fənlərarası inteqrasiya, şagirdlərin keçirilən mövzunu daha yaxşı dərk etməsinə və qavramasına, mövzuların həyatla, təbiətlə, incəsənətin digər sahələri ilə əlaqələndirilməsinə, bir sözlə şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Fəndaxili inteqrasiya hər bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilindəki faktların sistemləşdirilməsidir. Məqsədyönlü inteqrasiya olunmuş dərslər adi dərslərinə yenicik, orijinallıq gətirir, motivasiyanı artırır, məktəblilərin qavrayışının, təxəyyülünün, diqqətinin, yaddaşının və təkəllübünün (məntiqi, bədii,yaradıcılıq) inkişafına adi dərslərdən daha çox dərəcədə kömək edir.

“Musiqi” dərslərində musiqi nəzəri məlumatların verilməsinin əsas məqsədi şagirdlərin musiqi savadını inkişaf etdirməkdir. Şagirdlərin musiqi ilə bağlı biliklərinin mənimsənilməsi, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Musiqiyə dair nəzəri biliklər arasında musiqi sənətinin intonasiya, janr və üslub xüsusiyyətləri, musiqi obrazı və musiqi dramaturgiyası, xarici ölkə və Azərbaycan musiqisinin xarakterik xüsusiyyətləri haqqında biliklərə üstünlük verilir.

Məktəblilərin musiqi mədəniyyəti fəal musiqi fəaliyyəti prosesində formalaşır. Sadə musiqi alətlərində ifa etmək məktəblilər üçün son dərəcə cəlbedici olan kollektiv ifaçılıq fəaliyyət növlərindən biridir. Bu fəaliyyət növü məktəblilərin bədii təcrübəsini zənginləşdirmək və ifaçılıq fəaliyyətinə marağını inkişaf etdirməkdir. Musiqi dərslərində müxtəlif musiqi oyuncaqlarından və alətlərdən sistemli şəkildə istifadə olunması, məktəblilərdə dərəcə maraqlı oyundur, onların musiqi dünyagörüşünü və təəssüratlarını genişləndirir və təlim prosesində əldə etdikləri bilikləri möhkəmlədir.

Müasir dövrümüzdə uşaqların musiqiyə marağının formalaşmasında ailənin iştirakı problemi xüsusilə aktuallaşır. Ailədə uşağın musiqi tərbiyəsi ailənin həyat tərzini, onun ənənələri, musiqiyə və musiqi fəaliyyətinə münasibəti, ümumi mədəniyyəti ilə müəyyən edilən ilkin şərtlərdən asılıdır. Hər bir ailənin musiqi mədəniyyəti müxtəlif səviyyəyə malikdir. Bəzilərinə xalq və klassik musiqiyə hörmət edirlər, tez-tez konsertlərə, musiqi tamaşalarına gedirlər. Belə evdə birlikdə musiqi dinləyirlər, valideynlər öz uşaqlarına musiqi təhsili verməyə, qabiliyyət və yətlərin inkişaf etdirməyə çalışırlar. Bəzi ailələr isə uşaqların musiqi təhsili ilə maraqlanmırlar. Onlar musiqiyə ancaq “əyləncə” kimi yanaşırlar. Musiqi ilə ciddi məşğul olan ailədə uşaq daim musiqi mühitində olur, bunun əsasında musiqi dünyagörüşü inkişaf edir, musiqi mədəniyyəti formalaşır.

Müasir dövrdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsində kütləvi informasiya vasitələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onlar hər bir insanın dünyaya hadisələrə, cəmiyyətə münasibətini formalaşdırmağa yönəlib. Kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusiyyətlərindən biri ən müasir texniki vasitələrdən istifadə etməklə məlumatları operativ şəkildə yaymaq bacarığıdır. Ölkəmizdə radio, televiziya vasitəsilə rabitə sistemi uşaq və gənclərin mənəvi maarifçilik tərbiyəsindən ayrılmazdır. Kütləvi informasiya vasitələrindən yayımlanan musiqi verilişləri, klassik və xalq musiqi nümunələrinin dinlənilməsi, musiqi kollektivlərinin çıxışları məktəblilərin musiqi tərbiyəsində böyük əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, müasir dövrdə məktəblərdə musiqi tərbiyəsinin formalarından məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir, şagirdlərin təfəkkürünün, yaddaşının, bacarıqlarının inkişafına səbəb olur, onlarda zəngin-mənəvi keyfiyyətləri nümayiş etdirmək bacarığını formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
2. Quliyev S. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində Azərbaycan musiqisindən istifadənin nəzəriyyə və təcrübəsi. Ped. elm.dok. alim. dərəcə. almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferat. Bakı, 1996.
3. Rəcəbov O., Məmmədova G. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası. Bakı, Şirvanəşr, 2009, 202 s.
4. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2010, 131 s.
5. Rəcəbov O., Hidayətova F. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2013, 183 s.
6. Hacıbəyli Ü. “Seçilmiş əsərlər” II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005. 436 s.

Saytqrafiya:

7. Azərbaycanın ənənəvi musiqisi. URL: <http://enene.musiqi-dunya.az>
8. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://www.millikitabxana.az>.
9. Bakı Musiqi Akademiyası. URL: <https://www.musicacademy.edu.az>
10. “Musiqi dünyası” Beynəlxalq Elmi Musiqi jurnalı. URL: <http://musiqi-dunya.az>
11. Məktəblilərin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>
12. “Musiqi”dən məktəb dərsləkləri. URL: <https://www.trims.edu.az>
13. Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası. URL: <http://uzeyirbook.musiqi-dunya.az>

ЗНАЧЕНИЕ И ФОРМЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Магеррамова Гюльтякин Сабир кызы

Резюме

Музыкальное образование молодого поколения является одним из важнейших вопросов нашего времени.

Изучение и анализ научно-педагогической литературы и педагогического опыта показывает, что основными формами музыкального образования учащихся общеобразовательных школ является предмет «Музыка» и связанная с ним внеклассная и внешкольная музыкальная деятельность. Эффективная организация музыкального образования школьников укрепляет учащихся чувство любви к Родине, земле и народу, помогает развитию музыкальных и творческих способностей.

Основная задача учителей музыки – правильно и целенаправленно использовать формы музыкального мировоззрения и художественные вкусы учащихся, используя лучшие образцы народной музыки и произведения азербайджанских и зарубежных композиторов.

В статье рассматривается значение музыкального образования школьников в современное время, исследуются проблемы и формы его использования в общеобразовательных школах.

THE IMPORTANCE AND FORMS OF MUSICAL EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN IN MODERN TIMES

Meherremova Gultekin Sabir

Summary

In modern times, the musical education of the young generation is one of the most important issues.

The study and analysis of scientific-pedagogical literature and pedagogical experience shows that the main forms of music education of students in secondary schools are the subject “Music” and related extracurricular and outside school musical activities. The effective organization of schoolchildrens musical education strengthens the feeling of love for the motherland and helps the development of their musical and creative abilities.

The main task of music teachers is to use the forms of musical education of schoolchildren correctly and purposefully, in order to form the musical worldview and artistic tastes of students with the best examples of folk music, works of Azerbaijani and foreign composers.

The article examines the importance of musical education of schoolchildren in modern times and the problem of its use in secondary schools.

Rəyçi: baş müəllim Məmmədova R.

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

UŞAQ XORU İLƏ İŞİN ƏSAS MƏSƏLƏLƏRİ

Məhərrəmov Səma Bəşir qız
Gəncə Dövlət Universiteti
Semameherremova74@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsində, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində, musiqi zövqünün düzgün formalaşması və zənginləşməsində uşaq xorunun rolu işıqlandırılmış, uşaq xoru ilə işin əsas xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin ümumtəhsil məktəblərində uşaq xorunun təşkilinin əsas prinsipləri, xorla iş zamanı düzgün repertuar seçiminin, xor əsərlərinin öyrənilməsi prosesinin, ifa çətinliklərinin aradan qaldırılmasının, uşaqlara xor-vokal vərdişlərinin aşılınması məqsədilə vokal təmrinlərdən istifadənin, ştrixlər, nüanslar, tembr üzərində işin, o cümlədən uşaqlara pedaqoji və psixoloji təsirin əsas cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, təcrübi əhəmiyyətə malik təkliflər irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər: xor, xormeyster, şagird, kollektiv, estetik tərbiyə

Ключевые слова: хор, хормейстер, ученик, коллектив, эстетическое воспитание.

Key words: choir, choirmaster, student, collective, aesthetic education

Xor sənəti musiqi mədəniyyətinin ən qədim və zəngin sahələrindən biridir. Ölkəmizin musiqi mədəniyyətinin inkişafında, gənc nəslin bədii-estetik zövqünün formalaşmasında, vətənə, torpağa və təbiətə sevgi hissələrinin aşılmasında, dostluq və insansevərlik hissələrinin tərbiyəsində xor musiqisinin böyük əhəmiyyəti var. Lakin mənəvi-estetik tərbiyə ilə yanaşı xor ifaçılığı prosesində həmçinin uşaqların musiqi qabiliyyətləri inkişaf etdirilir, musiqi sahəsində fəaliyyət göstərmək həfəsi formalaşır. Belə ki, xor ifaçılığı prosesində “*şagirdlər tədricən vokal vərdişlərinə yiyələnir və həm də kollektivçilik ruhunda tərbiyə olunurlar*” [2, s. 80]. Bu iki prosesin – təlimin və tərbiyənin vəhdəti burada mühüm bir amil kimi çıxış edir.

Xor ifaçılığı uşaqların mənəvi-estetik tərbiyəsində mühüm rola malik uşaq musiqi fəaliyyətinin əsas növüdür. Bu fikir dünya mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir.

Görkəmli maarifpərvər xadim Həsənbəy Zərdabi bununla əlaqədar məktəblilərdə azərbaycan xalq musiqisi əsasında tərbiyəvi mətnlərin oxunmasının təklifini irəli sürmüşdür.

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərində mahnı oxuma prosesi əsasən xorla həyata keçirilir. Bununla əlaqədar musiqi müəllimi xoru idarə etməyin nəzəri və təcrübi məsələlərini tam məninsəməlidir. Burada musiqi müəlliminin üç funksiyası (təlimedici, tərbiyəedici və inkişafedici) vəhdətdə həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda ilk uşaq xoru 1920-ci ildə Azərbaycanın ilk peşəkar qadın pianoçusu Xədicə Qayıbovanın (1893-1938) təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. (Həmin illərdə X.Qayıbova Azərbaycan SSR Xalq Təhsil Komissarlığında Şərq musiqisi şöbəsinə rəhbərlik etmişdir). 1958-ci ilin sentyabrında görkəmli bəstəkar və dirijor Əfsər Cavanşirovun (1930-2005) rəhbərliyi ilə “Bənövşə” uşaq xoru yaradılmışdır. 1978-ci ildə Azərbaycanın görkəmli dirijoru Zərifə İsmayılova respublikamızda ilk dəfə “Göyərçin” oğlanlar xorunu təşkil etmişdir. Bu gün respublikamızda Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radiosunun nəzdində Əfsər Cavanşirov adına “Bənövşə” uşaq xoru (bədii rəhbər Zülfiyyə İbrahimova), Azərbaycan

Dövlət Uşaq Filarmoniyasının nəzdində Uşaq Xor Kapellası və “Şəms” uşaq xoru (hər iki xorun bədii rəhbəri Dilarə Əliyevadır) uğurla fəaliyyət göstərirlər.

Ümumtəhsil məktəblərində uşaq xorlarının fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkilinə böyük önəm verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq xorunun təşkil edilməsi çox çətin və məsuliyyətli bir prosesdir. Bu proses xor rəhbərindən geniş əhatəyə malik bilik və bacarıqlar tələb edir. Uşaq xorunun rəhbəri işin özəlliklərini, uşaq səslərinin yaş xüsusiyyətlərini, onların eşitmə duyumunu və səs imkanlarını, repertuar seçiminin prinsiplərini nəzərə almalı, uşaqlara pedaqoji və psixoloji təsirin əsas imkan və yollarını araşdıraraq tətbiq etməyi bacarmalıdır. Xor rəhbəri xor üzvlərinin seçimi zamanı diqqətli olmalı və tələskənliyə yol verməməlidir. Xor kollektivinə uşaqları seçən zaman onların musiqililiyini təyin etməklə yanaşı, musiqiyə maraq səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır.

Uşaq xoru üçün repertuar seçimi ən vacib və diqqət tələb edən mərhələdir. Düzgün repertuar seçmək üçün xor rəhbəri xorun qarşısında duran vəzifələri nəzərə almalı və seçilən əsər yeni biliklərin öyrənilməsinə xidmət etməlidir. Repertuara daxil olan əsərlər tərbiyəvi xarakter daşmalı, janr, üslub və tematik cəhətdən müxtəlif olmalı, uşaqların yaş və dərk etmə səviyyəsinə uyğun olmalı, xor kollektivinin ifa imkanlarına cavab verməlidir. Ümumtəhsil məktəblərində uşaq xorunda müsbət təlim nəticələrinin əldə edilməsi üçün yuxarıda göstərilən məsələlərin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Musiqi dərslərində uşaqların xor əsərləri ilə tanışlıq müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Xorun rəhbəri əsəri özü müşayiət edərək əsas melodiyanı oxumaqla da təqdim edə bilər. Bu ifanın mükəmməl ifası vacib olduğu üçün xor rəhbəri öncədən hazırlaşmalıdır. Bu üsullar mahnını öyrənməyə motivasiya yaratmaqla, həmin əsərin uşaqlar tərəfindən daha tez və asan mənimsənilməsinə və ümumilikdə iş prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərir.

Uşaq xoru ilə iş zamanı kollektivin təməlinin yaxşı qoyulması üçün xora solfecioetmənin öyrədilməsi çox vacibdir. Əsəri əvvəlcədən qeyd olunmuş hissələrlə öyrətmək lazımdır, bu hissələr həm musiqi dili, həm də ədəbi mətn cəhətdən bitmiş fikri ifadə etməlidir. Bir hissədən digər hissənin öyrənilməsinə, əvvəlki hissə tamamilə mənimsədildikdən sonra keçirilməlidir. Lakin çətin hissələrin möhkəmləndirilməsinə bütün əsərlə tam tanış olduqdan sonra qayıtmaq lazımdır. Əsərin öyrənilməsi və ifanın bədii və texniki tərəfləri üzərində iş rəhbərdən böyük təcrübə, bilik və bacarıq tələb edir.

Xora əsərin öyrənilməsində ümumi prosesi belə göstərmək olar:

1. Əsərin partiyalarla öyrənilməsi;
2. Texniki çətinliklərin aradan qaldırılması üzərində iş;
3. Əsərin bədii ifasına nail olunması.

Ən vacibi isə budur ki, əsərin hissələrlə öyrənilməsi zamanından başlayaraq, hər bir hissə bütün nüanslarla öyrənilməli və əsərin ideya-bədii tərəfləri bir kənara atılmamalıdır. Əsər üzərində işləyərkən hər hansı bir ibarənin öyrənilməsinə vaxt məhdudiyyəti qoymaq düzgün deyildir. Çünki xor rəhbərinin bacarıq və ustalıqından, xorun kvalifikasiyasından və əsərin çətinlik dərəcəsiindən çox şey asılıdır. Əsərin ibarələrlə öyrənilməsi zamanı təcrübəli rəhbər az da olsa texniki ibarələrə bədilik gətirmək məqsədilə yollar tapmağı bacarmalıdır.

Qeyd edək ki, yüksək səviyyəli professional ifanın və oxuma vərdişlərinin əldə olunmasına nail olmaq üçün vokal təmrinlərin (çalışmaların) böyük əhəmiyyəti vardır. Bildiyimiz kimi, oxumanın ilk mərhələsinə vokal çalışmaların ifası ilə başlanılır. *Vokal çalışmalarını iki funksiyaya bölmək olar: 1. Səs aparatının islənməsi və köklənməsi üçün olan*

çalışmalar. 2. Əsərin ifası zamanı gözəl və keyfiyyətli səslənməsi və xor-vokal vərdişlərinin inkişafı üçün olan çalışmalar [6, s. 95].

İfa zamanı çalışmalar tədricən çətinləşdirilməlidir. Xor rəhbəri səslənmə, diksiya və nəfəsalmaya aid müxtəlif çalışmalar seçməli, lakin bu çalışmaları hər dərstdə dəyişdirməməlidir. İfaçılar hər bir çalışmanın onlarda hansı vərdişləri inkişaf etdirdiyini bilməlidirlər, bunun sayəsində də hər dərstdə tədricən çalışmaların ifa keyfiyyəti yaxşılaşır. Bəzən öyrənilən əsərlərin bir neçə çətin hissələri çalışmalara əlavə edilə bilər. Məlum olduğu kimi, kantilen ifa – oxumanın əsasıdır, ifaçıdan geniş, sərbəst, dolğun və axıcı səslənmə tələb edir. Belə səslənməyə nail olmaq üçün çalışmaların ifası zamanı xormeysterin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri xorun “legato”, “non legato” və “marcato” oxumasına nail olmaqdır. Oxumada rəvanlılıq, keçidlərin sürəti və həmzamanlılıq (sinxronluq) kantilen üçün vacibdir. “Staccato” ştrixi isə ifaçıdan nəfəsalma zamanı əzələlərə texniki cəhətdən daha düzgün və ustalıqla nəzarət etmək, yüksək tessituralı səsləri dəqiq fiksə etmək, yüksək vokal pozisiyalarda təmiz intonasiyalar etmək bacarığı tələb edir.

Vokal çalışmalar dinamik diapazonun inkişafına güclü təsir göstərir. İş zamanı “crescendo” və “diminuendo” nüansları üzərində iş tədricən aparılmalıdır. İfa praktikasında nüansdan nüansa keçid ən çətin amillərdən hesab olunur. Burada da düzgün nəfəsalma vərdişlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Çalışmalar həm də səsin hərəkətliliyini inkişaf etdirir. Ümumtəhsil məktəblərində uşaq xoru ilə işin əsas cəhətlərindən hərəkətliliyi etmək üçün asta templərdən başlayaraq, tədricən iti templərə keçilir. Səsin hərəkətliliyi zamanı səs tellərini yükləmədən falset səslənməyə yaxın səslənmədən istifadə olunmalıdır.

Tembr üzərində işin aparılması da əsas amillərdəndir, bu işin əsas məqsədi keçidlərin rəvanlılığına nail olmaq, bütün diapazon boyu vahid səslənməni təmin etməkdir. Bunun üçün pillələrin yuxarı və aşağı istiqamətdə ardıcıl oxunması kimi çalışmalardan istifadə edilir, sonra isə sıçrayışlı təmrinlər oxudulur və sıçrayışlar tədricən genişləndirilir. Qeyd edək ki, çalışmaların ifası nəticəsində formalaşan biliklər getdikcə reflektor xarakter daşımağa başlayır. Çalışmalar vasitəsilə bütöv bir kompleks biliklərin aşılması mümkündür. Lakin bir-neçə dərse bu biliklərin hamısına nail olmağa çalışmaq və ifaçıların qarşısına gücləri çatmayan tapşırıqlar qoymaq lazım deyil, əks təqdirdə bütün cəhdlər puça çıxa bilər. Hər bir işə səbrlə yanaşmaq, qarşıya qoyulan məqsədlərə tədricən nail olmaq lazımdır. Hər bir xor rəhbərinin qarşısında duran ən əsas və vacib şərt cəmiyyət üçün xeyirli insan və şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Sənətşünaslıq doktoru, professor S.Qurbanəliyevanın “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında qeyd etdiyi fikirlər bunu bir daha təsdiq edir: *“Hər işdə kamil olmaq! Bu, fitri deyil, ictimai həyatda, məqsədyönlü təlim-tərbiyə prosesində qazanılan bir keyfiyyətdir. Həmin keyfiyyətin formalaşması əsas etibarilə əqli tərbiyə prosesində, yəni bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması prosesində gedir. Ancaq musiqi də həmin formalaşmaya qiüvvətli təsir göstərir. Çünki bədii-obrazlı təfəkkür olmaq etibarilə musiqi də, elmi təfəkkür kimi, ictimai hadisələrin, ətraf aləmin, gerçəkliyin mahiyyətini ifadə edir. O, müxtəlif hadisələrin, ruhi yaşamaların ən incə çalarlarını, səciyyəvi xüsusiyyətlərini görməkdə və anlamaqda adama kömək göstərir”* [3, s. 89].

Musiqi dərslərində və ya dərnlərdə bütün xorla oxuma prosesinin didaktik cəhətdən düzgün təşkili və quruluşu çox vacibdir. Mahnı və ya xor əsəri üzərində iş – bütün pedaqoji prosesinin əsas məqamlarındandır. Müəllim tərəfindən mahnını öyrətmə tərzindən, üsullarından xor kollektivinin ifaçılıq uğurları əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təcrübə göstərir

ki, xormeyster mahını repertuarının metodiki cəhətdən düzgün və rasionallıq öyrətmə üsullarına böyük diqqət yetirməlidir. Tədrisən vokal-xor tapşırıqlarının mənimsənilməsi prosesində mahını repertuarının öyrənilməsi zamanı xor iştirakçıları özlerini vahid bir yaradıcı-musiqi kollektivi kimi hiss etməyə başlayırlar ki, bu xormeyster-müəllimin ən mühüm təşkilati vəzifələrindən biri sayılır.

Beləliklə xorla oxuma prosesində uşaqlara dərin və dolğun bilikləri aşılamaqla yanaşı, onların mənəvi cəhətdən formalaşması, onlarda tolerantlıq hissini, azərbaycancılıq ideologiyasını aşılamaq məsələsini, xorla işin metodikası və qabaqcıl üsulların tətbiqi və s. bu kimi məsələlər xor rəhbərinin diqqət mərkəzindədir.

Ədəbiyyat

1. Asafyev B.V. "Xor sənəti haqqında", Leningrad, 1980, 217 s.
2. Qədimova J. "Musiqinin tədrisi metodikası". Bakı, 2007, 165 s.
3. Qurbanəliyeva S. "Şəxsiyyət və musiqi". Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
4. Mirzəyeva N. "Xorşünaslıq". Dərslik. Bakı, 2007, 125 s.
5. Orucova M. "Uşaq xoru və onunla işin mahiyyəti". Metodiki vəsait. Bakı, 2016, 52 s.
6. Tağıyeva G.H. Ümumtəhsil məktəblərində uşaq xoru ilə işin cəhətləri. "Musiqi elmi, mədəniyyəti və təhsilin aktual problemləri" jurnalı. 2021, №2 (10)
7. "Значение психологических тренингов в детском хоре". Статья на сайте discoverarts.ru. Категория "Культура и искусство".

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ РАБОТЫ С ДЕТСКИМ ХОРОМ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Магerramova Сяма Башир кызы

Резюме

В статье рассматривается роль детского хора в художественно-эстетическом воспитании учащихся общеобразовательных школ, в развитии мышления и правильном формировании, обогащении музыкального вкуса. Исследуются основные особенности работы с детским хором, принципы организации детских хоров в общеобразовательных школах, выбор правильного репертуара при работе с хором, процесс разучивания хоровых произведений, преодоление трудностей исполнения, использование вокальных упражнений для привития хорового и вокального мастерства детям, работа над штрихами, нюансами и тембром, а также основные аспекты педагогических и психологических воздействий, имеющих практическое значение в формировании детского хора.

MAIN ASPECTS OF WORK WITH CHILDREN'S CHOIR IN SECONDARY SCHOOLS

Meherremova Sema Beshir

Summary

The article examines the role of the children's choir in the artistic and aesthetic education of students of secondary schools, in the development of thinking and the correct formation and enrichment of musical taste, the main features of working with a children's choir are investigated. The basic principles of organizing children's choirs in secondary schools, choosing the right repertoire when working with a choir, the process of learning choral works, overcoming performance difficulties, using vocal exercises to instill choral and vocal skills in children, working on strokes, nuances and timbre, and also explored the main aspects pedagogical and psychological influences that are of practical importance in the formation of a children's choir.

Rəyçi: baş müəllim Şabanova S.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

BƏSTƏKAR SEVDA İBRAHİMOVANIN AZƏRBAYCAN XALQ MUSİQİ NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA FORTEPIANO İŞLƏMƏLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova Qəsirə Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
qasira.mammedova@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə bəstəkar Sevda İbrahimovanın “Azərbaycan xalq mahnıları və təsnifləri əsasında fortepiano üçün 15 pyes” məcmuəsi araşdırılır. Milli məqam əsaslı xarakterlə sıx bağlı olan fortepiano işləmələri özünü həm səciyyəvi musiqi obrazlarında, həm də milli məqam intonasiya əsasını göstərir. Məqalədə S.İbrahimovanın fortepiano işləmələri janr, forma, üslub, faktura, bədii-texniki və ifaçılıq məsələləri baxımından tədqiq edilir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütünlükdə bu cəhətlər Azərbaycan fortepiano musiqisində bəstəkarın xalq musiqisi əsasında yaradılan fortepiano işləmələrinin pedaqoji repertuarında geniş yer tutur.*

Açar sözlər: Sevda İbrahimova, bəstəkar, Azərbaycan xalq musiqisi, fortepiano musiqisi, tədris məsələləri

Ключевые слова: Севда Ибрагимова, композитор, образцы Азербайджанской народной музыки, фортепианная музыка, вопросы обучения

Key words: Sevda Ibrahimova, composer, samples of Azerbaijani folk music, piano music, educational issues

Azərbaycan fortepiano musiqisi Avropa musiqi mədəniyyət ənənələri ilə xalq musiqisi ənənələri ilə sintezidir. Azərbaycan lad-məqam, muğamları, xalq mahnı və rəqsləri əsasında bəstəkarlarımız parlaq, orijinal əsərlər yaratmış və yaradırlar. Azərbaycan fortepiano musiqi ədəbiyyatında xalq melodiyalarının işləmələri və tərtibatı xüsusi yer tutur. Milli folklor nümunələri əsasında fortepiano işləmələri xalq musiqisinin ifadə vasitələri ilə Avropa musiqi ənənələrinin təbii sintezi ilə səciyyələnir.

Azərbaycan musiqi incəsənətinin parlaq nümayəndələrindən biri olan Sevda İbrahimovanın (1939-2022) yaradıcılığı, pedaqoji musiqi maariflənmə sahəsindəki fəaliyyəti ilə daim musiqişünasların diqqətini cəlb edib. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Qara Qarayev (1918-1982) məktəbinin nümayəndəsi olan bəstəkar S.İbrahimovanın əsərlərində milli üslub, Azərbaycan xalq musiqi ənənələrinə istinad açıq şəkildə özünü biruzə verir. Bəstəkarın yaradıcılığı, öz dəsti-xətti, fərdi üslubu, özünəməxsus musiqi dili ilə seçilir. Onun yaradıcılığında Azərbaycan folkloru, klassik ənənələrlə yanaşı müasir musiqi üslubu ilə birləşməsi diqqəti cəlb edir. *“Bəstəkarın musiqi dili, xəlqiliyi, zamanla səsleşən aktuallığı ilə seçilərək ənənə və müasirliyin vəhtəti üzərində qurulub” [7, s.95].* S.İbrahimova demək olar ki, bir şox janrlara müraciət etmişdir. Janr rəngarəngliyi və müxtəlifliyi (operalar, kantata, simfonik, vokal-instrumental əsərlər və s.) onun yaradıcılığında geniş şəkildə özünü göstərsədə bu məqalədə bəstəkarın fortepiano irsinə müraciət olunub. S.İbrahimova yaradıcılığına bir sıra tədqiqatçılar üz tutublar. Bunlardan İ.Əliyeva [2], İ.Əfəndiyeva [3], C.Həsənova [4], Mustafayeva A. [5], Z.Səfərova [6] və s. adlarını çəkmək olar.

Məqalədə bəstəkarın “Azərbaycan təranələri” (“Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri mövzularında fortepiano üçün 15 pyes”) [9] fortepiano silsiləsi ətraflı öyrənilmişdir. Silsiləyə daxil olan obraz, məzmun sahəsi və ifaçılıq xüsusiyyətləri geniş araşdırılıb.

Qeyd edək ki, S.İbrahimova bir ifaçı kimi fortepiano alətinin bütün texniki və bədii imkanlarına malik tanınmış pianoçu idi və bu səbəbdən onun yaradıcılıq irsinin bir hissəsini fortepiano musiqisi təşkil edir.

Fortepiano silsiləsinə daxil olan müxtəlif xarakterli pyeslərin obraz sahəsi çox genişdir. Bəstəkarın melodiya düzümündə milli qaynaqlardan irəli gələn intonasiyalarla bərabər kəskin ritmlər, dinamik inkişaf, obraz, dərin lirizm və öz əksini tapır. *“Bu pyeslərin xarakteri, musiqi dilinin xüsusiyyətləri öz ilkin mənbəyinə çox yaxın olub, bəstəkarın musiqi üslubunun əsas xüsusiyyətini, xalq musiqi irsinə dərin tellərlə bağlılığını nümayiş etdirir”* [1, s.784].

Silsilədə olan hər bir pyes ifaçıya müəyyən fortepiano vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Tədqiqatçı alim C.Həsənova haqlı olaraq yazır ki: *“Bəstəkarın fortepiano əsərlərinin belə bir xüsusiyyətini də qeyd etməliyik ki, bu əsərlər musiqi dilinin xüsusiyyətlərinə görə çox parlaq və rəngarəngdir. Ünvanladığı auditoriyadan asılı olmayaraq, onlarda həqiqətən də, S.İbrahimovanın bəstəkar təxəyyülü və müəllim səriştəsi qovuşmuşdur”* [4, s.19-20]. Xalq musiqisinin orjinallığını öz əsərlərində qoruyan bəstəkar fortepiano fakturasının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bəstələmişdir.

Silsilənin ilk pyesi “Araxçının məndədir” moderato (mülayim) tempində, 8/6 ölçüsündədir. Mahnı “Şur” məqamına əsaslanır. Mahnının melodiyası nəغمəvaridir. Burada orta registrdən yuxarı registrə, yuxarıdan basa keçidlər üç nəfərin söhbəti təsirini bağışlayır. Bütün mahnının nəbzini təyin edən hissələrdə ritm mühüm rol oynayır.

Nümunə1.

2 № li pyes “Ay dili-dili” adlanır. Əsər “Şur” məqamına əsaslanır. Pyes Allegro (tez-tez, cəld) tempində, 8/6 ölçüdədir. Birinci xanədə forte nüansında səslənmə pyesin daha qərarlı xarakterində olmasını göstərir. Qısa bir giriş-müşayiət oynaq nazlı personajın melodiyasının başlanğıcını hazırlayır. Pyes forte-dən pianoya təzadlı keçidlərlə təqdim olunub. Pyesin sonunda əsas melodiya verilir, bu işə kişi səsinin təqlidini təsvir edir.

Nümunə 2.

“Yadıma sən düşəndə” 3 № li pyes Moderato tempində, 8/6 ölçüdədir. Pyes “Şur” məqamına əsaslanır. Melodiyası bir neçə dəfə təkrarlanaraq əvvəlcə sağ ələ, sonra isə sol ələ keçid edir. Kulminasiya pyesin orta hissəsinə düşür, burada sakit səslənən melodiya yeni işləmələrlə təqdim edilir. İfaçı melodiyanı oktavalarla sağ əldə, müşayiəti arpeciolarla sol əldə ifa etməklə kulminasiyanın parlaqlığını daha da vurğulaya bilər. Tədricən diminuendo və bir az ritenuto etməklə melodiya əvvəlki sakit vəziyyətinə qayıdır.

Nümunə 3.

4 № li pyes “Niyə balam” adlanır. Moderato tempində, 8/6 ölçüdədir. “Bayatı- Şiraz” məqamına əsaslanan pyesin melodiyası axıcı, həzn müşayiətlə verilir. Bəstəkar pyesin leggier (yüngül, sakit) tempində verməsi əsərin sakit, yüngül olmasını göstərir. Pyesin həcmi böyükdür. Pyes Fa major tonallığında başlayır, orta hissədə isə Lya major tonallığına keçid edir. Belə keçid əsərin xarakterində müəyyən təzad yaradır. Bu isə ifaçıdan əsərin xarakterinin daha şən əhval-ruhiyyə ilə ifa etməsini tələb edir.

Nümunə 4.

5 № li pyes “Bağa girdim üzümə” adlanır. Moderato tempində, 8/6 ölçüdədir. Əsər “Şur” məqamına əsaslanır. Pyes rəqs xarakterlidir, iki xanəli giriş ilə başlayır. Melodiya sadədir. Pyes bir nəfəsə ifa olunur. Qdur ki, pyesin ifasında, sona qədər əsərin nəbzini və yüngül xarakterini saxlamaq ifaçının əsas vacib məqsədi olmalıdır.

Nümunə 5.

6 № li pyes "Get ay batandan sonra gəl" adlanır. Allegro tempində, 8/6 ölçüdədir. “Segah” məqamına əsaslanan pyes iki mövzunun növbələşməsi əsasında qurulub. Birinci mövzu mahnıvaridir, ifa zamanı mövzunu sanki solist oxuyur, bu səbəbdən ifaçı sakit olmaqla yanaşı əzəmətli ifa təqdim etməlidir. İkinci mövzu orkestr ifasına bənzəyir, burada ifaçıdan bir qədər çevik, hərəkətli ifa tələb olunur. Bu pyesin əsas çətinliyi tez-tez təkrarlanan dəyişkən temp və dinamik kontrastlardır.

Nümunə 6.

yazılmışdır. Moderato tempində, 8/6 ölçüdədir. Pyes kifayət qədər geniş bir girişlə başlayır,

Əsas mövzu pyesin yarısında 21- ci xanədən başlayır. Mövzu melodik və sakitdir, həçinin motiv əsasında təkrarlanır, bir qədər dinamik inkişaf edərək tədricən p –ya keçir.

Nümunə 7.

8 № li pyes “Ay qız mənim canımsan” adlanır. Bəstəkar “Şur təsnifi”nə müraciət etmişdir. Allegro scerzando (tez-tez şən) tempində, 8/6 ölçüsündədir. Pyes bütövlüklə “solist və xor” prinsipi əsasında qurulub. Sağ əldə ifa olunan melodiyanın iki xanəsi solo kimi ifa olunur, növbəti iki xanə unison sol əllə ifa olunur, burada sanki xor ilə solistin ifası hiss olunur. Allegro scerzando əsərin tempinə deyil, xarakterinə aiddir. Fortepiano ifaçısı

melodiyanı tələssiz, sanki sakit bir yerışı, addımı təsvir etməklə ifa etməlidir. İfa edərkən dinamik kontrastı forte və mezzoforteni göstərmək çox vacibdir.

Nümunə 8.

9 № li pyes “Dağlarda quzu gəzər” adlanır. Pyes “Dilkəş təsnifi” əsasında bəstələnmişdir. Moderato tempində, 8/6 ölçüdədir. İfa tərzı çox sakitdir. Meliodiya mahnıvarıdır. Faktura olduqca zəngindir. Pyesdə olan bir çox səsaltılar ifa zamanı ifaçıda müəyyən çətinlik yaradır. Sol əl müşayiət etməklə eyni zamanda sağ əl ilə melodiyanı tamamlayaraq obraz və xarakteri yaratmaqda köməklik edir. Vacibdir ki, ifaçı sol əlin ifasında rəvanlığı dəqiq ifa etsin. Aydın, səlis ifa etməklə yanaşı eyni zamanda melodiyanın sərbəsliyinə diqqət yetirsin.

Nümunə 9.

10 № li pyes “Ey məhvərim, mehparəsən” adlanır. “Rast” təsnifi ” əsasında yazılmışdır. Pyes Allegro moderato (məlayim tez) tempində, 4/4 ölçüdədir. Pyes hərəkərli ifa olunmalıdır. Əsər bir neçə dəfə təkrarlanan melodik epizodlardan ibarətdir, müxtəlif variantlarda dəyişikliklər olmasına baxmayaraq pyes bütöv bir obrazı təsvir edir. İfaçı dinamik çalarlar, epizodları ahəngdar, bütöv şəkildə təqdim etməlidir .

Nümunə10.

11 № li pyes “Gülüstanda sənə bənzər gül olmaz” adlanır. “Müxalif təsnifi” əsasında bəstələnmişdir. Moderato tempində, 4/3 ölçüdədir.

Giriş 16 xanədən ibarətdir. Əsas melodiya 17-ci xanədən başlayır. Bəstəkarın qeyd etdiyi *dolce* (incə, zərif) termini onu deməyə əsas verir ki, əsər incə, melodik xarakterə malikdir. Pyesin orta hissəsində xarakter dəyişir. Basda xanənin güclü hissəndə oktavaların müşayiət ilə pyes geniş və əhatəlidir ifa olunur. Pyesin son 8 xanəsi *piano* (sakit) ilə başlayaraq, tədricən *crescendo* (kreşendo) etməklə finalda səslənən akkord iki *forte* (daha güclü) ilə tamamlanır.

Nümunə 11.

12 № li pyes “Bahar oldu yenə güllər” adlanır. Bu pyesdə bəstəkar “Bayatı Kürd təsnifi”nə müraciət etmişdir. Pyes *Moderato* tempində, ölçüsü 4/4-dür. Pyesin musiqisi çox ifadəli və mahnıvaridir. Melodiya əsasən oktavalarla təqdim olunur, İfaçı əsasən diqqəti yuxarı səslərə verilməlidir. Pyesdə xırda dinamik çalarların göstərilməsi vacibdir. Sol əlin partiyası axıcı səslənməlidir, kiçik dəniz dalğaları kimi. Melodiya sol ələ keçən zaman ifaçı pyesi dərin və yumşaq səslə canlandırmalıdır.

Nümunə 12.

Moderato

13 № li pyes “Bülbüllər oxur” adlanır. Pyes “Şikəsteyi fars təsnifi”nə əsaslanır. Pyes *Moderato* tempində, 8/6 ölçüdədir. Pyes olduqca hərəkətli səslənir. *Moderato* tempində olmaq isə onu göstərir ki, ifa zamanı heç bir təlaş, həyəcan olmamalıdır. Eyni zamanda ifa zamanı ritm dəqiqliyinin qorunması vacibdir, əks halda əsərin xarakteri itəcək. Melodiyada oktavaların əsas aparıcı oynamasına baxmayaraq, pyes sakit ifa olunmalıdır.

Nümunə 13.

14 № li pyes “Qalada yatmış idim” adlanır. Bəstəkar “Sarənc təsnifi”nə müraciət etmişdir. *Allegretto* (*allegro*-dan ağır, *andante*-dən cəld) tempində, 8/6 ölçüdədir. Pyesin

fakturası sadədir. Əsər sanki bir nəfəsə, yüngül və sadə ifa olunur. Pyesin orta hissəsində tonallıq B-dur tonallığından H-dur tonallığına keçir, bununla da əsər daha işıqlı, canlı səslənir. Hətta ifaçı əsərin xarakterinə uyğun olaraq tempi bir qədər ifa zamanı cəldləşdirə bilər.

Nümunə 14.

15 № li pyes “Ola bilməz” adlanır. Əsər “Rast” təsnifi” əsasında yazılmışdır. Animato (şux, canlı, ruh yüksəkliyi ilə) tempində, 8/6 ölçüdədir. İfaçı melodiyamı həyacansız, sakit, zərif və nəغمəvarı ifa etməlidir. Əsərin xarakterini dinləyiciyə çatdırmaq üçün sol əlin müşayiətində notlar sakit, orta hissə isə canlı səslənməlidir. Bəstəkarın göstərdiyi agitato (həyacanlı. coşqunluqla) bir qədər həyacan, emosiya yaratmalıdır.

Nümunə 15.

Animato

G.Aslanova S.İbrahimovanın “Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri mövzusunda fortepiano üçün 15 pyes” kitabının ön sözündə yazır: “İşləmə üçün seçilmiş bütün mahnılar mülayim və canlı tempdə olduğundan, bəzi hallarda önə onların oynaq xarakteri çıxır. Mahnıların əksəriyyəti zərbi-rəngarəng fortepiano üslub formasında yazılıb” [8, s.5].

Beləliklə, S.İbrahimovanın “Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri mövzularında fortepiano üçün 15 pyes” işləmələrində milli musiqyə ciddi yanaşma özünü aydın göstərir. Miniaturların ritmik özəlliyi onların müxtəlifliyindədir: silsilədə Azərbaycan xalq musiqisi üçün səciyyəvi olan milli (6/8), həmçinin (3/4, 4/4) metroritmlərə rast gəlinir. Bəstəkarın fortepiano işləmələrinin həm ritm, həm də forma cəhətdən tam mənada klassik olduğunu görə bilərik.

Silsiləyə daxil olan pyeslərin xalq mahnı və təsnifləri əsasında bəstələnməsinin məqsədi fortepiano ifaçılarının xalq musiqi nümunələrinin müxtəlif janrları ilə tanış olmasıdır. Müasir dövrdə professional fortepiano ifaçısı klassik, müasir və milli musiqi ənənələrini dərinlən öyrənməli, müxtəlif üslublarda bəstələnmiş fortepiano əsərlərini ifa edərkən düzgün ifa üsullarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Klassik və xarici bəstəkarların fortepiano əsərləri ilə yanaşı, milli musiqimizi daha dərinlən öyrənməli, xalq musiqisi nümunələrinin fortepiano işləmələrini sisteməlik olaraq repertuara daxil etməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan musiqi tarixi. IV cild. (Tərtibçi: G.Mahmudova). Bakı, Elm, 2019, 823 s.
2. Əliyeva İ. Kökdən gələn istedad. Sevda İbrahimova-75. // "Azərbaycan" qəzeti, 2014, 28 noyabr, s. 6.
3. Əfəndiyeva İ. Sevda İbrahimovanın yaradıcılığında uşaq musiqisi. Bakı, Elm, 2003, 64 s.
4. Həsənova C. Sevda İbrahimova. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 32 s.
5. Mustafayeva A. Bəstəkar Sevda İbrahimovanın yaradıcılığı (milli xüsusiyyətlər kontekstində). sənətsün. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis-nın avtoreferatı. Bakı, 2012, 26 s.
6. Səfərova Z. Sevda İbrahimova haqqında düşündüklərim. Dəyərli bəstəkarımızın 70 illiyinə həsr olunan yaradıcılıq gecəsilə bağlı təəssüratlarım əsasında. // "525-ci qəzet". 2010, 27 fevral, s. 19.
7. Zalova Z. Sevda İbrahimovanın fortepiano ilə simfonik orkestr üçün konsertləri. "Konservstoriya" jurnalı, № 3, 2017. s. 95-99.

Notoqrafiya:

8. Aslanova G. Azərbaycan xalq mahnılarının fortepiano üçün işləmələri. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, 2020, ADPU-nun mətbəəsi, 46 s. [URL:http://respubli-can.ews.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/m-d-niyy-t/item/460](http://respubli-can.ews.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/m-d-niyy-t/item/460)
9. İbrahimova S. Azərbaycan təranələri. (Azərbaycan xalq mahnıları və təsnifləri əsasında fortepiano üçün 15 pyes). Bakı, Mars Print, 2009, 44 s. [URL:https://www.musicacademy.edu.az/struktur/mediateka/notlar/mual-lifler/255-ibrahimova-sevda.html](https://www.musicacademy.edu.az/struktur/mediateka/notlar/mual-lifler/255-ibrahimova-sevda.html)

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФОРТЕПИАННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КОМПОЗИТОРА СЕВДЫ ИБРАГИМОВОЙ СОЗДАНЫХ НА ОСНОВЕ ОБРАЗЦОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ

Мамедова Гасира Тофик кызы

Резюме

В статье рассматривается сборник фортепианных пьес композитора Севды Ибрагимовой «15 пьес для фортепиано на темы азербайджанских народных песен и теснифов». Фортепианные обработки композитора тесно связаны с национальным мугамом, который проявляется в характерных музыкальных образах и национальной моментной основе.

В статье фортепианные произведения С.Ибрагимовой исследуются с точки зрения жанра, формы, стиля, фактуры, художественно-технических и исполнительских вопросов. Учитывая эти аспекты фортепианные произведения композитора, созданные на основе Азербайджанской народной музыки, занимают огромное место в педагогическом репертуаре Азербайджанской фортепианной музыки.

**THE MAIN CHARACTERISTICS AND TEACHING ISSUES
OF COMPOSER SEVDA IBRAHIMOVA'S PIANO WORKS BASED ON
SAMPLES OF AZERBAIJANI FOLK MUSIC**

*Mammadova Qasira Tofiq
Summary*

Composer Sevda Ibrahimova's collection "15 pieces for piano based on Azerbaijani folk songs and classifications" is examined in the article. Piano works, which are closely related to national moment-based character, manifest themselves both in characteristic musical images and national moment intonation basis.

In the article, S.Ibrahimova's piano works are studied in terms of genre, form, style, texture, artistic-technical and performance issues. The conducted studies show that all these aspects occupy a large place in the pedagogical repertoire of piano works created on the basis of folk music of the composer in Azerbaijani piano music.

Rəyçi: baş müəllim Haqverdiyeva N.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

A.S.DARQOMİJSKİNİN OPERA YARADICILIĞININ ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Nəbiyeva Leyla Məzahir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
nabiyeva.leyla@inbox.ru

Xülasə: *Məqalə XIX əsr rus musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Aleksandr Sergeyeviç Darqomijskinin (1813-1869) opera yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A.S.Darqomijski öz dahi sələfi M.İ.Qlinkanın nailiyyətlərinə arxalanaraq, rus musiqisini yeniliklərlə zənginləşdirmişdir. “Esmeralda” (1847), “Su pərisi” (1856), “Daş qonaq” (1872) operaları bəstəkarın yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bəstəkar yeni realist xarakterli musiqi dili (reçetativ-deklamasiya üslub), psixoloji məişət dramı (“Su pərisi” operası) kimi yeni opera növü yaratmışdır.*

Açar sözlər: bəstəkar, yaradıcılıq, musiqi, opera, dövr

Ключевые слова: композитор, творчество, музыка, опера, эпоха

Key words: composer, creativity, music, opera, era

Görkəmli rus bəstəkarı A.S.Darqomijski opera əsərləri sahəsində ilk addımlarından dramatik süjetlərə meyl göstərmişdi. O, Viktor Hüqonun “Paris Notrdam kilsəsi” romanının süjetinə əsasında yazdığı “Esmeralda” operası 1847-ci ildə səhnəyə qoyulmuşdu. Bəstəkar bu əsər üzərində 3 il (1838-1841) işləmişdi. Gənc Darqomijskinin bu süjetə müraciət etməsi onun romantik dünyagörüşünün təzahürüdür. Əsərdə Fransa romantik opera sənətinin-Meyerber tipli “Böyük opera” janrının təsiri müəyyən dərəcədə özünü göstərir. Tədqiqatlarda bu əsər opera dramaturqu sayılan bəstəkarın yaradıcılıq axtarıqlarının başlanğıcı kimi qiymətləndirilir.

Bəstəkar “Esmeralda” operasından sonra Darqomijski yenidən səhnə musiqisi janrlarına müraciət etmiş, 1843-cü ildə A.S.Puşkinin poeziyasından bəhrələnərək “Vaxın təntənəsi” kantatasını yazmışdı. 1848-ci ildə isə Darqomijski bu kantatanı eyniadlı lirik opera-baletini yaratmışdır.

Darqomijskinin “Su pərisi” və “Daş qonaq” operaları bəstəkarın yaradıcılıq üslub xüsusiyyətlərini parlaq şəkildə əks etdirirlər. Bu operalar bəstəkarın yaradıcılıq təkamülünün müxtəlif dövrlərinin məhsuludur.

Görkəmli rus musiqi tənqidçisi A.N.Serov Darqomijskinin yaratdığı reçetativ üslubunu yüksək qiymətləndirir və belə hesab edirdi ki, “... məhz bu sənət gələcək rus dramatik musiqisinin coşqun inkişafına şərait yaradacaqdır” [4, s. 10].

Görkəmli rus bəstəkarı P.İ.Çaykovski haqlı olaraq Darqomijski yaradıcılığında vokal-dramatik ifadə vasitələrindən olan reçetativi belə qiymətləndirilmişdir: “Heyrətamiz dərəcədə real və eyni zamanda incə, oxumaqlı reçetativ” [1, s. 149].

Qeyd edək ki, bəstəkarın “Su pərisi” operası diqqətə layiq sənət nümunələrindəndir. Əgər Qlinka 1836-cı ildə səhnəyə qoyulmuş ilk rus operası olan “İvan Susanın”, xalq qəhrəmanlığı və nağıl-epik janrında yazılmış “Ruslan və Lüdmila” (1842) kimi operalar yaratmışdırsa, Darqomijski isə özünün bu operası ilə psixoloji-məişət musiqili dramının təməlini qoymuşdur.

“Su pərisi” operası 1855-cı ildə tamamlanmış, 1856-cı il mayın 16-sında isə əsər Peterburqda Marinski teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Bu, realist xalq-məişət musiqili dramı janrında yazılmış ilk klassik rus operası idi.

Görkəmli rus şairi A.S.Puşkinin (1799-1837) “Su pərisi” operası eyniadlı dramatik poeması təşkil edir. Bu poema şairin mükəmməl realist əsərlərindən biridir. Onun surətini böyük şair həmin dövrdə geniş yayılmış “Dneprin su pərisi Lesta” adlı xalq poetik əfsanəsindən götürmüşdür. Xalqın nümayəndəsi olan aldadılmış sadələvh qızın və onun böyük sarsıntılar keçirmiş atasının başına gələn əhvalatlar mövzusu əsrdən-əsrə, ölkədən-ölkəyə keçən, dillərdə gəzən, müxtəlif xalqların, dövrlərin ədəbiyyatında təşəkkül tapıb işlənən ümumbəşəri sujetdir. Xalq yaradıcılığında geniş yayılmış bu mövzuya çox böyük psixoloji təsir qüvvəsi, millikolorit və xarakter verən Puşkin xalq dramını əsl faciə zirvəsinə qaldırır.

Şairin mövzuya olan münasibətini, hadisələrin poemadakı inkişaf xüsusiyyətlərini Darqomijski operada qoruyub saxlamışdır. O, Puşkinin sujetindəki sadə məişət fonunda yaranan dərin həyəcanlı psixoloji dramını yaratdığı bu sənət əsərində yüksək məharətlə musiqi dili ilə təqdim etmişdir. Darqomijski operada xalq həyatının dramatik cəhətlərini, öz dövrünün sosial cizgilərini, ictimai ədalətsizliyi ön planda göstərmişdir. Bəstəkarın başlıca qayəsi sadə adamların həyat faciəsini göstərmək idi.

Darqomijski özü Puşkinin əsərini opera librettosuna çevirərkən şairin əsərində olmayan sonluğu əlavə etmişdi. Sujetin ümumxalq koloritini saxlayan Darqomijski operada bir neçə yeni məişət səhnəsi yaratmışdır. Bu səhnələrin xalqi xarakterini nəzərə catdırmaq, həyat həqiqətinə mümkün qədər daha çox yaxınlaşdırmaq məqsədilə bəstəkar onlara əsl folklor mətnləri daxil etmişdir. O, həmin xalq mətnlərinə milli üsluba yaxın öz orijinal musiqisini yazmışdır. Təkcə bu fakt, yəni bəstəkarın xalq mətnlərinə musiqi yazması faktı onun el sənətinə münasibətini parlaq şəkildə göstərir. Bəstəkarın yaradıcılığı üçün xalq mahnisı canlı poetik material və intonasiya materialı idi. Buna görə də, Darqomijski folklor mətnlərinə xalqın ruhunu əks etdirən melodiylar bəstələyib, əsərlərindəki el havalarını isə bu və ya digər dramatik şəraitdən asılı olaraq sərbəst şəkildə inkişaf etdirirdi [1, s. 164-165].

Darqomijskinin “Su pərisi” operası kompozisiya baxımından qarışıq formalı əsərdir. Əsərdə ənənəvi musiqi nömrələri ilə yanaşı, ardıcıl inkişaf etdirilən səhnələr də vardır. Operadakı psixoloji dramı dərinləşdirməyə çalışan bəstəkar baş qəhərmanların musiqi təsvirini kəskin dramatik çalarlarla zənginləşdirərək ansambl səhnələrinin mövqeyini genişləndirir, onları operanın inkişafının həlledici mərhələlərində işlədir. A.İ.Kandinski bu barədə yazır: *“Dialog üslubunda oxumalar, dramatik anlarda reçitativlərin müstəsna rolu, musiqinin inkişafında axıcılıq və nəhayət, ardıcıl inkişaf edən səhnə quruluşu belə ansamblların çoxu üçün səciyyəvidir. Darqomijskinin yaradıcılığında belə səhnələr bir neçə kiçik arioso epizodlarının ardıcıl düzülüşündən, qısa və axıcı ansambl oxumalarından (çox vaxt arioso ansambila keçir) və ən başlıcası, külli miqdarda ifadəli reçitativlərdən əmələ gəlir. Reçitativlərdən gərgin dramatik vəziyyətlərdə və kulminasiyalarda birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir”* [1, s. 171]. “Su pərisi” operası Rusiyanın musiqi həyatında misilsiz əhəmiyyətə malik hadisə idi, çünki əsər rus opera sənətində yeni dramatik janrın təməlini qoymuşdu. Darqomijski öz əsərində realizmi, insan xarakterinin həyatiliyini, onun hiss və həyəcanını əks etdirir.

Görkəmli rus musiqi tənqidçisi A.H.Serov “Su pərisi” operasına həsr etdiyi məqalədə yazır: *“Qlinka tərəfindən təməli qoyulmuş bizim rus opera məktəbi ləyaqətli davamçısını*

tapmışdır. Şübhə yoxdur ki, Qlinkanın layiqli xələfi öz fikri istedadının orjinallığı sayəsində operamızı yeni yollara gətirib çıxaracaqdır” [1, s.173].

XIX əsrin 60-cı illərin ortalarında Darqomijski musiqili-dramatik sahəyə yenidən meyl göstərirdi. Bu dəfə bəstəkar A.S.Puşkinin “Daş qonaq” adlı kiçik faciəsinə müraciət edir və onun əsasında yaratdığı opera üzərində iki il işləyir. Bu, bəstəkarın ömrünün son illərinə təsadüf edirdi. “Daş qonaq” operasını Darqomijski reçitativli lirik opera-dram kimi yaratmaq istəyirdi, lakin əsəri tamamlaya bilmir. Bəstəkar ürək xəstəliyindən dünyasını dəyişir. Vəsiyyətinə əsasən operanı S.A.Küi tamamlayır, N.A.Rimski-Korsakov əsəri opkestrləşdirir. “Daş qonaq” operası 1872-ci ildə Peterburqun Mariinski teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Puşkinin dramının ədəbi mətnini olduğu kimi götürən Darqomijskinin məqsədi bu operada insan səsinin canlı intonasiyalarını əks etdirmək, konkret sözün musiqi ifadəsini tapmaq idi. Bəstəkar daim axar, melodik reçitativi musiqidə başlıca ifadə vasitəsi seçmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, reçitativ üslubunun zənginliyi və rəngarəngliyi baxımından bu opera tam kamil musiqi əsəridir.

Darqomijskinin son əsərinin mütərəqqi cəhətləri “Qüdrətli dəstə” bəstəkarlarını özünə cəlb etmişdir. Buna misal olaraq M.P.Musorqskinin və N.A.Rimski-Korsakovun opera reçitativlərində özünü göstərmişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, “Daş qonaq” operasının təsiri ilə Musorqski N.V.Qoqolun əsəri əsasında “Женитьба” (“Evlənmə”) operası üzərində iş yazmışdı. Darqomijskinin son operasını mətbuat səhifələrində musiqi tənqidçiləri V.V.Stasov və S.A.Kui geniş təbliğ edirdilər. Stasov operanın novator mahiyyətini yeni rus musiqisinin, habelə müasir dramatik teatrda realist istiqamətin inkişafı ilə əlaqələndirmişdir.

“Daş qonaq” rus opera sənətinin inkişafında önəmli rol oynamışdır. Opera öz dövrü üçün novatorcasına yazılmış və bir sıra gələcək bəstəkarların yaradıcılığına da təsirini göstərmişdir. Operanın yeniliyi ondan ibarət idi ki, burada bəstəkar nə ansambldan nə ariyalardan istifadə etməmişdir. Bəstəkar bütövlükdə operanı “melodik reçitativ” üzərində qurmuş, insan səslərinin bütün gözəlliyini ortaya qoyaraq “dramatik həqiqət”, onların hiss və həyəcanlarını monoloqlarda ifadə etmişdir. Musorqski “Boris Qodunov” və “Xovanşina” operalarında bəstəkarın yolu ilə gedərək onun opera prinsiplərindən əsərlərində istifadə etmişdir. Musorqski Darqomijskini “musiqi həqiqətlərinin müəllimi” adlandırmış və böyük hörmətlə onun xatirəsinə bir neçə romans bəstələmişdir.

Beləliklə, bəstəkarın operalarını tədqiq edərkən, Darqomijskinin opera yaradıcılığının ideya-obrazlı, janrlı, dramaturji-kompozisiyalı ümumiliklə öncədən müəyyən edilmiş bədii vəhdət kimi hesab etmək olar. Rus klassikin dörd operasına baxış lirik-psixoloji musiqili dram janrının formalaşmasının mürəkkəb, lakin məqsədyönlü prosesi kimi meydana çıxır. Dramaturgiya və kompozisiya müstəvisində müxtəlif əsərlərdə mərkəzi konfliktin təəcəssümü, onun tərəfləri arasında münasibətlərin xüsusi xarakteri, kəşşən səhnələrin formaları kimi mühüm parametrlərlə bağlı sabit prinsiplər və oxşar həll yolları açılır.

Bununla belə, bütün operalar mövzu, janr və üslub baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Antik süjeti ilə klassikliyə hörmətlə yanaşan “Vaxın tənənəsi” operası kantata və baletin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Esmeraldada isə bəstəkar özünü yeni və eyni zamanda onun üçün çox cəlbədicilə janrda - möhtəşəm romantik operada sınamışdır. Yetkin yaradıcılıq dövrünün operaları arasında heç də az fərq yoxdur, lakin bütün fərqliliklərə baxmayaraq əsərlər bir ustadın qələminə aiddir və deməli, ortaq cəhətlər mövcud olmaya bilməz. Ona görə də bəstəkarın dörd operasını onun yaradıcılığındakı lirik-psixoloji musiqili dram janrının ilk musiqili-teatral əsərlərindəki (“Esmeralda”) ayrı-ayrı təzahürlərindən

tutmuş, “qu quşu” ndakı bitmiş təcəssümünə qədər formalaşma prosesi kimi hesab etmək, həmçinin bütün operaların bədii vəhdətini, mərkəzi mövzu və ideyaların, musiqi dramaturgiyası prinsiplərinin, janr həllərinin ümumiliyini müəyyən etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T.M. Rus musiqi tarixi (XIX əsrin birinci yarısı). Bakı, 1991, 183 s.
2. Həsənova Ş.H. Musiqi tarixində mühazirələr . II hissə, Bakı, 2012, 93 s.
3. Базунов С. А. Александр Даргомыжский. Его жизнь и музыкальная деятельность: биографический очерк. Москва, 2022, 88 с.
4. Пекелис М. С. Даргомыжский и его окружение. Т.І. Москва, 1966, 500 с.
5. <https://skudelnica.ru/az/former/kompozitor-aleksandr-dargomyzhskii-biografiya-tvorcheskoe-nasledie.html>.
6. <https://499c.ru/az/vse-proizvedeniya-dargomyzhskogo-kompozitor-a-s-dargomyzhskii-biografiya/>.
7. <https://aleksandra-med.ru/az/nuzhno-znat/osnovnye-proizvedeniya-dargomyzhskogo-obshchie-svedeniya-znachenie-kamennogo.html>.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ОПЕРНОГО ТВОРЧЕСТВА АЛЕКСАНДРА СЕРГЕЕВИЧА ДАРГОМЫЖСКОГО

Набиева Лейла Мазахир кызы

Резюме

Статья посвящена изучению оперного творчества Александра Сергеевича Даргомыжского (1813-1869), видного представителя русской музыкальной культуры XIX века. А.С.Даргомыжский, опираясь на достижения своего гениального предшественника М.Глинки, обогатил новаторством русскую музыку. Композитор психологическую бытовую драму оперу «Русалка» создал нового типа: новый реалистический музыкальный язык (речитативно-повествовательный стиль). Важное место в творчестве композитора занимают оперы «Эсмеральда» (1847), «Русалка» (1856), «Каменный гость» (1872).

MAIN FEATURES OF THE OPERA CREATIVITY OF ALEXANDER SERGEYEVICH DARGOMYZHISKY

Nabiyeva Leyla Mazahir

Summary

The article is devoted to the study of the operatic work of Alexander Sergeevich Dargomyzhky (1813-1869), a prominent representative of Russian musical culture of the 19th century. A.S. Dargomyzhsky, relying on the achievements of his brilliant predecessor M. Glinka, enriched Russian music with innovation. The composer of the psychological everyday drama opera "Rusalka" created a new type: a new realistic musical language (recitative-narrative style). The operas "Esmeralda" (1847), "Rusalka" (1856), and "The Stone Guest" (1872) occupy an important place in the composer's work.

Rəyçi: baş müəllim Seyfullayeva N.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏBƏDİYAŞAR OBRAZI BƏSTƏKAR ARİF MƏLİKOVUN YARADICILIĞINDA

Şabanova Sevil Ağəli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sevashabanova62@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Arif Məlikovun yaradıcılığına göstərdiyi diqqət və qayğıları işıqlandırılmışdır. Həmçinin bəstəkarın musiqisində Ulu Öndərin obrazının təcəssümü məsələləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: Azərbaycan, bəstəkar, mahnı, musiqi, mədəniyyət

Ключевые слова: Азербайджан, композитор, песня, музыка, искусство

Key words: Azerbaijan, composer, song, music, culture

Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə Azərbaycan bəstəkarlarına xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş, Azərbaycan musiqisini, onun bəstəkarlıq məktəbini yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, ulu öndər Heydər Əliyev özünün bütün həyat və fəaliyyətini, Azərbaycan xalqının tərəqqisinə, Azərbaycan respublikasının hərtərəfli inkişafına həsr etmişdir.

Görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyevin xalqı və vətəni qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də milli mədəniyyəti, o cümlədən musiqi mədəniyyətini inkişaf etdirməkdən, yaşatmaqdan ibarətdir. Milli musiqi mədəniyyətinin davamlı tərəqqisi və onun istedadlı təmsilçilərinin yaradıcılığı həmişə ümummilli liderin diqqəti və qayğısı ilə əhatələnmişdir. İncə və həssas musiqi duyumu və musiqi zövqünə malik olan, Azərbaycan və dünya musiqisinin bədii nümunələrini həvəslə dinləyən Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini musiqi incəsənətindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Tədqiqatçı-alim A. Abdulləliyev yazır: *“Heydər Əliyevin həyat-fəaliyyəti Azərbaycan musiqisi ilə yanaşı, dünya musiqisinin bədii nümunələrinin, Avropa və rus bəstəkarlarının əsərlərinin respublikada daim ifa edilməsi, səslənməsi, tədris repertuarına daxil olunması, müasir görkəmli sənət xadimlərinin, xarici ölkə və xalqların, türkdilli xalqların Azərbaycanla musiqi-mədəni əlaqələrinin yaranması, inkişafı üçün peşəkar musiqiçilərə, musiqi qurumlarına, tədris ocaqlarına hər cür siyasi, mənəvi imkanlar yaratmasından ibarət olmuşdur”* [1, s.8].

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin, görkəmli bəstəkarlar Müslüm Maqomayevin, Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Cövdət Hacıyevin, Niyazinin, Səid Rüstəmovun, Cahangir Cahangirovun, Tofiq Quliyevin, Arif Məlikovun, tanınmış ifaçılar Bülbülün, Rəşid Behbudovun və başqalarının yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək onlara daim qayğı ilə yanaşmışdır. Bu isə respublikanın peşəkar musiqiçilərinə böyük stimül və dəstək idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1979-cu il oktyabrın 1-də Azərbaycan bəstəkarları ilə görüşündə demişdir: *“Musiqi xalq arasında geniş yayılan incəsənət növlərindən biridir. Musiqini hər yerdə dinləyirlər... yaşından asılı olmayaraq hamı dinləyir. Buna görə də insanların şüurunun yüksəlməsinə musiqinin təsirini artırmaq, mənəvi, estetik tərbiyə*

problemlərinin həllinə onun təsirini gücləndirmək, musiqinin geniş kütlələrə emosional təsirini qüvvələndirmək böyük və eyni zamanda çox nəcib bir vəzifədir...” [3, s. 31].

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi Səadət Təhmiraz qızı “Respublika” qəzetində dərc edilmiş “Heydər Əliyev və musiqi mədəniyyəti” adlı məqaləsində qeyd edir: *“Xalqımızın mədəniyyətinin inkişaf mərhələsinin əsas təmayülləri məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Mədəniyyətdən danışarkən onun mühüm bir qolu olan musiqi incəsənətini də xüsusi qeyd etməliyik. Bu sahəyə Heydər Əliyevin ciddi münasibəti musiqi tariximizin böyük bir şaxəsini təşkil edir”* [9].

Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru professor S. Qurbanəliyeva “Ulu öndər Heydər Əliyev və Gəncənin musiqi mədəniyyəti” adlı məqaləsində yazır: *“Azərbaycan bəstəkarlarının qurultayında iştirak edən ulu öndər Heydər Əliyev zəngin məzmunlu nitqləri, işıqlı fikir və ideyaları ilə yaradıcı ziyalıların zəkasını ruhlandırır, onların diqqətini milli musiqi mədəniyyətinin qorunması və inkişafı üçün qarşıda duran hədəflərə yönəldir”* [2,112].

Xalq artisti, dosent Hacı Zamiq Əliyev “Heydər Əliyev: səhnəarxası görüşlər” kitabında haqlı olaraq yazır: *“Ulu öndər Heydər Əliyev sanki bir musiqişünas, tənqidçi idi. O, ədəbiyyat, balet, opera, xoreoqrafiya, kinemotoqrafiya, teatr, kino, muğam, musiqi tariximizi gözəl bilirdi və bu yolda onun parlaq yaddaşı və dəqiq məntiqi ətrafındakıları heyrləndirirdi. Ulu öndər Heydər Əliyev gərgin iş rejimində, böyük siyasətdən vaxt ayıraraq sənət adamlarının yubileylərində iştirak edərdi, çıxışlar edərdi, hətə bu azmış kimi tədbirlərdən sonra səhnə arxasına keçib sənətçilərlə canlı ünsiyyət yaradardı, onların qayğıları ilə maraqlanardı* [4, s. 7-8].

Ümummillə lider Heydər Əliyev siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin bütün dövrlərində mədəniyyət xadimlərinə, o cümlədən musiqiçilərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmış, musiqi sənətinin inkişafına xidmət edən mühüm qərarlar imzalamışdır. Musiqi xadimlərimiz Heydər Əliyevin simasında bu sənətin qüdrətli himayədərini, böyük dostunun varlığını həmişə hiss edib. Bu, musiqiçilərimizi yaradıcı kimi də, vətəndaş kimi də qürrələndirib, onlara ilham verib.

Ulu öndər Heydər Əliyevə həsr edilən çoxlu sayda musiqi əsərləri böyük rəhbərə, onun mədəniyyət qarşısında tarixi xidmətlərinə, musiqi-bədii vasitə ilə sərgilənən sənətkar hörməti, sevgisi və etirafıdır. Dahi liderə musiqinin əksər janrlarında əsərlər həsr olunub. Cövdət Hacıyevin “Onu zaman seçib” simfoniyası və “Ulu Öndər” simfonik poeması, Tofiq Bakıxanovun “Sən həmişə bizimləsən” simfonik poeması, Vasif Allahverdiyevin “Ömür yolu” simfonik poeması, İdris Mirzəyevin “Üç dənizin əfsanəsi” simfoniyası, Arif Məlikovun “Əbədiyyət” simfoniyası və s. bu kimi simfonik əsərləri qeyd etmək olar.

Dahi şəxsiyyət, ulu öndər Heydər Əliyevin dünya simfonizminin nəhənglərindən sayılan görkəmli bəstəkar Arif Məlikovun yaradıcılığına olan xüsusi diqqət və qayğısı danılmazdır. Bir sənətkar və insan kimi Heydər Əliyev bəstəkarı yüksək qiymətləndirirdi. Onları dərin hörmət və dostluq hissləri birləşdirirdi.

Tədqiqatçılar S.Məmmədəliyeva və T.Əhmədov tərəfindən tərtib olunan “Heydər Əliyev və mədəniyyət” adlı kitabda qeyd edilir: “Ulu öndər Heydər Əliyev xalq artisti Arif Məlikovun 1998-ci ildə 65 ilik yubileyində demişdir:

“Hörmətli Arif Məlikov!

Siz Üzeyir Hacıbəyov və Qara Qarayev məktəbinin ənənələrini layiqincə davam etdirərək hətə gənc yaşlarında böyük sənət uğurları qazanmışınız. Milliliklə müasirliyin vəhdətinin gözəl nümunəsi olan “Məhəbbət əfsanəsi” baletiniz Azərbaycan musiqisinin

şöhrətinin artmasında müstəsna rol oynamışdır. Musiqi dilinin zənginliyi, obrazlarının cazibədarlığı və hisslərinin poetik ifadəsi ilə səciyyələnən bu balet dünyanı fəth edərək teatr səhnələrində indi də müvəffəqiyyətə yətlə tamaşaya qoyulmaqdadır.

Dövrümüzün dərin ziddiyyətlərini əks etdirən simfoniya və simfonik poemalarımız beynəlxalq festivallarda, bir çox ölkələrin musiqi salonlarında daim səslənir. Romans və mahnı janrında əsərlərin müəllifi kimi Siz dinləyicilərin dərin rəğbətini qazanmışız. Kinofilmlərə və dram tamaşalarına yazdığınız musiqi də yaradıcılığınızın mühüm bir qolunu təşkil edərək musiqi xəzinəmizi zənginləşdirir” [5, s. 435].

Dünya şöhrətli bəstəkar, Azərbaycanın xalq artisti, professor Arif Məlikovun yaradıcılığı, parlaq istedadı, özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Onun musiqisi fikir dərinliyi, gözəlliyi, coşğunluğu, qeyri-adiliyi və müasirliyi ilə seçilir, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafındakı böyük xidmətlərinə görə o, hər zaman dövlətimiz tərəfindən ən ali mükafatlarla təltif olunub: Dövlət Mükafatı laureatı (1986), Heydər Əliyev mükafatı laureatı (2009), “İstiqlal” (1998), “Şöhrət” (2018) və “Heydər Əliyev” 2019 ordenləri bəstəkarın yaradıcılığına verilən ən yüksək qiymətdir.

Məqalədə qeyd olunduğu kimi, milli simfonizmin inkişafında Arif Məlikovun böyük rolu danılmazdır. Bəstəkarın parlaq simfoniyaları, simfonik əsərləri daim ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş və tez-tez ölkəmizin hüdudlarından kənar səslənir. Onun simfoniyaları bu günün gerçəkliyini, dərin sosial konfliktləri, qlobal ziddiyyətləri əks etdirir. Simfonik təfəkkür, melodiya zənginliyi və parlaq orkestr palitrası müxtəlif həyat lövhələrinin təcəssümündə, yüksək etik problemlərin və insan daxili tərənnümündə özünü aydın biruzə verir.

Bəstəkarın simfonik yaradıcılıq irsi çoxşaxəliyi ilə səciyyələnir. Simfonik orkestr üçün müxtəlif pyeslər (“simfonik rəqslər”, “8 pyes”, “12 pyes”), Şəkkiz simfoniya, simfonik poemalar (“Nağıl”, “Füzulinin xatirəsinə” “Metamorfoslar”), süitalar (“Məhəbbət əfsanəsi” baletindən süitalar) və s. bəstəkarın simfonik yaradıcılığını təşkil edir.

2003-cü ildə Arif Məlikovun səkkizinci “Əbədiyyət” adlı simfoniyası yaranır. Bu simfoniya ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuşdur.

“Əbədiyyət” simfoniyası şərti olaraq 3 hissədən ibarətdir. Əsər türk şairi Nazim Hikmətin sözlərinə yazılmış altı romansla başlayır və Almas Yıldırımın sözlərinə yazılmış “Azərbaycan” balladası ilə bitir. Orta hissədə isə yeni, lakin simfoniyanın ümumi dramaturgiyasına xələl gətirməyən musiqi materialı səslənir. Bəstəkar əsərdə xalq musiqisindən, xüsusilə Heydər Əliyevin çox sevdiyi “Sarı gəlin” Azərbaycan xalq mahnısının intonasiyalarından bəhrələnib.

Arif Məlikovun ümummilli lider Heydər Əliyevə ithaf etdiyi səkkizinci “Əbədiyyət” simfoniyası ilk monumental simfonik əsərdir. Simfoniya struktur, musiqi dili baxımından orijinallığı ilə seçilir. Əsərdə yeni musiqi ilə yanaşı A.Məlikovun vokal musiqisindən də istifadə olunub.

“Əbədiyyət” simfoniyası 2004-cü il 10 may tarixində, ulu öndərin doğum günündə səsləndirilmişdir.

Yazıçı-publisist Flora Xəlilzadə “Bəstəkar ömrünün əfsanəsi” məqaləsində yazır: “Ulu öndər Arif Məlikovun yaradıcılığını çox sevirdi. Heydər Əliyev Moskvada çalışdığı illərdə Arif Məlikovun Rusiyada tamaşaya qoyulan əsərlərinin premyeralarında hər zaman iştirak edirdi. Tamaşaçıların arasında Heydər Əliyevi görən bəstəkar onun iştirakından ilham aldığını, qürurlandığını söyləyir. 1994-cü ildə Heydər Əliyev Arif Məlikovu özü ilə birlikdə

Məkkə ziyarətinə aparmışdı. Arif Məlikov danışır ki, ziyarət zamanı Heydər Əliyev mənə dedi: “Arif, bilirsən sənə bura niyə gətirmişəm? İstəyirəm ki, sən buraları da görəsən və bunun təsiri altında bir simfonik əsər yazasan. Heydər Əliyevin bu sözləri bəstəkarı heyratə gətirib. Heydər Əliyevin qüdrətli duyumu, dərin hissiyatı qarşısında heyratini gizlədə bilməyən Arif Məlikov deyir: “İnanmıram ki, adi adam Məkkədə simfonik musiqi haqqında fikirləşə bilsin. Simfonik əsər yazan mənəmsə, orada mən belə şeylər fikirləşmədim. Çünki Məkkə, Mədinə hara, Quran hara, böyük simfonik musiqi hara?! Bunlar bir-birinə uyuşmayan, üst-üstə düşməyən, tamamilə əks məsələlərdir. Amma böyük şəxsiyyət hiss edirdi ki, məhz orada nəyisə mənimsəyib dəyərli simfonik əsər yazmaq mümkündür. Mən səkkizinci simfoniyanı Heydər Əliyevlə müqəddəs ziyarətə həsr etdim” [11].

“Nəhayət Arif Məlikov Ulu Öndərin arzusunu yerinə yetirdi. 2004 cü ildə Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında bəstəkarın Heydər Əliyevə ithaf etdiyi səkkizinci simfoniyanın “Əbədiyyət”in ilk ifası tamaşaçıları sehlədi. Xalq artisti Rauf Abdullayevin dirijorluq etdiyi Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrinin və solist Rəşidə Behbudovanın ifası ilə səsləndirilən bu möhtəşəm musiqinin təsiri zalda qəribə bir sakitlik yaratdı. Yadımdadır, bir neçə saniyə sürən fasilədən sonra salonu bürüyən sürətli alqışlar sanki bir daha “Əbədiyyət”in sonsuzluğunu təsdiq edirdi. Bu hadisədən illər keçsə də o qeyri - adi musiqinin varlığını hopmuş sədaları bizi yenə də həmin aləmə çəkir.

Arif Məlikovun qüdrətli musiqisi elə bir zirvədə qərar tutmuşdur ki, burada həyatın bütün tərəfləri-tufanları, sakitliyi, rahatlığı olum və ölüm ilə tərənnüm edilirdi. Yarım saatdan artıq davam edən “Əbədiyyət” simfoniyası Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin növbəti bir sənət zirvəsi sayıldı” [11].

Qeyd etmək lazımdır ki, Arif Məlikov dahi bəstəkar olmaqla yanaşı həm də istedadlı, öz yaradıcılıq üslubu ilə seçilən rəssam idi. Musiqi ilə paralel olaraq rəngkarlıq da onun həyatında əhəmiyyətli yer tuturdu. Onun təxəyyülü zəngin olduğu üçün rəsmlərinin bir çoxlarında o, dərin fikir və fəlsəfi baxışlarını əks etdirməyi bacarmışdır.

Arif Məlikovun ulu öndərə olan dərin hörmət və rəğbətə nəticəsi olaraq o, Heydər Əliyevin 80 illik yubileyinə səkkizinci simfoniyanı və müəllifi olduğu gözəl rəsmlərindən birini hədiyyə etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın mədəni-siyasi həyatında iki görkəmli şəxsiyyət-ümummilli lider ulu öndər Heydər Əliyev və bəstəkar Arif Məlikovun böyük rolu olmuşdur. Heydər Əliyev tarixdə iz qoymuş dahi şəxsiyyət, xalq lideridir. Arif Məlikov isə müasir musiqi sənətinin ən parlaq bəstəkarlarından biridir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətinin çiçəklənməsində Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük zəhməti var. Bu Arif Məlikovun da yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Heydər Əliyev və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti. // “Musiqi dünyası” Beynəlxalq, elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik, mədəni-maarif jurnalı. Bakı, 1-2/35, 2008, s. 8.
2. Qurbanəliyeva S. Ulu öndər Heydər Əliyev və Gəncənin musiqi mədəniyyəti. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu// Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, ”Mütərcim”, 2023, 111-116 s.
3. Əliyev H. Bəstəkarın yüksək vəzifəsi və amalı. Bakı, “Azərənşr”, 1979, 33 s.
4. Əliyev H.Z. Heydər Əliyev. Səhnəarxası görüşlər. Bakı, “Uniprint”, 2008, 105 s.

5. Heydər Əliyev və Mədəniyyət. 3 cildə. (II cild). Tərtib edənlər: S.Məmmədəliyeva, T.Əhmədov. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2008, 520 s.
6. Qasımova S., İmanova U., Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 245 s.
7. Baxşıyeva-İbrahimova A. Arif Məlikov: Tarix və müasirlik. Bakı, "Şərq-Qərb", 2020, 312. **Saytoqrafiya**
8. Heydər Əliyevə həsr edilən musiqi əsərləri zamanın bədii həqiqətləridir [URL: https://medeniyyet.az/page/55197](https://medeniyyet.az/page/55197)
9. Heydər Əliyev və musiqi mədəniyyəti " Respublika" qəzeti, URL:// [https:// respublika-news.az.news](https://respublika-news.az/news)
10. "Musiqi dünyası" Beynəlxalq elmo-pedaqoji, tənqidi-publisistik elektron jurnalı, URL: [http// musiqi//www.musiqi-dunyasi. az](http://musiqi/www.musiqi-dunyasi.az)
11. Xəlilzadə F. "Bəstəkar ömrünün əfsanəsi". "Mədəniyyət jurnalı", 07.09.2011. URL: [https// medeniyyet.az. page news](https://medeniyyet.az.page/news)

**ОБРАЗ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ТВОРЧЕСТВЕ
ВЫДАЮЩЕГОСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОМПОЗИТОРА
АРИФА МЕЛИКОВА**

*Шабанова Севиль Агаали кызы
Резюме*

В статье освещены вопросы заботы и внимания общенационального лидера азербайджанского народа, великого лидера Гейдара Алиева к творчеству выдающегося композитора Азербайджана Арифа Меликова, воплощения образа великого лидера в творчестве композитора.

**THE IMAGE OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE CREATION OF
THE OUTSTANDING AZERBAIJANI COMPOSER ARIF MALIKOV**

*Shabanova Sevil Aqali
Summary*

The article highlights the issues of care and attention of the national leader of the Azerbaijani people, great leader Heydar Aliyev to the work of the outstanding composer of Azerbaijan Arif Melikov the embodiment of the image of the great leader in the composer's music.

During all the periods of his rule, the great leader Heydar Aliyev treated Azerbaijani composers with attention and care, especially appreciated Azerbaijani music and his school of composition.

Rəyçi: müəllim Məhərrəmovə S.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT (UDK) 3.37

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİNDƏ İNKLUZİV TƏHSİL

Aslanova Yegana Əli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
aslanova.yegana@bk.ru

Xülasə: Yaşadığımız maddi aləm ziddiyyətlərlə doludur. Pedaqogikadan məlumdur ki, ziddiyyətlər öz həllini tapdıqda hərəkətverici qüvvəyə çevrilir. Dünyada olan çətinliklər və sınaqlar insanlar üçündür. Qurduğumuz vətəndaş cəmiyyətinin hər bir üzvünün özünəməxsusluğu vardır. Fiziki cəhətdən sağlam inlanlarla yanası, cəmiyyətimizdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar da vardır. Bizim üçün maraqlı hesab edilə təbəqə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlardır. Qanunvericilik sənədlərinə istinad etməklə, dayanıqlı inkişafı təmin etməyi bacaran ölkəmizdə bu kimi insanların təhsili və inkişafı prioritetlərdəndir. Qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərə çatmaq üçün yalnız qanunvericilik bazasının olması kifayət deyildir. Burada müasir cəmiyyətimizin hər üzvünün payına vətəndaş mövqeyindən həmin insanlara dəstək payı düşür.

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, inklüziv təhsil, təhsil sistemi, inteqrasiya, layihə

Ключевые слова: гражданское общество, инклюзивное образование, система образования, интеграция, проект

Keywords: civil society, inclusive education, education system, integration, project

1999-cu ildən müstəqil Azərbaycanda köklü islahatlar və yeniliklərə doğru start verildi və “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” öz təsdiqini aldı. Üç mərhələdən ibarət olan bu islahat proqramı miqyasına, əhatə dairəsinə və müddətinə görə ən böyük Dövlət Proqramı idi və təhsil sisteminin XXI əsrin çağırışlarına cavab verməsinə, Avropa əmək bazarına çıxışın təmin edilməsinə yönələn qərarların başlanğıcı oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Azərbaycanın təhsil sistemində keçmiş əsnənlərdən, nailiyyətlərdən, böyük potensialdan istifadə edərək təhsil sistemini yeni tələblərə uyğunlaşdırmaq, islahatlar həyata keçirmək işi başlanmışdı” [2].

“Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz”, - deyən Prezident Heydər Əliyev təhsil sahəsində islahatların daha da sürətləndirilməsi məqsədilə 2002-ci il oktyabrın 4-də “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” Sərəncam imzaladı. Bununla ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradıldı.

Bir çox islahatlar sırasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların təhsil ehtiyaclarının qarşılınması da prioritetə çevrildi. Məlumdur ki, sağlamlıq imkanları məhdud insanların həm ailədə, həm də cəmiyyətdə çətinlikləri çoxdur. Bu problemlərdən ən çox diqqəti çəkəni xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi olmuşdur. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2001- ci ildə inklüziv təhsil sahəsində ilk hüquqi baza işıq üzü gördü. Bu sənəd “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Qanun” oldu [4].

Qanun cəmiyyət və təhsil prosesinin iştirakçıları tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Azərbaycan cəmiyyəti bu sahəyə dair tənzimləyici qanunvericiliyi xeyli vaxt idi ki,

gözləyirdi. Qanun çərçivəsində ölkədə bir sıra pilot layihələrə start verildi. Buraya 13 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 14 ümumtəhsil məktəbləri qoşuldu. Tədbirlərlə paralel olaraq bu sahədə elmi və praktik baxımdan artıq yetərincə bazası olan ölkələrin təcrübəsi öyrənilməyə başlandı, maraqlı əlaqələr də bu dövrdən yarandı.

İnklüziv təhsil ölkənin qanunlara müvafiq təhsilinin inkişafındakı prosesdir. Müasir dünyamızda bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycan da bu prosesə qoşulmuşdur.

İnklüziv təhsilin forması deyildir, yeni və hər bir insana seçimlərində azadlıq verən öz fəlsəfi əsasları ilə fərqlənən təhsildir. İnküziv təhsilin təlim-tərbiyəsinin praktik əsaslarında hər insanın fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun tələbatlarının ödənilməsi ideyası dayanmışdır. İnküziv təhsil təlim prosesində fərdiləşməni xüsusi vurğulamaqla, yeni inküziv təhsilin fəlsəfəsinə uyğun proqramların işlənilməsinə vacib edir.

Ölkədə gedən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, sosial siyasətin demokratik istiqamətlərinin müəyyənlişməsi, cəmiyyətdə humanizm ideyalarının geniş miqyasda tətbiqi, milli təhsil sisteminin inkişafı, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan təbəqənin təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi yollarını axtarır və metodik məzmun baxımından təlim-tərbiyə işlərinin tələblərə müvafiq qurulmasının yollarını və imkanlarını müəyyən edir.

Müasir şəraitdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim-tərbiyə prosesinə yeni yanaşmalar sosial cəhətdən aktiv şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmişdir. Şəxsiyyətin mobil iqtisadiyyat çərçivəsində adaptiv darənış qaydalarına yiyələnməsi çox önəmli məqamlardan biridirə çevrilir. Bu vəzifələrin reallaşmasının yollarından biri inküziv təhsil hesab edilir.

İnküziv yanaşma nöqtəyi-nəzərindən əlillik sosial problemdir. Əlillik o zaman özünü göstərir ki, insan üçün yaşadığı mühitdə məhdudiyətlər keçilməz olur. İnküziv cəmiyyətdə insanın düşüncələrindən öncə mühitin formalaşması nəzərdə tutulmalıdır. Beləliklə, inküziv mahiyyət baxımından bütövlükdə infrastrukturunu əhatə etməlidir: təhsil, iş yerləri, ictimai məkan və s.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi statistik məlumatlara görə yaşadığımız platədə əhalinin 15% yaxın əlil insanlar vardır, bunların sırasında uşaqlarda var. Azərbaycanda isə əlil uşaqların sayı 65 mini keçmişdir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların haqları BMT tərəfindən 2006-cı ildə qəbul edilmiş Əlillərin Hüquqları Konvensiyası ilə qorunur. Mövcud hüquqi bazaya istinadla XXI əsrin ilk günlərindən Azərbaycanda bu insanların hüquqlarının qorunması ilə yanaşı cəmiyyətdə maariflənmə işləri və inküziv təhsilin təbliği təşkil edilmişdir. Sevindirici hal kimi onu qeyd edə bilərik ki, artıq cəmiyyətdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara münasibət dəyişməkdədir və mövcud stereotiplərin aradan qaldırılmasında xeyli işlər görülmüşdür.

BMT tərəfindən təqdim edilmiş sənədə əsasən tərəfdaş ölkələrdə əlilliyi olan insanların yaşadıkları məkanda bərabər hüquqların təmin edilməsi, təhsil mühitinin onların tələblərinə müvafiq qurulması, mobilliyin təmin edilməsi və yaşadıkları ölkənin mədəni, ictimai həyatında fəal mövqe tutmaları üçün hər bir şərait yaradılmalıdır. Konvensiyanın əsas prinsipləri aşağıdakılar olmuşdur:

- insan ləyaqətinə və seçimlərində azadlığına hörmət;
- ayrı-seçkiliyin olmaması;
- cəmiyyətə effektiv şəkildə inteqrasiya;
- əlilliyi olan insanların istəklərinə hörmət;
- bərabərlik imkanlarının yaradılması;
- gender bərabərliyi.

2015-ci ildə BMT tərəfindən dayanıqlı inkişaf əlaqəli yeni proqram qəbul edilmişdir. Proqram qarşıya başlıca məqsədlər qoymuşdur ki, bu məqsədlər reallaşdırılmasına 2030-cu ilə qədər keçiriləcək tədbirlər çərçivəsində nail olunması nəzərdə tutulur.

Bu məqsədlərin hamısı inklüziv hesab edilə bilər, bərabər hüquqların təmin edilməsinə çağırış qismində. Məqsədlərdən yeddisi məhz əlil insanların təhsili və səhiyyəsi problemlərinə yönəlmişdir. Artıq 7 ildən sonra ilkin nəticələrin şahidi olmaq bizə nəsb olacaq. Ölkə daxilində aparılan müşahidələr göstərir ki, inklüziya bizim cəmiyyətdə öz yerini tapmaqdadır. Demək olar ki, inklüziya güclü trend olaraq mühiti, pedaqogikanı, cəmiyyətdə olan münasibəti, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara baxışı dəyişməyə qadir oldu. Artıq cəmiyyətimizdə sağlam düşüncəyə malik gənc nəsil tərəfindən əlil insanların inteqrasiyası rəğbətlə qarşılır və sosial platformalarda təbliğ olunur.

Araz Supermarket MMC-nin gənc mütəxəssisi Əhmədova Həmidənin Facebook sosial platformasında maraqlı fikirlərinin paylaşımına şahid olduq: “Gülməyimə baxmayın, bu şəkili çəkmədən öncə ağzımı tutub hönkür - hönkür ağladım. Qazi, şəhid ailələrinin övladları və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan körpələr ilə getmişdik cizgi filmi izləməyə. Reabilitasiya mərkəzinin müəlliməsi balaca qızın əlindən tutub onu pilləkənlərdən düşürür, arxada təxminən 7 yaşında serebral iflicli bir balaca qız "müəllimə, mən burdan özüm düşə bilməyəcəm" deyir. O an qızcıqazın əlindən tutdum, düşürdüm, öpdüm əlindən, uşaqlar cizgi filmi izləməyə keçdilər. Mən isə özümü çölə atdım. Qulağımdan hələ də müəlliməni çağırmağın səsi getmir. Bəli həssasam, bəli hisslər məni boğur, bəli belə olmaz. Ama başqa cür də bacarmıram...” [3]

Araşdırmalar göstərdi ki, bu tədbir Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyindəki Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya Agentliyinin təşkilatçılığı “Araz supermarketlər şəbəkəsi Zəfər Günü münasibətilə həssas qrupdan olan uşaqları sevindirib” silsiləsindən əlilliyi olan uşaqlara diqqət göstərməklə, onların cəmiyyətimizə inteqrasiyasında daha bir xeyirxah işə imza atıblar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün sosial şəbəkələrin cəmiyyətin gənc üzvlərinin formalaşmasında güclü təsiri var.

Bu prosesdə cəmiyyətin və ayrı-ayrı təşkilatların birliyi gözəl nəticələr verir. Ən gözəl nümunələrdən biri də Ulu Öndərin adını daşıyan Heydər Əliyev Fondunun inklüziyanın ölkəmizdə inkişafında verdiyi gözəl töhfələrdir. Fondun işində xüsusilə diqqəti cəkmək üçün gözəl məqamlar var: Bakının Yeni Günəşli yaşayış massivində Xüsusi Qayğıya Ehtiyacı olan Uşaqların Dövlət Reabilitasiya Müəssisəsinin yaradılması, 1 sayılı və 2 sayılı Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisəsi, son zamanlarda qərb regionuna aid belə bir mərkəzin açılışı Gəncə şəhərində olmuşdur. Bu mərkəzlərdə uşaqlar daim dövlət təminatındadır, xüsusi qayğı göstərilməsilə yanaşı onlar üçün xüsusi rejim və hər uşağa dair fərdi iş planları tutulur. Sosiallaşma və cəmiyyətə inteqrasiyası ilə əlaqədar bu uşaqlarla aparılan reabilitasiya işlərinin bir istiqaməti də mədəni – kütlə işlərə uşaqların cəlb edilməsidir [1].

Fondun daha bir sosial layihəsi çərçivəsində ölkəmizin müxtəlif bölgələrində Regional İnformasiya Mərkəzləri yaradılması olmuşdur ki, bu mərkəzlər əlilliyi olan şəxslərin İKT-dən istifadə imkanlarına malik olmalarının təmin edilməsi məqsədinə xidmət edir. Tədbirlər çərçivəsində Fond gənc sağlamlıq məhudiyyəti olan şəxslərin əl işlərinin sərgisi və satışı işlərinin də təşkilatçısı qismində çıxış edir.

Yaxşı hallardan biri də o olmuşdur ki, Heydər Əliyev Fondunun, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin və UNİCEF-in təşkilatçılığı ilə «İmkanlara məhdudiyət yoxdur» təbliğat-təşviqat kampaniyası da təşkil olunub.

Bu gün Azərbaycanda qurulan vətəndaş cəmiyyətinin başlıca prinsiplərindən olan – hər vətəndaş Vətənin qurucusu və idarəçiliyində fəal iştirakçısıdır dedikdə, cəmiyyətimizin hər bir üzvünü, əlilliyi olan insanları da bu proseslərə daxil edirik. Əlilliyi olan insanların quruculuq işlərində fəal iştirakının təminatçısı dövlət və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev özüdür. Bu işdə hər birimizin vətəndaş mövqeyinin ifadəsini mütləq hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi və tibbi-sosial reabilitasiyası dövlətin sosial siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. 2019 <https://sosial.gov.az/media/xeberler/2952>
2. Əliyev B. “Azərbaycan Müəllimi” 10 may 2023-cü il <https://mail.muallim.edu.az/news.php?id=24908>
3. Əhmədova H. Status. 2023 <https://www.facebook.com/ahmadovahamida1>
4. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU Bakı şəhəri, 5 iyun 2001-ci il № 136-IIQ <https://e-qanun.az/framework/4353>

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Асланова Егана Али

Резюме

Материальный мир, в котором мы живем, полон противоречий. Из педагогики известно, что противоречия становятся движущей силой, когда они находят своего решения. Трудности и испытания в мире для людей. Каждый член, строящегося нами, гражданского общества имеет свою уникальность.

Помимо физически здоровых людей, в нашем обществе есть и люди, нуждающиеся в особой заботе. Часть населения, которое нас считается значимым – это дети - инвалиды, нуждающиеся в особой заботе. В нашей стране, способной обеспечить устойчивое развитие, образование и развитие таких людей является одним из приоритетов, опираясь на законодательные документы. Но для достижения основных целей недостаточно иметь только законодательную базу. Здесь каждый член нашего современного гражданского общества должен вносить свою долю для поддержки этих людей.

INCLUSIVE EDUCATION IN CIVIL SOCIETY

Aslanova Egana Ali

Summary

The material world in which we live is full of contradictions. From pedagogy we know that contradictions become a driving force when they find their solution. Each member of the civil society we are building has its own uniqueness.

In addition to the physically healthy, we have people in our society who need special care. The part of the population we consider significant is children with disabilities who need special care. In our country, able to ensure sustainable development, education and development of such people is one of the priorities, based on legislative documents. But it is not enough to have only a legislative framework to achieve the main goals. Here, every member of our modern civil society must contribute its share to support these people.

Rəyçi: dosent Bayramova Z.V.

Daxil olma tarixi 10 oktyabr 2023-cü il

UOT:37.

ALİ MƏKTƏBDƏ “QAFQAZ XIX ƏSRİNİN II YARISINDA” BƏHSİNİN İDİALOJİ TƏLİM ÜSULU İLƏ TƏDRİSİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ***dosent Ələsgərov Baxış, Safərov Səbuhi
ADPU-nun Ağcabədi filiali***

Xülasə: *Təqdim edilmiş məqalə dialoji təlimin üstünlükləri, onun həyata keçirilməsi yolları, təlim prosesində dioloji təlim fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışığın tətbiqinin dərs prosesində müsbət nəticələr əldə edilməsinə həsr edilib. Həmçinin dialoji təlim haqqında yazan metodistlərin mülahizələri, onların bu təlim üsulunun şəxsiyyətin formalaşmasına, eləcə də informasiyanın öyrənilməsinə və bu kimi müxtəlif istiqamətlərə təsirinə dair məsələlərlə əhatələnib. Qafqaz xalqlarının tarixin tədrisində dialoji təlimin verdiyi müsbət nəticələr məqalədə öz əksini tapmışdır.*

Açar sözlər: dialoji təlim, dioloji sorğu, ünsiyyət bacarığı, kollektiv düşüncə, kommunikativ fəaliyyət

Ключевые слова: диалогическая тренировка, диалогический запрос, коммуникативные навыки, коллективное мышление, коммуникативная деятельность.

Key words: dialogic training, dialogic inquiry, communication skills, collective thinking, communicative activity

Dialojitəlim dialoq yolu ilə baş verən öyrənmədir. Tipik olaraq dialoqun bir forması hesab etmək də olar. Təlim prosesinin tarixini araşdırsaq dioloji təlimin yeni olmadığını görə bilərik. Qərb təhsil sistemində təlim üsulu kimi istifadə olunan Sokratik dialoqu da dioloji təlimin formalarından biridir [2]. XXI əsrdən etibarən ali məktəblərdə tədris prosesinin fəal təlimdən istifadə geniş yer tutmağa başladı. Müasir dövrdə təhsil sahəsində ali məktəbdə təlimin keyfiyyətini artırmaq üçün yeni, daha əlverişli metodlar axtarılmışdır. Fəal təlim tələbələri tədrisin digər metodlarından daha çox birbaşa təlim prosesinə cəlb etməyə çalışan öyrənmə formasıdır. Fəal təlim metodlarından ən geniş yayılmış olanlarından biri də dialoji təlim metodudur. Dialoji təlim metodunun bir sıra texnikaları vardır. Bu metodun texnikaları mütəhərrikdir. Fəal təlimdə ondan olduqca geniş istifadə olunur [2].

Robin Alexander tərəfindən 2000-ci illər əvvəllərindən bəri inkişaf etdirilən dialoji təlim maraqları cəlb etmək, düşünməyi stimullaşdırmaq, anlayışı inkişaf etdirmək, fikirləri genişləndirmək, mübahisələr qurmaq və qiymətləndirmək üçün danışmaq gücünü işə salır, bu da öyrənləri ömür boyu öyrənmə və demokratik əlaqələr üçün gücləndirir. Bunun dəstəkləyici olaraq sosial və emosional faydalar verir. Bu, eyni zamanda müəllimlərə kömək edir: öyrənənlərin düşüncələrini bölüşməyə təşviq etməklə müəllimlərə ehtiyacları diaqnoz qoymağı, öyrənmə tapşırıqlarını hazırlamağı, anlayışı artırmağı, irəliləməni qiymətləndirməyi və öyrənənləri qarşılaşdıqları çətinliklərlə istiqamətləndirməsini təmin edir. Bununla yanaşı dialoq tədrisi həm söhbətdir, həm də söhbətdən daha çoxdur, çünki bilik, öyrənmə, sosial münasibətlər və təhsilin özü ilə fərqli bir dialoq mövqeyi ortaya qoyur [10, s.23].

Son iyirmi ildə Robin dialoji təlimin izah edilməsi və sinif danışmalarının keyfiyyətini və gücünü artırmaq istəyən müəllimlərin - həm özlərinin, həm də şagirdlərinin dəstəklənməsi üçün bir çərçivə hazırladı və tədrisçən təkmilləşdirdi. Çərçivə əsaslandırılardan, prinsiplərdən, repertuarlardan və göstəricilərdən ibarət idi və xüsusi olaraq müəllimlərin

məqsədyönlü tədris formullarını istifadə etmək əvəzinə vəziyyətə və ehtiyaclara uyğun olaraq bir sıra pedaqoji texnika inkişaf etdirmələrinə və onlardan istifadə etməsinə ehtiyac olduğunu vurğuladı [3, s. 243].

Hazırda pedaqoji ədəbiyyatda fəal təlim, eyni zamanda bu təlim metodunun təşkil edən əsas metodlardan biri olan dialoji metodu və onun texnikalarının, üsullarının təsnifatı haqqında müxtəlif məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Təhsil sahəsində edilən yeniliklər son illərdə təlim prosesinə daha fərqli yanaşmaq və təlimin inkişafına təkan vermək üçün müxtəlif üsullardan istifadənin zəruriliyini ortaya atdı. Son zamanlarda dialoji təlimin reallaşdırılması və təlimdə öyrənənlərin özlərininöyrənmə konsepsiyası, dialoq fəaliyyət nəzəriyyəsi, dialoq sorğu yanaşması, kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi kimi müxtəlif perspektivlərdən və fənlərdən gələn töhfələrlə əlaqələndirilmişdir. Bundan əlavə, müasir müəlliflərin bir sıra mühüm əsərləri dialoji təlim konsepsiyalarına əsaslanır. Bunlar arasında Jack Mezirov və onun davamçılarının fikirlərinə baxsaq dialoji təlimi öyrənmə nəzəriyyəsi kimi qeyd edirlər(8). Dialoji təlimin tətbiq edilməsini təhsilin əsası kimi qəbul edilməsinin potensial üstünlüklərini vurğulayan Michael Fielding və Timothy Koschmanqeyd edirlər ki, dialoji təlim tətbiq edilən öyrənmə şəraitində olan tələbələrin daha az dialoq tətbiq edilən oxu mühitindəki tələbələrə nisbətən daha böyük üstünlüklər əldə etdiklərini nümayiş etdirirlər [10].

Gordon Vells "sorğu" nu bir metod kimi deyil, cavab tapma məqsədi ilə başqaları ilə əməkdaşlıq edən vəziyyətləri anlamağa çalışaraq, sorğu-suala meyl kimi təyin edir. "Dialoji sorğu" fərqlə cəmiyyət arasındakı əlaqəni və kommunikativ qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə bilik əldə etmək münasibətini qəbul edən bir təhsil yanaşmasıdır(8). G.Vellsdialoq sorğusuna meylliliyin öyrənmə mühitinin xüsusiyyətlərindən asılı olduğunu və bu səbəbdən onları birgə fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə üçün kontekst halına gətirməyin vacib olduğunu qeyd etdi. Vellsə görə dialoji sorğu fərqlərin biliklərini zənginləşdirməklə yanaşı, müxtəlif mədəniyyətlərin yaşamasını və hər bir sosial anın tələblərinə uyğun olaraq özlərini dəyişdirmə qabiliyyətlərini təmin edir [7]. Paulo Freire insan təbiətinin dialoq xarakterli olduğunu bildirir və ünsiyyətin həyatımızda aparıcı rola malik olduğuna inanır. O həmçinin qeyd edir ki, davamlı olaraq başqaları ilə dialoqdayıq və bu müddətdə özümüzü yaradırıq və yenidən yaradırıq. Freire görə dialoq, pedaqoqların demokratik seçimi lehinə bir iddiadır. Müəllimlər sərbəst öyrənməni təşkil etmək üçün öyrənənin marağını təşviq edən dialoq üçün şərait yaratmalıdırlar. Dialoji təlimin məqsədi həmişə başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həqiqəti aşkar etməkdir. Dialoji fəaliyyət nəzəriyyəsində Freire dialoq fəaliyyətlərini, anlayışı, mədəni yaradıcılığı və azadlığı təşviq edənləri ayırır [6]. Mübahisələr etibarlılıq iddialarından və onların dindirilə bilmə səbəblərindən ibarət olan nəticələr olsa da, mübahisələr, iştirakçıların şübhə doğuran etibarlılıq iddialarını inkişaf etdirmək və ya rədd etmək üçün dəlillər verdikləri növdür. Bu nöqtədə Habermasın etibarlılıq iddiaları ilə güc iddiaları arasındakı fərqi vacibdir [9]. Yaxşı və ya etibarlı saydığımız bir şeyi zorla tətbiq etməklə və ya başqalarının mübahisələrinin bizi ilkin mövqələrimizi düzəltməyimizə səbəb ola biləcəyi bir dialoqa başlamağa hazır olmağımızla edə bilərik. Birinci halda, qarşılıqlı qüvvə iddialarına sahibdir, ikinci halda, etibarlılıq iddiaları təmin edilir. Mixail Mixayloviç Baxtin digər insanlarla dialoq şəklində mənalar yaratmağa ehtiyac olduğunu təsbit etdi. Bu mənada Baxtin hər dəfə oxuduğumuz, gördüyümüz və hiss etdiyimiz bir şey haqqında danışdığımızı bildirir. Baxtin bu mənada dialoqlar zəncirindən bəhs edir, hər dialoqun əvvəlki dialoqdan gəldiyini və eyni zamanda hər yeni dialoqun gələcək dialoqlarda olacağını göstərir [9].

Dialoji təlim öyrənmə və bilik yaratmaq, birlikdə düşünmək ibarətdir. Dialoji təlim zamanı iştirakçılar öz düşüncələrini bölüşməklə yanaşı və dinləməyə hazır olmalıdırlar ki, bu da düşüncənin inkişafına, eyni zamanda dialoji təlim vasitəsi ilə öyrənməyə kömək emiş olur. Dialoji təlim yolu ilə tələbələr "Qafqaz XIX əsrin II yarısında" bəhsinin dialoji təlim metodu ilə tədrisi zamanı məlumat daha fərqli şəkildə tələbələr üçün əldə edilən və öyrənilən olur [1]. Dialoji təlim zamanı hər bir iştirakçılıq iştirak etməli və hörmət tələb edən dialoqa özlərini müzakirələrinin iştirakçısına çevirməlidirlər. Qafqazın XIX əsr tarixi araşdırılmaqla tələbələr arasında müzakirə təşkil edilir [3]. Kollektiv düşüncə və problem həllinə yönəlmiş qrup müzakirələri ənənəvi dərslər mühtündən fərqli olaraq qarşılıqlı münasibət modelinə deyil, müzakirə və dialoqa yönəldilməlidir. Müzakirə məlumat mübadiləsi, fikir mübadiləsinə və problemlərin həllinə əhatə edir. Dialoq, fikirləri araşdırma, məcmu sorğu, başqalarının fikirlərinə cavab vermək və daha tam kollektiv anlaşma qurmağı əhatə edir.

Ali məktəbdə seminar məşğələsində mövzuya uyğun tətbiq ediləcək üsul və formalar müəllimin bacarıq və məharətindən asılı olaraq ustalıqla seçilir. Yaxşı ixtisaslaşmış hər bir müəllim tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, bacarıq və qabiliyyətlərini, maraq və meyillərini nəzərə almaqla müxtəlif təlim üsullarını ustalıqla tədris prosesinə cəlb etməlidir. Üsul və texnikaların seçilməsində diqqət edilməsi vacib olan digər amil isə ali məktəbdə İKT avadanlıqlarının mövcudluğu

məsələsidir. Ağıllı lövhə, proyektor, kompüter müasir standartlara uyğun seminar məşğələsinin keçirilməsi üçün vacib resurslardır. Bütün bunlarla yanaşı Qafqazın tarixin öyrənilməsi və tələbələr tərəfindən seminar dərslərində öyrənilərək müzakirə edilməsi ən uğurlu seçilmiş üsullardan biri də dialoji təlimdir [5].

Dialoq insanın bütün mənliliyini ünsiyyət mübadiləsinə cəlb etməyi əhatə edir və şəxsiyyətlərarası münasibətləri və inamı vurğulayır. Nəticəsi çox vaxt konkret cavab vermir, əksinə, yeni suallar və imkanlar yaratmaq yolu ilə anlaşma və həllərin həyata keçirilməsində fəaliyyət artır [4]. Müəllim-tələbə münasibətlərinin yuxarıdan aşağıya açıq mübadilə və ortaq səlahiyyət və məsuliyyət münasibətlərinə yönəldilməsini tələb edir. Peşəkar şəxsiyyət inkişafı kontekstində bu söhbətlər dəyişdirici dəyişiklik ərafında dialoqlara çevrilir. Həqiqət doğulmur və ya fərdi bir insanın başında tapıla bilməz, həqiqətləri kollektiv olaraq axtaran insanlar arasında, dialoq qarşılıqlı təsirləri dövründə yaranır. Dialoqda bir anlaşma əldə etmək sadəcə öz baxışlarını uğurla təsdiqləmək deyil, olduğumuz kimi qalmadığımız birliyə çevrilməkdir.

Bundan əlavə, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə baxımından bu öhdəliyin ifadəsini öyrənmək, mexanik bir bacarıq əldə etmək üçün azaldıla bilməz. Ali təhsildə tez-tez bir şəxslə digər şəxs arasındakı ünsiyyət əlaqələri ilə əlaqəli mürəkkəb proseslər, xüsusən süni vəziyyətlərdə müşahidə oluna və qiymətləndirilə bilən ayrı vahidlərə çevrilən bir sıra "ünsiyyət bacarıqları" na qədər qaynadılır [3]. Bununla birlikdə, ünsiyyət bundan daha çox şeydir. Çox vaxt fərqli mənşəli, şəxsiyyətli, perspektivli, dəyərli və dünyagörüşlü fərqlərin qarşılıqlı münasibətlərini və qarşılıqlı şərtlərini əhatə edir. Güc və imtiyaz fərqlərini şübhə altına alır və tez-tez mübarizə və ixtilafı əhatə edir. Bəzən bu mübahisəli mübadilələrdən fərdi və cəmiyyətdəki problem və problemlərin həlli üçün yeni və vacib yollar ortaya çıxır [7]. Bu tip qarşılıqlı əlaqələri və onların təmsil etdikləri ünsiyyət formalarını necə qururuq? Humanist niyyətlə refleksiv, sosial məsuliyyətli bir təcrübə üçün necə öyrədirik?

Dialoq yalnız bir başqa ünsiyyət vasitəsi deyil - çoxları arasında başqa bir söhbət növüdür - bu, hər şeydən əvvəl fərqlər arasındakı münasibətdir. Nəticə etibarlı ilə, dialoq

qarşılıqlı əlaqələrinin şəxsiyyətlərarası münasibət aspektlərini inkişaf etdirə və optimallaşdıracaq şərtləri müəyyənləşdirmək çox vacibdir [6]. Fərdi səviyyədə insanın bütün mənliyi - təcrübələri, şəxsiyyətləri, dəyərləri, perspektivləri ilə həqiqi əlaqəsi hörmət, səbir, nəticənin nə olacağından asılı olmayaraq dialoq prosesinə fərqlilik, inam və bağlılıq önəmlidir. Əsl dialoq, şəxsi dəyərlərinizi, perspektivlərinizi, təcrübələrinizi və duyğularınızı mübadilə etməyi tələb etdiyinə görə, inam və güvən inkişaf etməli və qazanılmalıdır. Dialoq bütün üzvlərin düşünülmüş mübadilə prosesinə bağlılığını tələb edir; bununla birlikdə, xüsusən müəllimin öz nisbi imtiyazından və gücündən etibarlı, orijinal, düşüncəli mübadilələrin baş verə biləcəyi şərait yaratmaq üçün istifadə etməsi üzərinə düşür. Bu baxımdan mövzu və mövzunun tədrisi dialoji təlim üçün əsasdır. Bu təlim forması öyrənmələrə yeni görmə və bilmə yollarını araşdırmaqda dəstək və təşviq etmək imkanları yaradır.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəhbərliyi şəraitində baş verməsidir [2]. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Q.Ə. Qafqaz tarixi (Ən qədim çağlardan bizim günlərədək). Bakalavr hazırlığı üçün metodik göstərişlər. Bakı, 2008.
2. Əmirov M.M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2014, 678 s.
3. İskəndərov T.F. Tarixin tədrisi metodikası. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, "Adpu-nun nəşriyyatı", 2012, 239 s.
4. İsmixanov M. Ali məktəb pedaqogikası (mühazirə kursu). Bakı, 2011, 230 s.
5. Qurbanov R.O. "Qafqaz tarixi". "Zərdabi LTD" MMC, Bakı, 2008, 583 s.
6. Məlikov R., Nəcəfli T. Tarixin interaktiv təlimi. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, "Çaşıoğlu", 2002, 128 s.
7. Fielding M.. Students as Radical Agents of Change. Journal of Educational Change 2(2), p.123–141. (2001).
8. Freire P. Pedagogy of the Heart. New York: Continuum (O.V. 1995).
9. Koschmann, T. Toward a dialogic theory of learning: Bakhtin's contribution to understanding learning in settings of collaboration. International Society of the Learning Sciences, 38. (1999).
10. Wells, G. Dialogic inquiry: towards a sociocultural practice and theory of education. Cambridge: Cambridge University Press. 1999.

ПРЕИМУЩЕСТВА ДИАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ В ВЫСШИХ ШКОЛАХ ПО ТЕМЕ «КАВКАЗ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ»*Алескеров Бахыш, Сафаров Сабухи**Резюме*

Представленная статья посвящена преимуществам диалогического обучения, способам его реализации, чередованию живого общения двух и более людей в определенной ситуации как форме диалогической учебной деятельности в процессе обучения, применению беседы для достижения положительных результатов в учебном процессе. Взгляды методистов, пишущих о диалогическом обучении, также освещаются с точки зрения их влияния на формирование личности, а также на изучение информации и другие различные области. В статье отражены положительные результаты диалогического обучения в преподавании истории народов Кавказа.

THE ADVANTAGES OF DIALOG SYSTEM IN TEACHING IN HIGHER SCHOOLS BY THEME “THE CAUCASUS IN SECOND PART OF XIX CENTURY”*Aleskerov Baxish, Safarov Sebuxi**Summary*

The presented article is devoted to the advantages of dialogic learning, ways of its implementation, alternating live communication between two or more people in a certain situation as a form of dialogical learning activity in the learning process, the application of conversation to achieve positive results in the teaching process. The views of Methodists, who write about dialogic teaching, are also covered in terms of their impact on the formation of personality, as well as the study of information and various other areas. The positive results of dialogical teaching in the teaching of history of the Caucasian peoples are reflected in the article.

*Rəyçi: b/m. Araz Əliyev**ADPI-nun Ağcabədi filialının İctimai təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kədrəsini 10 oktyabr 2023-cü il tarixli protokolundan çıxarış (pr №02)**Daxil olma tarixi 13oktyabr 2023-cü il*

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Məmməd zadə Naibə Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
naibmmmdova19@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə frazeoloji birləşmələrdən, onların dildə geniş yayılmasından, dilə obrazlılıq, emosionallıq, ifadəlilik gətirməsindən, Məhəmməd Füzulinin də əsərlərində sabit söz birləşmələrindən bir söz sərrafı kimi yerli-yerində, bacarıqla, özünəməxsus şəkildə diqqəti çəkən, oxucunu düşündürən, çətin mətləbləri asan yolla çatdıran, ifadə edən formada işlətməsindən bəhs edilir.*

Açar sözlər: frazeoloji birləşmə, dil, üslub

Ключевые слова: фразеологические сочетания, язык, стиль

Key words: phraselogical unit, language, style

Frazeoloji birləşmələr milli şüurumuz, tarixi keçmişimiz, milli mədəniyyətimiz, psixologiyamız və mentalitetimizlə sıx şəkildə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn məcazi mənada işlənir, fikri daha dəqiq ifadə edir.

Frazeoloji ifadələr ekspressivlik əlamətlərinə görə ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənir. Metaforiklik, çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir.

Bədii əsərlərdə frazeoloji birləşmələrin imkanları çox genişdir. Frazeoloji birləşmələrə bədii əsərlərdə geniş yer verilməsinin səbəblərindən biri onların dərin və geniş semantikasını ilə bağlıdır. Semantik zənginlik frazeologizmlərin nəzm mətnlərində işləkliyinə yol açır. Məhz bunun nəticəsidir ki, - poeziyamız frazeoloji ifadələrlə zəngindir. Bu ifadələr işlənmə məqamlarına, müxtəlif mənə çalarlarına, poetik vüsətinə görə yüksək sənətkarlıq nümunələri kimi dilin yaradıcılıq gücünü meydana çıxarır.

Emosionallıq və ekspressivliyə özündə əks etdirən frazeoloji birləşmələrin semantikasında eyni zamanda bədiilik vardır. Frazeoloji birləşmələrin semantikasından gələn obrazlılıq, poetiklik, bədiilik, eyni zamanda, az sözlə dərin mənaya xidmət, yığcamlıq, ahəngdarlıq onları bədii dilin önəmli vahidləri etmişdir. – Frazeoloji vahidlər öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir.

Frazeoloji birləşmələr mənsub olduğu xalqın duyğu və düşüncələrini, ruhunu, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Xalq düşüncəsinin ifadəsi olan frazeoloji birləşmələrin, ifadə və ibarələrin- atalar sözü və məsəllərin, hikmətli sözlərin bədii əsərlərdə məqamında ustalıqla işlənməsi əsərlərə yeni üslubi xüsusiyyətlər qazandırır. Frazeoloji birləşmələr eyni zamanda – fikrin obrazlı, sadə və yığcam şəkildə ifadəsi üçün əsas vasitələrdən biridir.

- Bədii əsərdə frazeoloji vahidlərin üslubi funksiyasının təyin edilməsi müəllifin yaradıcılıq metodunun spesifik cəhətlərini hərtərəfli açmağa, onun aydın lövhələr və obrazların yaradılmasından istifadə məharətini öyrənməyə kömək edir.

M.Füzuli öz yaradıcılığı ilə – həm lirik, həm epik əsərləri ilə 3 dildə yazdığı “Qəsidələr divanı” ilə, tərcümələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan sənətkarlardandır. Şair bədii sözün heyvətəmiz örnəklərini yaratmışdır. Onun yaradıcılığında təsəvvüf, ilahi eşqin tərənnümü ideyaları aydın görünür.

M.Füzuli yaradıcılığı özünəməxsusluğu, orijinallığı, zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Sözlərindən zərgər dəqiqliyi ilə istifadə edən şair möhtəşəm nümunələr yaratmaqla ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Bu bədiiliyin, zənginliyin əsas qolunu xalqın yaddaşından

süzülüb gələn, dilimizə xüsusi ifadəlilik, gözəllik gətirdiyi frazeoloji birləşmələrdən yerli yerində istifadə etməsidir.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçeyi xəndanını görgəc.
Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir navəki – müjganını görgəc.

Bu sabit birləşmələr vasitəsilə şair qəzəlin ifadəli, obrazlı səslənməsinə nail olub. Komponentlər müstəqil mənalarını itirməklə, metaforik məcazlaşma nəticəsində dilin leksik-semantik sistemə əsaslanaraq frazeoloji birləşmələr milli psixologiyanı və milli koloriti gücləndirmişdir.

Səni qönçə dodağını görəndə danışa bilmirəm yox, nitqim tutulur, pərişan, dağınıq saçlarını görəndə sevinirəm yox, könlüm açılır deyən şair insan hissələrini, duyğularını frazeoloji birləşmə vasitəsilə özünəməxsus şəkildə çatdırmışdır. Bir rəssam kimi əvəzsiz tablo yaratmışdır.

Sənə baxdıqca qan saçılır didələrimdən, bağrım dəlinir deyən Füzuli ana dilimizin şirinliyini özünün sənətkar ustalığı sayəsində frazeoloji birləşmələrə fərdi – üslubi yanaşaraq bir gözəllik sərgiləmişdir.

Füzuli frazeoloji birləşmələrin üslubi çalarlarını üzə çıxarmaqla öz lirikasını daha da zənginləşdirmişdir.

Dil uzadır bəhs ilə ol arizi-xəndanə şəm,
Od çıxar ağzından, etməzmi həzər kim yanə şəm.

Şamın yalvarmağını dil uzadar frazeoloji birləşmə ilə verməsi emosionallığı artırmışdır. *Od çıxar ağzından demək, necə kəsərli danışdığını* çatdırmışdır.

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.

Qəmlənmək, kədərlənmək əvəzinə *tutuşdu qəm oduna* frazeoloji birləşmədən şair obrazlılıq yaradaraq *dərdi, qəminin çox olduğunu, alışıb yandığını azad könlünün müqəyyəd olduğunu* çatdırmaq istəyir. Şairin işlətdiyi frazeoloji birləşmələrin hamısını çox gözəl, yığcam şəkildə oxucuya çatdırmışdır.

M.Füzulinin məşhur «Məni candan usandırdı» *qəzəlindəki məni candan usandırdı, fələklər ahimdən yandı, şəbi hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanım, oyadar xəlqi əfğanım* frazeoloji birləşmələri ilə aşiqin dərđini, ayrılıq həsrətini, obrazlı, mübaliğəli dillə ifadə etmişdir.

M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlində dərin məhəbbətlə sevən, bu yolda bütün iztirablara, əziyyətlərə dözən, bu yoldan dönməyən aşiqdir. Düzdür, bu qəzəlin bəzi beytlərində aşiqin cananına münasibətindən sufiyanə məhəbbətin əlamətləri də özünü göstərir. Əvvəldən axıra kimi, aşiqin ahı, naləsi bitmir. Amma aşiq məşuqənin ona etdiyi zülmədən, cəfadan, əziyyətdən usansa da, ahının odu göyləri, fələkləri yandırsa da, gözündən qanlı yaş axıtsa da, bu yoldan dönməyi düşünmür. Əsərin dilində işlənən təzad, bənzətmə, mübaliğə, frazeoloji birləşmələri misralar arasındakı bağlılıq, Füzuli sənətkarlığının təzahürüdür, göstəricisidir.

Məni canda usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Məni candan usandırdı- bezdirdi fələklər yandı ahimdən- ahım ətrafa səs saldı, ahım göyləri yandırdı. Muradım şəmi yanmazmı- arzuma çatmarammı.

M.Füzuli poemalarında, bədi nəsrin nümunələrində hər bir surətin dilində fərqli frazeoloji birləşmə verərək onların psixologiya və dünyagörüşünü, hiss və həyəcanını ustalıqla qələmə almışdır.

«Leyli və Məcnun» poemasında anadan olandan günü ağlamaqla keçən Məcnun bir gözəlin qucağında sakitləşir.

Zatında çü var idi məhəbbət
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.

Bununla da, onun böyüyəndə gözəllik aşiqi olacağı, başdan-ayağa sevgi ilə yoğrulacağı kimi mənalandırmışdır.

Leylinin anasının qızına məsləhətində ana:

Odlara tutuşdu, yasə batdı,
Ol qönçədəhanə dil uzatdı.

Ananın düşdüyü çıxılmaz, ağır vəziyyəti çatdırmaq üçün şair bu cür frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmişdir. Qızının haqqında danışılanlara görə ananın qəmli olduğunu, alışıb-yandığını bu ifadələrlə çatdırır.

Məcnunun dilindən deyilən bu qəzəldə:

Füzuli, eyb qılma üz çevirsən əhli-ələmdən
Nədən kim, hər kimə üz tutdum, ondan yüz bəla gördüm.

Məcnunun bu insanlardan, dünya əhlindən uzaq olmasını, onlara inanmamasını, kimə yaxınlaşsa, ondan bəla gördüyünü, keçirdiyi hissləri frazeoloji birləşmələrdən yerində istifadə etməklə obrazlı, emosional verə bilib.

Füzulinin əsərlərində *faş eylər, yaxma canım odlara tutuşdu, könlüm açılır, bağrım dəlinir, qanun tökülür, köniül vermək, getdi əldən, çıxdı can, yandı canım, könlümü bağladım, aldı qərarım, cəfa görmək, sevdaya salmaq* və s. frazeoloji birləşmələrdən bol-bol istifadə etmiş təkrarsız, insanı məftun edən əsərlər yaratmışdır.

Dildə frazeoloji birləşmələr mənanı daha dəqiq, daha emosional ifadəli çatdırmaqla mühüm rol oynayır. M.Füzuli öz yaradıcılığında – lirik, epik əsərlərində mahir üzgüçü dənizin dibindən mirvariləri bir-bir necə tapıb, sapa düzüb boyunbağı halına saldığı kimi, şair də kəlmələri incəliklə, dəqiqliklə tapıb sapa düzüb şərh etmişdir. Frazeoloji birləşmələrin içindəki o dərin mənanı əsərlərində ustalıqla işlətməklə hər bir oxucunu, söz sərraflarını herətləndirməyi bacarmışdır.

Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.

Sözə can ver ki, səni öləndə, dünyadan köçəndə, səni ölüm yuxusu tutduqda söz səni hər an, həmişə o yuxudan oyatsın, səni diriltsin. İllər keçsə də, dediyin, söylədiyin sözlər səni yaşatsın.

Xazini-gəncineyi-əsrardır, hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.

Söz xəzinədadır, sirlər xəzinəsinin xəzinədarı. Danışiq, söyləmə, çətdırma sapa min-min sirlı gövhər, incilər düzər. Söz min-min əsrari-gövhəri, sirlı gövhəri rışteyi-izharə, danışiq sapına düzər frazeoloji birləşməsi orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,

Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Füzuli əgər hörmətinin çox olmağını, hörmətli olmaq istəyirsənsə, az danış, sözü az et, ona görə ki, çox danışmaq, çox əziz və hörmətli insanları hörmətdən salıb.

Rəməl bəhrində yazılmış bu qəzəldə də şair ahəngdarlıq, qafiyələrin seçilməsi, bədii təsvir vasitələrindən məqamında istifadə etmişdir. Şair frazeoloji birləşmələrlə də fikrin obrazlı ifadəsinə nail olur.

Bir nigari-ənbərin xətdir könüllər almağa,

Göstərər hər dəm niqabi-ğeybdən ruxsar söz.

Söz ənbər qoxulu elə bir gözəldir ki, hər an könüllər almaq üçün qeyb pərdəsindən üzünü göstərir. Bəli, yerində deyilmiş, gözəl deyilmiş söz insanları məftun edən gözəldir.

Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib,

Salır iplik kimi hərdəm bir uzun *sevdayə*

deyən şair iki misrada qalın-qalın kitabların demək istədiklərini dolğun bir şəkildə az sözlə frazeoloji birləşmələri (*salır sevdayə*) məqamında işlətməklə fikrini obrazlı şəkildə çətdırmışdır.

Sözün qeyri-adi bir möcüzəyə malik olduğunu göstərən şair hər bir kəlmədən sözdən yerində, miqdarında istifadə etməklə ölməz sənət əsərləri yaradaraq ədəbiyyatımızda xüsusi bir yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (leksika), 4 his., Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
2. Əhmədov F.Z. XVIII əsr Azərb. ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı: 2005, s.11.
3. Füzuli M. «Şərq-Qərb». Bakı, 1992.
4. Füzuli M. «Leyli və Məcnun». Bakı, 1998.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1 cild, Bakı, ADU-nun nəşri, 1976.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2001.
7. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008, 433 s.
8. Hüseynov M.A. Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 292 s.
9. İsayeva G.R. Karluq qrupu türk dilləri frazeologiyası (oğuz və qırçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisəli). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2012, 26 s.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: Xəzər, 2006, 369 s.
11. Süleymanova S. Frazeologiyanın üslubi imkanları (1990-2000-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, Elm, 2013, 300 s.
12. Şiriova G.N. Koroğlu dastanının frazeologiyası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: 2016, 28 s.
13. Тимофеев А.И. Основы теории литературы. Учпедгиз, М., 1963, 235 с.
14. Вараньев К.Т. Роль основного словарного фонда в образовании фразеологических единич-Иностранном языков школе, 1951, № 6.
15. Вобк В.Н. Языковая метафора в художественной речи. Киев: Наукова Дима, 1986, 140

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧИТАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
МУХАММЕД ФУЗИЛИ**

Мамедзаде Наиба Тофик кызы
Резюме

Статья посвящено на фразеологические выражение и их стиливым особенностям в творчестве Мухаммед Фузили. Фразеологические ассоциаций превращаются в активный стиль языка поэта, речь идет не только о точке доставки идеи, но и о выразительном выражении. Идеи в символическом, эстетическом, эмоциональ высоком поэтическом языке.

FRAZEOLOGICAL COMBINATIONS IN MUHAMMED FUZULI'S CREATIVITE

Mammadzade Naibe Tofiq gizi
Summary

The article has been dedicated phraselological unit in the creative activity of Fuzuli and their stylistic features. The phraselological associations are transformed info the active style of the language by the writer, i tis not only about the point of delivery of the idea, but also, the expessive expression of the idea in a symbolic, aesthetic, emotional, high poetic language.

Rəyçi: dosent Tahirə Quliyeva
Daxil olma tarixi 03 oktyabr 2023-cü il

UOT:796.

**AZƏRBAYCAN GÜLƏŞÇİLƏRİNİN DÜNYA ÇEMPIONATLARINDAKI
NƏİLİYYƏTLƏRİ*****Rüstəmzadə Ayad Rüstəm oğlu, Cabbarov Urfan Xəlil oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti***

Xülasə: *Sərbəst güləş üzrə dünya çempionatlarında sovet idmançıları 1954-cü ildən iştirak etməyə başladılar.*

Yunan –Roma güləşi üzrə dünya çempionatları 1904-cü ildən keçirilir.Lakin Sovet idmançıları bu növdə dünya çempionatlarında 1953-cü ildən iştirak edirlər.

2012-ci ildə yeniyetmələr arasında keçirilən dünya birinciliyi Bakı şəhərində keçirildi.

Açar sözlər: dünya çempionatı, Yunan-Roma güləşi, Sərbəst güləş, kişi güləşçiləri, qadın güləşçiləri, çempion

Key words: word championship, Greco-Roman wrestling, Freestyle wrestling, mens wrestlers womens wrestler, champion

Ключевые слова: чемпионат мира, Греко-Римская борьба, Вольная борьба, борцы среди мужчин, борцов среди женщин

Sərbəst güləş üzrə dünya çempionatlarında sovet idmançıları 1954-cü ildən iştirak etməyə başladılar.

Azərbaycan güləşçilərindən ilk dəfə 1962-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Tolido şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə Dünya çempionatında 52 kq. çəki dərəcəsində Aydın İbrahimov çıxış etmiş və uduzmuşdur. Lakin 1963-cü ildə Bolqarıstanın Sofiya şəhərində 57kq.çəki dərəcəsində çıxış edən Aydın İbrahimov sərbəst güləş üzrə dünya çempionu olmuşdur.

1965-ci ildə İngiltərənin Mançester şəhərində sərbəst güləş üzrə dünya çempionatında 52 kq.çəki dərəcəsində Ramazan Səmədov iştirak etmiş və uduzmuşdur.

1974-cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində sərbəst güləş üzrə Rafiq Hacıyev dünya çempionatında 2-ci yerə çıxmışdır.

1975-ci ildə Belarusiyanın Minsk şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə dünya çempionatında Telman Paşayev 2-ci yeri tutmuşdur.

1986-cı ildə Macarıstanın Budapeşt şəhərində Xəzər İsayev sərbəst güləş üzrə 62kq.çəki dərəcəsində dünya çempion olmuşdur.1987-ci ildə isə Fransanın Klermon –Ferran şəhərində Xəzər İsayev dünya çempionatında 2-ci yeri tutmuşdur.

Yunan –Roma güləşi üzrə dünya çempionatları 1904-cü ildən keçirilir.Lakin Sovet idmançıları bu növdə dünya çempionatlarında 1953-cü ildən iştirak edirlər.

1977-ci ildə İsveçin Qoteborq şəhərində Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionatı 90kq. çəki dərəcəsində Viktor Avdişev VI yeri tutmuşdur.1978-ci ildə isə Viktor Avdişev Meksikanın Mexiko şəhərində 90 kq. çəki dərəcəsində III yerə çıxmış ,Arif Niftullayev 74 kq. çəki dərəcəsində dünya çempionu olmuşdur.

Viktor Avdişev 1979-cu ildə A.B.Ş. San –Diyeqo şəhərində keçirilən Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionatında 90 kq. çəki dərəcəsində çıxış edərək uduzmuşdur.

1985-ci ildə Norveçin Oslo şəhərində ,1986-cı ildə Macarıstanın Budapeşt şəhərində ,1987-ci ildə Fransanın Klermon –Ferran şəhərində keçirilən Yunan-Roma güləşi üzrə dünya

çempionatlarında 48 kq. çəki dərəcəsində dalbadal 3 il Məhyəddin Allahverdiyev dünya çempionu olmuşdur.

Yunan-Roma güləşi üzrə keçirilən dünya çempionatlarında Kamandar Məcidov 62 kq. çəki dərəcəsində 1986-cı ildə çempion olmuş, 1987-ci ildə isə 2-ci yerə çıxmışdır.

Yunan-Roma güləşi üzrə gənclər arasında keçirilən dünya birinciliyində 1972-ci ildə Əhəd Əliyev 52 kq. çəkiddə çempion olmuş, Rafael Eyvazov 56 kq. çəkiddə III yerə çıxmışdır.

1976-cı ildə keçirilən gənclər arasında dünya birinciliyində 48 kq. çəkiddə Əli Əliyev və 82 kq. çəkiddə Viktor Avdişev çempion olmuşlar.

1977-ci ildə dünya birinciliyində İlham Umayev 48 kq. çəki dərəcəsində dünya çempionu olmuşdur.

1982-ci ildə İlham Həmidov yeniyetmələr arasında 60 kq. çəkiddə Yunan-Roma güləşi üzrə dünya çempionu olmuşdur.

Azərbaycan güləşçilərindən Yunan-Roma güləşi üzrə 3 qat dünya çempionu Məhyəddin Allahverdiyev, Olimpiya çempionu və 2 qat dünya çempionu Fərid Mansurovu, Sərbəst güləş üzrə Olimpiya oyunlarının mükafatçısı, 3 qat dünya çempionu Hacı Əliyev, Arif və Namiq Abdullayev qardaşlarını, qadın sərbəst güləşçisi, dəfələrlə Olimpiya oyunlarının mükafatçısı 8 dəfə Avropa çempionu və dünya çempionu Mariya Stadniki nümunə göstərmək olar.

2011-ci ildə Türkiyə dövlətinin İstanbul şəhərində keçirilmiş Dünya çempionatında 66 kq. çəki dərəcəsində Cəbrayıl Həsənov III yerə, 74 kq. çəki dərəcəsində Əşrəf Əliyev 2-ci yerə, 84 kq. çəki dərəcəsində Şərif Şərifov çempion olmuş, 120 kq. çəki dərəcəsində Camaləddin Məhəmmədov 3-cü yerə çıxaraq 2012-ci il İngiltərənin London şəhərində keçiriləcək XXX Yay Olimpiya oyunlarına lisenziya qazandılar.

Yunan-Roma güləşi üzrə 55 kq. çəki dərəcəsində Rövşən Bayramov dünya çempionu olmaqla bərabər Olimpiya oyunlarına lisenziya qazandı. Dəfələrlə Dünya çempionatlarının qalibi və mükafatçıları Rafiq Hüseynov, Vitali Rəhimov və dünya çempionu Həsən Əliyev və Elvin Mürsəliyev misal göstərmək olar.

2012-ci ildə yeniyetmələr arasında keçirilən dünya birinciliyi Bakı şəhərində keçirildi. Həmin birincilikdə sərbəst qız güləşçilərimizdən Türkan Nəsibova 2-ci, Raqanetta Qurbanzadə və Sahilə Ələkbərova 3-cü yeri tutmuşlar.

Sərbəst güləşçilərdən Ruslan Surxayev və Teymur Məmmədov çempion olmuşlar. Mahir Əmiraslanov 3-cü yeri tutmuşdur. Güləşçilərimiz ümumi komanda birinciliyində 2-ci yerə çıxmışdır.

2013-cü ildə sərbəst güləş üzrə yeniyetmələr arasında dünya birinciliyi Serbiya dövlətində keçirilmişdir. Həmin yarışda Teymur Məmmədov çempion olmuş, Gəncə Dövlət Universitetinin tələbəsi Fazil Həsənov 2-ci yeri tutmuşdur. Türkan Nəsirova 3-cü, Mahir Əmiraslanov isə 2-ci yerə çıxmışlar.

Sərbəst güləşçi dəfələrlə Avropa və Dünya çempionu Cəbrayıl Həsənovu və Yunan-Roma güləşçisi dəfələrlə Avropa və Dünya çempionatlarının qalibi Rəsul Cunayev misal göstərmək olar.

Qadın sərbəst güləşçilərdən Leyla Qurbanova Çində keçirilən yeniyetmələrin Olimpiya oyunlarında gümüş medal qazanmış Leyla Qurbanovanı, dünya çempionatlarının mükafatçıları Natalya Şinşinanı, Anjela Dorodonu, İrina Netrevanı, Raqanetta Qurbanzadəni, Türkan Nəsirovanı, Solmaz Həşimzadəni, Şəbnəm Əhmədovanı göstərmək olar.

2015-ci ildə Amerikanın Las-Veqas şəhərində keçirilən dünya çempionatında sərbəst üsulla güləşən güləşçimiz Hacı Əliyev və Yunan-Roma güləşi üzrə Rəsul Cunayev çempion olmuşlar. Yunan-Roma güləşçimiz Rövşən Bayramov 2-ci, Elvin Mürsəliyev 3-cü, sərbəst güləşçilər Xetaq Kazımov və Camaləddin Maqomedov 3-cü yerləri tutmuşlar. Qadın güləşçilər Mariya Stadnik 2-ci, Yulya Ratkeviç 3-cü yerə çıxmışlar.

Sambo güləşi üzrə 7 qat dünya çempionu Ceyhun Məmmədova “ Sambo ulduzu “ adı verilmiş və 3 qat dünya çempionu Zülfiyyə Hüseynovanı misal göstərmək olar. Cü-do güləşi üzrə Olimpiya çempionu Elnur Məmmədəlini nümunə göstərmək lazımdır.

Gəncə güləş məktəbinin yetirmələrindən Olimpiya çempionları Toğrul Əsgərovu, parolimpiya çempionu Ramil Qasımovu, cü-do güləşi üzrə dünya çempionu və Olimpiya mükafatçısı Mövlud Mirəliyevi, Sambo güləşi üzrə dünya çempionu Amil Qasımovu, dünya çempionatının mükafatçısı, samboçu Şahin Ələkbərovu, dəfələrlə Avropa və Dünya çempionu, Olimpiya oyunlarının qalibi və iştirakçısı Turan Bayramovu, Sərbəst güləş üzrə 4 qat dünya çempionu, dünya kubokunun sahibi Abil İbrahimovu, Gəncə Dövlət Universitetinin məzunları və tələbələri, Sərbəst güləş üzrə dünya çempionu Rza Xəlilovu, dünya çempionatının və Avropa birinciliklərinin qalibləri və mükafatçıları, sərbəst güləşçilərdən Elsevər Zeynalovu, Nəsimi İmamquliyevi, Bəhrüz Hüseynovu, Vüqar Həsənovu, Mehman İmamquliyevi. Vüsal Həsənovu, Fazil Həsənovu, Cavid Cavadovu, Murad Haqverdiyevi və əməkdar məşqçilərdən Faiq Xəlilovu, Vüsal Qarayevi, Arzu Rəhimovu, Nəsimi İmamquliyevi, Əli Hacıyevi, Ceyhun Rəhimovu misal göstərmək olar.

Ölkə prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Sərbəst güləş üzrə məşqçi Elçin Zeynalova və Gəncə Dövlət Universitetinin məzunu, Sambo güləşi üzrə məşqçi Əli Hacıyevə “Şöhrət” ordeni təltif edilmişdir.

Gəncənin qadın Sərbəst güləşçilərindən dünya və Avropa çempionları Jalə Əliyevanı, Şəbnəm Əhmədovanı, Gültəkin Şirinovanı və onların müəllimi, Gəncə Dövlət Universitetinin məzunu “ Əməkdar məşqçi”, “Fəxri bədən tərbiyəsi və İdman işçisi” Mehman Allahverdiyevi misal göstərə bilərik.

Bütün güləşçilərə və onların müəllimlərinə yüksək nailiyyətlər arzulayırıq!

Ədəbiyyat

1. Məcidov N.B. “Güləşin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı-2010.
2. Tağızadə S. “Unudulmaz görüşlər”. Bakı-1977.
3. Quliyev D. “Azərbaycan ulduzları Olimpiya oyunlarında”. Bakı. – 1996.
4. Qurbanov X. “İdman güləşinin taktikası “ Bakı.-1991.
5. Dadaşov M. Aslanov S. “Azərbaycan pəhləvanları “. Bakı.-1989.
6. Qurbanov X. “Güləş “. Bakı -2015
7. Beynəlxalq güləş qaydaları. Yunan –Roma, sərbəst və qadın güləşi”. Bakı – 2008.
8. Novruzov D. F. “Güləşmə “. Bakı. – 1992.

**ДОСТИЖЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СПОРТСМЕНОВ
НА ЧЕМПИОНАТЕ МИРА**

Рустамзаде Аяд Рустам оглы, Джаббаров Урфан Халил оглы
Резюме

Советские спортсмены стали участвовать в чемпионатах мира по вольной борьбе с 1954. Чемпионаты мира по Греко – Римской борьбе проводятся с 1904 года. Однако советские спортсмены участвуют в этом виде чемпионатов мира с 1953 года.

В 2012-году в Баку прошел чемпионат мира среди юниоров.

**ACHIEVEMENTS OF AZERBAIJANI ATHLETES IN THE WORLD
CHAMPIONSHIP**

Rustamzade Ayad Rustam, Cabbarov Urfan Khalil
Summary

Soviet athletes began to participate in the world championships in freestyle wrestling since.

Greco – Roman wrestling world championships have been held since 1904.

However, soviet athletes have been participating in the type of world championships since 1953.

In 2012, the junior world championship was held in Baku.

Rəyçi: dosent Z. Hüseynzadə

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07 noyabr tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 13 noyabr 2023-cü il

UOT:37.

**ŞAGİRD LƏRİ HEYVANDARLIQ TƏSƏRÜFATINA EKSKURSIYALARIN
TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI**

Dos. Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı, Tacızadə Qənirə Turqay qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
aynuriw@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə orta ümumtəhsil məktəbdə zoologiyadan ekskursiyaların təşkilinin böyük əhəmiyyəti haqda söhbət gedir.*

Qeyd edilir ekskursiyalar şagirdlərin böyük sevincinə səbəb olur. Şagirdlər böyük maraq və həvəslə hazırlaşır və səbirsizliklə ekskursiya gününü gözləyirlər.

Ekskursiyaların məqsədi heyvandarlıq təsərrüfatlarında bəslənən heyvanları əyani olaraq müşahidə etsin və zoologiyadan sinifdə keçirilən növbəti dərslərin öyrənilməsinə müsbət etməsidir.

Açar sözlər: ekskursiya, heyvandarlıq, rexerat

Ключевые слова: экскурсия, животноводство, рехерат

Key words: excursion, breeding, recherat

Ekskursiyalar böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdi Təcrübə göstərir ki, tək gələcək ekskursiya haqqındakı söhbə şagirdlərin böyük sevincinə səbəb olur. Onlar ekskursiyay böyük maraq və həvəslə hazırlaşır və səbirsizliklə ekskursiya gününü gözləyirlər.

Planlı surətdə aparılan ekskursiyalar şagirdlərin həm qarşı münasibətini daha da yaxşılaşmasına, kollektiv müstəqil çalışma vərdişlərinin yaranmasına səbəb olur. Bununla bərabər, ekskursiyalar şagirdlərin fiziki cəhətdən ya mənfəətli işlərə alışmalarına da böyük köməklik edir. Şagirdlə ekskursiya zamanı qabaqcıl əmək adamları və onların iş üsulları ilə tanış olur, bu da onlarda əməyə olan marağın daha da inkişaf etməsinə səbəb olur. Bununla şagirdlərimiz öz qarşılıqlarına əsas vəzifələrin birini qoymuş olurlar.

Ekskursiyaların təşkilində əsas məqsəd respubli kamızda mövcud olan fermer təsərrüfatları ilə şagirdləri əməlli tanış etməkdir.

VIII sinifdə tədris edilən zoologiya fənni üzrə dövlət proqramında əsasən iki ekskursiya məsləhət görülür:

1. Quşçuluq mövzusu üzrə.

2. Heyvandarlıq mövzusu üzrə

Proqramda nəzərdə tutulmuş bu ekskursiyalar quşçuluq və heyvandarlıq fermer təsərrüfatlarına təşkil edilir. Bu ekskursiyalar zamanı şagirdlər əlavə bilik alır, onların dərstdə aldıkları nəzəri biliklər tamamlanır, dərinləşir və daha da möhkəmlənir, uşaqlarda lazımi əməli vərdişlər yaranır.

Bu cür vərdişlərdən biri heyvanlara qulluq etməkdir. Bununla əsas məqsəd şagirdləri ali məktəblərə, kolleclərə hazırlamaqla yanaşı, eyni zamanda, onları məhsuldar əməyə alışdırmaq, kənd təsərrüfatı əməyinin əsasları ilə tanış etməkdir.

Beləliklə, biologiya müəllimlərinin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlər arasında kənd təsərrüfatı biliklərinin əsaslarını tətbiq etmək və onları fermer təsərrüfatlarında elmi metodlar üzrə aparılan işlərlə tanış etməkdir. Bununla yanaşı, şagirdləri heyvandarlıq fermer təsərrüfatlarının istehsal prosesləri, sörüfat texnikası, qabaqcıl fermer işçiləri ilə tanış etmək məqsədilə ekskursiya təşkil edilir. Fermer təsərrüfatlarına ekskursiya təşkil edilir.

Belə ki, kənd təsərrüfatı heyvanları haqqında müəllim tərəfindən sinifdə aparılan söhbətlər, izahlar, heyvanların şəkillərinin nümayişi və s. nisbətən cansız keçir. Odur ki, şagirdləri heyvandarlıq peşəsinə yiyələndirmək məqsədilə heyvandarlıq fermer təsərrüfatlarına ekskursiyalar təşkil etmək vacibdir. Beləliklə, şagirdlər fermer təsərrüfatında mühüm hadisələri öz gözləri ilə görüb müşahidə edirlər və onların məktəbdə almış olduqları bilik əyaniləşir, özləri isə müstəqil işləmək vərdişlərini qazanırlar.

Əsas olaraq, ekskursiyalar şagirdlərə imkan yaradır ki, onlar fermer təsərrüfatlarında bəslənilən heyvanları əyani olaraq müşahidə etsin və zoologiyadan sinifdə keçilən növbəti dərslərin öyrənilməsinə müsbət təsir göstərsin.

Eyni zamanda ekskursiya zamanı şagirdlərin bir-birinə yoldaşlıq münasibəti, şüurlu nizam-intizam, dostluq, təşəbbüskarlıq və sərbəstlik kimi imkanlar yaranır, eyni zamanda müəllimlə şagirdlər arasında daha yaxın ünsiyyət yaranır. Ekskursiyaların aşağıdakı istiqamətlərdə aparılması məsləhətdir:

1. Quşçuluq fermer təsərrüfatı.
2. Qoyunçuluq fermer təsərrüfatı.
3. Məaldarlıq fermer təsərrüfatı.
4. Camışçılıq fermer təsərrüfatı.
5. Balıqçılıq fermer təsərrüfatı.
6. Atçılıq fermer təsərrüfatı.
7. Arıçılıq fermer təsərrüfatı.
8. İpəkçilik fermer təsərrüfatı.
9. Dovşançılıq fermer təsərrüfatı.
10. Qunduzçuluq fermer təsərrüfatı.
11. İlançılıq fermer təsərrüfatı.
12. Donuzçuluq fermer təsərrüfatı.

Yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə ekskursiya təşkil etmək üçün iki növ ekskursiyalardan istifadə etmək məsləhətdir.

1. Qısa müddətli məktəbin tədris-təcrübə sahəsinə (orada saxlanan dovşanları, toyuqları, ördəkləri və s. üçün), məktəbə yaxın fermer təsərrüfatlarına ekskursiya.

2. Bir günlük ekskursiya - məktəbdən bir qədər aralı olan heyvandarlıq fermer təsərrüfatlarına ekskursiyalar.

Heyvandarlıq fermer təsərrüfatına təşkil edilən ekskursiyaların aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olması məsləhət bilinir.

1. Ekskursiyanın təqvimləşdirilməsi.
2. Ekskursiyaya hazırlıq.
3. Ekskursiyanın keçirilməsi.
4. Ekskursiyanın gedişi.
5. Ekskursiyanın yekunlaşdırılması.

Ekskursiya planının ilin əvvəlində tərtib edilməsi və vaxtının təyin edilməsi məqsəduyğundur. Fermer təsərrüfatına ekskursiya etməzdən əvvəl fermer təsərrüfatının rəhbərliyi ilə əvvəlcədən danışmaq və ekskursiya zamanı fermer təsərrüfatının işçilərinin şagirdlərə nə kimi şərə yaradacaqlarını əvvəlcədən bilmək lazımdır.

Ekskursiya zamanı məaldarlıq fermer təsərrüfatında şagirdlərin əsasən aşağıdakı işlərə diqqət yetirməsi məsləhət bilinir:

1. Ən əvvəl fermer təsərrüfatında saxlanılan heyvan cinsləri ilə tanış etmək. (Azərbaycan zebus, Ala-qara Qafqaz inəyi, Şvis inəyi və s.)

2. Tövlələrin, pəyələrin quruluşu, müəssisənin sanitariya-gigiyenik qaydalara uyğun düzəldilməsi ilə tanış etmək.

3. Heyvanların təmizlənməsi, peyinin çıxarılması işləri, bu prosesin əl və mexaniki üsulla aparılması ilə tanış olması.

4. Şagirdləri sağıcıların işi ilə tanış etmək (maşın və əllə sağım üsulları, süddən pendir, yağ, şor, smetan, süzmə, sama və başqa məhsulları almaq texnikasını, yun qırmaq və s. öyrənirlər).

5. Heyvanlara verilən bütün yem növlərinə, rasion ilə, yemin doğranması, qarışdırılması, yemləmə texnikası, heyvanların sulanması kimi işlərlə tanış etmək.

6. Körpə buzovlar, kaçalər və s. ilə şagirdləri maraqlandırmək və yaxşı bəslənmənin körpələrə təsirini öyrənmək.

7. Cavan heyvanlar, buğalar, inəklər, qoyun və s. ilə tanış olur, onların yem normaları, suvarılması, bəslənməsi, satış qaydası ilə şagirdləri yaxından tanış etmək.

8. Şagirdləri ekskursiyada olduqları fermer təsərrüfatının qabaqcıl işçiləri ilə, onların nailiyyətləri və maddi vəziyyəti ilə tanış etmək.

9. «Gənc maldar» dərnəyinin üzvləri ekskursiya zamanı məktəbə yaxın olan və «Gənc quşçu» zoologiya fermer təsərrüfatına təhkim edilir, onlara bir müddət bir neçə heyvana qulluq etmək işləri tapşırılır.

Fermer təsərrüfatında görülən bütün işlərə diqqət yetirildikdən sonra, şagirdlərin bir yerə toplanması və fermer təsərrüfatının zootexniki onları qış və yay mövsümlərində gündə iki dəfə sağılan heyvanlara aşağıdakı cədvəldə göstərilən iş qaydaları ilə tanış etməsi məsləhətdir.

Şagirdlərin ekskursiyadan qayıtmaları da maraqlı olur. Müəllim şagirdləri başına toplayır, onlardan ekskursiya zamanı öyrəndiklərindən, gördüklərindən nə kimi nəticə əldə etdiklərini soruşur və ekskursiya yekunlaşdırılır. Yekunlaşdırma aşağıdakı qaydada aparıla bilər:

1. Ekskursiya haqda müsahibə.

2. Hər şagird ayrı-ayrılıqda gördükləri, müşahidə etdikləri, öyrəndikləri işlər haqda şəxsi dəftərlərinə etdiyi qeydlər əsasında hesabat.

3. Ekskursiya zamanı şagirdlərə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi haqda hesabat.

4. Ekskursiyanın aparılması haqda şagirdlərin, müəllimin, fermer təsərrüfatı işçilərinin fikri.

5. Şagirdlərə fermer təsərrüfatında gördükləri obyektlər, heyvanlar, işlər haqda referat işləmək tapşırılsın.

6. Referatlar məktəbdə zoologiya dərnyində müzakirə edilir, qiymətlər jurnala qoyulur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 2009
2. Əlizadə Ə., İnkişaf etdirici təlim-tərbiyyəsi metodları, Bakı, 1999
3. Veysova Z. F. İnteraktiv təlim., Bakı, 2007

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ ЭКСКУРСИЙ СТУДЕНТОВ ПО ЖИВОТНОВОДСТВУ

доц. Шейхзаманлы Ариф Бахаддин, Таджизаде Ганира Тургай
Резюме

В статье отличается, что организация и проведение экскурсий с учащимися на животноводческие производства имеет большое воспитательное значение. К этим экскурсиям учащиеся оказывают большой интерес и желание и с нетерпением ждут назначенный день проведения экскурсий.

Эти экскурсии организуются и проводятся в VII классе. Согласно запланированной программы, экскурсии проводятся в следующих направлениях:

1. Птицеводство
2. Мелкий рогаму скот
3. Крупный рогатый скот
4. Пчеловодство
5. Конное хозяйство. ит.д.

**ORGANIZING AND CONDUCTING EXCURSIONS FOR STUDENTS ON
LIVESTOCK FARMING**

Assoc. Sheykhzamanli Arife Bahaddin , Tajizadeh Ganira Turgay
Summary

The article differs that organizing and conducting excursions with students to livestock production is of great educational importance. Students show great interest and desire for these excursions and look forward to the appointed day of the excursions. These excursions are organized and conducted in VII grade.

According to the planned program, excursions are conducted in the following directions:

1. Poultry farming
2. Small Rogamu cattle
3. Cattle
4. Beekeeping
5. Horse farming. etc.

Rəyçi: Dos. Tükəzban Rüstənova
Daxil olma tarixi 09 oktyabr 2023-cü il

Çapa verildiyi tarix 26.09.2023
Çap vərəqi: 20,8 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88